

శ్రీ : శ్రు

మా ఘ కా వ్య ము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన

శబ్దసమాససహితము

చెన్నపురి :

రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

వారిచేఁ బ్రకటితము

శ్రీ : స్తు.

మహా ఘనకావ్యము
సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన
శబ్దసమాససహితము

చెప్ప పురి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

వారిచే ప్రకటితము.

1952

All Right's Reserved.

1st Edition.—1914

IInd Edition.—1952

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
& V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1952.

శ్రీ రస్తు.

మా ఘనకావ్యమ్.

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

ఇంద్రవరదశక్త్యామమింద్రానందకన్దకమ్,
వంద్యురజనమందారం వంద్యేనాం యదునందనమ్.
దస్తాశ్చరేన ధరణీతలమన్నమయ్య పాతాళకేళిషు భృతాదివరాహాలమ్.
ఉల్లాసునోర్థ ఘటాధరగీయమానక్రీడావదానమిభరాజయఖం నమామి.
కారదా కారదామౌజవదనా వదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాస్తాకం సన్నిధి సన్నిధిం క్రియాత్.
వాణీం కాగభుజీ మతగణ దవాసాసీచ్చ వైయాపికి
మంతస్తస్త మరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం య చ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేంద్రభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.
మల్లినాథమథీ ప్సాయం మహాపాధ్యాయశబ్దభావో,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాభేధమ్.
యే శబ్దార్థపరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకారుకినో విహర్తమనసో యే చ భవనే రధ్వని,
క్షుభ్యద్భావతరన్తతే రసమధాపింధా మిమంక్షంతి యే
తేషామేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.
సేతాస్త్రికా యదునందనః స భగవాన్ వీరః ప్రధానో రసః
శృంగారాదిభి రంగవాన్ విజయతే పూర్ణా పున ర్విల్లనా,
ఇంద్రప్రస్థగమ్యాపాయవిషయశ్చైద్యావసాదః ఫలం
భవ్యో మాఘకవి ర్యయం చ కృతిన స్తత్సూక్తిసంకీలనాత్.

మా ఘన కావ్యము

ఇహాన్వయముభేదైవ సర్వం వ్యాఖ్యానయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానశేషిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాత్ మాఘకవిః “కావ్యం యశశేదర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేత రక్షతయే, సద్యః పరసర్వతయే కాంతాసమితతయోపదేశయుజే.” ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రాయాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం ‘కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయే’ దితి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యత్, శిశుపాలవధాఖ్యం మహాకావ్యం చిక్షేః, చిక్షేత్తార్థనిర్విఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయవిచ్ఛేదలక్షణ ఫలసాధన భూతశేష్టదేవతానమస్కారస్య శిష్టానారప్రాప్తత్వాత్ “అశీర్షమస్మిన్యా వస్తునిక్షేపో వాపి తన్నుఖచి”తి ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యఫలరూప శిశుపాలవధ ఓజభూతం శగవత శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం వస్తాదౌ శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశత్ కథా ముపక్షిపతి.—

శ్లో. శ్రీయఃపతి శ్రీమతి శానితుం జగజ్జగన్ని వాసో వసుదేవసన్తని
వనత్ దదర్శావతరంతమంబగా, ధీరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః॥౧

టీక. శ్రీయః=లక్ష్మీదేవికి, పతిః=ప్రియుడును, జగన్నివాసః=జగత్=లోకములకు, నివాసః=ఆధారమైనవాడును, జగత్ = లోకమును, శానితుమ్ = (దుష్టనిగ్రహశిష్టరక్షణములచే)పరిపాలించుటకొరకు, శ్రీమతి=సంపన్నమైన, వసుదేవసన్తని-వసుదేవ=వసుదేవుడను చంద్రవంశపురాజయొక్క, సద్దని=గృహమందు, వనత్=నెలకొనియున్న, హరిః=శ్రీకృష్ణస్వామి, అమృతాత్ = ఆకాశమునుండి, అవతరన్తమ్ = దిగుచున్న, హిరణ్యగర్భాంగభువమ్=హిరణ్యగర్భ=బ్రహ్మదేవునియొక్క, అంగ=ఉత్సంగమునుండి, భువమ్=పుట్టిన, మునిమ్=నారదమహామునిని, దదర్శ=చూచెను.

తా. లక్ష్మీనాథుడును, ప్రపంచమున కాధారమైనవాడును, దుష్టశిక్షణశిష్టరక్షణార్థము వసుదేవునింట నవతరించియున్న శ్రీకృష్ణభగవాను (ఉదాహరణ) ఆకాశమునుండిదిగి (తనదెసకు) వచ్చుచున్న బ్రహ్మకొడుకుగ నారదుని జూచెను.

4వ్యా., సమాసాశ్చః—శ్రీయః, శ్రీయః శ్రీయోః శ్రీయామ్ శ్రీణామ్. శ్రీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః. పతిః, పతిః పతీ పతయః. పతిశబ్ద ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్రీః అన్తిత్ అస్తీతి శ్రీమత్, లన్తిత్ శ్రీమతి, శ్రీమతి, శ్రీమతోః శ్రీమత్సు. శ్రీమచ్ఛబ్దః తకారాంత సపుంసక లింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. శానితుమ్ తుముత్ ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. జగత్, జగన్

౧. జగచ్చబ్బు: తకారాస్తవపుంసకలిజ్ఞః ద్వితీయైకవచనాస్తః. జగతాం నివా
 వాన్, నివాన్, నివాసా నివాసాః. జగన్నివాన్శబ్దః అకారాస్తః పులింగః
 చనాస్తః. వసుదేవస్య సద్, వసుదేవస్య, తస్మిన్ వసుదేవస్యని
 స్తవో: సద్వసు. వసుదేవస్యన్ శబ్దః నకారాస్తవపుంసకలిజ్ఞః సప్తమ్యైక
 వసన్, వసన్ వసన్ వసస్తః వసచ్చబ్బు: తకారాస్తః పులింగః ప్రథమ్యైక
 దదర్శ, దదర్శ దదర్శకుః దదృశుః. ద్యౌర్ ప్రేక్షతే, ఇత్యష్టాద్ధతో.
 కర్తరి భూతే లిప్తపరమ్యైపద ప్రథమపురుషైక వచనాస్తః. ఆవ తరస్త
 స్తం అవతరస్తా అవతరతః అవతరచ్ఛబ్బు: తకారాస్తః పులింగః ద్వితీయైక
 అమృరాత్, అమృరాత్ అమృరాభ్యామ్ అమృరేశ్యః. అమృరశబ్దః అకా
 రసకలిజ్ఞః పంచమ్యైకవచనాస్తః. హిరణ్యంగభ్యయస్యః హిరణ్యగర్భః
 స్య అన్తం హిరణ్యగర్భాన్తం, హిరణ్యగర్భాన్తాద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాన్త
 హిరణ్యగర్భాన్తభవమ్, భవమ్ భవ భవః హిరణ్యగర్భాన్త భూశబ్దః
 : పులింగః ద్వితీయైకవచనాస్తః. మనుతఇతిమునిః. తంమునిమ్, మునిమ్
 . మునిశబ్దః ఇకారాస్తః పులింగః ప్రథమ్యైకవచనాస్తః. హరిః, హరిః
 ః. హరిశబ్దః ఇకారాస్తః పులింగః ప్రథమ్యైకవచనాస్తః.

దుఇతి. అత్రాదౌ శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః.
 -‘దేవతావాచకా శ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే వైవ నిర్వాణ
 గో గణతోఽపిపే’తి. శ్రియః లక్ష్మ్యః పతిః, ఏతేన రుక్మిణీరూపయాశ్రి
 ఇతి సూచితమ్. ‘రాఘవత్వేనభవత్పితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మ నీ’తి విష్ణు
 గాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాభిలలోక ఇతిభావః తథాపి.
 ఈ పాఠానాం నివాకాయ చ దుష్కృతం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ
 యుగేయుగే ఇత్యాదివచనానుసారేణ జగత్ లోకం, కాసిమం దుష్ట
 మగ్రహాభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవస్యని వసుదేవ
 స్తవస్య వేత్తని, వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠన్, హరి ర్విష్ణుః, అంబరాత్
 అవతరంత మావతంతం ఇంద్రసందేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో
 స్తోండప్రభవత్వాత్. తస్మాన్తంగభవం తనూజం అథవా తస్మాన్తా
 గత్యన్తంగాభ్యా ద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాన్తంగభూః తం మునిం నారదమిత్యర్థః.
 న్నారదో జన్మే దక్షోఽంగుస్తాత్స్వయంభవ’ ఇతి భాగవతవచనాత్
 చి దితి శేషః. అత్ర అప్రియసి వసుదేవస్యని సకలజగదాశ్రయతయా
 హరే రాధేయత్వైకథనాత్ అధికప్రభేదోఽర్థాలంకారః తదుక్తం—
 యయో రానురూప్యాభావోఽధికో మత’ ఇతి. జగన్నివాన్సన్యజగదేకదేశ

నివాసిత్వ మితి విరోధము. అన్యాయమును బహుముఖముగా నిరసించుట. తథా తకార సకారాదే తేవలన్యాయస్యవాక్యత్వాత్. జగత్తేన దితి అన్యాయస్యంబసాదృశ్యాన్య వృత్త్యుపప్రాసకేనా శబ్దాలంకార. ఏషాం చాన్యాయైవతేత్యేదైకత్ర సమావేశాత్ తిలతంబులక త్సంస్కృత్య. అస్తితా వగ్గో వంశస్థం వృత్తమ్.—‘జతో తు వంశస్థ ముదీ రం జరా వితి లక్ష్మణాత్.

ఆప. ఆనామనిరాకమ జహ లచ్చెరువుతోఁ జూడసాగి రని చెప్పచున్నాఁడు:—
స్థో. గతం చిత్తేన మహాసాధాభేః, ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః
పరత్వభిర్ ధామ విసారిః స్వర్ణః మేతరీత్యానుమితామీతం జన్యైః. ౨

చి. ఆనామనిరాభే=సూర్యనియొక్క, గతమ్=డక, తిరశ్చీనమ్=అడ్డముగాఁ
బోవునది. హవిర్భుజః = అగ్నిక, ఊర్ధ్వజ్వలనమ్=పైకి మండుట, ప్రసిద్ధమ్=లోక
ప్రసిద్ధము, సర్వతః=ఎల్లయెడల, విసారిః=ప్రాచురున్న, ఏతత్=ఈ, ధామ=వెలుగు,
అధః=క్రిందికి, పతతి=గురుగురున్నది. కమ్=ఇదియేమైయుండునో, ఇతి=అని, జన్యైః
=ప్రజలచేత, ఆకులయథాతథా = కలవరముతోఁగూడునట్లుగా, ఈమీతం=చూడఁ
బడుట.

తా. అట్లు వచ్చునారదునిచూచి దూరంగతుఁ డౌటచే గుఱు
తింపనేరక, ఈయగపడునది సూర్యునిలేజమా ; అయినచో నది అడ్డ
ముగాఁ బోవునేకాని క్రిందికిరాదే. అగ్నియా ? అది పైకి మండును
గదా. ఇది మారెంటికిని వేతై ఎల్లదిక్కులను గ్రమ్మ క్రిందికి బడు
చున్నది ఏమైయుండునో యని జనులు కలవరముతోఁ జూచుచుండిరి.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ.—గతం, గతం గతే గతాని. గతశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ.
తిరశ్చీనం, తీరశ్చీనమ్ తిరశ్చీనే తిరశ్చీనాని. తిరశ్చీనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్య
మానో ఊయా యస్యసః అనూరుః. అనూరు. సారథిః యస్యసః అనూరుసారథిః తస్య
అనూరుసారథేః, సారథేః సారథ్యో సారథీనాం అనూరుసారథశబ్దః ఇ. పు. ప. ఏ.
ప్రసిద్ధమ్, ప్రసిద్ధం ప్రసిద్ధే ప్రసిద్ధాని. ప్రసిద్ధశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. ఊర్ధ్వకారం
చ తత్ జ్వలనంచ ఊర్ధ్వజ్వలనమ్. జ్వలనం జ్వలనే జ్వలనాని. ఊర్ధ్వజ్వలనశబ్దః.
అ. న. ప్ర. ఏ. హవింషి భువక్తీతి హవిర్భుక్. తస్య హవిర్భుజః. హవిర్భుజః హవిర్భు
జోః హవిర్భుజామ్. హవిర్భుక్శబ్దః జ. పు. ప. ఏ. పతతి, పతతి పతతః పతన్తి. పతన్తి
గతో ఇత్యస్తాధాతోః ఆకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైక
వచనాన్తః. అధః ధమున్నంతం అవ్యయమ్. ధామ. ధామ, ధామీనా ధామనీ ధామాని.

ధామశబ్దః. స. న. ప్ర. ఏ. సర్వతః. తస్మిలంత మవ్యయమ్. కిం, కిం. కే. కాని. కింశబ్దః. మ. స. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని. ఏతచ్ఛబ్దః. ద. స. ప్ర. ఏ. ఇతి. అవ్యయమ్. ఆకులమ్. క్రియావిశేషణమ్. ఈక్షితం. ఈక్షితే ఈక్షితాని ఈక్షిత శబ్దః. అ. స. ప్ర. ఏ. జనైః. జనేన జనాభ్యామ్ జనైః. జనశబ్దః. ఆ. పు. త్పు. య.

తదానం జనైః విస్తయాదీక్షితం ప్రవృత్త మిత్యాహ.—

గతమితి. అవిద్యమానా ఊహా యస్య సోఽనుయః స సారథి ర్యస్య తస్యా నూయసారథేహ్యుర్యస్య, గతం గతిః, భావేత్తః. తిరక్చీనం తిర్యగ్భూతం. 'విభాషాంచే రదిక్ ప్రియా మితి తిర్యక్భూతా దంచత్వనాత్ప్రాప్తిపదికాత్వాన్విధే ఖప్రత్యయః, హావిషి భునక్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే ర్హర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదంకు సర్వతః విపారి విసర్పి, ధామ తేజః, అథః అధస్తాత్, పతతి కిమేతదితి మార్యా గ్నివిలక్షణమద్వప్తభార్యమిదం ధామ కిమత్తకం ప్యా దితి అకులం విస్తయా త్సం భ్రాంతం యథా తథా, జనై రీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్త కాదప్యవినక్షితే కర్తజి భావేత్తః. 'ప్రసిద్ధే రవివత్కతః కర్తజోఽకర్తకా క్రియే'తి వచనాత్, కేచిత్కర్తజి క్తాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దదచ్ఛేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః మార్యాగ్నిభ్యా ముపమానాభ్యాం తదసంబంధినా అథః ప్రసరణధర్తే జాధిక్యవర్గ నాద్యైతిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవహీ'తి.

అవ. తర్వాత కృష్ణుః తే దానిని నారదుః దని తెలిసికొంగలిగనని చెప్పెను:—

శ్లో. చయ స్త్విషా మి త్యవధారితం పురా, తత శ్వరీ రీతి విభావితాకృతిమ్
విభు ర్విభక్తావయవం పుమా నితి, క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః.

టీ. విభా=విజృంభణగల శేర్షరియగు, సః=ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, పురా=మొదట, త్విషామ్=కాంతులయొక్క, చయః = మొత్తము, ఇతి=అని, అవధారితమ్=నిర్ణయింపఁ బడినదియు, తతః = కొంచెము దగ్గఱకు వచ్చినదప, విభావితాకృతిమ్=విభావిత= తెలిసికొంటున్నది, ఆకృతిమ్=స్వరూపముగలదిగనుకనే, శ్వరీ=ఒకానొకప్రాణి, ఇతి=అని, అవధారితమ్= నిర్ణయింపఁబడినదియు, తతః = పిమ్మట, విభక్తావయవమ్ - విభక్త = విడదీసి కనుగొనఁబడిన, అవయవమ్ = మొగము కన్నులు ముక్కుచెవులు మొదలగు సవయవములు గలదిగనుకనే, పుమానితి = ఒక పురుషుడని, అవధారితమ్ = ధ్రువపఱచఁబడిన, అనుమ్ = ఈకావ్యచ్ఛువ్యక్తిని, నారదః=నారదమహాముని, ఇతి = ఇట్లు, తబోధి = తెలిసికొనెను,

తా. ఇట్లు జనుల వితాకులనుండిగా నున్నను శ్రీకృష్ణ మూర్తిని జనులతో సేరికొని గలవాడు గావున నాచ్యక్తినిజాచి ముం దిదేదో తేజోరాశి యగుకొనెను. ముఖ్యకారణముచే గుణవైష్ణవమూచి, ఏదో ఒక జంతుగని కనుగొనెను. ముం ది ముప్పించి ఒక్కొక్క యంగమువంతున వేటుచేసి చూచి యొకపురుషుడని తెలిసికొనెను. ఇట్లు క్రమముగాఁ బరిక్షించి తుదకు నాచ్యక్తినికొనికొనినను.

శ. ౧.—చయ, చయః చయా చయాః. చయశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వి షామ్, త్విషః త్విషాః త్విషామ్. త్విష్టుష్టః. డ. స్త్రీ. డ. బ. పురాతన్యాయమ్. తతః. తసిలం తమన్యాయమ్. శిర్యత ఇతి శరీరమ్. శరీరమస్యాస్తీతి. శరీరీ, శరీరీ శరీరణౌ శరీరణః. శరీరణ శబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. విభేషణభావితా విభావితా విభావితా ఆకృతిః యస్యసః విభావితాకృతిః తం విభావితాకృతిమ్, ఆకృతిం ఆకృతీ ఆకృతీణ్. విభా వితాకృతి శబ్దః. ఇ. పు. ద్వి. ఏ. విభవతీతి విభుః, విభుః విభూ విభవః. విభుశబ్దః. ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విభక్తాః ఆవయవాః యస్యసః విభక్తావయవః తం విభక్తావయవమ్, విభక్తావయవం విభక్తావయవౌ విభక్తావయవాణ్ విభక్తావయవశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. పుమాణ్, పుమాంసౌ పుమాంసః. పుంశబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. క్రమాత్, క్రమాత్ క్రమాభ్యామ్ క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః. అ. పు. పం. ఏ. అముమ్, అమం అమూ అమూణ్. అదశబ్దః. స. పు. ద్వి. ఏ. నారదః, నారదః నారదౌ నారదాః. నారద శబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి. అన్యాయమ్. అబోధి, అబోధి అభుత్సాతామ్ అభుత్సత. బుధ అవగమనే ఇత్యస్తాదాతోః సకర్త కాత్ కర్తరిభూతే లుజి ఆత్మనేపది ప్రథమ పురుషైకవచనాన్తః. సః, సః తౌ తే. తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.

అథ భగవాన్నిరచైషీ దిల్యాహ.—

చయఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషాం చయ ఇత్యవధారణం తేజఃపుంజమాత్ర త్వేన నిష్పితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా విమృష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారి తం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ పుమా ని త్యవధారణం అము మౌగ చ్చస్తం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయేః పుంలింగనిర్వాహః. క్రమాత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకదృష్ట్యా ఇద ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదైవేతి తత్త్వమ్. నారద ఇ త్యబోధి, నారదం బుధవా నిత్యర్థః. నారదస్య కర్తృత్వేపి నిపాతేన ఇతిశబ్దే నాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిజాద్యుపసంఖ్యాన సోపలక్షణత్వాత్, యథావాచామనః—‘నిపాతేనా ప్యభి

హితే కర్తవ్యేన కర్తవ్యైః, పరిగణనస్య ప్రాయశ్చత్వా దితి, బుధ్యతే: కర్తవ్యైః. 'దీపజనబుధపూరితాయావ్యాఘ్నిభ్యోఽవ్యతరస్యా మి'తి నూత్రేణ చిహ్. చిహ్నం గితి తస్యై. ఆత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవ మిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణగత్యా శరీరత్వపుంస్త్రావధారణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థ హేతుకం కావ్యబింధుమలంకారః. 'హేతో'ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యబింధుమదావృత మితి లక్షణాత్.

అవ. ఏడుశ్లోకములచే నినారదునే వర్ణించును.

నవా నధోఽధో బృహతః పయోధరాః సమూఢకర్పూరపరాగపాండ్వరమ్, ఊణం ఊణోత్థిప్తగజేష్టకృత్తినా స్ఫుటోపమం భూతిసితేన శంభునా. ౮

టీ. నవాః = శ్రోత్రవియు, బృహతః = విస్తారములయిన, పయోధరాః అధోధః = మేఘములక్రింద (నున్నవాఁడును), సమూఢ...పాండ్వరమ్ = సమూఢ = ప్రాచుర్యముగలది, కర్పూరపరాగ = కష్పరపువూడివలె, పాండురం = తెల్లనగువాఁడు గనుకనే, ఊణమ్ = మేఘప్రాంతమందున్న కొంచెమునేపును, ఊణో...కృత్తినా = సృష్టోత్పన్నములయందు, ఉత్తిప్త = పైకెత్తఁబడిన, గజేంద్ర = గజాసురునియొక్క, కృత్తినా = చర్మము గలవాఁడును, భూతిసితేన = భూతి = అంగరాగభస్మముచేత, సితేన = తెల్లనివాఁడగు, శంభునా = పాంబూర్తిలోడ, స్ఫుటోపమమ్ = స్ఫుట = వెల్లడియైన, ఉపమమ్ = పోలికగలవాఁడును నగునారదుని శ్రీకృష్ణస్వామి చూచి తెలిసికొనెను.

తా. ఆనారదుడు ఆకాశము గొప్పవైన క్రొమ్మబుల్ల క్రిందు గాఁ గప్పురపుగుప్పవలెఁ దెల్లనగుమేనితో వచ్చునప్పుడు కొంచెమునేపు తాండవోత్సవములయందు గజచర్మమును బైకెత్తికొనిన భస్మాను లివుడైన యాశ్వరునివలె నుండెను.

శ. స. — నవాః, నవం నవో నవాః, నవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధోధః ధముః ప్రత్యయాన్త మవ్యయమ్. బృహతః, బృహన్తం బృహన్తే బృహతః బృహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. ధరస్తీతిధరాః పయసాంధరాః పయోధరాః తా. పయోధరాః, పయోధరం పయోధరో పయోధరాః పయోధరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. కర్పూరస్య పరాగః కర్పూరపరాగః సమూఢశ్చాపా కర్పూరపరాగశ్చ సమూఢకర్పూరపరాగః సమూఢ కర్పూరపరాగ ఇవ పాండురః సమూఢకర్పూరపరాగపాండురః తం సమూఢ కర్పూరపరాగపాండురం, పాండురం పాండురో పాండురాః పాండురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఊణమ్ విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమ్ ఉత్తిప్తా ఊణోత్తిప్తా గజా మాఘటికా—2

నాం ఐంద్రః గజేంద్రః గజేంద్రస్యకృత్తిః గజేంద్రకృత్తిః క్షణోత్థిప్తా గజేంద్ర
కృత్తిత్వేనాః క్షణోత్థిప్తగజేంద్రకృత్తిః లేన క్షణో...త్తినా, కృత్తినా కృత్తిభ్యాం
కృత్తిభిః క్ష...కృత్తికర్తవ్యః ఇ. పు. తృ. ఏ. స్ఫుటా ఉపమా యస్యనః స్ఫుటోపమాః
తంస్ఫుటోపమాః, ఉపమాం ఉపమా ఉపమానా స్ఫుటోపమాకర్తవ్యః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.
భూత్యానిరః భూతినితః లేన భూతినితేన, సితేన సితాభ్యామ్ సితైః భూతినితశబ్దః
ఆ. పు. తృ. ఏ. శమ్భునా, శమ్భునా శమ్భుభ్యామ్ శమ్భుభిః శంభుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశేష్యే.—

సవానితి. కీదృశ మమం సవాణ్ సద్యస్సంభృతసలిలాణ్, అలీనిలానితి
యావత్. బృహతో విపులాణ్, పయోధరాణ్ మేఘాణ్, అధోఽధః మేఘానాం
సమీపాః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధన స్సామీప్య' ఇతి ద్విర్యావః
తద్యోగా ద్వితీయా. 'ఉభసర్వతసాః కార్యా ధినిపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయా
మ్రేడితాక్షేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత' ఇతి వచనాత్. సమాః పుంజీకృతః.
'సమాః పుంజీతే భుగ్న' ఇతి విశ్వో. కర్మావస్య పరాగ శూర్ణః, తద్వత్సండు
రం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీ
యా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వాప్యపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః'
ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, ఉత్ క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్చర్మ యేన
లేన. 'అజనం చర్మకృత్తి స్తీన్' ఇత్యమరః, భూత్యాభస్సనా, సితేన, 'భూతి రభినిత
భస్సనీ' త్యమరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూ
పమ మిత్యర్థః, సాక్షేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయోచేన
తులోపమాశబ్దయోః. 'అతులోపమాభ్యా మి'తి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్యే
తృతీయే త్యాహుః, కేచి దిమం శ్లోకం చయస్త్విషా మిత్యతః ప్రాగ్నిభిత్వా వ్యాచ
క్షతే తేషాం పుంస్తావధారణాత్ ప్రాక్షేజః పిణ్డమాత్రస్య శంభూపమాచిత్యం చింత్యమ్.
శ్లో. దధాన మమ్మోరుహ కేసరద్యు తీష్ణతా శ్చరచ్చంద్రమరీచిరోచిషమ్,
విపాకపిక్లా స్తుహినస్థలీరుహా ధరాధరేన్ద్రం వ్రతతీతతీ రివ.

టీ. అమ్మో...ద్యుతీః-అమ్మోరుహః-కమలమలయొక్క, కేసర=ఆకరుపువ్వుల
యొక్క, ద్యుతీః=కాంతివంటి కాంతిగల, జటాః = జడలను, దధానమ్=ధరించు
చున్నవాడును, శర...చిషమ్-శరత్ = శరదృతువునందలి, చంద్ర=చంద్రునియొక్క,
మరీచి=కిరణములవంటి, రోచిషం=కాంతులు గలవాడును గావుననే, విపాకపిక్లాః-
విపాక = పండుటచేత, పిక్లాః = గోరోజనమురంగు గలవియు, తుహిన...రుహః-
తుహినస్థలీ = మంచునేలయందు, రుహా = మొలచిన, వ్రతతీతతీః-వ్రతతీ = తీగల

జంకచర్మమును, వసానమ్=కప్పుకొన్నవాడును, సువర్ణ...బరామ్ - సువర్ణ=బంగారపుదను, సూత్రం = మొలత్రాటిచేత, ఆకలిత = చుట్టికట్టబడిన, అధరామ్మరామ్ = కట్టుపుట్టుముగల, శితివాసః = (నల్ల ఘోషతిగట్టు) బలరామునియొక్క, తమమ్ = శరీరమును, విడంబయస్తం = అనుకరించువాడును.

తా. ఆయన తనతెల్లని శరీరమందు నల్లని జంకచర్మము గట్టుకొని పచ్చని ముంజత్రాడును జట్టుకొనుటచే తెల్లని శరీరముమీద నల్లని ఘోషతిగట్టుకొని వైనిబంగారు మొలత్రాడుచెట్టుకొన్న బలరామునివలె నుండెను.

శ. స.—ముష్ణస్య వికారః షాష్టో పిశగ్జీవ సా షాష్టేచ పిశంగమాంజీ పిశంగ షాష్టాయుజ్యత ఇతి పిశగ్జమాష్టాయుక్. తం పిశగ్జమాష్టాయుజమ్, యుజం యుజౌ యుజః. పిశగ్జమాష్టాయుక్పబ్జః. జ. పు. ద్వి. ఏ. అర్జునా ఛవిః యస్యసః అర్జునచ్చవిః. తం అర్జునచ్చవిం, ఛవిం ఛవీ ఛవీక. అర్జునచ్చవిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. వసానం, వసానం వసానా వసానాక. వసానశబ్దః. ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అష్టానస్య ద్యుతిరివద్యుతి ర్యస్యతత్ అష్టానద్యుతి తత్ అష్టానద్యుతి, అష్టానద్యుతి అష్టానద్యుతీ అష్టానద్యుతీని. అష్టానద్యుతిశబ్దః ఇ. స. ద్వి. ఏ. సువర్ణస్యసూత్రం సువర్ణ సూత్రం సువర్ణ సూత్రేణ ఆకలితం సువర్ణసూత్రాకలితం. అధరంచ తత్. అమ్బరంచ అధరాంబరం సువర్ణ...లితం అధరాంబరం యస్యాస్మా సువర్ణ...బరా, తాం. సువర్ణ...మ్మరామ్, అమ్మరాం అమ్మరే అమ్మరాః. సువర్ణ...బరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విడమ్మయస్తం, విడంబయస్తం విడమ్మయస్తా విడమ్మయతః. విడంబయచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. శితి వాసః యస్యసః శితివాసః. తస్య శితివాసః. శితివాసః శితివాససః శితివాససామ్ శితివాసశబ్దః. స. పు. ష. ఏ. తమం, తమం తనూ తనూః. తమశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజ స్త్రుణవిశేషః, తస్యాయా మేఖలా మాంజీ, పిశంగా షాంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమాంజీయుక్. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. 'స్త్రీయాః పువ ది'త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పువద్భావః తం అర్జునచ్చవిం ధవళకాంతిం, 'వశక్షో ధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, ఏకా జినం కృష్ణమృగచర్మ, వసానమాచ్ఛాదయస్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్చానచ్, సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరీయం యస్యాస్తాం, శితివాససో వీలాంఽరస్య బలరామస్య తమం విడంబయస్తం అనుకుర్వాణ మిత్యాధీయ ముపమా.

శ్లో. విహర్తారాజ్యమసౌ రివాయతై ర్ని రణ్య యోద్వీరుహవల్లి తంతుభిః కృతోపవీతం హేమశుభ్ర మున్నతై ర్భునం ఘనాస్తే తటితాం గణై రివ.

టి. విహజ్జ...రుహైరివ - విహజ్జ=పులుసులకు, రాజ=జేడగు గరుడుని యొక్క, అజ్జరుహైరివ=కోమములవలె, అయ్యై=పాడవులై నవియు, హిర...కుః= హిరణ్మయ=బంగారపు, ఉర్వీ=నీలయందు, రుహ=పుట్టిన, వల్ల=తీగలయొక్క, తస్తుభి=దారుములచేత, కృతోపవీతమ్-కృత=అమర్చబడిన, ఉపవీతం=జంకెముగలవాఁడును, హిమశుక్రం=తాను మంచువలె తెల్లనివాఁడుగనుకనే, ఘనాస్తే=వర్షర్తువు వెల్లి పోవునప్పుడు, తటితాం = పెరిచుటలతోడకూడిన, ఉచ్చక్తః = గొప్పదగు, ఘనమివ స్థితమ్=మబ్బునలెనున్నవాఁడును.

తా. ఆయన యొకను బంగారునేలయందుఁ బుట్టినవియు గరుత్మంతునికోమములవలె పాడవులై నతీగదారములచే యజ్జోపవీతమును జేసికొన్నందున మంచువలె తెల్లనైన గొప్పమెలుపులతోఁ జి శరన్తేఘము వలె నుండెను.

శ. సః—విహాయసి గచ్ఛంతీతి విహక్తాః విహక్తానాం రాజావిహజ్జరాజః అంగే కోహ స్తీతి అజ్జరుహాణి విహజ్జరాజస్య అజ్జరుహాణి విహజ్జరాజాజ్జరుహాణి తైః విహ... రుహైః, అజ్జరుహేణ అజ్జరుహాభ్యామ్ అజ్జరుహైః విహజ్జరాజాజ్జరుహాశబ్దః అ. స. తృ. బ. ఇన ప్రతిపదోక్తావ్యయమ్ ఆయ్యై, ఆయతేన ఆయతాభ్యాం ఆయ్యైః ఆయతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్యాయా హిరణ్యాయాచసా ఉర్వీవ హిరణ్యయోర్వీ హిరణ్యయోర్వాన్యం కోహ స్తీతి హిరణ్యయోర్వీరుహాః హిరణ్యయోర్వీరుహాశ్చతాః వల్ల్యశ్చహిరణ్యయోర్వీరుహవల్ల్యః హిరణ్య...స్థీనాంతస్తవః హిర...తస్తవః తైః హిర...తస్తుభిః, తస్తునా తస్తుభ్యాం తస్తుభిః తస్తుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కృతం ఉపవీతం యేనః కృతోపవీతః తం కృతోపవీతం కృతోపవీతం కృతోపవీతా కృతోపవీతాః కృతోపవీతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హిమమిమశుక్రః హిమశుక్రః తం హిమశుక్రం, హిమశుక్రం హిమశుక్రా హిమశుక్రాః హిమశుక్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చక్తః విభక్తిప్రతిరూపకావ్యయం ఘనం, ఘనం ఘనా ఘనాః ఘనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఘనస్య అస్తః యస్మిన్ ఘనాస్తః తస్మిన్ ఘనాస్తే, ఘనాస్తే ఘనాస్తయోః ఘనాస్తేషు ఘనాస్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తటితాం, తటితః తటితోః తటితాం తటిచ్చబ్దః త. స్త్రీ. ఏ. బ. గజైః, గజేన గజాభ్యాం గజైః గజశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇనప్రతిపదోక్త మవ్యయమ్.

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాజ్జరుహై రివ గరుత్మణోమతుల్యైః ఆయతైర్దీర్ఘైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్యాయా. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలోపనిపాతః. తస్యా ముర్వాన్యం, రుహ రూఢాః, ఇనుపథలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం

హానాం, తంతుః తంతుకైర్నూనైర్నూనైః, ఉపాదానగుణాన్ధిర్యయైః కృతో
పవిత్రం శోభాన్ కల్పితయజ్ఞసూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనాంతే శరణి,
తటితాం గర్భైరపలక్షితం, ఉచ్చక్తై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ స్థితమ్.

శ్లో. నిసర్గచిత్రోజ్జ్వల సూక్ష్మపక్షిణా లసద్విసచ్చేదసితాజ్ఞసజ్జీనా,
చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా కుభేన నాగేంద్ర మివేంద్రవాహనమ్.

టీ. నిసర్గ...పక్షిణా-నిసర్గ=స్వభావముననే, చిత్ర=పలురంగులుగల, ఉజ్జ్వల=
మెరుపుచున్న, సూక్ష్మ=మృదువులైన, పక్షిణా=రోములుగలదియు, లస...గినా -
లసత్=వెలుగుచున్న, లస=తామరకాండయొక్క, చేద=తురకవలె, సిత=వెల్లనైన,
అంగ=ఒకటియందు, సజ్జీనా=కూడుకొనిన, చారుచమూరుచర్మణా - చారు = అంద
మైన, చమూరు=ఒకానొకజాలి జింకయొక్క, చర్మణా=నోలుచేత, కుభేన= పింపున
బటచు రత్నకంబళిచేత, ఇంద్రవాహనం=ఇంద్రునివాహనమైన, నాగేంద్రమివ = విరా
వతమువలె, చకాసతం = ప్రకాశించుచున్నవాడును.

తా. ఇంకను నాయన స్వభాసిద్ధమైన పలుపన్నెల మెత్తని
మెలుగు వెండుకలు గలదియు, తామరకాండ తుంటవలె వెల్లనైన
దేహముమీదనున్న అందమైన చమూరు చర్మము గలిగి పల్లము
లేయబడిన ఇంద్రుని విరావతదంతివలె ప్రకాశించు చుండెను.

శ. స.— నిసర్గాత్ చిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి ఉజ్జ్వలాని సూక్ష్మాణి
పక్ష్యాణి యస్యతత్. నిసర్గ...పక్షి తేన నిసర్గ...పక్షిణా, పక్షిణా పక్షిభ్యామ్ పక్షిభ్యః.
నిసర్గ...పక్షిశబ్దః స. స. తృ. ఏ. నిసర్గచేదః నిసచ్చేదః. లసంశ్చాపా నిసచ్చేదః
లసద్విసచ్చేదః. లసద్విసచ్చేదః ఇవసితం. లస...సితం, లస...సితం చ తదజంబ, లస...
సితాజ్ఞం లస...తాజ్ఞే సజ్జితఇతి. లస...సజ్జి తేన లస...సజ్జీనా, సజ్జీనా సజ్జీభ్యాం
సజ్జీభ్యః లస...సజ్జీశబ్దః స. స. తృ. ఏ. చకాసతం, చకాసతం చకాసతా చకాసతః
చకాసచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చమూరో చర్మ చమూరు చర్మ చారుచతత్ చమూరు
చర్మ చారు...చర్మ తేన చారు...చర్మణా, చారుచమూరుచర్మణా చారుచమూరు
చర్మభ్యాం చారుచమూరుచర్మభ్యః. చారు...చర్మశబ్దః స. స. తృ. ఏ. కుభేన కుభాభ్యాం
కుభైః కుభశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వాగానాం ఇంద్రః నాగేంద్రః తం నాగేంద్రం,
నాగేంద్రం నాగేంద్రా నాగేంద్రా. నాగేంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ ప్రతిప
దోక్తావ్యయం ఇంద్రస్యవాహనం ఇంద్రవాహనం వాహనం వాహనే వాహనాని.
ఇంద్రవాహనశబ్దః అ. ఏ. ద్వి. ఏ.

విసర్గలి. పునః విసర్గా త్వభావాదేన, చిత్రాణి కృష్ణకారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాస్వరాణి ముక్తాని లోమాని యన్య లేన, లంకా యో దిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః, కద్వత్పితేనైకేన వపుషి, సంజివా సత్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమారుచర్మణా మృగ త్వచా, కుశేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేద్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తామః కుశో ద్వయో రి' త్యమరః. ఇన్ద్రవాహనం వాగేన్ద్ర మైరావణ మివ, ఇ సేంద్రవాహన మితి స్వస్వామి భావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది'తి న గత్యమ్. యథాహ వామ నః—'సేంద్రవాహనశబ్దే గత్వం ఆహితత్వ స్వా వివక్షితత్వా ది'తి. చకానతం దీప్య మానం, చకాసే శృతరి 'వాభ్యస్తా చ్చరు రి' తి మనుభావః. 'జక్ష త్యాదయ స్షడి' త్యభ్యస్తసంజ్ఞా,

శ్లో. ఆజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ తతోజ్జ్వలాజ్జుష్టసఖాంశుభిన్నయా,
పురః ప్రవాలైరివ పూరితార్థయా విభాన్త మచ్ఛస్పటికాక్షమాలయా.

టీ.— ఆజస్రమ్ = మిక్కిలి, ఆస్ఫా...భిన్నయా—ఆస్ఫాలిత = మీటుబడిన, వల్లకీ = పిగియొక్క, గుణ = లీగలయొక్క, తత = రాడిచేత, ఉజ్జ్వల = శ్రోత్ర కేరిన, అజ్జుష్ట = బొటనవేరియొక్క, సఖ = గోరుయొక్క, అంశు = కాంతుల తోడ, భిన్నయా = కూడినది. గనుకనే, పురః = ముందువైపున, ప్రవాలైః = పగ డములచేత, పూరితార్థయేన - పూరిత = కూర్చబడిన, అర్థయేన = సగపాలుగలదో యనమన్న, అచ్ఛ...మాలయా—అచ్ఛ = వెలితిలేని, స్పటిక = స్పటికమణులయొక్క, మాలయా = జపమాలచేత, విభాన్తమ్ = వెలుగుచున్నవాడును.

తా. ఆనారదుడు శ్రుతియొక్క మంచిచెడ్డలను గనుగొనుటకై వీణలీగలను మీటుటచే కంచి ఎఱ్ఱవారిన బొటనవ్రేలి గోటికాంతు లతోఁ గలిసినందున ముందటిదిక్కున సగముదూరము సగడాలతో గుచ్చినట్లున్న అచ్ఛస్పటికముల జపమాలికను దాల్చి యుండెను.

శ. స.—ఆజస్రమ్. క్రియావిశేషగ మవ్యయమ్ వల్లక్యాః గుణాః వల్లకీ గుణాః. ఆస్ఫాలితాశ్చ తే వల్లకీ గుణాశ్చ ఆస్ఫాలిత వల్లకీగుణాః. ఆస్ఫా...గుణానాం తతం ఆస్ఫా...తతం ఆస్ఫా...తతేన ఉజ్జ్వలః. ఆస్ఫా...జ్జ్వలః. అజ్జుష్టస్సఖః అజ్జుష్టసఖః. అజ్జుష్టసఖస్య అంశవః. అజ్జుష్టసఖాంశవః. ఆస్ఫా...జ్జ్వలాశ్చ తే అజ్జుష్ట సఖాంశవశ్చ ఆస్ఫా...శవః. ఆస్ఫా...శుభిః. భిన్నా ఆస్ఫా...భిన్నాతయాఆస్ఫా... భిన్నయా, భిన్నయా భిన్నాభ్యాం భిన్నాభిః. ఆస్ఫా...భిన్నాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. పురః. అవ్యయమ్ ప్రవాలైః, ప్రవాళేన ప్రవాళాభ్యాం ప్రవాలైః ప్రవాళశబ్దః. ఆ. న. తృ. బ. పూరితం అర్థం యస్యా స్సా పూరితార్థా తయా పూరితార్థయా, అర్థయా అర్థాభ్యాం అర్థాభిః పూరితార్థాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. విభాన్తం, విభాన్తం విభాన్తా

విభాతః విభాచ్ఛబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అచ్చాశ్చ తే స్ఫటికాశ్చ అచ్చస్ఫటికాః అచ్చ స్ఫటికానాం అక్షమాలా అచ్చస్ఫటికాక్షమాలా తయా అచ్చస్ఫటికాక్షమాలయా, మాలయా మాలాభ్యాం మాలాభిః అచ్చ...మాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

ఆజగ్రమితి. పునః ఆజగ్రం ప్రాచుర్యేణ, ఆస్ఫలితాస్తాడితాః, స్థావర పరీక్షార్థం మన్వజ్ఞాంగుష్ఠేన తంత్రీతాడనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతన్త్రీణాం. 'గుణ స్త్యావృత్తి శబ్దాది బ్యా సన్ధ్యా ద్యక్ష తన్త్ర ప్తి' తి. యాదవః, త్తేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలైరంగుష్ఠసఖాంశుభిః, భిన్నయా మిశ్రయా, తద్రాగర క్తయేత్యర్థః, ఆతవ పురః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'ముక్తాథ విద్రుమః పుంసీ ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్థయేవ స్థితయా అచ్చస్ఫటికానా మక్షమాలయా, జపమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటిక గ్రహణా దృష్టే ర్తోక్షార్థిత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫటికో మోక్షదః పర' ఇతి. మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతః భాసమానం, భాతే శ్శతృప్రత్యయః. అత్ర సఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగేనాన్య గుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. 'తద్గుణ స్వగుణత్యాగ దన్యోక్తృప్రజ్ఞ గుణాహృతి రి'తి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయంప్రవాళపూరితార్థత్వేప్రిక్షేత్యన యో రక్షాజ్ఞిభావేన సంకరః.

శ్లో. రణద్భి రాఘట్టనయా నభస్వతః

పుథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలై స్వరైః,

స్ఫుటీభవద్ధామవిశేషమూర్చనా

మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః.

౧౧

టీ. మఱయు, నభస్వతః=గాలియొక్క, ఆఘట్టనయా=తాకుడుచేత, పుథక్=వేర్యేటుగా, రణద్భిః=ప్రాగుచున్నవియు, విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః=విభిన్న = విభజించి యేర్పఱచబడిన, శ్రుతి=నాదములయొక్క, మణ్డలైః=సమాహములుగల, స్వరైః=పజ్జాది స్వరములచేత, స్ఫుటీ...మూర్చనామ్=స్ఫుటీభవత్ = వివరబడుచున్న, గ్రామ విశేష=పజ్జాది గ్రామములయొక్క, మూర్చనామ్=ఆరోహణావరోహణములుగలిగిన, మహతీమ్ = మహతి యనంతపరిణామ, ముహుర్ముహుః=తేడ తేడము, అవేక్షమాణమ్=(వేడుకపడి) చూచుకొనుచున్నవాడును.

తా. మఱయు నాయవ గాలితాకున ప్రాగుచు ప్రయత్న పూర్వముగా వాయించియున్న వేర్యేటలెలియుచున్న స్వరసముద్ధాయ మగుటచేత పజ్జాగా విశదపడుచున్న పజ్జాది గ్రామముల ఆరోహణావరోహణములుగల మహతీమ్ తేడు సున్నరవడి చూచుకొనుచుండును.

శ. స. — రణస్త్రీతి రణస్త్రీ: తై: రణద్విః, రణతా రణద్భ్యామ్ రణద్విః రణద్భ్యః
 త. పు. తృ. బ. ఆఘట్టనయా, ఆఘట్టనయా ఆఘట్టనాభ్యాం ఆఘట్టనాభ్యః ఆఘట్టనా
 శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సభస్వతః, సభస్వతః సభస్వతో: సభస్వతామ్ సభస్వద్భ్యః
 త. పు. స. ఏ. పృథక్ ఆవ్య. కృతీనామండలాని కృతిమండలాని విభిన్నాని కృతి
 మండలాని యేషాం తే విభిన్నకృతిమండలా: తై: విభి...డతైః, మండలేన మండలా
 భ్యాం మండతై: విభిన్నకృతిమండలశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. స్వరేణ, స్వరేణ స్వరా
 భ్యాం స్వరై: స్వరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. గ్రామాణాం విశేషా: గ్రామవిశేషా: గ్రామ
 విశేషాణాం మూర్ఖనా: గ్రామ విశేషమూర్ఖనా: స్ఫుటిభవంతో గ్రామ విశేషమూర్ఖనా:
 యస్యాంసా స్ఫుటి...మూర్ఖనా తాంస్ఫుటి...ర్ఖనాం, మూర్ఖనాం మూర్ఖనే మూర్ఖ
 నా: స్ఫుటి...మూర్ఖనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆవేక్షమాణం, ఆవేక్షమాణం ఆవేక్ష
 మాణా ఆవేక్షమాణాః ఆవేక్షమాణశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మహతీం, మహతీం మహ
 త్యా మహతీ: మహతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మహుర్ముహు: ఆవ్య.

రణద్భిరితి. పునః సభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగసంక్షిప్తం,
 రణద్భిర్భ్యసద్భిః అమరణనాత్తనోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యా రభ్యమమరణ సం స్వర'
 ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంకీర్తనత్వాకరే-శ్రుత్యసంకీర్తనభావీ య: స్నిగ్ధో-న మరణనా
 త్తకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యత' ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభ
 కావయవ: శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్ద శ్రూయతే ప్రాప్తమాత్ర
 కః, సా శ్రుతి స్సంపరిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణే'తి. విభిన్నాని ప్రతినియతసంఖ్యయా
 వ్యవస్థితానిమండలాని సమాహాయేషాం తై: విభిన్నకృతిమండలైః, కృతిసంఖ్యానియమే
 దత్తైః—'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ షడ్జ మధ్యమ పంచమా, ద్వీ ద్వీ విషద గాంధారా
 త్రిస్త్రీ ఋషభ ధైవతా వి'తి. స్వరాష్టజ్ఞాదయః సప్తాక్షలక్షణా: తదుక్తం—'శ్రుతిభ్య
 స్పృశ్య స్వరా షడ్జర్షభ గాంధారమధ్యమా, పంచమో ధైవతశ్చాభనిషద ఇతి సప్తతే,
 తేషాం సంజ్ఞా: సరిగమపదవీర్యపరామతా'ఇతి. తైస్సవై: స్ఫుటిభవంతో గ్రామవిశే
 షాణాం షడ్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్ఖనా:
 స్వరారోహణావరోహణక్రమభేదా: యస్యాం తాం మహతీం నిజవిజాం. 'విశ్వా
 వసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్సరస్వత్యాస్తు కచ్చ
 హీతి-వై జయంతీ. ముహుర్ముహు రవేక్షమాణం. తంప్రియోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా
 పురుషప్రయత్నమంతరేజైవావసించాదం ధ్వనతీతి కాకుకాదసుసందధాన మిత్యర్థః.
 ఆత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా తుటుంబినస్స ర్వే ప్యేకీభూతా భవంతి పి, తథా
 స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామో భవే దాదో మధ్యమగ్రామ
 విషద, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ధ్యామక్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'సంద్యా
 మాఘటిక—3

విభాతః విభాచ్ఛబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఆచ్ఛాచ్ఛ తే స్ఫటికాశ్చ అచ్ఛస్ఫటికాః అచ్ఛస్ఫటికానాం ఆక్షమాలా అచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలా తయా అచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా, మాలయా చాలాభ్యాం చాలాభ్యే అచ్ఛ...చాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అజస్రమితి. పునః అజస్రం ప్రాచుర్యేణ, ఆస్ఫలితాస్తాడితాః, సాఢ్యపరీక్షార్థం న్యుజ్ఞాంసుషేన తంత్రీతాదనం ప్రసిద్ధం. తేషాం వల్లకీగుణానాం వీణాతస్త్రీణాం. 'గుణ స్వావృత్తి శబ్దాది జ్యా సన్ధ్యా ద్యక్ష తస్తు ప్సి' తి యాదవః, క్షతేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలైరంగువనఖాంశుభ్యే, భిన్నయా మిశ్రయా, తదగ్రరక్తయేత్యర్థః, అతఏవ పునః పురోభాగే ప్రవాళైః విద్రుమైః 'ముక్తాథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్థయేవ స్థితయా అచ్ఛస్ఫటికానా మక్షమాలయా, జవమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రహణా దృషే త్తోక్షార్థత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫాటికో మోక్షదః పరీక్షతి. మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం భాసమానం, భాతే శ్చతృప్రత్యయః. ఆత్ర సఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగేనాన్యగుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. 'తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యోతృప్రగుణాహృతి రి'తి లక్షణాత్. తదుత్థాపితా చేయంప్రవాళపూరితార్థతోత్పేక్షే త్యనయో రక్షాన్తీభావేన సంకరః.

శ్లో. రణద్భి రాఘట్టనయా నభస్వతః

పుథగ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలై స్స్వరైః,

స్ఫుటీభవద్ధామహిలేషమూర్చనా

మహేక్షమాణం మహతీం మహుర్తుహః.

౧౦

టీ. మత్యయ, సభస్వతః=గాలియొక్క, ఆఘట్టనయా=తాకుడుచేత, పుథక్=వేర్వేరుగా, రణద్భిః=మ్రోగుచున్నవియు, విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః=విభిన్న=విభజించి యేర్పఱచబడిన, శ్రుతి=నాదములయొక్క, మణ్డలైః=సమాహములుగల, స్వరైః=షడ్జాది స్వరములచేత, స్ఫుటీ...మూర్చనామ్-స్ఫుటీభవత్=వినబడుచున్న, గ్రామ విశేష=షడ్జాది గ్రామములయొక్క, మూర్చనామ్=ఆరోహణావరోహణములుగలిగిన, మహతీమ్=మహతి యనుతనవీణను, మహుర్తుహః=లేప లేపకును, అవేక్షమాణమ్=(వేడుకపడి) చూచుకొనుచున్నవాడును.

తా. మతీయు నాయన గాలితాకున మ్రోగుచు ప్రయత్న పూర్వముగా వాయించినట్టులు వేర్వేరుతెలియుచున్న స్వరసముదాయముగలిగి చక్కగా విశదపడుచున్న షడ్జాది గ్రామముల ఆరోహణావరోహణములుగల తనవీణను లేపకు నబ్బురపడి చూచుకొనుచుండెను.

శ. ౧.—రణస్థితి రణస్తాః తైః రణద్విః, రణతా రణద్భ్యామ్ రణద్విః రణద్భ్యః
 ౧. పు. త్పు. ౨. అఘట్టరయా, అఘట్టరయా అఘట్టనాశ్చాంతం అఘట్టనాశ్చః అఘట్టనా
 శ్చాంతం అ. స్త్రీ. త్పు. ఏ. శభగ్నతః, శభగ్నతః శభగ్నతః, శభగ్నతామ్ శభగ్నత్యైః
 ౩. పు. మ. ఏ. పృథక్ అవ్య. శ్రుతిసామండలం శ్రుతిసంపదలం విభిన్నాని శ్రుతి
 మండలాని యేషాంలే విభిన్నశ్రుతిసంపదలాః తైః విభి...దత్తైః, మండలేన మండలా
 భ్యాం మండలైః విభిన్నశ్రుతిసంపదలశ్చః అ. పు. త్పు. ౨. స్వరేణ, స్వరేణ స్వరా
 భ్యాం స్వరైః స్వరశ్చః అ. పు. త్పు. ౨. గ్రామాణాం విశేషాః గ్రామవిశేషాః గ్రామ
 విశేషాణాం మూర్చనాః గ్రామ విశేషమూర్చనాః స్ఫుటికరణం గ్రామ విశేషమూర్చనాః
 యస్యాంసా స్ఫుటి...మూర్చనా తాంస్ఫుటి...ర్చనాం, మూర్చనాం మూర్చనే మూర్చ
 నాః స్ఫుటి...మూర్చనాశ్చః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవేక్షమాణం, అవేక్షమాణం అవేక్ష
 మాణా అవేక్షమాణా అవేక్షమాణశ్చః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహతీం, మహతీం మహ
 ర్యా మహతీః మహతీశ్చః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మహార్హుహః అవ్య.

రణద్విరితి. పునః శభగ్నతః వాయోః, అఘట్టరయా అఘాతేన, పృథగసంక్షేప్తం,
 రణద్విర్భ్య రణద్విః అమరణనాత్మనోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యార్థమమరణ సం స్వర'
 ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంకీర్తనత్వాకరే-శ్రుత్యసంపరభావీ యః స్మిన్లోపే మరణనా
 త్మకః, స్వలో రంజయతి శ్రోతుశ్చిత్రం స స్వర ఉచ్యతే ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభ
 కావయనః శబ్దవిశేషః. తదుక్తం—'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్ద శ్శృణోయతే హ్రస్వమాత్ర
 కః, సా శ్రుతి స్సంపదిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణే'తి. విభిన్నాని ప్రతినయతసంఖ్యయా
 వ్యవస్థితానిమండలాని సమాహాయేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే
 దత్తీలః—'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ పద్దమధ్యమ పంచమా, ద్వే ద్వే నిమదగాంధారా
 త్రిస్త్రీ ఋషభశ్చైవతా వి'తి. స్వరాష్టజ్ఞాదయః సప్రాక్తలక్షణాః తదుక్తం—'శ్రుతిభ్య
 స్స్మృత్య స్వరాష్టజ్జర్జభగాంధారమధ్యమాః, పంచమో ధైవతశ్చాగ్నిమాద ఇతి సప్తతే,
 తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపదనీత్యపరామతా'ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటికరణతో గ్రామవిశే
 షాణాం పద్జాద్యపరనామకానాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్చనాః
 స్వరాలోపణావరోహణక్రమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవిణాం. 'విత్వా
 వసోస్తు బృహతీ తుంబురోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్వరస్వత్యాస్తు కచ్చ
 పీతి'వై జయంతీ. ముహూర్తహం రవేక్షమాణం. తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా
 పురుషప్రయత్నమంతరేణైవావినంనాదం ధ్వజతీలి కాకుకాదనుండధాన మిత్యర్థః.
 అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా కుటుంబినస్సర్వే ష్యేష్యేభూతా భవంతి హి, తథా
 స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. పద్జగ్రామో భవే దాదౌ మధ్యమగ్రామ
 ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ద్ధ్రామత్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'సంద్యా
 మాఘటిక—8

చంద్రోదయ జీమూత స్ఫురత్ గ్రామకాస్తయః, షడ్జమధ్యమగాంధారా స్త్రయా
 జాం జన్మసోతప'ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణం—'క్రమాత్స్వరాణాం సప్తానా మాఘో
 హశ్వాహోహం, మూర్ఛనేత్యుచ్చతేగ్రామస్థా ఏతా స్సప్త సప్త చ. గ్రామత్ర
 యేఽపి ప్రత్యేకం ఉత్త ఉత్తచ మూర్ఛనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్ఛనా భవన్తి. తన్నా
 మానితు. 'నాచక్షితమచ్చత' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభజ్జభయా న్నలిఖ్యంత ఇతి సర్వ మవ
 దాతమ్. అత్ర పుంవ్యాపారమస్తరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా కోఽపి లోకాతి
 క్రాంతోఽయం కల్పసౌప్తవాతీశయో విజాయాః ప్రతీయతే. తేనసహస్వతస్సిద్ధాతి
 శయస్యాభేదేనాధ్యక్షనితత్వాత్ తన్మూలా ఆతిశయోక్తి రలంకారః. సా చ మహ
 త్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాత్ అసం
 బంధే సంబంధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వినాపి మూర్ఛనాదికాఙ్గోత్ప
 త్తిద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారణాలంకారధ్వనిరితి సంక్షేపః.

శ్లో. నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతి నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్సదః,
 సమాసదత్సాదితవైత్యసంపదః పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః.

టీ. అతీ...నిధిః - అతీంద్రియ = ఇంద్రియగోచరములు కానివానియొక్క,
 జ్ఞాన=ఎఱుకకు, నిధిః=స్థానమైన, సః=ఆనారదమహాముని, కృతానతీక-కృత=చేయఁ
 బడిన, అనతీక=నమస్కారములుగలవారును, అనువ్రజతః=వెన్నంటి వచ్చుచున్న, నభ
 స్సదః=దేవతలను, నివర్త్య=వెనుకకుఁబరికి, సాదితవైత్యసంపదః=సాదిత=నిర్మూలించఁ
 బడిన, వైత్య = రాక్షసులయొక్క, సంపదః=కలుములుగల, చక్రిణః=శ్రీకృష్ణమూర్తి
 యొక్క, మహేంద్రాలయ చారు=మహేంద్ర = దేవేంద్రుని, ఆలయ=పదనమువలె,
 చారు=సాబుగైన, పదం=గృహమునుగూర్చి, సమాసదత్=పొందెను.

తా. ఇంద్రియగోచరములుకాని యెల్ల విషయముల నెఱింగిన
 యా నారదుఁడు ఆకాశమున మోడ్చుగేలుతోఁ దనవెంట వచ్చుదేవ
 తలకు నెలవొసంగి వెనుకకుఁ బరికి దేవేంద్రభవనమువలెనున్న రాక్షస
 నాశకరుఁ డగు శ్రీకృష్ణస్వామియింటికి వచ్చెను.

శ. స.—నివర్త్య. ల్యబస్తమవ్యయమ్ సః తా తే తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.
 అనుసృత్యవ్రజంతీతి అనువ్రజంతః తాత్ అనువ్రజతః, అనువ్రజంతం అనువ్రజంతా
 అనువ్రజతః అనువ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. కృతానతిః యైస్తే కృతానతయః తాత్
 కృతానతీక, కృతానతిం కృతానతీ కృతానతీక కృతానతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఇద్వి
 యాత్ అతిక్రాంతాః అతీంద్రియాః అతీంద్రియాణాం జ్ఞానం అతీంద్రియజ్ఞానం అతీం

తా. ఆకాశమునుండి సగివచ్చు సూర్యనివడువున నారదమహాముని తనయెందులకే వచ్చునంతలో శ్రీకృష్ణస్వామి తనయాసనమునుండి కొండమీదనుండి మేఘములేచి దిగివట్లు వేగముగా దిగెను.

శ. ౧.—పతంశ్చాసౌ పతద్గచ్ఛ పతత్పతద్గః పతత్పద్మవీవ ప్రతిమాయస్యః
పతత్పతద్గప్రతిమః, ప్రతిమః ప్రతిమా ప్రతిమాః పత... ప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపసానిధిః తపోనిధిః, తపోనిధిః తపోనిధి తపోనిధయః తపోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పురః ఆవ్య. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏనామ్ ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. యావత్ ఆవ్య. స. ఆవ్య. భువి, భువి భువోః భూఘ భూశబ్దః ఉ. స్త్రీ. గ. ఏ. వ్యలీయత వ్యలీయతాం వ్యలీయస్త విపూర్వక లిక్తేషణే ఇత్యస్తాద్ధాతోర కర్త కాత్ కర్తరి లక్షణాత్ ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషవికవచనాస్తః. గిరిణాం, గిరేః గిర్యోః గిరిణాం గిరిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. తటితః అస్యసన్తి తటిత్వాక్, తటిత్వాక్ తటిత్వంతా తటిత్వంతః తటిత్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ ఆవ్య. ఉచ్చక్తః విభక్తిప్రతిరావక మవ్యయం. జవైః, జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పీతాత్ పీతాభ్యాం పీతేశ్యః అ. పు. పం. ఏ. ఉదతిష్ఠత్ ఉదతిష్ఠతామ్ ఉదతిష్ఠక్ ఉత్పూర్వకస్య గతి నివృత్తావిత్యస్తాద్ధాతోరకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాస్తః. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతా అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పతదితి. పతక్ యః పతద్గ న్సూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్యః 'పతంగ' పక్షినార్యే చేత్యుమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః ప్రదేశే, యావత్ సవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లిక్తే' గతా, వితి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి లక్. తావ దచ్యుతః. గిరేః శైలాత్, తటితోఽస్య సన్తి తటిత్వాక్ మేఘఇవ, 'యుయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసౌ మత్స్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయామేక సంజ్ఞాధికారే జాపదత్వాన్న జత్వం ఉచ్చక్త రున్నతా త్పీతాత్, జవేనోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్సర్పా త్సౌ గేవ స్వయ ముఖితవాక్ 'ఉర్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్ర' మన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాక్ ప్రతిపద్యత ఇతికాస్తమనుసరన్నితి భావః. 'ఉదో నూర్ధ్వకర్తజీతి నియమాత్, ఇహూర్ధ్వ కర్తణి నాత్తనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనాసంభవదియ మభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభావః అలపీవాత్రాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వా యోగాదుత్పేక్షిత్యాధునికాలంకారికా స్సర్వే వర్ణయంతి.

శ్లో. అథ ప్రయత్నోన్ముమితానమత్ఫణైర్ధృతే కథంచితఫణినాం గజై రధః,
న్యథాయితా మభిదేవకీసుతం సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భువ స్థనిలే.

టి. ఆభ=శ్రీకృష్ణుడు లేచిపోవడము, ధాతు=ప్రస్తుయొక్క, సులేశ=కొడుకును నారదునిచేత, ప్రయ...త్వ...త్వ... ప్రయత్న = పూనికచేత, ఉన్నమిత=ఎత్తయిడి = కైవసు (నారదునియడుగుల బరువువలన), ఆశమిత=ప్రసంగమున్న, ఫణినామ=సర్పములయొక్క, గజైః=సమాహములచేత, ఆధః=క్రిందికి పున, కథించిత్=ఏలాగునో (కష్టముగా), ధృతే=మోయబడిన, భువః = భూమియొక్క, స్థలే=ప్రదేశమును, అశ్విదేవకీసుతం = శ్రీకృష్ణునకెదురుగా, చరణౌ = తనపాదములు, న్యధాయితాం= ఉంచబడినవి.

తా. తరువాత నారదుడు బరువుతగిలి ఎంతవూనికమై నెత్తిన నిలువక పంగిపోవుచు యున్న కైవస నిలువబడిన తలలతో సర్పములు క్రింద మోయుచుండగా తనపాదములను భూమిమీద శ్రీకృష్ణున కెదురుగానుంచెను. నారదుడు వచ్చి శ్రీకృష్ణునియందును నిలచెను.

శ. స. — ఆభ. ఆవ్య. ప్రయత్నేన ఉన్నమితాః ప్రయత్నోన్నమితాః ఆశమితశ్చ ఫణాశ్చ ఆశమత్ఫణాః ప్రయత్నోన్నమితాః ఆశమత్ఫణాః యేషాంతే ప్రయత్నోన్నమితాశ్చ తైః ప్రయ...త్వ...త్వ... ఫణేన ఫణాభ్యామ్ ఫణైః ప్రయ...ఫణశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ధృతే, ధృతే ధృతయోః ధృతేషు ధృతశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. కథించిత్ ఆవ్య. ఫణాః ఏషాం సన్నితి ఫణినః తేషాం ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణిశబ్దః స. పు. మ. బ. గజైః, గజేన గణాభ్యాం గజైః గణశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఆధః ఆవ్య. న్యధాయితామ్ న్యధాయన్యధాయితామ్ న్యధాయిత నిపూర్వక దుధాహ్ ధారణపోషణయోః ఇత్యస్తాధాతో సుకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లుప్తీ అత్త సేవది ప్రథమపురుషద్వివచనాన్తః. దేవక్యాస్సుతః దేవకీసుతః దేవకీసుతస్యాభి అశ్విదేవకీసుతం ఆవ్యయాభావావ్యయమ్ సులేన, సులేన సుతాభ్యాం సుతైః సుతశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. ధాతుః ధాతోః ధాత్వాజాం ధాత్వ శబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. చరణౌ చరణః చరణౌ చరణాః చరణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. భువం, భువః భువోః భువామ్ భూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. మ. ఏ. స్థలే, స్థలే స్థలయోః స్థలేషు స్థలశబ్దః ఆ. న. స. ఏ.

అశ్వేతి. అథామ్యతోక్తానానస్తరం, ధాతు స్సులేన నారదేన, ప్రయత్నే నోన్నమితా స్తథాః మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాంతైః ఫణినాం గజైః అధః అధఃప్రదేశే, కథంచి ధృతే స్థాపితే, భువః స్థలే భూపృష్ఠే, అశ్విదేవకీసుతం 'అశ్వదేవకీసుతస్యాభి' ఇత్యవ్యయాభావః. చరణౌ న్యధాయితాం నిహితా, దధాతేః కర్తరిణి. 'న్యసిచ్ఛీయది' త్యాది నా చిణ్విటి యుగాగమః.

అత్ర ఘణినాం సమనోన్నమనాసంబంధేఽపి ముచిగౌరవాయ తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిశ్చేదః.

స్థో. త మర్హ్యే వర్హ్యేదిక యాదిపూరుష

సప్తర్యయా సాధు స పర్యపూజయత్,

గృహం నుపైతుం ప్రణయా దభీష్సవో

భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః.

౧౪

టీ. అది పూరుషః = పురాణపురుషుడైన, సః=ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, అర్హ్యం=సత్కారముచేయదగిన, తం=ఆనారదమహామునిని, అర్హ్యాదికయా - అర్హ్యః=పూజాద్రవ్యము, అదికయా=మొదలగు, సపర్యయా=పూజచేత, సాధు=చక్కగా, పర్యపూజయత్=పూజించెను. మనీషిణః = సజ్జనులు, అపుణ్యకృతాం=పుణ్యముచేసికొననివారియొక్క, గృహం=గృహములను గూర్చి, ప్రణయాత్=ఆదరమువలన, ఉపైతుం=వచ్చుటకు, అభీష్సవః=కోరికగలవారు, నభవన్తి=కారుగదా.

తా. ఇట్లు వచ్చిన నారదుని శ్రీకృష్ణుడను పలుచెఱుగుల సపర్యలతో సంభావించెను. ఎంతపుణ్యమో చేసికొన్నవారియిండ్లకుఁగాని అటువంటిపుణ్యాత్ములు ప్రేమతో రారుగదా! అనఁగా పెద్దలు గడప ద్రొక్కి రాఁగానే సమస్తవిధముల మర్యాదచేయుట యుత్తమగృహస్థుల లక్షణము.

శ. స.—తం, తం తౌ తా తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. అర్హ మర్హ తీతి అర్హ్యః తం అర్హ్యం, అర్హ్యం అర్హ్య అర్హ్యైక అర్హ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అర్హార్థం ఇదం అర్హ్యం అర్హ్యం అదిర్యస్యాస్యా అర్హాదికాతయా అర్హ్యాదికయా, అర్హ్యాదికయా అర్హ్యాదికాభ్యాం అర్హాదికాభిః అర్హ్యాదికాశబ్దః. అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అది శాచసా పూరుషశ్చ అదిపూరుషః, అదిపూరుషః అదిపూరుషే అదిపూరుషః అదిపూరుషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సపర్యయా, సపర్యయా సపర్యాభ్యాం సపర్యాభిః సపర్యాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సాధు అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. పర్యపూజయత్ పర్యపూజయతాం పర్యపూజయత్ పరిపూర్వకపూజపూజాయా మిత్యస్తా తస్యైర్గణితాత్ సకర్తకాత్ కర్తరిభూతే లుజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః గృహం గృహః గృహం గృహైః గృహేభ్యః గృహేజాం గృహేషు గృహశబ్దః అ. పు. నిత్యబహు. ద్వి. ఉపైతుం. తుమున్నంతమవ్యయమ్ ప్రణయాత్, ప్రణయాత్ ప్రణయాభ్యాం ప్రణయేభ్యః ప్రణయశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యాస్తు మిచ్ఛవః అభీష్సవః, అభీష్టుః

అభీష్టా అభీష్టాః అభీష్టశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. భవంతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాత్ అకర్తకాల్ వర్తమానే కర్తరి లటి ప్రథమపురుషైకవచ నాన్తః. స. అన్య. పున్యం కృతకంతః పున్యకృతః పున్యకృతోన భవంతితి అపున్య కృతః తేషాం అపున్యకృతాం, అపున్యకృతః అపున్యకృతోః అపున్యకృతాం అపున్య కృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. మనసఃకాషిణో మనషిణః, మనషీ మనషిణౌ మనషిణః మన షిణశబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అశ్వేషామసిద్ధ్యశ్యత' ఇతి వా దీర్ఘః. స కృష్ణః, అర్జునం పూజార్హ మిత్యర్థః. 'దండాదిభ్యోయః.' తం నారదం అర్హార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్జునం, 'పాదార్హభ్యాంచేతి యత్ప్రత్యయః' మూర్త్యేపూజావిధా వర్ణః, పట్టత్రిషుస్త్వై మర్హార్థ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అర్జున్ మాది ర్యస్యా స్తయా, అర్హాదికయా 'శేషాద్విభాషే'తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా 'పూ జా సమస్యాపచితి స్సపర్యా ర్హార్హా సమ' ఇత్యమరః. సాధు యథా తథాపర్య పూపుజత్ పరిపూజితవాక్, నాచత్ యుక్తం చైత దితి ఆర్థాంతరం న్యస్యతి— గృహానితి. మనసః కాషిణో మనషిణః సంతః, పుషాదరాదిత్వాత్సామః అపున్యకృతాం పున్య మకృతవతాం, 'సకర్తపాపమంత్రప్రశ్నేషుకృష్' ఇతి భూతే క్షిప్. గృహాక్ ప్రణయా దుదైకుం, అభీష్టవోఽభ్యాప్తు మిచ్ఛనః, అహ్నాతే స్సన్నంతా దుప్రత్య యః. 'అవజ్ఞప్యధామిది' తికారః స భవంతి కింతు పున్యకృతామేవ. అతః కృచ్ఛ) లభాస్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

శ్లో. నయావదేతా పునఃశ్య దుత్థితౌ జన స్తుమారాంజనపర్వతా వివ,
స్వహస్తై ముని మూసే మునిశ్చిరంతన స్తావ దభివ్యవీశత్. ౧౫

టీ. ఉత్థితౌ=తేచినిలచిన, ఏతౌ=ఈ నారదుని కృష్ణుని, జనః = చూచుచున్న జనము, తుషా...తావిన=మంచుకొండ కాటుకకొండలవలె, యవన్ = ఎంతలో, నోదపశ్యత్=తలచుకొనకపోయెనో, తావన్=అంతలోనే, చిరస్తనః=పురాణుడైన, మునిః=కృష్ణుడు, స్వహస్తై=స్వ=తనయొక్క, హస్త=చేతిమండి, దత్తే=వేయఁ బడిన, అసనే = పీఠమందు, మునిం = నారదుని, అభివ్యవీశత్ = తనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁబెట్టెను.

తా. ఆనారదుని కృష్ణుని జూచి జనులు వీరిలో నొకడు (నార దుడు) మంచుకొండవలెను, వేటొకడు (కృష్ణుడు) కాటుకకొండ వలెను నున్నారని వితర్కించుకొనకముందే శ్రీకృష్ణుడు శీఘ్రముగా నొక

వీటవేసి నారదుని కడకడుగుగాఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొనెను. తానే వీటవేసి నరుటవే నారదాచిత్యము. కనులుమూసి లెజచునంతలో వారు గూర్చుండిరి.

క. ౧.—౧. ఆవ్య. యావత్ ఆవ్య. ఏతా, ఏతం ఏతా ఏతాక్ ఏతచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ద్వి. ఉదపశ్యత్, ఉదపశ్యత్ ఉదపశ్యతామ్ ఉదపశ్యక్ ఉత్పాద్యకద్యోర్ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్ ధాతోః కర్తరిభూతే లజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః ఉత్థితౌ, ఉత్థితం ఉత్థితౌ ఉత్థితాక్ ఉత్థితశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. జనః, జనః జనో జనాః, జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తుషారశ్చ అంజనం చ తుషారాజ్ఞనే తుషారాజ్ఞనయోః పర్వతౌ తుషరాంజనపర్వతౌ తౌ తుషారాజ్ఞన పర్వతౌ, పర్వతం పర్వతౌ పర్వతాక్ తుషా...పర్వతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. ఇవ ఆవ్య. స్వస్వహస్తః స్వహస్తః స్వహస్తేన దత్తః స్వహస్త దత్తః తస్మిక్ స్వహస్త దత్తే, దత్తే దత్తయోః దత్తేషు స్వహస్త దత్తశబ్దః అ. న. స. ఏ. మునిం, ముని మునీ మునిక్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆసనే, ఆసనే ఆసనయోః ఆసనేషు ఆసన శబ్దః అ. న. ౧. ఏ. మునిః, ముని మునీ మునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. చిరం భవః చిరస్తనః చిరస్తనః చిరస్తనౌ చిరంతనాః చిరంతనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ ఆవ్య. అభీస్యపీవిశత్ అభీస్యపీవిశతాం అభీస్యపీవిశక్ అభీపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్య స్తాత్ హేతుణి జస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లుజి పరస్మైపది ప్రథమపురు షైకవచనాన్తః.

నేతి. ఉత్థితా వేతౌ మునికృష్ణే, జనః, తుషరాంజనయోః పర్వతావివ, యావ న్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాక్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః, పురా కిల భగవాక్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచనాత్. 'సాయం చిర మిత్యాది నా ల్యుట్పూర్వయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే ఆసనే, మునిం నారదం, అభిస్యపీవిశత్ స్వాభిముఖ్యేనోపవేశితవాక్, అభిసపూర్వాద్విశతే క్ష్యంతా జ్ఞజి 'జి క్రి' ఇతి చక్ష.

శ్లో. మహామహానీలశిలారుచః పురో

నివేదివాక్ కంసకృష స్స విష్ణురే,

శ్రీతోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చుకై

రచూచుర చ్చుంద్రమసోఽభిరామతామ్.

౧౬

టీ. మహా...రుచః. మహా = గొప్పదగు, మహానీలశిలా = సింహళద్వీపమందుఁ బుట్టినయంద్రనీలమణియొక్క, రుచః = కౌంతివంటికాంతిగల, కంస కృషః = (కంసుని

జంపిన శ్రీకృష్ణునియొక్క, పురః=మందట, ఉచ్చక్రః=ఎత్తైన, విష్టరే=వీరమందు, నిషేదివాక్ = కూర్చున్న, సః=అనారదుడు, ఆధీపాయః=సాయంకాలమునకు ఎరుగా, శ్రీతోదయాద్రేః=శ్రీతఃఅశ్రయించబడిన, ఉదయాద్రేః=ఉదయవర్వతముయొక్క, ఆధీరామతాం=మనోహరత్వమును, అచూచురత్=దొంగిలించెను.

తా. మేలుజాతి యింద్రనీలమణివలెనుండు శ్రీకృష్ణునిముందట పెద్దపీఠమీదఁ గూర్చున్న నారదుడు సాయంకాలము ముందటగా ఉదయవర్వతముమీదఁ జూపట్టు చంద్రునివలె నుండెను. చీకటిలో వెన్నెలకు హెచ్చుకాంతి గలిగినట్లు నల్లని కృష్ణశరముముందు తెల్లని నారదుడు చాలఁ బ్రకాశించెనని భావము.

శ. స.——మహాసీల ఇతి శిలా మహాసీలశిలా మహాతీ చ సా మహాసీల శిలాచ మహా...శిలా మహా...శిలాయః రుగివ రుగ్యన్య సః మహా...రుక్. తస్య మహా...రుచః, రుచః, రుచోః రుచాం మహా...రుక్ష్ణః చ. పు. ష. వీ. పురః ఆవ్య. నిషేదివాక్, నిషేదివాక్ నిషేదివాంశా నిషేదివాంసః నిషేదివచ్ఛబ్జః స. పు. ప్ర. వీ. కంసం కృష్టవాక్ కంసకృత్. తస్య కంసకృషః, కంస కృషః కంసకృషః కంసకృషాం కంసకృష్టః ష. పు. ష. వీ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. వీ. విష్టరే, విష్టరే విష్టరయోః విష్టరేషు విష్టర శబ్జః అ. పు. స. వీ. ఉదయ ఇతి అద్రిః ఉదయాద్రిః శ్రీతః ఉదయాద్రిః యోనః శ్రీతోదయాద్రిః తస్య శ్రీతోదయాద్రేః, అద్రేః ఆద్ర్యోః అద్రీణాం శ్రీతో...ద్రి శబ్జః ఇ. పు. ష. వీ. సాయమభి అభిసాయం. అవ్యయీభావావ్యయం. ఉచ్చక్రః విభక్తి ప్రతిరుపకావ్యయం. అచూచురత్ అచూచురతాం అచూచురత్ చురస్తే యే ఇత్యస్తా చ్చారాదికాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేఽశి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. చంద్రమసః, చంద్రమసః చంద్రమసోః చంద్రమసాం చంద్రమ శబ్జః స. పు. ష. వీ. అభిరామస్య భావః ఆధీరామతా తాం అభిరామతాం, అభిరామతాం అభిరామతే అభిరామతాః. అభిరామతాశబ్జః అ. స్త్రీ. ద్వి. వీ.

మహాదితి. మహాత్యైః మహాసీలశిలాయః, సింహశద్విపసంభవేంద్రనీలోపలస్య రుగివ రుగ్యన్య తస్యేత్యుపమాలంకారః. 'సింహశన్యాకరోద్భూతా మహాసీలాస్తుతే స్తుతా' ఇతి భగవా నగస్త్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రేవిష్టరే ఆననే. 'వృక్షాననయో ర్విష్టర' ఇతి సత్వం నిషేదివాక్ ఉపవిష్టవాక్, 'భాషాయాం సదవసక్రువ' ఇతి క్వసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖం, అవ్యయీభావః. సాయంకాలస్య కార్ణాభి క్కృష్ణోపమాసత్వం. శ్రీతః ఉదయ ఇత్యద్విర్యేన తస్య చంద్ర

మనః, అగ్నిరామతాం ఉచ్చక్తశ్శోభాం, అమామరత్ చోరితవాక్, ప్రాప్తవానిత్యర్థః. చురత్తేయే. 'జిక్రి'త్యాది నాచక్. అత్రాన్యస్యాన్యసంబంధాసంభవా చ్చష్టమసోఽభి రామతామివాగ్గరామతా మి త్యోపమ్యుపర్యవసానా దసంభవద్వస్తు సమృద్ధిరూపా నిదన్యనాగ్నేవః స చోక్తోఽమాయా మంగాంగీభావేన సంకీర్త్యతే.

శ్లో. విధాయ తస్యాపచితిం ప్ర సేదుషః

ప్ర కామ మప్రీయత యజ్వనాం ప్రియః,

గృహీతు మార్యా స్పరిచర్యయా ముహు

ర్తహనుభావా హి నితాన్త మర్థినః.

17

టీ. యజ్వనాం=కాస్త్రరీతిని యజ్ఞములు జేసినవారికి, ప్రియః=హితుడైన శ్రీ హరి, ప్ర సేదుషః=మదంపడియున్న, తస్య=ఆ నారదునియొక్క, అపచితిం=పూజను, విధాయ=త్రికరణశుద్ధిగాఁ జేసి, ప్ర కామం=మిగుల, అప్రీయత=సంతసిం చెను. మహాను భావాః=మహాత్ములగు కృష్ణునివంటివారు, ఆర్యాక్ = ఉత్తమపురుషులను, పరిచర్యయా =శుశ్రూషచేత, గృహీతుం = స్వాధీనపఱచుకొనుటకొఱు, ముహుః = మిక్కిలి, అర్థి నోహి=అభిలషించువారుగదా.

తా. యజ్ఞాంశభోక్తయగు నాశ్రీకృష్ణదేవుడు బహువిధములఁ బూజించి నారదుని దృష్టిపఱచి తామిగులఁ దృష్టిఁగాంచెను. లోకమున నుత్తములు మహాత్ములను తిన్నగాఁ బూజించి వారిని బ్రసన్నులఁగా జేసికొనుట కెప్పుడును గోరుచుందురుగదా.

శ. స.—విధాయ. ల్యబన్తావ్యయం. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపచితిం, అపచితిం అపచితీ అపచితీః అపచితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్ర సేదుషః, ప్ర సేదుషః ప్ర సేదుషోః ప్ర సేదుషాం ప్ర సేదివచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్ర కామం అవ్య. అప్రీయత అప్రీయేతాం అప్రీయన్త ప్రిక్తో స్త్రీణాశే ఇత్యస్యాద్ధాతో రకర్త కాత్కర్తరి భూతే లజి అత్త సేపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. యజ్వనాం, యజ్వనః యజ్వనో యజ్వనాం యజ్వన్తశబ్దః స. పు. ష. బ. ప్రియః, ప్రియః ప్రియో ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గృహీతుం తుమున్నంతావ్యయమ్ ఆర్యాక్, ఆర్యం ఆర్యో ఆర్యాక్ ఆర్యశబ్దః. అ. పు. ద్వి. బ. పరిచర్యయా, పరిచర్యయా పరిచర్యాభ్యాం పరిచర్యాభిః పరిచర్యాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మహాక్ అనుభావః యేషాంతే మహానుభావాః, మహానుభావః మహానుభావౌ మహాను భావాః మహానుభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య. నితాన్తం అవ్య. అర్థః ఏషాను త్తీతి అర్థనః, అర్థీ అర్థి నా అర్థినః అర్థిణశబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

విధాయేతి. యజ్ఞానో విధిశేష్ఠవత్తః. 'యజ్ఞానం విధిశేష్ఠవా సేత్త్యమరః. సుహజోద్భవో, తేషాం ప్రియో హరిః, ప్రశేషమః ప్రశన్నస్య, సతేః క్షమ యిన్యక్తం తస్య మునే రహచితి పూజాం, 'పూజా సమస్యాచితి సేత్త్యమరః. విధాయ కృత్వా, ప్రకాశమత్యంతం, అప్రియతప్రీతో ఒగ్రవత్, ప్రీయతేనాదికాత్కర్తృలక్తో మునిపూజాయః. ప్రీతిహేతుత్వేనాంతరం శ్యశ్చలి—గృహీతుమితి మహానుభావాః మహాత్మానః, అర్చ్యాక్ పూజ్యాక్, పరిచర్యయా, పరివస్యయా గృహీతుం వశేకర్తం 'గ్రహాబిడిర' ఇతి దీర్ఘః. మహా ర్షితాంతం, అగ్నినోఒభిలాషవంతోహి, అర్థ స మనోఒభిలాషః స ఏషా మస్తీతి మత్స్వర్ణీయ ఇనిః. స తు జినిః. కృష్ణవృత్తేనాంతరవృత్తి ర్మనీయ సీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషత్వోపహృతాః కమణ్డలో న్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదీరితాః, అఘాఘవిధ్వంసవిధౌ పటియసీ స్వతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ వహః.

టీ. అశే...హృతాః. అశేష=సమస్తములైన, తీర్థ=పావనజలశయములనుండి, ఉపహృతాః = పట్టి తేలుడిచివియు, కమణ్డలోః=కమండలుపునుండి, పాణౌ = చేలి యందు, (నిధాయ = పోసికొని) ఋషిణా = నారద మహామునిచేత, అభ్యుదీరితాః = ప్రోక్షించబడినవి గనుకనే, అఘాఘ...విధౌ-అఘ = పాపములయొక్క, విధ్వంస విధౌ = పోకాయుటయందు, పటియసీః = శ్రేష్ఠములైన, అహః=ఉదకములను, హరిః = శ్రీకృష్ణస్వామి, సతేన = వంచబడిన, మూర్ధ్నా = శిరస్సుతోడ, అగ్రహీత్ = కైకొనెను.

తా. నానావిధములయిన పుణ్యతీర్థములలోనుండి సంగ్రహించి తేలుడిచినవియు కమండలుపునుండి నారదునిచేతిగుండ చల్లబడినవియు సమస్త పావనాశంకరము లయిన పావన జలములను శ్రీకృష్ణుడు నమ్ము డై యకాదల దాల్చెను.

శ. స.—అశేషాని చ తాని తీర్థాని అశేషతీర్థాని అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః అశే...హృతాః తాః అశే...హృతాః. హృతా హృతే హృతాః అశే...హృతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. కమణ్డలోః, కమణ్డలోః కమండలుభ్యాం కమణ్డలభ్యః కమం డలుశబ్దః ఉ. పు. పం. ఏ. నిధాయ ల్యబస్తాప్యయం పాణౌ, పాణౌ పాణ్యోః పాణిషు పాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఋషిణా, ఋషిణా ఋషిభ్యాం ఋషిభ్యః ఋషిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. అభ్యుదీరితాః, అభ్యుదీరితాం అభ్యుదీరితే అభ్యుదీరితాః అభ్యు దీరితా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అఘానాం ఓఘాః అఘాఘాః అఘాఘానాం విధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసస్య విధిః, అఘాఘవిధ్వంస విధిః, తస్మిన్

అఘా...విఘా, విఘా విఘోః విధిఘ అఘా...విధిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అత్యంతం
పక్ష్యైః పటియన్యః, తాః పటియన్ః, పటియన్ః పటియన్యః పటియన్ః పటియన్ః
ఈ. స్త్రీ. ద్వి. = సతేన, సతేన సతాభ్యాం సతైః సతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. మూర్ధ్నా,
మూర్ధ్నా మూర్ధ్నాభ్యాం మూర్ధ్నభేః మూర్ధ్నకశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. అగ్రహీత్ అగ్ర
హీష్టాం అగ్రహీమః గ్రహ ఉపాదానే ఇత్యస్తాధాతోః సకర్తౌ కర్తరి ధూతే
లజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః. అపః ఆపః ఆపః అద్భిః అద్భ్యః
ఆద్భ్యః ఆపాం ఆపు అప్పజ్జః ప. స్త్రీ. ద్వి. నిత్యబ.

అశేషేతి. అశేషతీర్థ్యః ఉపహృతాః ఆహృతాః, తథా కమండలోః
పాశౌ నిధాయ, కమండలో దుదపాత్రా దుద్ధృత్య పాణౌ నిధాయేత్వర్థః. కుసులా
త్పచతి త్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షిప్తక్రియాపేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా
త్పంచమి. 'అస్త్రీ కమండలః పుణ్డీ' త్యమరః. ఋషిణా, ఆభ్యుదీరితాః షీప్తాః,
అత ఏవాఘాఘానాం పాపః మాహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటియన్ సస్య
మర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని ఉగితశ్చే' తిజీవ్. అపా జలాని, హరిః కృష్ణః, సతేన
మూర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్, గ్రహే ధ్లజ్.

శ్లో. స కాంచనే యత్రమునే రసుజ్ఞయా
నవాంబుదశ్యామతను ర్నృవిక్షత,
జిగాయ జంబూజనిత శ్రియ శ్రియం
సుమేరుశ్శృంగస్య తదా తదాసనమ్.

౧౯

టీ. నవా...తనుః-నవ = క్రొత్త, అమ్బుద = మబ్బువలె, శ్యామ = నల్లని, తనుః =
దేహముగల, సః = ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, మునే = నారదమహర్షియొక్క, అసుజ్ఞయా =
అనుమతిచేత, కాంచనే = బంగారుపుదగు, యత్ర = ఏ, అసనే = పీఠమందు, నృవిక్షత =
కూర్చుండెనో, తత్ = ఆ, అసనమ్ = పీఠము, తదా = ఆశ్రీహరి కూర్చున్నప్పుడు, జమ్బూ
...శ్రియః-జమ్బూ = నేరేడుచెట్టుచేత, జనిత = కలిగించబడిన, శ్రియః = కాంతిగల,
సుమేరుశ్శృంగస్య-సుమేర = మేరుపర్వతముయొక్క, శ్రియం = కాంతిని, జిగాయ =
ఓడించెను.

తా. మునివలన ననుజ్ఞాపొంది యాశ్చష్టాదు కూర్చున్న బంగారు
పీఠము నెరేడుగుబురుతోఁ గూడిన మేరుపర్వతశృంగమువలె నుండెను.

శ. స. — సః, సః తా తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాఞ్చనస్యవికారః
కాఞ్చనం తస్మిన్ కాఞ్చనే, కాఞ్చనే కాఞ్చనయోః కాఞ్చనేషు కాఞ్చనశబ్దః అ. స.

స. ఏ. యత్ర త్రలంతావ్యయం. మునే, మునే, మునోః, మునీనామ్ మునిశ్చః ఇ. పు.
 డ. ఏ. అనుజ్ఞయా, అనుజ్ఞయా అనుజ్ఞాన్యాం అనుజ్ఞాభిః అనుజ్ఞాశ్చః ఆ. క్తీ. త్పు. ఏ.
 అమ్ముదదాతీత్యమ్ముదః సవశ్చాసావమ్ముదశ్చ సవామ్ముదః సవామ్ముదవశ్చామ
 సవామ్ముదశ్చామ సవామ్ముదశ్చామ తమర్యస్యః సవామ్ముదశ్చామతమః, తమః
 తనూ తనవః సవా...తమశ్చః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. న్యవిత్రత న్యవిత్రతాం న్యవిత్రంత
 నిపూర్యకవికప్రవేశనే ఇత్యస్తాదకర్తకాత్థాతోః కర్తరి ధూతే లుచి అత్తనేనది
 ప్రథమపురుషైకవచనాదః జిగాయ జిగ్యతుః జిగ్యుః జి జయఇత్తస్తాద్ధాతోః సకర్త
 కాత్కర్తరి ధూతే ఆనద్యతనపశోక్షలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జమ్బూజనితా
 జమ్బూజనితా జమ్బూజనితా శ్రీర్యస్యః జమ్బూజనితశ్చ. తస్య జమ్బూ...శ్రియః,
 శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ జమ్బూ...శ్శ్చః ఇ. న. డ. ఏ. శ్రియం, శ్రియం
 శ్రియా శ్రియః శ్రీశ్చః ఈ. క్తీ. ద్వి. ఏ. సుమేహోః శృణం సుమేయశృణం తస్య
 సుమేయశృణస్య, సుమేయశృణస్య సుమేయశృణయోః సుమేయశృణాదాం సుమేయశృ
 ణశ్చః ఆ. న. డ. ఏ. తదాఆవ్య. తత్, తత్ తే తాని తచ్చిదః డ. న. ప్ర. ఏ.
 ఆనసం, ఆనసం ఆననే ఆననాని ఆననశ్చః ఆ. న. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. సవాంబుదశ్చామతమః, సః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే
 కాంచనవికారే, వైకారోఽన్యుిత్యయః. యత్ర ఆననే, న్యవిత్రత ఉపవిష్ట
 వాక్, నిపూర్యవిశో లుచి 'నేర్విశ' ఇత్యాత్తనేపదే 'శల ఇగుపధా దనిటః క్స్'
 ఇతి క్స్. తదానసం, తదా హర్యుపవేశనమయే, జంబూ ద్వీలఫలో వృక్షవిశేషః.
 'జంబూన్సురభిపత్రాచ రాజజంబూ ర్మహాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా
 జనితాశ్రీ ర్యస్య తస్య తపోక్తస్య, భాషితపుంస్కత్వా త్పక్షే పుంపద్యావః. అతో
 సుమధావః. సుమేయశృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వదృభావిత్యర్థః. 'నౌ
 లిటోజ్జ' రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పష్టే.

శ్లో. స తప్తకార్తస్వరభాన్వరాంబరః కఠోరతారాధిమలాఞ్ఘనచ్ఛువిః,
 విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస శ్శిఖాభి రాగ్లేష్ట ఇవాంభసాం నిధిః. ౨౦

టీ. తప్త...బరః-తప్త=పుటపాకశోధితమైన, కార్తస్వర=బంగారువలె, భాన్వర=
 మెఱయుచున్న, అమ్మరః=చంగపండువన్నె పట్టుతాప్తా గలవాడును, కఠోర...ఛవిః-
 కఠోర=ముదిరిన, తారాధిప=చంద్రునియొక్క, ఛవిః = కాంతివంటికాంతిగల, సః =
 ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, బాడబజాతవేదసః = బడబాగ్నియొక్క, శిఖాభిః=మంటలచేత,
 అగ్నివ్యః=చుట్టుకోబడి, అమ్మసాం నిధిరివ=సముద్రమువలెనే, విదిద్యుతే=మెఱయు
 చుండెను.

తా. పుటముదీర్చిన బంగారువంటి ధోవతినీధరించి పూజ్య చంద్రునిలోని కళంకమువలె నీలవర్ణమున ఆకృష్టమూర్తి బడబాగ్ని మంటలుగ్రచ్చిన సముద్రమువలె మిగుల బ్రకాశించుచుండెను.

శ. స. — సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తప్తంచతత్ కార్తస్వరం చతప్తకార్తస్వరంతప్తకార్తస్వరమివ భాస్వరం తప్త...స్వరంతప్త...స్వరం అమృతం యస్యసః తప్త...బరః, అమృతః అమృతౌ అమృతాః తప్త...మృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తారాణాం అధిపః తారాధిపః కతోరశ్చాసా తారాధిప శ్చ కతోరతారాధిపః కతోర తారాధిపస్య లాఞ్ఞానం కతో...లాఞ్ఞానం కతో...శ్చాసస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః కతో...ఛవిః, ఛవిః ఛవీ ఛవయః కతో...ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విదిద్యుతే విది ద్యుతా తే విదిద్యుతిరే విపూర్వక ద్యుతదీప్తావిత్సన్నాత్ అకర్తకాత్కర్తరి భూతానద్య తనపరోక్షేలిఖితే అత్తనేపది ప్రథ. ఏ. బాడబ ఇతి జాతవేదాః బాడబజాతవేదాః తస్య బాడబజాతవేదసః, జాతవేదసః జాతవేదసాః జాతవేదసాం బాడ... వేద శబ్దః స. పు. మ. ఏ. శిఖాభిః, శిఖయా శిఖాభ్యాం శిఖాభిః శిఖాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశ్లిష్టః, ఆశ్లిష్టః ఆశ్లిష్టౌ ఆశ్లిష్టాః ఆశ్లిష్టశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అమృతాం, అమృతసః అమృతసాః అమృతాం అమృతశబ్దః స. న. మ. ఏ. నిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వరం, 'రుక్తం కార్తస్వరం జాంబూనద మస్తాపదోఽస్త్రియా మి' త్యమరః, తద్వదాభిస్వరాంబరః పీతాం బర ఇత్యర్థః. కతోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడబజాత వేదసా బడబాగ్నీః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విదిద్యుతే బభా. శ్లో. రథాంగపాణేః పటలేన రోచిషా మృషిత్విష స్సంవళితా విరేజితే, చలత్పలాశాన్తరగోచరా స్తరోస్తుపారమూర్తే రివ నక్త మంశవః.

టీ. రథాంగపాణేః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, రోచిషామ్ = తనుకాంతులయొక్క, పటలేన = మొత్తముతోడ, సంవళితాః = కూడిన, మృషిత్విషః = మృషి = నారదుని, త్విషః = దేహకాంతులు, నక్తం = రాత్రియందు, తరోః = వృక్షమయొక్క, చల...చరాః = చలత్ = అల్లలాడుచున్న, పలాశ = అకుల, అన్తర = సందులే, గోచరాః = ఉనికిగల, తుపారమూర్తేః = చంద్రునియొక్క, అంశవఇవ = కిరణములువలెనే, విరేజితే = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీకృష్ణునిమేని నల్లనికాంతులతోఁగూడిన నారదుని తెల్లని కాంతులు కడలుచున్న వృక్షముయొక్క అకులందులనుండి యగడదు చున్న వెన్నెలవలె మనోహరముగా నుండెను.

శ. స.—రథస్య ఆంగం రథాజ్ఞం రథాజ్ఞంపాణో యస్యః రథాజ్ఞపాణిః తస్య రథాజ్ఞపాణేః, పాణేః పాహ్లోః పాణీనాం రథా...పాణిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. పట లేన, పటలేన పటలాభ్యాం పటలైః పటలశబ్దః ఆ. న. త్య. ఏ. రోచిషాం, రోచిషః రోచిషాః రోచిషాం రోచిశబ్దః స. స. మ. బ. ఋషేః త్వషః ఋషిత్వషః, త్వష్త్ త్వషా త్వషః ఋషిత్వట్వట్వః మ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంవళితాః, సంవళితా సంవళితే సంవళితాః సంవళితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విలేజే విలేజా లే విలేజిలే విపూర్వక రాజ్య దీప్తావతిష్టాదకర్త కాత్ కర్తృభూతే లటి ఆత్త నేపది ప్రథ. పు. బ. చలన్తి చ తాని పల్లవాని చలత్పల్లవాని చలత్పల్లవానామంతరాణి చల... న్తరాణి చల...రాణి గో చరా యేషాంతే చల...చరాః, గోచరః గోచరా గోచరాః చల...గోచరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. తహోః, తహోః తహోః తహాజాం తరుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. తుషరా మూర్తి ర్యస్యః తుషరమూర్తైః తస్య తుషరమూర్తేః, మూర్తేః మూర్తోః మూర్తీ నాం తుషరమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. నక్తం అవ్య. అంశవః, అంకుః అంకు అంశవః అంకుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

రథాంశేలి. రథాంగం చక్రం పాణో యస్య తస్యహలే, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తహ్య భవతే' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవళితాః మిక్రితాః, ఋషేః త్వషా రుచయః, నక్తం రాత్రే, సప్తమ్యర్థేఽవ్యయాభావః. తహోః వృక్షస్య చలతాం పలాకానాం పత్రాణాం, అంతరాణి వివరాణి, గోచరా ఆశ్రయా యేషాం లే తుషరా మూర్తి ర్యస్య తస్యేష్టోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విలేజిలే, చకాశిలే, ఉత్పేక్ష.

శ్లో. ప్రపుల్లతాపింఛనిభై రభీశుభి శ్చుభై శ్చ సప్తచ్ఛరపాంసుపాండుభిః, పరస్పరేణ ఛురితామలచ్చపీ తనైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః. ౨౨

టీ. ప్రపు...నిభైః-ప్రపుల్ల = చక్కగాఁబూచియున్న, తాపింఛ = కానుగుల తోడ, నిభైః = సమానములైనవి గనుకనే, సప్తచ్ఛరపాంసుపాండుభిః-సప్తచ్ఛర = ఏడాదులరఁటి (కర్పూరపనఁటి) చెట్లయొక్క, పాంసు = పరాగములవలె, పాండుభిః = తెల్లనైనవియు, శ్చుభైః = మంగళప్రదములైన, అభీశుభిః = (ఉభయుల) కాంతులచేత, పరస్పరేణ = ఒకరి కొకరు, ఛురి...పీ-ఛురిత = కవ్వకోఁబడిన, అమల = నిర్మలములైన, చపీ = కాంతులుగల, తౌ = ఆకృష్ణనారదులు, తదా = అప్పుడు, ఏకవరావివ = ఒక రంగు గలవారవలె, బభూవతుః = నిలి.

కా. అప్పు డింకను, కానుగుపూగుతులవలె నల్లనైన శ్రీ కృష్ణుని దేహకాంతులును, కర్పూరమువలె తెల్లనైన నారదుని దేహకాంతులును గలసి పోవుటచేత వారిలో మార్పుదెలియరాక ఇద్దఱును ఒక వన్నెగలవారుగానే యుండిరి.

శ. స.—తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛంప్రఫుల్లంచతత్ తాపింఛం ప్రఫుల్ల తాపింఛం ప్రఫుల్లతాపింఛైః నిభాః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభాః తైః ప్రపు...క్షైః, నిభేన నిభాభ్యాం నిక్షైః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అభీకుభిః, అభీకునా అభీకుభ్యాం అభీకుభిః అభీకుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. సప్తచ్ఛదాని యేషాం తే సప్తచ్ఛదాః సప్తచ్ఛదానాం పాంసవః సప్త...వః సప్త...సవ ఇవ పాండవః సప్త...పాండవః తైః సప్త...భిః, పాండునాపాండుభ్యాం పాండుభిః సప్త...పాండుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. పరస్పరేణ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్ అమలేచ తే ఛవీచ అమలచ్ఛవీ ఛరితేచ తే అమలచ్ఛవీ యయోస్తా ఛరితామలచ్ఛవీ, ఛవిః ఛవీ ఛవయః ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ద్వి. తదా అవ్య ఏకః వర్ణః యయోస్తా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణః ఏకవర్ణా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణా ఏకవర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. ఇవ అవ్య. తా, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్థాదకర్తౌ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః.

ప్రఫుల్లేతి. ప్రఫుల్లం వికసితం “పుల్ల వికసన” ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. ఫలే ర్మితాయాం ‘అనుపసర్గాత్పుల్ల క్షీబకృశోల్లాసూ’ ఇతి నియమాత్ ‘పుల్లఇత్యేవేతి క్షీరస్వామి. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం ‘ఫలేలబి’తి తదితలత్. ‘ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మి’తి నపుంసకత్వమ్. ‘కాలస్కంధ స్తమాలస్సాన్య త్తాపింఛోఽవ్యథ సింధుక’ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రఫుల్లతాపింఛనిభైః, నిత్యసమాసత్వా దస్యపదవిగ్రహః ఆతపివ ‘స్వ్యరుత్తరపదేత్వమి, ‘నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయః’ ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని పర్వసు యశ్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, ‘సప్తపర్ణేవికాలత్వక్చార్దో విషమచ్ఛద’ ఇత్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే విహస్థత్వం సప్తపర్ణాదిహక్తం భాష్యే. కేషం తాపింఛవత్. తస్య పుష్పాణి సప్తచ్ఛదాని, తేషాం పాంసుః రజః, తద్వత్పాండుభి స్సితైః, కుభై శ్చ కుభైః, అభీకుభిరన్యోన్యరక్షభిః, ‘అభీకుః ప్రగహే రక్తా వి’తి కాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛరితే యాషీతే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయోస్తా, ఛవ్యో రభీకానాం చావయవా వయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తా హరినారదా, తదా ఏకవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభయప్రభావేశ్చా దుభయో రపి సర్వాంగీశో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్మిటికేంద్ర

రథమణి ప్రభామేశ్వరప్రాయః శక్తి జీవన్ముక్తాః ప్రావర్తనభూత తర్హిమిత్రా చేయ మనయో
జీవన్ముక్త్యాత్మేత్రా.

శ్లో. యుగాంతకాల ప్రతీసంహృతాత్మనో జగన్మయస్యాం సవికార మనత,
తనా మము త్తత్ర చ కైటభద్విష త్తపోధనాభ్యాగమసంభవా ముదః.

టీ. యుగాన్త...త్తనః యుగాన్తకాల = ప్రళయమందు, ప్రతి సంహృత =
తనా దాచుకొనబడిన, అత్తనః = ఎల్లజంతువులకల, యస్యాం = ఏకస్థులకల
మందు, జగన్మయ = లోకములన్నియు, సవికారం = సమస్తములేక పోయిగా, అనత =
ఉండినవో, తత్త్ర = అట్టిదగు, కైటభద్విషః = శ్రీకృష్ణమాక్షయొక్క, తనా = బడలి
యందు, తపో...భవాః-తపోధన = నారదునియొక్క, అభ్యాగమ = రాకవలన,
సంభవాః = కలిగిన, ముదః = సంతోషములు, ముదః = ఇరుడక పోయినవి.

తా. ప్రళయసమయమందు హైతము లోకములన్నియు బట్టిపడి
లేకుండ నుండుటకు బాలినంత విరివి గలవయ్యును శ్రీకృష్ణస్వామి
కుమీయందు నానమ నానదాగమరమువలన బట్టిన మోదము వట్టక
పొంగి పొలిపొయెను.

శ. స.-యుగానా మన్తః యుగాంతః యుగాన్త ఇతి కాలః యుగాన్తకాలః
యుగాన్తకాలే ప్రతీసంహృతాః యుగాన్తకాలప్రతీసంహృతాః యుగాన్త...
హృతాః అత్తనః యేనః యుగాన్త...తాత్త తస్య యుగాన్త...తాత్తనః, అత్తనః
అత్తనోః అత్తనాం యుగాన్త...త్తకా శబ్దః స. పు. మ. ఏ. జగత్, జగత్ జగతి
జగన్మయ జగచ్చబ్జః త. స. ప్ర. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్జః
ద. శ్రీ. స. ఏ. వికాశేన సహితం యథా తథా సవికారం క్రియా విశేషణమవ్యయం.
అస్త ఆసాతాం ఆనత ఆనద్ ఉపవేశనే ఇత్యస్తాత్ అకర్తకాభ్యాసోః కర్తరి భూతే
లజి అత్తనేపది ప్ర. పు. బ. తనా, తనా తనోః తనుభు తనుశబ్దః ఉ. శ్రీ. స. ఏ.
మహా మమతుః మముః మామావే ఇత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పర ప్ర.
బ. తత్త్ర త్రలంతావ్యయం. స. ఆవ్య. కైటభస్య ద్విబ్ కైటభద్విబ్ తస్య కైట
భద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం ద్విట్పుబ్జః మ. పు. మ. ఏ. తపవన భనం యస్యనః
తపోధనః తపోధనస్య అభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమేన
సంభవాః తపో... భవాః, సంభవా సంభవే సంభవాః తపో...భవాశబ్దః ఆ. శ్రీ.
ప్ర. బ. ముదః, ముత్ ముదౌ ముదః ముచ్చబ్జః త. శ్రీ. ప్ర. బ.

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతీసంహృతాః అత్తస్యప
సంహృతాః, అత్తనో జీవాః యేన తస్య, కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనా,
మాఘటిక-5

సుతరాం. అవ్య. మునే, మునే, మునో, మునీనాం మునిశ్చః ఇ. పు. మ. ఏ. వపుః, వపుః వపుషీ వపుషీ వపుశ్చః స. స. ద్వి. ఏ. విసారిభిః, విసారిణా విసారిభ్యాం విసారిభిః విసారిణాశ్చః స. పు. త్వు. బ. సుధా అస్యాస్తీతి సాధః తం సాధం, సాధం సాధా సాధాశ్చ సాధశ్చః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ. అవ్య. లమ్భయన్, లమ్భయన్ లమ్భయన్తా లమ్భయన్తః లమ్భయన్తః త. పు. ప్ర. ఏ. ద్వి. జాతాః ద్విజాః ద్విజా నామావళిః ద్విజావళిః ద్విజావళిశ్చ వ్యాజః యస్యసః ద్విజావళివ్యాజః నిశాంకరో తీతి నిశాకరః ద్విజావళివ్యాజశ్చాసా నిశాకరశ్చ ద్విజా...కరః ద్విజా...కరస్య అంశవః ద్విజా...శవః తైః ద్విజా...శుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ద్విజా... శుశ్చః ఉ. పు. త్వు. బ. శుచిన్తీతం యస్యాస్మా శుచిన్తీతా తాం శుచిన్తీతాం, శుచిన్తీతాం శుచిన్తీతే శుచిన్తీతాః శుచిన్తీతాశ్చః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచః, వాశ్చః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవోచత్ అవోచతాం అవోచన్ బ్రూత్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాధాతోః సకర్తకాత్కర్తృభూతే లుజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతో అచ్యుతాః అచ్యుతశ్చః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

సితమితి. అభోధయో రుపజేతనాంతరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసారిభిరభీక్షం విసర్పద్భిః 'బహుళహాభీక్ష్యే' ఇతి ణినిః. ద్విజావళిః దంతపక్షిః. 'దద్దవిప్రాజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కవటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః. సచాసా నిశాకరశ్చ తస్మాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నార దస్య వపుః శరీరం, సాధం ప్రాసాదమివ, సుతరా మత్యంతం, అవ్యయాద్ధాదామ్న త్యయః. సితమ్నా ధావశ్యేన ప్రయోజ్యకర్తా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధవశ యన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపసర్జవప్రాప్త్యర్థత్వేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా' అణి కర్తు ర్నకర్తృత్వం, యథాహ వామనః—'లభే రత్యర్థత్వా జ్ఞిచ్యణో కర్తుః కర్తృత్వా కర్తృత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జవగత్యర్థత్వే తు కర్తృత్వ మేవేతి రహ స్యమ్. 'లభే' తి నుమాగమః. శుచిన్తీతాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్థిత పూర్వాభిభాషీచపూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి న్యాయా దితి భావః. 'బ్రూహోవో వాలుక్త వచ ఉమి'తి ఉమాగమేగుణః. అత్ర సాధమివేత్యుపమాయాః, సితమ్నా లంభయన్నిత్యసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి ఛలాః శబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవస్య చ, మిథో నైరపేక్ష్య త్సంస్పృష్టిః.

శ్లో. హరత్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత

శ్మభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం

వ్యవస్థితకాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్.

౨౬

టీ. భవదీయదర్శనమ్ - భవదీయ = మీదగు, దర్శనమ్ = సాక్షాత్కారము, శరీరభాజాం = దేహభాగములకు, సంప్రతి = తత్కాలమున, అఘం = పాపమును, హరితి = పోగొట్టుచున్నది, ఏవ్యతః = రాబోవు, శుభస్య = మేలునకు, హేతుః = కారణము, పూర్వాచరితైః పూర్వ = తొలిమేన, ఆచరితైః = చేయబడిన, శుభైః = పుణ్యములచేత, కృతం = దొరకనది, (ఏవం = ఇట్లు) కాలత్రితయేఽపి = భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములు మూడియందును, యోగ్యతాం = పాత్రతన, వ్యవస్థితః = ఎఱిగించుచున్నది.

తా. అయ్యా నారదులవాహూ! మాబోటి దేహభాగములకు తమ వంటిమహాత్ముల సాక్షాత్కారము దర్శనక్షణముందే ఉన్న పాపములన్ని పోగొట్టును. ఉత్తరకాలమున మేలుగలుగుటకు కారణమగును. పూర్వ జన్మపుణ్యవశమున లభించునేగాని యూరక దొరకదు. గావున కాల త్రయమందును యోగ్యతను వెల్లడించునదిగా నున్నది.

శ. స.—హరితి హరితః హరిన్తి హృత్ హరిణే ఇత్యస్తాధాతోః సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అఘం, అఘం అఘే అఘాని అఘ శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంప్రతి అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః హేతు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ్యతః, ఏవ్యతః ఏవ్యతోః ఏవ్యతాం ఏవ్యచ్ఛబ్దః త. న. య. ఏ. శుభస్య, శుభస్య శుభయోః శుభానాం శుభశబ్దః అ. న. య. ఏ. పూర్వస్మిన్ ఆచరితాని పూర్వాచరితాని తైః పూర్వాచరితైః, పూర్వాచరితేన పూర్వాచరితాభ్యాం పూర్వాచరితైః పూర్వాచరితశబ్దః అ. న. తృ. బ. కృతం, కృతం కృతే కృతాని కృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శుభైః, శుభేన శుభాభ్యాం శుభైః శుభశబ్దః అ. న. తృ. బ. కీర్యత ఇతి శరీరం శరీరం భజన్తితి శరీరభాజః తేహం శరీరభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం శరీరభాజశబ్దః జ. పు. య. బ. భవతః ఇదం భవదీయం భవదీయం చ తద్దర్శనంచ భవదీయదర్శనం, దర్శనం దర్శనే దర్శనాని భవదీయ దర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వ్యవస్థిత వర్తమానేః వ్యవస్థితైః అంజావ్యక్తి శ్లక్ష్యకాంతి గతిషు. ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. త్రయః ఆవయవాః అవ్యక్తిత్రయం కాలానాం త్రితయం కాలత్రితయం తస్మిన్ కాలత్రితయే, త్రితయే త్రితయయోః త్రితయేషు కాలత్రితయశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపి అవ్య. యోగ్య

స్వభావః యోగ్యతా తాం, యోగ్యతాం యోగ్యతే యోగ్యతాః యోగ్యతాశ్చః
అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

హరతీతి. భవవీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేహం, దృష్ట్యాణా
మితి భావః, ౨౪ జ్ఞానం. కాలక్రితయే భూతాదికాలక్రితయేఽపి యోగ్యతాం పాత్ర
తాం, వ్యవక్తి గమయతి కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఖం పాపం హరతి అపను
దతి, ఏష్యతో భావనః, శుభస్య శ్రేయః. హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రాగను
ష్ఠితైః శుద్ధైః స్వకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేనచ పుంసి
సుకృతసమవాయమవగయతి. తత్తే దర్శనం కస్య నాశాస్య మితి భావః. అత్ర హరతీ
త్యాదివాక్యాన్యస్య శరీరేత్యాదివాక్యాన్యహేతుత్వోక్త్యా వాక్యాన్యహేతుకం కావ్య
లిప్త మలంకారం.

స్తో. జగత్స్వరూపాప్రహస్రభానునా

నయన్నియన్తుం సమభావి భానునా,

ప్రసహ్య తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై

రదస్త్వయా నుత్తమమత్తమం తమః.

౨౭

టీ. జగతి = లోకమందు, అప...భానునా-అపర్యాప్త = లెక్కయిడరాని,
సహస్ర = అనేకములగు, భానునా = కిరణములు గల, భానునా = సూర్యునిచేత,
యత్ = ఏ చీకటిని, నియంతుం = అణచుటకొఱకు, నసమభావి = శక్యముకాక
పోయెనో, అనుత్తమం = అతిశయమైన, అదః = ఈ, తమః = అజ్ఞానపుఁ జీకటి,
అసంఖ్యతాం = లెక్కకెక్కుడగుటను, గతైః = పొందిన, తేజోభిః = జ్ఞానప్రకాశ
ములచేత, ప్రసహ్య = బలవంతముగా, నుత్తం = డోడ్రోలుబడినది.

తా. ముల్లోకములు నిండి మొదలు తురలేని ఆనంతకిరణములు
గలవాడయ్యును సూర్యుఁ డేయాంతరతమమును బోగొట్టు జాలఁడో
అట్టిగాఢమైన అజ్ఞానాంధకారము నీజ్ఞానప్రదీపులచే దుదనుట్టు బోకా
ర్చుబడినది.

శ. స. — జగతి, జగతి జగతోః జగత్సు జగచ్ఛబ్దః త. న. స. ఏ. పర్యాప్తాః
సభవన్తీత్యపర్యాప్తాః అపర్యాప్తాః సహస్రం భానునా యస్యః అప...నుః తేన
అప...నునా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః అప...భానుశబ్దః ఉ. పు. త్పు. ఏ. స.
అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. నియంతుం తుమున్నంత
మన్యయం. సమభావి సంపూర్వక భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్త కాత్ భావే లుజి అత్త నే
పది. ప్ర.థ. నిత్యైకవచనా నః. భానువా, భానునా భానుభ్యాం భానుభిః భానుశబ్దః

ఉ. పు. తృ. ఏ. ప్రసవ్యా ల్యబవ్యాశ్చయం. తేజోః. తేజసా తేజోభ్యాం తేజోః. తేజశ్శబ్దః. న. న. తృ. బ. కవిద్యతే సంఖ్యామేషాం తావ్యసంఖ్యానాం అసంఖ్యానాం భావః అసంఖ్యతా తాం అసంఖ్యతాం, అసంఖ్యతాం అసంఖ్యతే అసంఖ్యతాః అసంఖ్యతాశ్చబ్దః. ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. గతైః, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశ్చబ్దః. ఆ. న. తృ. బ. అదః, అదః ఆయా ఆయానీ అదశ్చబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభ్యే యుష్మచ్ఛబ్దః. ఉ. పు. తృ. ఏ. సుత్రం, సుత్రం సుత్రే సుత్రాని సుత్రశ్చబ్దః. ఆ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానం ఉత్తమం యస్తాత్తదసుత్తమం, అనుత్తమం అనుత్తమే అనుత్తమాని, అనుత్తమశ్చబ్దః. ఆ. న. ప్ర. ఏ. తమః. తమః తమసి తమాంసి తమశ్చబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ.

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా ఆహరిచ్చిన్నాః, సహస్రం భావోఽంశవో యస్య తేన, భావనా అక్ష్మేణ, 'భావోఽర్కచారాంశవ' ఇత్యుక్తయత్రాపి వైజయంతీ. యత్తమో నియంత్రం నివారయతుం, న సమభావి నాశంకీ, భావే లుక్. అవిద్యమాన ముత్తమం యస్తాత్తదసుత్తమం సర్వాశికం, అదస్తమః మోహత్తకం, అసంఖ్యతాం గతైః తేజోః ప్రసవ్యా బలాత్, త్వయా సుత్రం సుచ్ఛం, ఆత శ్శాఘ్యదర్శనో భవానితి భావః. 'మదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వా నిష్కారత్వా భావః, ఆత్రోపమానాదాభినోః మనే రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

శ్లో. కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా

సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్తనా,

సదోషయోగేఽపి గురు స్త్వమక్షయో

నిధి శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ.

౨౦

టీ. ప్రజాక్షేమకృతా-ప్రజా = జనులకు (బిడ్డలకు), క్షేమకృతా = మేలు జేయువాడును, సుపాత్ర...త్త నా-సుపాత్ర = అర్హుడైనపురుషునియందు (గంగా శము మొదలగు గట్టి పాత్రయందు), నిక్షేప = ఉంచుటచేత, నిరాకులాత్త నా = దిగులుదీక్షన మనస్సుగల, ప్రజాసృజా = బ్రహ్మదేవునిచేత (బిడ్డలుగలవానిచేత), త్వం = నీవు, ధనసంపదామివ = ద్రవ్యసంపదలకువలెనే, శ్రుతీనాం = వేదములములకు, సదా = ఎల్లప్పుడును, ఉపయోగేఽపి = వాడుకొనుటయందును, అక్షయః = తఱుగు వడని, గురుః = సంప్రదాయ బోధకుడవైన (గొప్పదైన), నిధిః = పాతరగా, కృతః = చేయబడితివి.

తా. ధనికుడొకడు తనబిడ్డలకొఱకు నుచితస్థలమందు తరుగని గొప్పధనమును దాచినట్లు బ్రహ్మదేవుడు లోకక్షేమము కొఱకు సర్వ

వేదములు నీయందునచి నిన్ను సంప్రదాయప్రవర్తకుడైన యాచార్యునిగాఁ జేసెను.

౪. ౧.—కృతః, కృతః కృతా కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేమం కర్మాతేతి తేమకృత్ ప్రజానాం తేమకృత్ ప్రజాతేమకృత్ తేన ప్రజాతేమకృతా, కృతా కృత్యానిం కృద్భిః ప్రజాతేమ కృచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. ప్రజాః సృజతీతి ప్రజాసృజ్ తేన ప్రజాసృజా, ప్రజాసృజా ప్రజాసృద్భానిం ప్రజాసృద్భిః ప్రజాసృచ్ఛబ్దః జ. పు. తృ. ఏ. శోభనం పాత్రం సుపాత్రం సుపాత్రే నితేషః సుపాత్ర నితేషః సుపాత్రనితేషేణ నిరాకులః సు...కులః సు...లః ఆత్మాయన్యః సుపా...త్వా తేనసుపా...త్త నా, ఆత్మ నా ఆత్మభ్యాం ఆత్మభిః సుపా...లాత్తకశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. సదా. అన్య. ఉపయోగే, ఉపయోగే ఉపయోగయోః ఉపయోగేషు ఉపయోగశబ్దః అ. పు. ౧. ఏ. అపి అన్య. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వంయువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అక్షయః, అక్షయః అక్షయో అక్షయః అక్షయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధీయతే ఆత్రేతినిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతీనాం, శ్రుతేః శ్రుతోభ్యః శ్రుతీనాం శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. బ. ధనానాం సంపదః ధనసంపదః తానాం ధనసంపదాం, ధనసంపదః ధనసంపదోః ధనసంపదాం ధనసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. బ. ఇవ. అన్య.

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాం చ, తేమకృతా మశలకారిణా 'ప్రజాస్యాత్సంతతా జన' ఇత్యమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢభాజనేచ, నితేషేణ నిధానేన, నిరాకులాత్త నా స్వస్థ చిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర మి'త్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏకతామ్నయా దన్యత్రాంత్యా చేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాకా నిధీయతేత్రేతి నిధిః నితేషః కృతః, 'ఉపసంప్రదాయోః కిరి'తి క్రిప్తత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాపాతూనాం ధవాదృశాం. దర్శనం కన్య న జ్ఞాఘ్ను మితి భావః. అత్ర శబ్దమీత్రపాధర్మాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

శ్లో. విలోకనోనైవ తవామునా మునే

కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబర్హితాంహసా,

తథాపి శుశ్రూషు రహం గరియసీ

ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే.

టీ. హేమునే=హేమనారద మహామునీ, నిబర్హితాంహసా - నిబర్హిత=మాడ్చుచుండిన, అంహసా=పాపములు గలది గనుకనే, అమునా=తా, తవ=నీయొక్క, విలోకనేనైవ = దర్శనముచేతనే, కృతార్థః=కృతకృత్యుడవుగా, కృతః = చేయబడినవాడను, అస్మి = అయినాను, తథాపి = అట్లులైనను, అహం = నేను, గరియసీ = అర్థగౌరవముగల, గిరః = నీమాటలనుగూడ, శుక్రాఘః = వినగోరిక కలవాడను, అస్మి = అయితిని. అథవా = అట్లుగాదేని, శ్రేయసి = మేలుపట్టున, కేన = ఎవనిచేత, తృప్యతే = తనియబడుచున్నది. ఎవడును దనియడు. కావలెనయే జోరుచుండును.

తా. నారదమహామునీ! పాపవిధ్వంసన ప్రవీణమైన నీదర్శనము లభించుటచేతనే నేను కృతకృత్యుడనైతిని. అయినను ప్రసన్నగంభీరములైన నీమాటలనుగూడ వినగోరుచున్నాను. సిరిరా మోకాలోడ్డువారును గలరా.

శ. స. — విలోకనేన, విలోకనేన విలోకనాభ్యాం విలోకనైః విలోకనశబ్దః అ. స. తృ. ఏ. ఏవ అవ్య. తవ, తే యవయోః, వాం యుష్మకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. య. ఏ. అమునా, అమునా అమాభ్యాం అమాభిః అదశ్శబ్దః స. స. తృ. ఏ. మునే, హేమునే హేమునీ, హేమునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతౌ కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః అర్థః యేనసః కృతార్థః, అర్థః అర్థౌ అర్థాః కృతార్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అస్మి స్వః స్తః అసభవిత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే భూతే చ లటి ఉత్తమ. ఏ. నిబర్హితాని అంహంసి యేనసః నిబర్హితాంహః తేన నిబర్హితాంహసా, అంహసా అంహాభ్యాం అంహాభిః నిబర్హితాంహశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. శ్రోతు మిచ్ఛుః శుక్రాఘః, శుక్రాఘః శుక్రాఘా శుక్రాఘవః శుక్రాఘశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం అహం వయం అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అత్వంతం గుర్వ్యః గరియస్యః తాః గరియసీ, గరియపీం గరియస్య గరియసీ గరియసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. గిరః, గిరం గిరౌ గిరః గీర్వబ్దః రేఫాంతః స్త్రీ. ద్వి. బ. అథ అవ్య. వా అవ్య. శ్రేయసి, శ్రేయసి శ్రేయసాః శ్రేయస్సు శ్రేయశ్శబ్దః స. స. స. ఏ. కేన, కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. తృప్యతే తృప్తీణ ఇత్యస్తాదకర్తకాధాతోః భావేలటి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

విలోకనేనేతి. హే మునే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాప్తనా అత ఏవ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్మి, తథాప్యహం, గరియసీః

అ. వత్తరాః, 'ద్విజననవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే'తి జీవ. 'ప్రయోజకే' త్యాదినా గుహ్యరాజేళః, గిర ద్రవ వాచోఽపి, శుక్రాః శ్రోతు విచ్ఛిన్నస్తి శ్చహోజేష్యంతాదు ప్రత్యయః. న చైతద్వృథేత్యాహ—అథవేతి. తథా హీత్యన్తః అథవేతి పక్షాంతర ప్రసిద్ధ్యో రితి గణవాన్త్యానాత్. క్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, నకేనాపేత్యన్తః. కృతార్థతాయా ఇయత్తాభావా దితి భావః, భావేలిట్.

అవ. ఇట్లు ప్రియమువలెకి యింక వచ్చినపని యేమని వినయముగా నడుగు చున్నాడు.—

శ్లో. గతస్పృహోఽప్యగమనప్రయోజనం
వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,
తనోతి న స్తా ముదితాత్త గౌరవో
గురుస్తవై వాగమ ఏష ధృష్టతామ్.

30

టీ. గతస్పృహోఽపి=(నీవు) ఏకాంకియు లేనివాడవైనను, అగమన ప్రయోజనం—అగమన=నీరాకయందలి, ప్రయోజనం=పనిని, వద=చెప్పుము. ఇతి=అని, వక్తుం=అడుగుటకొఱకు, యయా=ఏసాహసముచేత, వ్యవసీయతే=యత్నింపఁబడుచున్నదో, ఉదితాత్త గౌరవః—ఉదిత=పుట్టిన, అత్త = నాయొక్క, గౌరవః = గౌరవముగలదియు, గురుః=మెచ్చుకొఁదగిన, ఏషః=ఈ, తవ=నీయొక్క, ఆగమఏవ=రాకయే, నః=మాకు, తాం=ఆ, ధృష్టతాం = ప్రగల్భితము, తనోతి=కలిగించుచున్నది.

తా. మీరు నిష్కాములే యైనను నాయొంటికివచ్చి నన్నొక పెద్దజేసినందునఁ గలిగిన సాహసమొకటి నన్ను మీరెప్పనికై యిటు వచ్చితిరని మిమ్ముడుగఁ బురివెట్టుచున్నది.

శ. స.—గతా స్పృహో యస్య సః గతస్పృహః, గతస్పృహః గతస్పృహా గతస్పృహః గతస్పృహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగమనస్య ప్రయోజనం అగమనప్రయోజనం, ప్రయోజనం ప్రయోజనే ప్రయోజనాని అగమనప్రయోజన శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వద వదతాత్ వదతం వదత వదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనానః ఇతి అవ్య. వక్తుం తుమున్నంతావ్య. వి అన. ఏతదుపసర్గద్వయపూర్వకపోఽన్తకర్తణీత్యస్తా దకర్తకాత్ భావేలిటి అత్త కేవది ప్రథమపురుష. ఏ. యయా, యయా యాభ్యాం యాభిః యచ్చబ్దః డ. స్త్రీ. తృ. ఏ. తనోతి, తనోతి తనుతః తన్వన్తి తనువిస్తారే ఇత్య స్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పర్వస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతో సః

మమ మే ఆవయోః నా అస్తాకం నః|అస్తచ్చబ్జః ద. పు. ష. య. తాం, తాం తే తాః
తచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అత్తనః గారవం|అత్తగారవం ఉదితం అత్తగారవం యేననః
ఉదితాత్తగారవః, గారవః గారవా గారవాః ఉదితాత్తగారవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యవయోః
వాం యాష్టాకం వః యాష్టచ్చబ్జః ద. పు. ష. ఏ. ఏవ ఆవ్య. ఆగమః, ఆగమః ఆగమా
ఆగమాః ఆగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏషః, ఏషః ఏతా ఏతే ఏతచ్చబ్జః ద. పు.
ప్ర. ఏ. భృష్టస్యభావః భృష్టతా తాం భృష్టతాం, భృష్టతాం భృష్టతే భృష్టతాః
భృష్టతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అవ. ఏవం ప్రియ ముక్త్యా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహా విరక్తోఽపి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి
వత్తుం యయా భృష్టతయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, శ్మశ్రేర్భావేలబ్. ఉదిత
ముత్పన్నం ఉక్తంవా, అత్తనో మమ గారవం యేన నః, గురుః క్లాఘ్యః, ఏష తవ
ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్తాకం, తాం భృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్సృహ
త్వేఽపి ప్రేతావత్ప్రవృత్తేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

శ్లో. ఇతి బ్రువంతం తమువాచ స వ్రతీ

న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,

త్వ మేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః

కి మస్తి కార్యం గురు యోగినా మపి.

30

టీ. ఇతి=ఈలాగున, బ్రువంతం=పలుకుచున్న, తం=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తినిగూర్చి,
సః=ఆ, వ్రతీ=వారదమహాముని, ఉవాచ=మాటచెప్పెను. హేపురుషోత్తమ=ఆశ్రీ
కృష్ణస్వామి, త్వయా = నీచేత, ఇత్థం = ఈలాగున, నవాచ్యం = పలుకఁదగినదికాదు.
యోగినామపి = యోగసిద్ధులకుఁగూడ, త్వమేవ = నీవే, సాక్షాత్కరణీయః=దర్శింపఁ
దగినవాఁడవు, ఇత్యతః = అనుదీనికంటె, వేతైన, గురు = గొప్పదగు, కార్యం =
పని, కిం = ఏది, అస్తి = కలదు? లేదనుట.

తా. అని పలుకుచున్న కృష్ణునిజూచి నారదులవారు బదులు
చెప్పుచున్నారు. స్వామి మీరటులనవలదు. ఎంతంత దొడ్డమహిమగల
యోగులకుఁగూడ మీరే దర్శింపఁదగినవారనినచో నింక నామమాత్రము
తమను దర్శించుటకన్న నెక్కువపని యేమున్నది? ఏమియులేదు.

శ. ౧.—ఇతి అవ్య. బ్రవంతం, బ్రవంతం బ్రవంతో బ్రవంతః బ్రవచ్చబ్జః
 ర. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తా తా తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉవాచ, ఉవాచ
 ఉవాచుః ఉవాచుః బ్రూహ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాత్పకర్తకాత్ కర్తరి భూతేలిటి
 పరస్మైపతి ప్రక. పు. ఏ. సః, సః తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. వ్రతమస్యా
 స్తీతి వ్రతీ, వ్రతీ వ్రతీవా వ్రతీనః వ్రతీకశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. వత్తం
 యోగ్యం వాచ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని వాచ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
 ఇత్థం అవ్య. పురుషేషాత్తమః పురుషేత్తమః తస్య సంబుద్ధిః హేపురుషేత్తమ,
 హేపురుషేత్తమ హేపురుషేత్తమా హేపురుషేత్తమాః పురుషేత్తమశబ్దః అ. పు.
 ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్చబ్జః ద. పు. తృ. ఏ.
 త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సాక్షా
 త్కర్తృం యోగ్యః సాక్షాత్కరణీయః, కరణీయః కరణీయా కరణీయాః సాక్షాత్క
 రణీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. అతః అవ్య. కిం, కిం కే కాని కింశబ్దః
 మ.న.ప్ర.ఏ. అస్తి స్తః సస్తి అసభువీత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలిటి పరస్మై
 ప్ర. ఏ. కార్యం, కార్యం కార్యే కార్యాణి కార్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. గురు, గురు
 గురుణీ గురుణి గురుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. యోగః ఏషమస్తీతియోగినః తేషాం
 యోగినాం,యోగినః యోగినోః యోగినాం యోగిణశబ్దః న. పు. ఏ. బ. అపి అవ్య.

ఇతి. ఇతి బ్రవంతం తం హరిం, స వ్రతీ ముని రువాచ, కిమితి హేపురు
 షేత్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'సనిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గత
 స్పృహఃఽపీత్యేనం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యాప్యత్ర ప్రయోజనసంభవా దితి
 భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః,
 ఇత్యతోఽస్తాత్, అన్య ద్గురుకార్యం. కి మస్తి న కించి దిత్వర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజ
 నాంతరప్రశ్నావకాశ ఇతి భావః.

అవ. యోగులకును నీవే దర్శింపదగువాడే వసుదానిని గట్టి జేయు
 చున్నాడు.—

శ్లో. ఉదీర్ఘరాగప్రతిరోధకం జనై
 రభీష్ట మక్షుణ్ణతయాతిదుర్గమమ్,
 ఉపేయుషో మోక్షచక్రం మనస్విన

స్త్య మగ్రభూమి ర్నిరసాయసంశ్రయా. 3-౨

టీ. ఉదీర్ఘ...ధకం=ఉదీర్ఘ = చెలరేగిన, రాగ=విషయాభిలాషయమ, ప్రతి
 రోధకం=అడ్డము (దొంగ) గలదియు, అభీష్టం=మిక్కిలి, అక్షుణ్ణతయా=అలవణుప

ప్రథమ స్కంధము

బడని (నలగఁద్రొక్కబడని) దగుటచేత, జనైః=మనుజులచేత, అతిస్వమం=మిగుల పొందనలవికాని, మోక్షపథం=ముక్తిమార్గమును (అడవిదారిని), ఉపేయమః=ప్రవేశించిన, మనస్వినః=పండితునకు (ఓరునకు), త్వమేన=నీచే, నిరపాయ సంక్రయా=మరలుపాలులేని యునికిగల, అగ్రభూమిః=చేరఁదగినచోటు.

తా. దొంగలు కంటకాదులు వీనిచే నిండి నలిగి మెత్తబడని అడవిదారిలో కష్టపడిపోవువానికి ఒక మంచిచో లెట్లో, విషయతృప్త చే పలుమాలు అడ్డగించఁజేరి ఆతెప్పలభ్యమై మోక్షమార్గమును జేరువానికి నీవాక పునరావృత్తిలేని మంచి స్వాస్థ్యస్థాన మవుగదా.

శ. స.—రాగవీణ ప్రతిరోధకః రాగ ప్రతిరోధకః ఉదీర్ఘః రాగ ప్రతిరోధకః యస్మిన్ రాగః ఉదీర్ఘ...ధకః తం ఉదీ...ధకం, రోధకం రోధకా రోధకా ఉదీ... రోధకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః ఆ. పు. త్వు. బ. అభీక్షం అన్య. త్కుణో నభవతీత్యత్కుణ్య అత్కుణ్యభావః అత్కుణ్యతా తయా అత్కుణ్య తయా, అత్కుణ్యతయా అత్కుణ్యతాభ్యాం అత్కుణ్యతాభిః అత్కుణ్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వు. ఏ. అత్యంతం దుర్గమః అతిదుర్గమః తం అతిదుర్గమం, అతిదుర్గమం అతిదుర్గమా అతిదుర్గ మా ఉ అతిదుర్గమశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపేయమః, ఉపేయమః ఉపేయమః ఉపేయమం ఉపేయవచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. మోక్షస్యపంథాః మోక్షపథః తం మోక్షపథం, మోక్షపథం మోక్షపథౌ మోక్షపథా ఉ మోక్షపథశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రశస్తం మనః అస్యాస్తీతి మనస్వీ తస్య మనస్వినః, మనస్వినః మనస్వినోః మనస్వినాం మనస్విణశబ్దః స. పు. ష. ఏ. త్వం, యవాం యూయం యుష్మ చ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అగ్రాచసా భూమిశ్చ అగ్రభూమిః, భూమిః భూమి భూమ యః అగ్రభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిర్గతః అపాయః యస్మాత్సః నిరపాయః నిరపాయః సంక్రయః యస్మాత్సాని నిరపాయసంక్రయా, సంక్రయాసంక్రయే సంక్ర యాః నిరపాయసంక్రయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అవ. యదుక్తం యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రుఢ యతి.—

ఉదీర్ఘేతి. ఉదీర్ఘ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలి మ్లచా' ఇత్యమరః. అభీక్ష మత్కుణ్యతయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యతాప్రతిహతత్వే న చ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షపథం అపవర్గమార్గం, కాంతారం చ, ఉపేయమః ప్రాప్తతః, 'ఉపేయవాసనాశ్వాసనూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః.

మనస్విక సుమనసో కరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేన నిరసాయః పునరావృత్తి రహితః, సంక్రయః ఆక్రయః ప్రాప్తి ర్యస్యా స్యా తభోక్తా, 'న చ పునరావృత్తే' ఇతి శ్రుతేః ఆగ్రభూమిః ప్రాప్త్యస్థానం. 'ఆగ్ర మాలంబనే ప్రాప్త్య' ఇతివిశ్వః. 'సోఽహ మి'త్యాది శ్రుతేః. త్వత్ప్రాప్తేఽహ మేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మాత్తు మ్మాదా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం విదిత్వాతిమృత్యు మేతి నాశ్యః పంథా విద్యతేఽయనా యే'తి శ్రుతేః. యథా కస్య చిత్తుతశ్చి త్సద్భూతా నిర్దత్త్య కేనచిత్కాంతాచేడాగతస్య కించి నిర్వాహస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో రితి ధ్వనిః.

ఆవ. ఆయా! మాయాతీతుఁ డైనయీశ్వరుని బొందినచో మోక్షము గలుగుఁ గాని నావలన నే మున్న దగు నని యాయీశ్వరుఁడు నీవే యనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై

ర్గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథంచన,

బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విదుః

పురాతనం త్వం పురుషం పురావిదః.

33

టీ. పురావిదః = పూర్వగాథలేఱిగిన కపిలాదిమునులు, త్వం = నిన్ను, నిగృహీతమానసై = నిగృహీత = నియమించబడిన, మానసై = చిత్తముగలవారి చేత, ఆధ్యాత్మదృశా = బ్రహ్మజ్ఞానముచేత, కథంచన = ఎట్లో, గృహీతం = కని పట్టబడినవాఁడును, ఉదాసితారం = ప్రకృతిలోఁబడక తొలగియున్నవాఁడును, బహిర్వికారం = మహదాది వికారములకు వెలియినవాఁడును, ప్రకృతేః = త్రిగుణ స్వరూపమైన మూలావిద్యకంటె, పృథక్ = వేరుపడినవాఁడును, పురాతనం = మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడైన, పురుషం = పురుషునిగా, విదుః = ఎఱుఁగుదురు.

తా. పూర్వచరిత్ర మెఱిగిన కపిలాది మహర్షులు నిన్నే నియత చిత్తులగు యోగులచేత జ్ఞానదృష్టిచేత నతిప్రయాసముచేతఁ గనుఁగొనఁ బడినవాఁడును, మహదాదులకంటెను మూలప్రకృతికంటెను వేఱైన పురాతనపురుషునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నారు.

శ. స.—ఉదాసితారం, ఉదాసితారం ఉదాసితారా ఉదాసిత్యాక్ ఉదా సిత్యశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. నిగృహీతం మానసం ధైర్యే నిగృహీతమానసాః తైః నిగృహీత మానసైః, మానసేన మానసాభ్యాం మానసైః నిగృహీత మానసశబ్దః ఆ. పు. త్వు. బ. గృహీతం, గృహీతం గృహీతా గృహీతాక్ గృహీతశబ్దః ఆ. పు.

ద్వి. ఏ. ఆత్మ ని అధి అధ్యాత్మం అధ్యాత్మం చ తద్వృత్త్య అధ్యాత్మ దృక్ తయా అధ్యాత్మ దృశా. దృశా దృశ్యాణాం దృశ్యః అధ్యాత్మ దృక్పక్షః త. స్త్రీ. త్వు. ఏ. కథం ఆవ్య. చన ఆవ్య. వికారేభ్యో బహి ర్బహిర్వికారం ఆవ్యయాధావాన్వయం. ప్రకృతే, ప్రకృతే ప్రకృతోన్యైః ప్రకృతీనాం ప్రకృతికృతైః త. స్త్రీ. మ. ఏ. పృథక్. ఆవ్య. వేద విదయః విదయః విద్యజ్ఞానే ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్రథ. బహు. పురాతనః పురాతనః తం పురాతనం, పురాతనం పురాతనా పురాతనాన్, పురాతనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. పురుషం, పురుషం పురుషే పురుషేన్ పురుషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పురావిదంతీతి పురావిదః. పురావిత్ పురావిదా పురావిదః పురావిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.

నను ప్రకృతివిదితపురుషసాక్షాత్కారా శ్లోకః నాన్వత్సాక్షాత్కారాదిత్యా శంక్య సోఽపి త్వమేవేత్యాహ—

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః, త్వాం నిగృహీతయా నపైః అంతర్నిరుద్ధచిత్రైః, మోగిభిః, ఆత్మ ని అధి ఇత్యధ్యాత్మం, విదక్తస్థితేనవ్యయా భావః. 'అనశ్చేతి సమాసాంతప్తచి'. అధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మ దృశా, ప్రత్యక్షప్రప్త్యై, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన యాశేణ గృహీత మత అహ—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతా స్వాత్మం ప్రవృత్తాయామపి స్వయం కర్తృత్వాద్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. అనే స్తృచి. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహ దాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపపరిబహిరంచనః పంచమ్యా' ఇత్యవ్యయాభావః. కించ ప్రకృతే ప్రైగుణ్యాత్సో మూలకారణాత్, పృథగ్ గిభీన్నం. 'ప్రకృతిః పంచ గూతేషు ప్రధానే మూలకారణ' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం, 'సాయంచిత మి'త్యాదివా ట్యుట్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజ్ఞానఘనం విదుః విదంతి, 'విదోలటో వేతి యేరుసాదేశః. యదాహుః—'మూల ప్రకృతి రవికృతి ర్నచాదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, యేదశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుష' ఇతి. 'అహ మేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాదిప్రతేశ్య. సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాక్యై రైక్యత్రనకాత్. తస్మా త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి ఐష్ఠాక్రమితి భావః.

అవ. ఇట్లు దేవుని నిర్గుణరూపమును జెప్పి ప్రకృతోపయోగిగావున నాఱుపద్య ములచే సగుణరూపమును స్తుతించును.—

శ్లో. నివేశయామాసిథ హేల యోధృతం

ఫణాభృతాం ఛాదన షేక మోకసః,

జగత్త్రయైకకృతీ స్త్య ముచ్చైకై

అహీశ్వరః స్తంభశిరస్సు భూతలమ్.

34

టీ. జగత్త్ర...పతిః - జగత్త్రయ = ముల్లొకములకు, ఏక=ఒక్కడైన, స్థపతిః = ప్రధానపురుషు, నిర్మాతయునునగు, త్వం = నీవు, హేలయా = విలాసముచేత, ఉద్భృతం = ఎత్తబడిన, ఫణాభృతాం = పాముల యొక్క, ఓకసః = నివాసమునకు (ఇంటికి), ఏకం = ఒక్కటగు, ఛాదనం = మూతయగు, భూతలం = భూభాగమును, ఉచ్చైకైః = గొప్పవగు, అహీ=శిరస్సు, అహీశ్వర = ఆదిశేషుడనై, స్తంభ=కూచము యొక్క, శిరస్సు = తుదలయందు (తలలయందు), నివేశయామాసిథ = ఉంచితీవి.

తా. లోక త్రయ నిర్మాణపారీక్షుఁ డైననీవు వరాహరూపుఁ దాల్చి పాతాళగృహమున కొకమూతగనున్న యీభూమండలమును అనాయాసముగా లేవనెత్తి ఆదిశేషుడను స్తంభముమీఁదఁ బూనిక చేసి పెట్టినాడవుగదా !

శ. స.—నివేశయామాసిథ నివేశయామాసః నివేశయామాసః. నిపూర్వక విశ్రుతవేదన ఇత్యస్తా జ్ఞజంతాదామంతాత్ అనుప్రయుక్తా దసధాలోస్సకర్తృకాత్ కర్తరిభూతేలిటి పరస్మైపది మధ్యమ. ఏ. హేలయా, హేలయా హేలాభ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః అ. స్త్రీ. త్వ. ఏ. ఉద్భృతం, ఉద్భృతం ఉద్భృతే ఉద్భృతాని ఉద్భృతశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. ఫణాః విభ్రతీతి ఫణాభృతః, ఫణాభృతః ఫణాభృతోః ఫణాభృతాం ఫణాభృచ్చబ్దః త. పు. మ. బ. ఛాదనం, ఛాదనం ఛాదనే ఛాదనాని ఛాదనశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్తాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. స. ద్వి. నిత్యైకవచనమ్. ఓకసః, ఓకసః ఓకసోః ఓకసాం ఓకశబ్దః స. స. డ. ఏ. జగతాంత్రయం జగత్త్రయం. ఏకశ్చా సాన్ధ్యపతిశ్చ ఏకస్థపతిః జగత్త్రయస్య ఏకస్థపతిః జగత్త్రయైకస్థపతిః, పతిః, పతీ పతయః జగ...పతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చైకైః అవ్య. అహీనాం ఈశ్వరః అహీశ్వరః అహీశ్వర ఏవ స్తంభః అహీశ్వర స్తంభస్య శిరాసి అహీ...రాసి తేషు అహీ...రస్సు, శిరసి శిరసోః శిరస్సు అహీ...శిరశ్శబ్దః స. స. స. బ. భూతలం, భూతలం భూతలే భూతలాని భూతలశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ.

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్యా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ మాక్రిత్య పడిట్టి స్తోత్రము.

నివేశయామాసిభేతి. జగత్త్రయస్య లోకత్త్రయస్య, ఏకస్థపతి శేకానిపతిః, ఏక
శీర్షిప, 'స్థాపత్యేధిపతా తక్ష్మి స్థపతి స్సచివేఽపి చేతి కైజయంతి, త్వం హేలయా
లీలయా ఉద్భృతవరాహవతార ఇతి భావః. ఘణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్ర
యస్య, సద్వనశ్చ, 'ఓక స్సద్వని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వాః. ఏకం ఛావనమావరణం
భూతలం, ఉచ్చక్త రున్నతేషు, అహిశ్వరః శేషః, సవన స్తంభః, తస్య కిరమ్ను మూర్ధను,
ఆశ్రేషుచ, సహస్రేఽపితి భావః. నివేశయామాసిభ నిహితవాక్. విశలే స్థ్యంతా
ల్లిటి భల్ 'కృష్ణానుప్రయుజ్యతే లిటి' తి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర క్షిప్త క్షిప్త
రూపకయో స్థైరుహేతుమద్భావో క్షిప్తపరంపరితమాపకమ్.

శ్లో. అనన్యగుర్వాన్య స్తవ కేన కేవలం

పురాణమూర్తే ర్మహిమావగమ్యతే,

మనుష్యజన్తాపి సురాసురాస్తుజై

ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః.

3౫

టీ. అనన్యగుర్వాన్యః=సర్వశ్రేష్ఠమైన, తవ=నీయొక్క, పురాణమూర్తేః=సనాతన
స్వరూపముయొక్క, కేవలం = కృత్స్నముగా, మహిమా = ప్రభావము, కేన=ఎవని
చేత, అవగమ్యతే = తెలిసికొనబడుచున్నది. మనుష్యజన్తాపి = మానవావతారముల
గలవాడైనను, భవాన్ = నీవు, భవచ్ఛేదకరైః = సంసారవిచ్ఛేదనకరములైన, గుణైః=
జ్ఞానాదిసద్గుణములచేత, సురాసురాన్=దేవదానవులచేత, అధఃకరోతి=క్రిందుపఱచు
చున్నావో.

తా. దేవా ! ఆది మధ్యాంతరహితమైన నీ సనాతనరూపము
యొక్క మహిమను గొనియాడుట కెంతటివాడు గావలెను? నీవు జన్త
మాత్రముచేత మనుష్యుడవైయైనను మహిమచేత దేవాసురులను
మీఱినవాడవు.

శ. స.—నవిద్యతే అన్యః గురుః యస్యాస్మా అనన్యగురుః తస్యాః అనన్య
గుర్వాన్యః, గుర్వాన్యః గురోః గురోః గురూణాం అనన్యగురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. మ. ఏ.
తవతే యువయోః వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. కేన కాభ్యాం కైః
కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. కేవలం ఆవ్యయం. పురాణా చసామూర్తిశ్చ పురాణమూర్తిః
తస్యాః పురాణమూర్తేః, పురాణమూర్తేః పురాణమూర్తోః పురాణమూర్తీనాం పురాణ
మూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. మ. ఏ. మహతోభావః మహిమా, మహిమా మహిమానా మహి
మానః మహిమకోశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అవగమ్యతే, అవగమ్యేతే అవగమ్యంతే
మాఘటిక—7

అవపూర్వకగమ్యతావిత్త్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తణివర్తమానే లటి అత్తనే. ప్ర. ఏ. మనుష్యాత్ జన్మయస్య సః మనుష్యజన్తా జన్తా జన్తానా జన్తానః మనుష్యజన్తకజ్జః న. పు. ప్ర. ఏ. అసి. అవ్య. సురాశ్చ అసురాశ్చ సురాసురా తాక్ సురాసురాక్, సురాసురం సురాసురౌ సురాసురాక్ సురాసురజ్జః అ. పు. ద్వి. బ. గుణైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణజ్జః అ. పు. తృ. బ. భవాక్, భవాక్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్జః త. పు. ప్ర. ఏ. భవస్య ఛేదః భవచ్ఛేదః భవచ్ఛేదం తుర్వంతీతి భవచ్ఛేదకరః తైః భవచ్ఛేదకరైః, కరణ కరాభ్యాం కరైః భవచ్ఛేదకరజ్జః అ. పు. తృ. బ. కరోతి కరుతః తుర్వంతి. దుకృష్కరణే ఇత్త్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మైపది. ప్రథ. ఏ. అధః. అవ్య.

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వాన్య ఇత్యేత దీకారాంతః పాఠః. సమాసాత్ప్రగుకారణ 'న ద్విత త్చేతి కప్రిసంగోన. పశ్చాత్త్వసుపసర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనాది'తి న ప్రాప్నోతీతి. 'జితి హ్రస్వ త్చేతి వా'నదీర్ఘాత్. 'ఆణ్ణద్యాః' ఇతి అడాగమః. 'కేచి త్సమాసాంతవిధి రనిత్య ఇతీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సహోస్త్రితరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం ఆమామమస్వరూపన్యైవ, 'కేవలః క్సత్స్న ఏక స్సన్యి త్యేవలం చావధారణే' ఇతి కాశ్యపః. మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. తుతః మనుష్యాజ్జన్మ యస్య సః మనుష్యజన్తాపి భవాక్. 'అవర్జ్యో హి బహుప్రహిర్యధికరణో జన్తా ద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనుః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాక్, సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధికత్వేనాకాశ్యతికత్వాత్. 'యేషాం చ విరోధ క్షాశ్యతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకవదాభవ ఇత్యాహుః అధః కరోతి. 'కేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛబ్జస్య యుష్మదస్మదన్యత్యేన కేషత్వాదితి. మానుషవీచ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిముతేతి తాత్పర్యాధః. ద్వితీ యార్థే అసకృద్వ్యంజనయగ్తావృత్త్యా ఛేకామప్రాసః.

శ్లో. లఘూకరిష్య న్నతిభారభజ్జురా

మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,

ఉదూఢలోకత్రితయేన సాంప్రతం

గురు ర్ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా,

36

టీ. త్వం=నీవు, అతిభారభజ్జురాం - అతిభార=అధిక మైన (దుర్బల) బరుతు యేత, భారజరాం=చేర్చుడియన్న, అఘూం = ఈఘూమిని, లఘూకరిష్యన్ = లేచిక నలకానిగా, నేర్చుకొనినాడవ్వ, త్రిదిశాత్ = స్వర్గముమండలి, అతితరఃకిల=ఉద్భవిం

చితివిగదా, సాంప్రత్యం=ఇప్పుడు, ఉదూఢలోక త్రితయేన=ఉదూఢ=కుక్షినిమణి ను బడిన, లోక త్రితయేన=మూడులోకములుగల, త్వయా=నీచేత, ధరిత్రీ=భూమి, గురుః=గౌరవింపదగినది (బరువుగలది)గా, క్రియతేతరాం=మిగులచేయబడుచున్నది.

తా. దుష్టజనభారముకతన మిగుల వచ్చె దరిగియున్న మీ భూమి భారమును బాపుటకై నీ వవతరించితివి. అయినను కుక్షిస్థాపితభువనుడవైననీవు ఈభూమిని మిగుల బరువు (గౌరవము) గలదానినిగా జేయుచున్నావు. నీయావిర్భావముచేత నీభూమి పవిత్రయై సర్వజన పూజ్యమైనది.

శ. స.—అలఘుం లఘుం సంపద్యమానాం కరిష్యక్ లఘూకరిష్యక్, కరిష్యక్ కరిష్యన్తా కరిష్యన్తః లఘూకరిష్యచ్చబ్జః త. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతంభారః అతిభారః అతిభారణ భక్తురా అతిభారభక్తురా తాం అతిభారభక్తురాం, భక్తురాం భక్తురే భక్తురాః అతిభారభక్తురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అమాం, అమాం అమా అమాః అదశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కిల. అవ్య. త్వం, త్వం యవాం యూయం యుష్చచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. తృతీయాద్యాః త్రిదివః తస్మాత్, త్రిదివాత్, త్రిదివాత్ త్రిదివాభ్యాం త్రిదివేభ్యః త్రిదివశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అవాతరః అవాతరతం అవాతరత. అవపూర్వకత్యాప్లవనతరణయో రిత్వస్థా త్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలజే పరస్మై. మధ్య. పు. ఏ. త్రయః అయవా అస్య త్రితయం లోకనాం త్రితయం లోక త్రితయం ఉదూఢం లోక త్రితయయేనసః ఉదూఢలోక త్రితయః తేన ఉదూ...యేన, త్రితయేన త్రితయాభ్యాం త్రితయైః ఉదూ...త్రితయశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. సాంప్రతం అవ్య. గురవః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ధరిత్రీ, ధరిత్రీ ధరిత్ర్యై ధరిత్ర్యః ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్రియతే క్రియేతే క్రియన్తే. దుకృష్ణోకరణే ఇత్వస్థాత్సకర్త కాత్ కర్తణి వర్తమానే లటి ఆత్త కపడి ప్రథ. పు. ఏ. అతిశయేన క్రియతే క్రియతేతరాం అవ్య. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్చచ్చబ్జః ద. పు. తృ. ఏ.

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వమతిభారణోజ్జేన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభాసమిదోఘుర జితోఘురచ్.' 'భక్తురః కర్త కర్తరీ'తి వాచనః. అమాం భవ విత్సర్గః. లఘూకరిష్య నిర్భరాం కరిష్యక్ కిల. 'కృష్వస్తి—'ఇత్యాది శా ౭ భూతతదాభివేచిన్యః. 'చ్వాచే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోప్రిదివ స్స్వర్గః, తస్మాత్, 'భుజ్యతే కవిభాసం'వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ అవాతరః అవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదూఢలోక త్రితయేన, కుక్షావితి కేవల.

త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీచ, క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే,
'తిజ శ్చ'తి తదవ. 'కిమేతి జవ్యయామూదామ్యద్రవ్యప్రకర్ష' ఇత్యాం ప్రత్యయః.
లఘూకర్తాః గురుకర్తృః. విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'అభాసత్వే విరో
ధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్.

శ్లో. నిజౌజసోజ్జాసయితం జగద్ద్రిహం

ముపాజహీథా న మహీతలం యది,

సమాహితై రప్యనిరూపిత స్తతః

పదం దృశ స్యాః కథ మిశ మాదృశామ్.

32

టీ. నిజౌజసా-నిజ=స్వకీయమగు, ఓజసా = ప్రతాపముచేత, జగద్ద్రిహం-
జగత్=లోకములకు, ద్రుహం=కీడుచేయునట్టి కంసాదిదుష్టులను, ఉజ్జాసయితం=
ఉన్నాదించుటకొఱకు, మహీతలం=భూలోకమునుగూర్చి, నోపాజహీథాయది=అవ
తరించక పోయితివేని, తతః=అలాగై నచో, సమాహితై రపి=ఏకాగ్రచిత్తులగు యోగుల
చేత సైతము, అనిరూపితః=నిశ్చయించి కమఁగొనఁబడని, త్వం=నీవు, హేళాశ=
ఓప్రభూ! కృష్ణ, మాదృశాం=మావంటివారలయొక్క, దృశః=చూపునకు, పదం=
లక్ష్యమైనవాడవు, కథం=ఎట్లు, స్యాః=అగుదువు.

తా. స్వామి! లోకద్రోహముచేయు కంసాదిదుష్టులను శిక్షించుటకై నీ వీభూమియం దవతరింతువేని యొరులకు సైతము అందరాని
యీదివ్యరూపము మా యీచర్మచతుస్సుల కెట్లు లభ్యమగును? నీ
యవతారము జగన్మంగళమునకే గాక మాయానందమునకు నని తా.

శ. స. — నిజం చ తదోజశ్చ నిజౌజః తేన నిజౌజసా, ఓజసా ఓజోహ్యం
ఓజోభిః నిజౌజశ్చబ్జః స.న.తృ.ఏ. ఉజ్జాసయితం తుమున్నంత మవ్యయం. జగద్భ్యః
ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రిహః తేషాం జగద్ద్రిహం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహం జగద్ద్రిట్చబ్జః
గా. పు. ఏ. ఏ. ఉపాజహీథాః ఉపాజహీథాం ఉపాజహీథ్యం ఉపపూర్వక ఓహాకో
తా విత్తస్సాత్మకర్షకాత్ కర్తరి భూలేలజి అత్త. మధ్య. ఏ. న. అవ్య. మహ్యోస్తలం
మహీతలం తత్ మహీతలం, మహీతలం మహీతలే మహీతలాని మహీతలశబ్దః అ. న.
ప్య. ఏ. యది అవ్య. సమాహితైః సమాహితేన సమాహితాభ్యాం సమాహితైః
మాహితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నిరూపితో నభవతీత్యనిరూపితః అని
రూపితః అనిరూపితో అనిరూపితాః అనిరూపితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తతః తసిబద్ధా
యం పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దృశః, దృశః దృశోః

దృశ్యం దృశ్యబ్జః శ. స్త్రీ. ప. ఏ. స్వాః స్వాతం స్వాత అనభవిత్యస్తా దకర్త కా
త్కర్తరి విధ్యాదా లిజి పరస్మై మధ్య. పు. ఏ. కథం అన్య. ఈశ, హేఈశ
హేఈశా హేఈశాః ఈశశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. అహమివ పశ్యంతీతి మాద్యశః
తేషాం మాద్యకాం, మాద్యశః మాద్యకోః మాద్యకాం మాద్యకృబ్జః శ. పు. ప. ఏ.

నిజాజనేతి. నిజాజనా స్వతేజసా, జగద్యోగ్య స్రుహ్యంతీతి జగద్భ్రుహః కంసా
దయః, 'సత్సాద్విషే'త్యాదినా క్విప్. తేషా ముజ్జాసముతుం తాక హంతు మిత్య
ర్థః. 'జాసిని ప్రహణే'త్యాదినా కర్తణి శేషే షష్ఠీ, 'జనుహింసాయామి'తి చురాది.
మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథాయది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహాక్ గతా' వితి
ధాతో ర్లజి థాన్. తత స్తర్లి, సమాహితై స్సమాధినిష్ఠైరపి. సకర్త కాదస్యాఃతాది
వదవివక్షితే కర్తణి కర్తరి క్తః. అథ వా సమాహితచిత్తైరిత్యర్థః. విభక్తభవేషు 'విభక్తా
భ్రాతర' ఇతి వదుత్తరపదలోపా ద్రప్తవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప
ఇతి కైయటః అనిరూపితః అగృహీత స్త్వం, హేఈశ మాద్యకాం చర్తచక్షుషా
మితిభావః. వినయోక్తి రియం. దృశో దృష్టేః పదం గోచరః, కథం స్వాః స కథంచి
దిత్యర్థః. తస్మా త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ ఆగమనప్రయోజన మితి భావః.

అవ.—అయ్యా! ఎప్పుడును నేనే యీరుప్తనిగ్రహము చేయవలె నని నాశేమి
యీకట్టడి యనినవో నిది మఱియొకరివలనఁ గానెరదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపస్థితం సాతు మదోమదోద్ధతై స్త్వమేవ విశ్వంభర విశ్వ మీశిషే,
ఋతే రవేః త్మోశయితుం త్మమేత కః త్మపాతమస్కాండమలీమసం నభః.

టీ. హేవిశ్వంభర=ఓలోకరక్షకా! మదోద్ధతై=పాగరు బోతులగు కంసుఁడు
మొదలగువారిచేత, ఉపస్థితం = ఇడుముగుడువఁబడిన, అదః = ఈ, విశ్వం=జగత్తును,
పాతుం=దొంగు బాపి రక్షించుటకొఱు, త్వమేవ=నీవొక్కడవే, ఈశిషే=శక్తుఁడ
వగుదువు. త్మపా...మసం=త్మపా=రాత్రియందలి, తమః=చీకటులయొక్క, కాండ
=తుట్టెలచేత, మలీమసం=రూపరియున్న, నభః=అకాశమును, త్మోశయితుం=కడిగి
కుభ్రముచేయుటకొఱు, రవేఃఋతే=మారుడుగాక, కః=ఎవఁడు, త్మమేత=సమర్థు
డగును? కాండనట.

తా. దేవా! దుష్టులను బరిమార్చి లోకము నిరాకులము జేయ
నీవొక్కడవే చాలుదువుగాని యన్యుఁడులేడు. రాత్రి చీకట్లుచే నిండు
కొనియున్న యాకాశమును వెలిగింపఁజేయుటకు సూర్యుఁడు దక్క
నికొకఁడు శక్తుఁడగునే, కాఁడు.

శ. స. — ఉపప్లుతం ఉపప్లుతం ఉపప్లుతే ఉపప్లుతాని ఉపప్లుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పాతుం తుమున్నంతావ్యయం. అదః, అదః అమూ అమూని అదశబ్దః స. స. ద్వి. ఏ. మదేన ఉద్ధతాః మదోద్ధతాః తైః మదోద్ధతైః ఉద్ధతేన ఉద్ధతాభ్యాం ఉద్ధతైః మదోద్ధతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. త్వం యువాం యూయం యూష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ ఆశ్య. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః తస్యసంబుద్ధిః హే విశ్వంభర, హేవిశ్వంభర హేవిశ్వంభరౌ హేవిశ్వంభరా విశ్వంభరశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. విశ్వం, విశ్వం విశ్వే విశ్వాని విశ్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఈశిషే ఈశాథే ఈశిషే ఈశవిశ్వశ్య ఇత్యస్తాదకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పు. ఏ. ఋతే. అవ్య. రవేః రవేః రవోః రవిజాం రవిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. త్వాశయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. త్వామేత త్వామేతాంత్వామేరత్ త్వయామ్ సహసే ఇత్యస్తా దకర్త కాత్ కర్తరి విధ్యాదాలిజి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. తమసాంకాండాః తమస్కాండాః త్వాపాయాః తమ స్కాండాః త్వాపాతమస్కాండాః త్వాపాతమస్కాండాః మలీమసంత్వాపా...మసం, మలీమసం మలీమసే మలీమసానిత్వాపా...మసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంపి నభశబ్దః స. స. ద్వి. ఏ.

నను కోఽసౌ నిర్బంధః య న్నమై వాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య అవ్యసాధ్యత్వాదిత్వాహ. —

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృ పృజీ'త్యాదినా ఖచ్చిత్రయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పీడి తం, అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోసి, విశ్వంభర త్యాదితి భావః. ఈశ విశ్వశ్యే లటి థాన్. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతః — ఋత ఇతి. త్వాపాయా రాత్రేః, తమస్కాండాః స్తమోవర్తైః, 'కాంఠోఽస్త్రీ'వడ్డబాణార్వి వర్ణావసరవారిష్యే'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చే'తి విసర్జనీయస్య సత్యమే. మలీమసం మలినం, 'మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి'త్యమరః. 'జ్యోత్స్నా'తమి స్త్రే'త్యాదినా మత్స్వగ్గీయౌ నిపాతః నభః త్వాశయితుం విశదీకర్తం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమీ. కః త్వామేత శక్నూయాత్, నకోఽపీత్యర్థః. త్వయామ్ సహసే లిజ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మవైక స్య ఈశిషే త్వామేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతివస్తుభావేన నిర్దేశా త్రతాపి వ్యతిరేక ముఖ్యత్వాద్విధర్మేణ ప్రతివస్తుపమాలంకారః. తదుక్తం — 'సర్వస్య వాక్యార్థగత త్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథగ్నిర్దేశే ప్రతివస్తుపమా.

శ్లో. కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జ్ఞనో మృగాణా మివ య త్రవస్తవమ్,
హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విపద్విమః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా.

36

టీ. జనః = లోకము, మృగాణామివ = క్రూరమృగములయొక్కవలె, కంసాది...తాం-కంస = కంసుఁడే, అది = మొదలుగాఁగల, మహీభృతాం = దుష్టరాజులయొక్క, వధాత్ = సంహారమువలన, తవ = నీయొక్క, స్తవం = స్తోత్రమును, కరోతీతియత్ = చేయుచున్నదనుట యేదికలది, హేహరే = ఓకృష్ణా, హిర...ద్విమః-హిరణ్యాక్ష = హిరణ్యాక్షుఁడే (బంగారుకండ్లవాఁడు), పురస్సరః = మొదలైన, అసుర = రాక్షసులను, ద్విప = ఏనుగులకు, ద్విమః = శత్రువైన, తవ = నీకు, ప్రత్యుత = యోచించఁగా, సా = ఆస్తోత్రము, తిరస్క్రియా = అవమానమే.

తా. కృష్ణా! కంసాదిదుష్టరాజులను క్రూరమృగములను జంపినట్లుచంపి లోకమునకు మేలొనర్చినందులకై నిన్ను జనులు మిగులస్తుతింతురుగాని హిరణ్యాక్షుఁడు మొదలగు మహాపరాక్రమవంతులను సయితము రూపుమాపిన నీకీవీరిస్తోత్రములు గౌరవాపాదకములు కావు సరిగదా! పై వెచ్చు అకీర్తికరములుగూడ నగును. మహావిభవముగల నీకీ తుచ్చులను బరిమార్చుటన నెంతవని? అత్యల్పము.

శ. స.—కరోతి కురుతః కుర్వన్తి డుకృత్ కరణే ఇత్యస్తాత్ కర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ. కంసః అది యేషాం తేకంసాదయః మహీభృతీతి మహీభృతః కంసాదయశ్చ తే మహీభృతశ్చ కంసాది మహీభృతః తేషాం కంసా...భృతాం, భృతః భృతోఃభృతాం కంసాది...భృచ్చబ్జః త. పు. మ. బ. వధాత్, వధాత్ వధాభ్యాం వధేభ్యః వధశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. జనః, జనః జనా జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణాం, మృగాన్య మృగాయో మృగాణాం మృగశబ్దః అ. పు. మ. బ. ఇవ. అవ్య. యత్ అవ్య. తవ, తవతే యవయోః వాం యుష్టాకం వః యుష్టచ్చబ్జః ద. పు. మ. ఏ. స్తవం, స్తవం స్తవో స్తవాక్ స్తవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హరే, హేహరే హేహరీ హేహరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. శం. ప్ర. ఏ. పురః పరథీతి పురస్సరః, హిరణ్యవికారే అక్షిణీయన్యసః హిరణ్యాక్షః హిరణ్యాక్షః పురస్సరః యేషాంతే హిర...మృగాః హిర...రాశ్చతే అసురాశ్చ

హిర...సురా, హిర...సురా ఏవద్విపాః హిర...ద్విపాః హిర...ద్విపానాం ద్విబ్
హిర...ద్విబ్ తస్య హిర...ద్విపః, ద్విపః ద్విపాః ద్విపాం హిర...ద్విబ్బజః
చ. పు. చ. ఏ.

కర్తృత్వేతి. కంచ జనో మృగాణామివ, కంసాది మహీభృతాం వధా క్లేతోః
తవక్తవం స్తోత్రం, 'క్షవః స్తోత్రం స్తుతి ర్నుతి రి'త్యమరః. కర్తృత్వేతి యత్, 'హే
హాచేకృష్ణ, సింహేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిర
ణ్యాక్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏవ ద్విపా గజా స్తేషాం ద్విపా హంతురిత్యర్థః.
తస్య తవ. ప్రత్యుత వై పరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవైపరీత్యే' ఇతి గణవాగ్భాటానీ.
తిరస్క్రియా అవమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. నేతి విధేయలిప్తమ్ గజ
ఘాతిన స్సింహస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు క్తవ కంసాదిక్షుద్రస్యప
వధోద్ఘాటనం తిరస్కార ఏవేత్యర్థః. అత్రాసురద్విపానామితి హరివధ్ధరి రితి శ్లిష్ట
పఠంపరితరూపకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగాంగీభావేన సంకీర్త్యతే.

అవ. — ఇటుల తనమాటలమీద రుచిపుట్టించి యింక దాచచ్చినకార్యమును
జెలుపుచున్నాడు.

శ్లో. ప్రవృత్తే ఏవ స్వయ ముజ్జితక్లమః
క్రమేణ పేష్టుం భువనద్విపా మసి,
తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథః స్వదాభాషణలోలుపం మనః.

రం

టీ. త్వం = నీవు, ఉజ్జితక్లమః - ఉజ్జిత = విడువబడిన, క్లమః = అలయిక
గలవాడవై, క్రమేణ=వరుసతో, భువనద్విపాం - భువన = లోకములకు, ద్విపాం =
ద్రోహకారులైనవారికి, పేష్టుం = మఱుమాడుటకొఱకు, స్వయం = ఒకరిప్రోత్సాహ
మవశ్యములేక నీయంత నీవే, ప్రవృత్తః = కడంగినవాడవు, అన్యేన = అయితివి.
తథాపి=అట్లులైనను, మిథః=ఏకాంతమున, త్వదాభాషణలోలుపం - త్వత్=నీతోడ,
అభాషణ = ముచ్చటించుటయందు, లోలుపం = ఉవ్విళ్లుగుచ్చుచున్న, మనః = నా
చిత్తము, మాం = నన్ను, వాచాలతయా=వదరుబోతుతనముతోడ, యునక్తి=కూర్చు
చున్నది.

తా. ఒకరి ప్రేరేపణలేక నీయంతనీవే లోకపీడాకరులైన దుష్టుల
సంగతము మఱువకుండ నొక్కొకనిగా నుక్కడంచుచున్నను మీతోఁ
గొంచెముసేపైవను ఏకాంతమున ముచ్చటించుమనుకోరికయేనా కీవాఁగుఁ
బోతుతనమును గలిగించుచున్నది.

శ. స.—ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి, ప్రవృత్తి, అ. పు.
 ప్ర. వ. ఏవ అవ్య. స్వయం అవ్య. ఉజ్జితః క్లమః యేనః ఉజ్జితః క్లమః, క్లమః
 క్లమాః ఉజ్జితః క్లమః, అ. పు. ప్ర. వ. క్రమేణ, క్రమేణ క్రమాభ్యాం
 క్రమైః క్రమశబ్దః అ. పు. త్ప. వ. శేష్ఠం తుమన్నంతావ్యయం. భవనాని స్విష
 త్రితి భవనద్విషః తేషాం భవనద్విషాం, ద్విషః ద్విషాః ద్విషాం తుమన్నంతావ్యయః
 ప. పు. ప. బ. అసిన్ధః స అసభుకీర్త్యస్తాదకర్తకా త్కర్తరి వర్తమానే లటి పర
 వైకపది మధ్య. పు. వ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. కుత్సితాః వాచః అవ్య సంకీర్తి
 వాచాలః వాచాలస్యభావః వాచాలతా, తయావాచాలతయా వాచాలతాభ్యాం
 వాచాలతాభిః వాచాలతాశబ్దః అ. క్రీ. త్ప. వ. యునక్తియుజ్జః యుజ్జస్తి, యుజిక్
 యోగే ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరవైక ప్ర. పు. వ. మాం,
 మాం మా అవాంనా అస్తాక్ నః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. వ. మిథః అవ్య. త్వయా
 అభాషణం త్వదాభాషణం త్వదాభాషణే లోలుపం త్వదా...లోలుపం, లోలుపం
 లోలుపే లోలుపాని త్వదా...లోలుపశబ్దః అ. న. ప్ర. వ. మనః, మనః మనసీ
 మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. వ.

ఏవం స్తుత్యాదిభిరభిముఖీకృత్యాగమనప్రయోజనం వర్త ముపాహ్లాతయతి.

ప్రవృత్తి ఇతి. త్వ ముజ్జితక్లమ స్వక్తశ్రమస్సక్, క్రమేణ భవనాని ద్విషం
 తీర్తి భవనద్విషా దుష్టాః తేషాం శేష్ఠం తాక్ నాంతుమిత్యర్థః. 'జానీనిప్రవాణనాట
 కోధ్రపీషాం హింసాయా' మితి కర్తరి శేషే పశ్యే. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృ
 త్తోఽప్రేరణ తర్హి సిద్ధశేషణం మాకార్హి రితిచేత్తప్రవా—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి
 మిథోరహసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లబ్ధం 'లబ్ధోఽభి
 లాషుక స్పృష్ట క్షమా లోలుపలోలుభా' విత్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా
 సహ యునక్తి లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్య సంకీర్తి వా
 చాలః. 'అలజాటజౌ బహుభాషిణీతి అలచ్చిత్యయః. 'స్యా జ్జల్పకస్తు వాచాలో
 వాచాటో బహుగర్హ్యవా గీత్యమరః.

అవ. ఇంకః దసమాట సక్కఱతో వినుమని సకారణముగాఁ బ్రార్థించు
 చున్నాడు.—

శ్లో. తదింద్రసందిప్త ముపేంద్ర యద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,

పమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా

మహిద్విష స్తద్భవతా నిశమ్యతామ్.

రగ

మాఘటిక—8

జీ. తత్ = అందువలన, హే ఉపేంద్ర = ఓ శ్రీకృష్ణస్వామి, ఇంద్రసందిప్తం = ఇంద్ర = ఇంద్రునిచేత, సందిప్తం = చెప్పింపంపబడినదియు, విశ్వజననం = ఎల్లవారికి హితమైన, యద్యదః = ఏమాట, త్నం = కొంచెము నేపు, మయా = నాచేత, ఉచ్యతే = చెప్పబడుచున్నది, తత్ = అమాట, అహిద్విషః = దేవేంద్రునియొక్క, సమస్తకార్యేషు = ఎల్లపనులయందును, ధుర్యతాం = నిర్వాహకత్వమును, గతేన = పొందిన, భవతా = నీచేత, నిశమ్యతాం = వినుబడుగాక.

తా. కావున నోయింద్రానుజా దేవేంద్రుడు మీవద్ద మనవి చేయు మని పంచినమాట యొకటి గలదు. లోకక్షేమదాయకమైన దానిని సావధానముగా నవధరింపుము. నీవెప్పుడును ఇంద్రునికి గావలసిన యెల్లకార్యములలో భారపడి యుండువాడవే కదా.

శ. స. — తత్, అవ్య. ఇంద్రేణసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తం, ఇంద్రసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తే ఇంద్రసందిప్తాని ఇంద్రసందిప్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రః తస్యసంబుద్ధిః హే ఉపేంద్ర, హే ఉపేంద్ర హే ఉపేంద్ర హే ఉపేంద్రాః ఉపేంద్రశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చశబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వచః, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్నం అవ్య. మయా, మయా అవాభ్యాం అస్తాభిః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. త్మ. ఏ. విశ్వస్మైజనాయ హితం విశ్వజననం, విశ్వజననం విశ్వజనీనే విశ్వజనీనాని విశ్వజనీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్యతే ఉచ్యతే ఉచ్యంతే వచపరిభాషణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తణి వర్తమానే లటి, అత్త నేపది ప్ర. పు. ఏ. సమస్తాని చ తాని కార్యాణి సమస్తకార్యాణి తేషు సమస్తకార్యేషు, కార్య కార్యయోః కార్యేషు కార్యశబ్దః అ. న. స. బ. గతేన, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. పు. త్మ. ఏ. ధురం వచతీతి ధుర్యః ధుర్యస్య భావః ధుర్యతా తాం ధుర్యతాం, ధుర్యతాం ధుర్యతే ధుర్యతాః ధుర్యతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. అహేః ద్విబ్ అహిద్విబ్ తస్య అహిద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం అహిద్విట్శబ్దః య. పు. య. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. భవతా, భవతా భవదాభ్యాం భవద్భిః భవచ్చబ్దః త. పు. త్మ. ఏ. నిశమ్యతాం నిశమ్యేతాం నిశమ్యం తాం నిశుర్వక శముద్ పశమ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తణి ప్రార్థనాయాం లోటి ప్ర. పు. ఏ.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే. —

తదితి. తత్తస్మాత్, ఇంద్ర ముషగత ఉపేంద్రః, హేఇంద్రానుజ అతఏవేంద్ర సందిప్తం శ్రోతవ్యమితి భావః, కింన విశ్వస్మైజనాయ హితం విశ్వజననం, 'అత్త నిశ్య

జనభోగోత్తరపదార్థ' ఇతి భిక్షత్వము. యద్వచః, యోగవచనచరం, మయోచ్యతే, తద్వచః, ఆహిద్వియో వృత్తఘ్నశ్చ, 'సచ్చే వృత్తానురేపి ప్యహి' ఇతి వైజయంతి. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం శ్రూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోటో. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యడ్ధకా'వీతి యత్ప్రీత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

ఆవ. శిశుపాలుని జంపవలెనని చెప్పబోవుచు వానింజంప నీవేకాని యన్యులు శత్రులుగా రని నూచించుటకు ముందు వాని పూర్వజన్మ వృత్తాంతము జెప్పి వాని యాధత్వమును జెలుపుచున్నాడు.—

శ్లో. ఆభూ దభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం భియాం తనూజ స్తపనద్యుతిర్దితీః, య మింద్రశబ్దార్థనిషాదనం హరే ర్హిరణ్య పూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే.

టీ. ప్రతిపక్షజన్మనాం-ప్రతిపక్ష=శత్రువలవలన, జన్మనాం=పుట్టిన, భియాం=భయములకు, అభూమిః=గోచరుడు కానివాడును, తపనద్యుతిః=సూర్యునివేడిమి వంటి ప్రతాపము గలవాడును, దితీః=దితియొక్క, తనూజః=కొడుకు, ఆభూత్=ఉండెను. హరేః=ఇంద్రుని యొక్క, ఇంద్ర...దనం-ఇంద్రశబ్ద = ఇంద్రశబ్దము యొక్క, అర్థః=వాచ్యమైన మహాబైశ్వర్యలక్షణమైన యర్థమునకు, నిషాదనం=ఉచ్చేదకుండైన, యం=ఏదైత్యుని, హిరణ్యపూర్వం=హిరణ్యశబ్దము పూర్వపదమునగల, కశిపుం=కశిపునామధారినిగా, ప్రచక్షతే=చెప్పుదురో.

తా. ఇంద్రుని యింద్రత్వమునకు బాపి త్రిలోకములలో నేరికిని లోగక సూర్యప్రతాపుడై యుద్ధతిమై జరించిన హిరణ్యకశిపుడను దైత్యుఁ డొకఁ డుండెను.

శ. స.—ఆభూత్, అభూత్ అభూతాం అభూవత్ భూసతాయా మిత్యస్తా దకర్తకాత్ కర్తి భూతే లుచి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. భూమిః స భవతీత్యభూమిః అభూమిః అభూమి అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపక్షజన్మనాం సాంతాః ప్రతిపక్షజన్మానః, తాసాం ప్రతిపక్షజన్మనాం, జన్మనః జన్మనోః జన్మనాం ప్రతిపక్షజన్మకాశబ్దః న. స్త్రీ. మ. బ. భియాం, భియః భియోః భియాం భీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. ఏ. తన్వాః జాతః తనూజః తనూజః తనూజౌ తనూజాః తనూజశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తపనస్య ద్యుతిరివ ద్యుతిః యస్యసః తపనద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః తపనద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దితీః, దితేః దిత్యోః దితీనాం దితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. మ. ఏ. యం, యం యా యాన్ యచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇంద్రఇతిశబ్దః

ఇంద్రశబ్దః, ఇంద్రశబ్దస్సార్థః ఇంద్రశబ్దార్థః ఇంద్రశబ్దార్థస్య నిఘాదనః ఇంద్రశబ్దార్థ
 నిఘాదనః తం ఇంద్ర...దనం, నిఘాదనం నిఘాదనా నిఘాదనాన్ నిఘాదనశబ్దః
 అ. పు. ద్వి. ఏ. హతే, హతే హరోః హరిణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. హిరణ్యం
 పూర్వేయస్యః హిరణ్యపూర్వః తం హిరణ్యపూర్వం, హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యపూర్వా
 హిరణ్యపూర్వాన్ హిరణ్యపూర్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కశిపుం, కశిపుం కశిపూ కశ
 పూన్ కశిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రచక్షే ప్రచక్షాతే ప్రచక్షతే ప్రచూర్వకచక్షిజ్
 వ్యక్తాయాం వాచీ త్యస్తాద్ధాతో ద్వికర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై. ప్ర. బ.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వర్తం తస్యవశ్యవధ్య త్వేనననవధ్యత్వజ్ఞాప
 నాపయితయాత్యైధత్యైప్రకటనార్థం జన్మాంతరవృత్తాంతం తావద్దుష్టుటయతి.—

అభూదితి. ప్రతిపక్షాచ్చత్రిః జన్మ యాసాం తాసాం భియాం, అభూమి
 రవిషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతీనుస్సర్వప్రతాపః, దితే సనూజోదైత్యోఽ
 భూత్. కోఽసావత ఆహ—హరేంద్రస్య ఇంద్రశబ్దార్థనిఘాదనం ఇందతీతీంద్రః
 ‘ఇదిపరమైశ్వర్యే’ ‘ముక్తేంద్రే’త్యాదినా రస్పిత్యయాంత ఔజాదికో నిపాతః.
 తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్రఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య
 నిఘాదనం నివర్తకం కర్తరిల్యుక్. హరే దైశ్వర్యహరార మిత్యర్థః. యం దైత్యం
 హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమాహు
 రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ సతు సంజ్ఞనః తదర్థస్యేతి
 శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దసామ్యార్థగతత్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచనాభ్యాన్
 దోష మాహుః—‘యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హిత ది’తి సమాధానంతు,
 ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణాప్యర్థలక్షణేతి కథంచిత్సంపాద్య మిత్యుక్తమప్తాభిరే
 వపూర్వం గిరింతే ఇతి, ‘ధను రుపపద మస్మై వేదమభ్యాదిదేశ’ ఇత్యేతద్వాన్యభ్యానావ
 సరే సంజీవిన్యాం ఘంటాపథేన. విశేషతశ్చాత్ర—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్య
 పూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞా త్వేనప్రయుక్తే ఇతి.

శ్లో. స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,

భయస్య పూర్వావతరస్తరస్వినా

మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యగ్ధీయత.

౪౩

టీ. సమత్సరేణ=పగతో గూడినవాడును, అసురః ఇతి=అసురుం (నాశము
 చేయువాఁ) డడ, నామ్నః=పేరునకు, చిరాయ = చాలకాలమునకు, ప్రథమాభి
 ధేయతాం = మొదటి లక్ష్యముగుటను, ఉపేయుషా=పొందినవాడును, తరస్వినా=

జలంతుడైన, యేన=విహారణ్యకకపునచేత, న్యుగదాం=దేవతలయొక్క, మనస్సు=చిత్తములయందు, భయస్య=దిగులుయొక్క, పూర్వావతరః = అదృష్టవేశము, న్యక్తియత=చేయబడినదో.

తా. అతిశోభనుడును అతినిర్దయుడైన లోకపీఠనాథుని 'అసు' శబ్దమునకు ప్రథమలక్ష్యముగా నేర్పవలయును, మహాబలరాక్రమ సంపన్నుడగు నీహారణ్యకకపుడొకడు ప్రబలించి మొదలుకొనియే దేవతలకు భయమననేమియో తెలియజేయెను.

శ. స.—మత్స్యరేణసహవర్తతఇతి సమత్స్యరేణ సమత్స్యరేణ, సమత్స్యరేణ సమత్స్యరాభ్యాం సమత్స్యరైః సమత్స్యరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అస్యతీత్యసురః, సురః అమరా అసురాః అసురశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఉపేయుషా, ఉపేయుషా ఉపేయివద్యాం ఉపేయివద్భిః ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య. నామ్నః, నామ్నః నామ్నాః నామ్నాం నామకశబ్దః స. స. మ. ఏ. ప్రథమశ్చాసా అభిధేయశ్చ ప్రథమాభిధేయః ప్రథమాభిధేయస్యభావః ప్రథమాభిధేయతా తాం ప్రథమాభిధేయతాం, అభిధేయతాం అభిధేయతే అభిధేయతాః అభిధేయతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భయస్య, భయస్య భయయోః భయానాం భయశబ్దః అ. స. మ. ఏ. పూర్వశ్చాసా అవతరశ్చ పూర్వావతరః, అవతరః అవతరా అవతరాః పూర్వావతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తరః అస్యాక్రీతి తరస్వీ తేన తరస్వినా, తరస్వినా తరస్విభ్యాం తరస్విభేః తరస్వికశబ్దః స. పు. తృ. ఏ. మనస్సు, మనసి మనసోః మనస్సు మనశ్శబ్దః స. స. స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. దివిసీదన్తితి ద్యుసదః తేషాం ద్యుసదాం, ద్యుసదః ద్యుసదోః ద్యుసదాం ద్యుసచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. బ. న్యధీయత న్యధీయేతాం న్యధీయంత నిపూర్వకడు ధాన్ ధారణపోషణయోః ఇత్యష్టా తస్యకర్తకాత్ కర్తణి భూతే లక్ష అత్తనేపది ప్ర. పు. ఏ.

సమత్స్యరేణి. సమత్స్యరేణ సవైరేణ, 'మత్స్యరోఽన్యకుభద్వేషే' ఇత్యమరః. అస్యతీత్యసురః. 'అనేరున్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా ఛిరార్థకా' ఇత్యన్యయేష్వమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యాన్వర్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరసి బల రహసి' ఇతివిశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి సీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋదోరవ' న్యధీయత నిహితః, ఘృణః కర్తణి లక్ష. అన్తా దేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూ దిత్వీధిః.

శ్లో. దిశా మధీశాం శ్చతురో యత స్సురా
నపాస్య తం రాగహృతా సిషేవిరే,

అవాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి

ప్రవాద ముచ్చైరయశస్కరం శ్రియః.

౪౪

టీ. శ్రియః = కలుములు, యతః = ఎప్పుడు, దిశాం = దిక్కులకు, అధీశాన్ = దొరలయిన, చతురః = నలుపురగు, సురాన్ = వేల్పులను (ఇంద్ర యమ వరుణ కుచేరులను), అపాస్య = త్యజించి, రాగహృతాః - రాగ = ప్రేమచేత, హృతాః = ఆకర్షించబడినవై, సిషేవిరే = సేవించిన (పొందిన) వో, శతఆరభ్య = అప్పుడు మొదలుకొని, అయశస్కరం = చెడ్డపేరును దెచ్చునట్టి, ఉచ్చైః = గొప్పదగు, చలాః = ఒకచో నిలుకడ లేనివి (వ్యభిచారిణులు), ఇతి = అని, ప్రవాదం = లోక నిందను, అవాపుః = పొందినవి.

తా. సంపదధిష్ఠానదేవతలు తామంతకుముందున్న యింద్ర యమ వరుణ కుచేరులను వీడి యీహిరణ్యకశిపుని గుణములకు లోనైన యాతనిని బొందినవి. అది మొదలుగానే వానికి చంచల లని పేరుగలిగినది.

శ. స. — దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిక్కుబ్బః శ. స్త్రీ. ప. బ. అధీశాన్, అధీశం అధీశా అధీశాన్ అధీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చతురః, చత్వరః చతురః చతుర్భిః చతుర్భ్యః చతుర్భ్యః చతుర్థ్యః చతుర్థ్యాం చతుర్థ్య చతుశ్చబ్దః రేఫాంతః స్త్రీలిబ్ధః ద్వితీ. నిత్య బ. యతః తసిలంతమవ్యయం. సురం, సురం సురౌ సురాన్ సురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపాస్య ల్యబంతమవ్యయం. తం తా తాన్ తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. రాగేహృతాః రాగహృతాః, రాగహృతా రాగహృతే రాగహృతాః రాగహృతా శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సిషేవే సిషేవాతే సిషేవిరే షే వృశేవనే ఇత్యస్తాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపహోజ్ఞే లిటి ఆత్మ నేపది ప్రథ. పు. బ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవృత్తవాప్తావిత్యస్తాత్ సకర్త కాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై పది ప్ర. పు. బ. ఆరభ్య, ల్యబంతమవ్యయం. తతః తసిలంతమవ్యయం. చలాః చలా చలే చలాః చలాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రవాదం, ప్రవాదం ప్రవాదౌ ప్రవాదాన్ ప్రవాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అప్రశస్తం యశః, అయశః అయశఃకరోతి త్యయశస్కరః, తం అయశస్కరం, అయశస్కరం అయశస్కరౌ అయశస్కరాన్ అయశస్కరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. శ్రియః, శ్రీః శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

దిశామితి. శ్రీయః స్సంపదః, యతో యజేత్యర్థః. దిశా మఢీకావా దిక్పతీ నః, చతుర స్సురాకా, ఇంద్రయమచురమదేరాకా, ఆపాన్య హిత్వా తం హిరణ్యకశపుం, రాగవృతాః రాగాకృష్టై స్సత్యః, న తు బలా దితి భావః. విజేవికే, యతో వీరశ్రీ యః శ్రీయః ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదాశ్రయతి. ఆయతః కరోతీ త్యయశస్కరం దుష్కీర్తిహేతు మిత్యర్థః. 'కృణో హేతుతాత్పర్యానులా మ్యేష్వీ'తిటప్రత్యయః. అతః కృ క మీ త్యాదినా విసర్జనమున్య సత్వం. ఉచ్చైః ప్రచురం, చలా అస్థిరా, ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దిగ్గణానామః సర్వహరణం కృత మితి తదాధిపత్యస్య పరా కాష్ఠేతి భావః.

శ్లో. పురాణి దుర్గాణి నిశిత మాయుధం

బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కల్పాకాః,

స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం

గణై ర్య మాశంక్య తదాచి చక్రిరే.

౮౫

టీ. నాకినాం=దేవతలయొక్క, గణైః=యూధములచేత, యం=ఏహిరణ్య కశపుని, ఆశంక్య = ఆపాయకానిగాఁ దలచుకొని, తదాచి=ఆప్పుడుమొదలుకొని, స్వరూపశోభైకఫలాని - స్వరూప = ఆకారములయొక్క, శోభ = ప్రకాశమే, ఏక = ఒక్కటగు, ఫలాని=ప్రయోజనముగాఁగల (ఇది పురాను లన్నిటికి ననుసంధేయము), పురాణి=నగళ్లు, దుర్గాణి=కోటలు అగర్ధలు మొదలగువానిచే జారరానివిగా, చక్రిరే =చేయఁబడియెను. ఆయుధం = అస్త్రశస్త్రాదికము, నిశితం = వాడిగలదిగా, చక్రే = చేయఁబడెను, బలాని = సేనలు, శూరాణి = వీరపురుషులుగలవిగా, చక్రిరే = చేయఁ బడెను, కల్పాకాః = మైముఱువులు, ఘనాశ్చ=దుర్భేద్యములుగా, చక్రిరే = చేయఁ బడినవి.

తా. హిరణ్యకశిపుఁడు ప్రబలుదాక తా మకుతోభయులై త మ్మె వరుము జెనకువారు లేనందున దేవసంఘములకుఁ గలపట్టణములు ఆయుధ ములు మొదలైనవి ఊరక చూపులకేగాని మఱియొందులకు నుపయోగము లేక వేడుకకుమాత్రమే యుండెను. ఇతని దారుణత్వమును జూచినది మొదలు వీఁడెప్పుడేని దమకు పలాయనవిద్య నుపదేశించునని జడిసి పట్టణములను దుర్గములుగాఁ జేసికొని కత్తులు పదునుబెట్టుకొని ఉక్కుగల యోధులను సంపాదించుకొని గట్టిజీరాలుదొడిగికొని శత్రువులవలన నపాయమందకుంధ జాగ్రత్తతో మెలఁగఁజొచ్చిరి.

శ. స. — పురాణి, పురం పురే పురాణి పురశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. దుఃఖేనాపి గన్తు మకక్యాని దుర్గాణి, దుర్గం దుర్గే దుర్గాణి దుర్గశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నిశాతం, నిశాతం నిశాతే నిశాతాని నిశాతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆయుధం, ఆయుధం ఆయుధే ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బలాని బలం, బలం బరే బలాని బలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కూరాణి, కూరం కూరే కూరాణి కూరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఘనాః, ఘనః ఘనౌ ఘనాః ఘనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చ ఆవ్య. కంచుకాః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరూపస్య శోభా స్వరూపశోభా ఏకంచ తత్ ఫలం చైకఫలం స్వరూపశోభైవ ఏకఫలం యేషాం తాని స్వరూ...లాని, ఫలం ఫరే ఫలాని స్వరూప...ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. స అకమస్మిన్నితి నాకః, నాకఏషామస్మిన్నితినాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినాం నాకికశబ్దః న. పు. ఏ. బ. గణైః, గణేన, గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యం, యం యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆశంక్య, ల్యబన్తావ్యయం తత్కాలః ఆదిర్యస్మిక్ కర్తృణి తద్యథాభవతి తథా తదాది క్రియావిశేషణమవ్యయం చక్రే చక్రాతే చక్రిరే దుకృష్ణోకరణే ఇత్యన్తా త్సకర్త కాత్ కర్తృణి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ.

పురాణీతి. కించ, నాకినాం సురాదౌ, గణైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వేనోత్పేక్ష్య స కాల ఆది ర్యస్మిక్ త తదాది, తదాప్రభృతీత్యర్థః స్వరూపశోభైవ, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తతోక్తాని ప్రాగీద్యగసాధ్యశక్తౌ రభావా దితి భావః. 'నపుంసక మనపుంసకే చైకవ చ్ఛాస్య తరస్యా మితి నపుంసకైకశేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'సుదురో రధికరణే' ఇతి గమే ర్థః. ఆయుధం-చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తనుకరణ' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచోఽఘరస్యతరస్యా మితీత్యవికల్పా త్పక్షే ఆత్మమ. బలాని నైస్యాని కూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణా లోహవర్తాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రిరే లిట్. ఇత్యం నిత్యసన్నధాః జాగ్రతి స్తే త్యర్థః.

శ్లో. స సంపరిష్టు ర్భువనాంతరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ దాశ్రయ శ్చిక్రియః,

అకారి తస్యై మకుటో పలస్థల

తక్ష్ణైః ప్రీసంధ్యం త్రిదశైర్ద్రిశే నమః,

11. భువనాంతరేషు=ఇతరలోకములందును, సంచరిష్టుః = తిరుగఁ గోరికగల వాఁడును, శ్రియః = సంపదకు, ఆశ్రయః = నెలవకు, సః=ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు, యదృచ్ఛయా=ఇచ్ఛించువాఁడన, యాం=ఏ, దిశం=దిక్కును, అశ్రయత్=చేరువా, మకుటా...కర్తైః=మకుట=బామిడికములందలి, ఉపల=మణులయందు, స్థలత్=జాలు చున్న, కర్తైః=చేతులుగల, త్రిదశైః=చేతలచేత, త్రిసంధ్యం=ముప్పొద్దులును, తస్యై=ఆ, దిశే=హిరణ్యకశిపుఁడున్నదిక్కుకొఱకు, నమః=నమస్కారము, ఆకారే=చేయబడెను.

తా. ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు విలాసముగా లోకాంతరములయందు విహరించుగోరి మహావిభవము మై వెడలి యెటుజేసినో దేవతలందఱు నాదిక్కునకుదిరిగి ముప్పొద్దులు దండములు బెట్టుచుండును.

శ. స. — సః తాతే తచ్చబ్ధః ద. పు. ప్ర. ఏ. సంచరితుంశిలమన్వేతి సంచరిష్టుః, చరిష్టుః చరిష్టుః చరిష్టుః సంచరిష్టుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని, భువనాని భువనాంతరాణి తేషు భువనాంతరేషు, భువనాంతరే భువనాంతరయోః భువనాంతరేషు భువనాంతరశబ్దః అ. న. స. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్ధః ద. శ్రీ. ద్వి. ఏ. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః అ. శ్రీ. తృ. ఏ. అశ్రియత్ అశ్రియతాం అశ్రియత్ శ్రియో నేవాయా మిత్యస్తా త్సకర్తృకార్థాతోః కర్తరి భూతేలుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆశ్రయః, ఆశ్రయః ఆశ్రయో ఆశ్రయః ఆశ్రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియం శ్రిశబ్దః ఈ. శ్రీ. ఏ. ఏ. అకారి అకారిషాతాం అకారిషత దుకృష్కరణే ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాత్ కర్తరి భూతేలుజి అత్తనే ప్రథ. ఏ. తస్యై, తస్యైతాభ్యాం తాభ్యః తచ్చబ్ధః ద. శ్రీ. చ. ఏ. మకుటేషు, ఉపలాః మకుటాపలాః మకుటాపరేషు స్థలస్తః మకుటాపలస్థలంతః మకుటాపస్థలస్తః కరాః యేషాం తే మకు...కరాః తైః మకు...కర్తైః, కరేణ కరాభ్యాం కర్తైః మకు...కరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తిస్సజాం, సంధ్యానాం సమావృత్తిసంధ్యం తత్ త్రిసంధ్యం, త్రిసంధ్యం త్రిసంధ్యే త్రిసంధ్యాని త్రిసంధ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. త్రిసదశాః యేషాం తే త్రిదశాః, త్రిదశః త్రిదశా త్రిదశాః తైః త్రిదశైః త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అకారాస్తః పు. తృ. బ. దిశే, దిశే దిగ్భ్యాం దిగ్భ్యః దిచ్ఛబ్ధః ఆ. శ్రీ. చ. ఏ. నమః అవ్య.

స ఇతి. అన్వేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'సుత్సపేతి సమాసః. సంచరిష్టుః సంచరణకరి, 'అలంకృషి'త్యాదినా చరే రిష్టుచ్చిత్వయః. శ్రియః లక్ష్యాః, ఆశ్రయః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా వైరితే' త్యమరః, యాం దిశ మశ్రియత్ అగమత్ శ్రియతే ధ్లక్. 'ని శ్రి'త్యాదినా చజి ద్విరాధా

వః. ఇయజ్ఞాదేశః. ముకుటోపలేఖ, హాళిరత్నేషు స్థలంతః కరః యేషాం తైః
 కరసి బద్ధాంజలిభిః ఐత్యన్తః. 'ఉపలః ప్రస్తరే రత్న' ఇతి విశ్వః, తిస్రో దశా అవస్థాః
 బాల్యకౌమారయావనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేవైః,
 యద్వా త్రిదశపరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహా సంఖ్యయే డచ్, తిస్ర
 స్సంధ్యా స్సమాప్తౌ తా స్త్రీసంధ్యమ్. 'తద్దిత్యాధే' త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగు
 లేకవచనం' వా టాబస్త ఇతి పత్తే నపుంసకత్వమ్, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా.
 తస్యై దిశే, 'నమ స్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః,
 కృతః కర్తృణి లుక్. 'చిణ్ భావకర్తృణా' రితి చిణ్ వృద్ధిః సంధ్యావస్తనేఽపి దిద్వి
 యమం పరిత్యజ్య తదాగమనభయాత్తస్యై దిశే నమస్కారః కృతఇతి భావః.

ఆవ. ఆ హిరణ్యకశిపునిగూడ నీవే సంహరించితివిగదా యనుచున్నాడు. —

శ్లో. సటాచ్చటాభిన్నఘనేన బిభ్రతా

నృసింహ సైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,

స ముగ్ధకాంతాస్తనసజ్జభజ్జురై

రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః.

౪౭

టీ. హేనృసింహ=ఓ మానవశ్రేష్ఠుడా, సైంహీ=సింహపుదగు, అతను=
 గొప్ప, తనుం=మూర్తిని, బిభ్రతా=భరించుచున్నవాడవు గనుక నే, సటా...ఘనేన=
 సటా=జూలుయొక్క, ఛటా=కుచ్చులచే, భిన్న=విడళించబడిన, ఘనేన=మబ్బులు
 గల, త్వయా=నీచేత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుడు, ముగ్ధ...భంగురై=ముగ్ధ=లేతవగు,
 కాంతా=ప్రియురాలియొక్క, స్తన=కుచములయొక్క, సంగ=తాకుడుచేతనైనను,
 భంగురైః=వంగిపోవునట్టి, నఖైః=గోళ్లచేత, ఉరోవిదారం=ఊర్ముబగులఁజీల్చి, ప్రతి
 చస్కరే=చంపబడెనుగదా.

తా. కృష్ణా! ఆ హిరణ్యకశిపుని నీవే మబ్బుపాడవున మహా
 న్నతమై క్రూరనరసింహరూపు దాల్చి ప్రియురాలి పూపచనులతాకు
 నకునైతము మొక్కవోవునంత సుకుమారము లైనగోళ్లతో ఊర్ము
 బగులఁజీరి చంపితివికదా.

శ. స. — సటానాం, ఛటాః సటాచ్చటాః సటాచ్చటాభిః భిన్నాః సటాచ్చ
 టాభిన్నాః సటా...భిన్నాః ఘనాః యేనసః సటా...ఘనః తేన సటా...ఘనేన,
 ఘనేన ఘనాభ్యాం ఘనైః సటా...ఘనశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. బిభ్రతా, బిభ్రతా
 బిభ్రద్యాభ్యాం బిభ్రద్భిః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నా సింహావన నృసింహః, తస్య
 సంబుద్ధిః హే నృసింహ, నృసింహ నృసింహా నృసింహా నృసింహశబ్దః అ. పు.

సం. ప్ర. ఏ. సింహస్వయం, సైంహీ తాం సైంహీం, సైంహీం సైంహ్యా సైంహీః
సైంహీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుః, నభవతీర్వతనుః తాం ఆతనుం, ఆతనుం ఆతనూ
ఆతనూః ఆతనుశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుః, తనుం తనూ తనూః తనుశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యువ్యాభిః యువ్యుచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. సః,
స తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కాంతాయాః, ద్దశ కాంతాద్దశా ముగ్ధాచ తా
కాంతాద్దశాచ ముగ్ధ కాంతాద్దశా ముగ్ధ... ద్దశయోః సంఘః ముగ్ధ... సంఘేనాపి
భంగురాః ముగ్ధ...భంగురాః తైః ముగ్ధ...భంగురైః, భంగురేణ భంగురాభ్యాం
భంగురైః భంగురశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఉచః, విదార్య ఉరోవిదారం ఐములస్తావ్య.
ప్రతిచస్కరే ప్రతిచస్కరాతే ప్రతిచస్కరికే ప్రతిచూర్వకకూ విశేషే ఇత్యస్తాత్ప్ర
కర్మకాత్ కర్మణి భూతేలటి ఆత్మనేఽది ప్ర. పు. ఏ. నభైః, నభేన సభాభ్యాం నభైః
నభిశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇత్యాహ. —

సతేతి. హే వృసింహ నారసింహ ఇవేభ్యుపమితమానః. నా చాసా సింహ
శ్రేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్వయం సైంహీం, అతను మనల్పం, తనుం కాయం,
విభ్రతా, సింహవతారభాజేత్యర్థః. అతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసముహైః, భిన్నాః
ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకపవిగ్రహత్వాదితి భావః. 'సటాచ్ఛటా కేసర
యోః, తనుః కాయే కృశేఽల్పక' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. త్వయా సచైత్యః. ముగ్ధా
నవా, 'ముగ్ధ స్సామ్యే నవే మూఢ' ఇతి వైజయంతి. యా కాంతాద్దశా, తయోః
సంఘేనాపి, భంగురై ర్నభైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, 'పరిక్షిత్వమానే చేతిణి
ముల్'. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్మణి లిప్. 'ఋచ్ఛత్యూతా మి'తి గుణః.
'హింసాయాం ప్రతేశ్చే'తి సుడాగమః. నజ్రకతిసోఽపి నభై ర్విదారిత ఇత్యవా
జ్జనసగోచరమహిమ్నః తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అవ. ఇక వాని తరువాతి జన్మమందలి వృత్తాంత మెత్తుచున్నాఁడు. —

శ్లో. వినోద మిచ్చన్నథ దర్పజన్మనో

రణేన కడ్డ్యాన్త్రీదశై స్సమం పునః,

స రావణో నామ నికామభీషణం

బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః.

రూ

టీ. అథ=తరువాత, సః=అపీరణ్యకశిపుఁడే, పునః=మరల, త్రీదశైస్సమం=
దేవతలతోఁగూడ, రణేన=యుద్ధముచేత, దర్పజన్మనః=పొగరువలనఁ గలిగిన, కంఠ్యా=
(చేతుల) తీఁలుయొక్క, వినోదం=పోవుటను, ఇచ్ఛకా=కోరుచు, దివః=స్వర్గమునకు

క్షతరక్షణం = నెమ్మదిని పోగొట్టునట్టి, నికామభీషణం-నికామ=మిగుల, భీషణం= ఉగ్రమైన, రావణోనామ=రావణుడని ప్రసిద్ధుడైన, రక్షః = రాక్షసుడుగా, బభూవ=ఆయెను.

తా. వాడే మరల దేవతలతో యుద్ధముచేసి చేతులదీట బాపు కోదలచి రావణుడను పేర మహాభయంకరమూర్తితో స్వర్గమునకు బీడ గలిగించురాక్షసుడై జనించెను.

శ. స.—వినోదం, వినోదం వినోదా వినోదాక్ష వినోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్చక్, ఇచ్చక్ ఇచ్చన్త ఇచ్చన్తః ఇచ్చచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అథ అవ్య. దర్పాత్, జన్మయస్యాస్య దర్పజన్తా తస్యాః దర్పజన్తనః, జన్తనః జన్తనో జన్తనాం దర్పజన్తకశబ్దః స. స్త్రీ. ఘ. ఏ. రణేన, రణేన రణాభ్యాం రణైః రణశబ్దః అ. పు. త్ప. ఏ. కండ్వాః, కండ్వాః కండ్వోః కండ్వానాం కండ్వాశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ఘ. ఏ. త్రిదశ పరిమాణం వయః, ఏషామస్తీతి త్రిదశాః తైః త్రిదశైః, త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అ. పు. త్ప. బ. సమం అవ్య. పునః అవ్య. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష రావణః, రావణః రావణో రావణాః రావణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. నికామం భీషణం నికామభీషణం, భీషణం భీషణే భీషణాని భీషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. రక్షః, రక్షః రక్షసీ రక్షాంసి రక్షశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షతం రక్షణం యేన తత్ క్షత రక్షణం, రక్షణం రక్షణే రక్షణాని క్షతరక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దివః, దివః దివోః దివాం దివశబ్దః వ. స్త్రీ. ఘ. ఏ.

అథాస్యానంతరజన్తచేష్టితాన్యాచప్టే.—

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశైస్సమం దేవైస్సహ 'సాకం సత్రా సమం సహిత్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంతస్సారాత్, జన్మయస్యాః తస్యాః, కండ్వాః భుజకండ్వాతే, వినోద మపనోద మిచ్చక్, ప్రాగ్భవే నఖిక్షతై స్తదపనోదాభావాదితి భావః. దివః స్వర్గస్య క్షతం రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతద్యురక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ఏతేన దేవస్త్వస్వాపహరిత్యముక్తం. భీషణతీతి భీషణం నంద్యాదిత్యాల్లట్టు త్యయః. నికామం భీషణం. 'సుపున్స పే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం. రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనా జాత ఇత్యర్థః, విశ్రవసోఽపత్యం పుమాక్ష రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యర్థ. 'విశ్రవసో విశ్రవణ రావణా' వితి

ప్రకృతే రవణాదేశః. పారాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తము త్తరకాండే—‘యస్మా ల్లోకత్రయం చైత ద్రాక్షితిం భయ మాగతమ్, తస్మా త్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ’తి. రాతేర్జ్వంతాత్కర్తరిత్యబ్ద్. రావణత్వసా ర్వియతలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అవ. ఇక వీని దౌర్జన్యమునే పదునెనిమిదిశ్లోకములలోఁ జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. ప్రభు ర్బుభూషు ర్బువనత్రయస్య య

శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చిక్తిః,

అతర్కయ ద్విఘ్న మివేష్టసాహసః

ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పిసాకినః.

౮౯

టీ. యః=ఏరావణాసురుఁడు, భువనత్రయస్య=మల్లోకములకు, ప్రభుః= ఏలిక, బుభూషుః=కొంగొరినవాఁడై, అతిరాగాత్=నిండువేడుకవలన, దశమం= పదియవ, శిరః=తలను, చిక్తిః=నలుకఁబూనినవాఁడై, ఇష్టసాహసః=ఇష్ట=ఁజిప్పి దమైన, సాహసః=దుడుకుఁదనముకలవాఁడు గావుననే, ఇచ్ఛాసదృశం=తనకోరిక కనుగుఁగమైనదైనను, పిసాకినః=ఈశ్వరునియొక్క, ప్రసాదం=అనుగ్రహమును, విఘ్నమివ=అంతరాయమునువలెనే, అతర్కయత్=తలఁచెనో.

తా. ఈ రావణుఁడు ముల్లోకములకుఁ దాన రాజుగాఁగోరి యీ శ్వరునిగూర్చి తపమునేయుచు నందులో తనతలలు దటిగి హోమముఁ జేయుచుండఁగా నొక్క పదియవతల మిగిలియుండఁగా నీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమయి కోరినవరము లిచ్చుచున్నను అది తనపూనికి విఘ్న ముగాఁ దలఁచెను. అంతటి మహాసాహసపరుఁడని భావము.

శ. స.—ప్రభవతీతి, ప్రభుః, ప్రభుః, ప్రభూ ప్రభవః ప్రభుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భవతుమిచ్ఛుః బుభూషుః, బుభూషుః బుభూషా బుభూషవః బుభూషశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్రయః, అవయవాః అస్యత్రయం భువనస్యత్రయం భువనత్రయం తస్య భువనత్రయస్య, భువనత్రయస్య భువనత్రయయోః భువనత్రయాణాం భువన త్రయశబ్దః అ. న. మ. ఏ. యః, యః యో యేః యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శిరః, శిరః శిరసి శిరాంసి శిరశశబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. అత్యంతశ్చాసౌ రాగశ్చ అతిరాగః అతి రాగః తస్మాత్ అతిరాగాత్, రాగాత్ రాగాభ్యాం రాగేభ్యః అతిరాగశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. దశమం, దశమం దశమే దశమాని దశమశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కర్తృ మిచ్ఛుః చిక్తిః, చిక్తిః చిక్తిః చిక్తిః చిక్తిః చిక్తిః చిక్తిః చిక్తిః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అతర్కయత్, అతర్కయతాం అతర్కయత్ భావార్థక తర్కధాతో శ్చారాదికాత్

సకర్తకా త్కర్తరి భూతే బుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. విఘ్నం, విఘ్నం విఘ్నా
విఘ్నాన్ విఘ్నశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టం, సాహసం యస్యసః ఇష్టసాహసః,
సాహసః సాహసా సాహసాః ఇష్టసాహసశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసాదం, ప్రసాదా
ప్రసాదాన్ ప్రసాదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛాయాః, సదృశః ఇచ్ఛాసదృశః
తం ఇచ్ఛాసదృశం, ఇచ్ఛాసదృశం ఇచ్ఛాసదృశౌ ఇచ్ఛాసదృశాన్ ఇచ్ఛాసదృశశబ్దః
ఆ. పు. ద్వి. ఏ. పినాకః, అస్యాస్తీతి పినాకీ, తస్య పినాకినః, పినాకినః పినాకినోః
పినాకినాం పినాకిశబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అథాస్యాదధత్య మప్తాదశశ్లోకై ర్వాచ్యచప్తే—

ప్రభు రితి. యోరావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామి, బుభూఘః భవితు
మిచ్ఛుః, భవతే సున్నంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవిశం
బననిర్వేదా దితి భావః. దశమం శిరః, చిక్రైః కర్తృతుం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీఛ
దన' ఇతి ధాతో సున్నంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అత ఏవే
చ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛాసురూపం, పినాకిన శ్చివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాతర్క
యత్ ఉత్ప్రేక్షితవాన్ ఇతి పరమసాహసికత్వోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకపట్టేఽపి
యచ్ఛబ్దస్య స రావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజస్సు
'నచక్రమస్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదనన్త 'గుణా
నాంచ పరార్థత్వా దితి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం
మిథస్సంబంధాయోగాదిత్యలం కాఖ్యాచంక్రమణేన. పురాకిల రావణః కామ్యై
కర్తృణి ప్రజాపతిప్రీణనాయ నచ శిరాంసి అగ్నౌ ముత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్
తస్మాత్త్రైలోక్యాధిపత్యం వప్ర ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంధేయా.

అవ. ఇతః కైలాసమును దొర్లించినసంగతి జెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. సముత్క్షిపక్ యః పృథివీభృతాం వరం

వప్రదానస్య చకార శూలినః,

త్రసత్తుషారాద్రిసుతాసంభ్రమ

స్వయంగ్రహశ్లేషసుభేన నిష్క్రియమ్.

౫౦

టీ. యః=ఏరావణుడు, పృథివీభృతాం = కొండలలో, వరం = మేటియగు
కైలాసమును, దర్పాత్ = క్రొవ్వువలన, సముత్క్షిపక్ = పెల్లగించినవాడై, శూలినః =
సాంబమూర్తియొక్క, వప్రదానస్య = వెనుకనుడివిన ఇష్టవరతానమునకు, త్రస...
సుభేన—త్రసత్ = భయపడిన, తుషారాద్రిసుతా = హిమవంతుని కూతురగు పార్వతీ
దేవియొక్క, సంభ్రమ = కలవరముతో గూడిన. సంయగ్గతా = జననము గావించు

కామరూపిణీ, అక్షయ = కామరూపిణీ, సుఖేన = ఆనందముచేత, నిష్క్రమం =
ముగియుచున్నది, చకరం = చేసికొనెనో.

తా. ఈతర యోగినాడు క్రొవ్వి కైలాసార్చనము జగజ్జులలో
తన యిరువదిబాహువులతో నామెండుకొండను బెల్లగించి యీశ్వరుడు
తనకిచ్చిన వరదానమునకు మాటుగా నాయనకు పార్వతీదేవి యొక్క
స్వయంగ్రహశ్లేషమును గలిగించెను. వీడు కొండదొర్లింపగనే పార్వతి
భయమంది శివునికంతమందు బిగ్గ గొంగిలించెననిభావము. కాముకులకు
తాముగాఁ గోరినను దొరకని ప్రియాపరీంభము తనంత నది దొరకుట
మహాప్రీతిదాయకము గదా.

శ. స. — సముత్ పక్ష, సముత్తి పక్ష, సముత్తి పక్ష, సముత్తి పక్ష, సముత్తి ప
చ్చబ్దః. త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యాయే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పృథివీం
పృథివీం, బిభ్రతీతి పృథివీభృతః తేషాం పృథివీభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం
పృథివీభృచ్చబ్దః త. పు. మ. బ. వరం, వరం వరా వరా వరబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.
వరస్యప్రదానం వరప్రదానం తస్య వరప్రదానస్య, ప్రదానస్య ప్రదానయోః
ప్రదానానాం వరప్రదానబ్దః ఆ. న. మ. ఏ. చకర చక్రతుః, చక్రః చక్రభ్ర
కరణే ఇత్యస్తాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. శూలమస్యా
స్తీతిశూలీ తస్య శూలినః, శూలినః శూలినోః శూలినాం శూలికబ్దః న. పు. మ. ఏ.
తుషారమయశ్చాపావద్రి శ్చ తుషారాద్రిః తుషారాద్రి స్సుతా తుషారాద్రిసుతా
త్రసస్తీచసా తుషారాద్రిసుతాచ త్రసతుషారాద్రిసుతా సంభ్రమేణ సహవర్తత ఇతి
ససంభ్రమః స్వయం గృహ్యత ఇతి స్వయంగ్రహః ససంభ్రమశ్చసా స్వయంగ్రహశ్చ
ససంభ్రమస్వయంగ్రహః త్రస...తాయాః ససం...గ్రహః త్రస...గ్రహః త్రస...
గ్రహేణ అక్షేషః త్రస...క్షేషః త్రసత్తు...క్షేషేణ సుఖం త్రసత్తు...సుఖం తేనత్ర
సత్తు...సుఖేన, సుఖేన సుఖాభ్యాంసుఖైః త్రసత్తు...సుఖబ్దః ఆ. న. తృ. ఏ. నిష్క్ర
యం, నిష్క్రయం నిష్క్రయా నిష్క్రయాక్ నిష్క్రయబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

అథ కైలాసోక్షేపవృత్తాంతమాహ. —

సముత్తి పన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్తి పక్ష
దర్శా దితి శ్లేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః కైలచలనేన
బిభ్రత్యాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః
ప్రియప్రార్థనాంవినా కంతగ్రహణం, 'సుపు' పే'తి సమాసః తేన యః అక్షేషః ఆలిం
గనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖా దుత్కృష్టసుఖే'పేతిభావః.

నిష్క్రమం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతిం చకార. 'నిష్క్రమే బుద్ధిసామర్థ్య నిర్గతా
చేతి విత్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయవ్యవహారేణ యజ్ఞాజైస్యదోషం
మహాజ్ఞేత్వర్థః. ఆత్ర సుఖపరప్రదానయో ద్వినిమయా త్వరివృత్తి రలంకారః.

శ్లో. పురి మవస్కంద లునీహి నందనం

ముమాణ రత్నాని హరామరాజ్ఞనాః,

విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బతీ

య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్దిశం దివః.

గౌ

టీ. బతీ=పరాక్రమవంతుడైన, యః=ఏరావణుడు, నముచిద్విషా=ఇంద్రుని
తోడ, విగృహ్య=పగగొని, పురిం=ఇంద్ర పట్టణమును నమరావతినీ, అవస్కంద=మట్ట
డించెనో, నందనం = నందనోద్యానమును, లునీహి=నటికివైచెనో, రత్నాని=మంచి
వస్తువులన్నిటిని, ముమాణ=హరించెనో, అమరాజ్ఞనాః=దేవతాస్త్రీలను, హర=అపహ
రించెనో, ఇత్థం=ఇట్లే, అహర్దిశం=రాత్రింబవళ్ళయందు, దివః=దేవనగరమునకు,
అస్వాస్థ్యం=ఉపద్రవమును, చక్రే=చేసెనో.

తా. మీ డింద్రునితో లేనితగవు కల్పించుకొని అమరావతిపై
దాడిపెట్టెను. నందనవనమును బెజ్జికివేసెను. మంచినస్తువునెల్లఁ గొని
పోయెను. అమరాంగనలను జెఱపట్టెను. ఇట్లొకటననేల యెన్నియో
చెడుగులుచేసి రాత్రింబవలు స్వర్గమునకుఁ బీడగావించుచునే వచ్చెను.

శ. స.—పురిం, పురిం పుర్యా పురిః పురిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవస్కంద,
అవపూర్వకస్కందిర్గతిశోషణయోరిత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానా
పన్నేలోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఏకవచన ద్వివచన బహువచనేషు తుల్యంరూపం,
తథ్యమార్విషయే తుహి స్వాదేశయో రైవకల్పికత్వాత్ తదన్తంచ భవతి ఏవ ముత్తర
త్రాపి లునీహి లూక్ ఛేదన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నేలోటి
పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. నందనం, నందనం నందనే నందనాని నందనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.
ముమాణ, ముషస్తేయే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మైపది
ప్ర. పు. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. హర,
హృక్ హరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మై
పది ప్ర. పు. ఏ. శోభనాని, అక్లాని సన్త్యాసామిత్యంగనాః అమరాణాం అజ్ఞనాః
అమరాజ్ఞనాః తాః అమరాంగనాః, అమరాంగనా అమరాంగనే అమరాజ్ఞనాః అమ
రాంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. విగృహ్య ల్యబంతావ్యయం, చక్రే చక్రాతే చక్రిరే
ధుక్చోకరణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ అత్ ప్ర. పు. ఏ. నముఛే

ద్విత్ నమచి ద్విత్ తేన నమచిద్విహ, ద్విహ ద్విద్భాస్యం ద్విడ్విః నమచిద్విత్సంజః
 ప. పు. తృ. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బలీ, బలీ బలినా బలినః బలిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ.
 యః, యః యా యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇత్తం అవ్య. స్వస్థోనభవతీత్యస్వస్థః,
 అస్వస్థస్య భావః అస్వాస్థ్యం తత్ అస్వాస్థ్యం, అస్వాస్థ్యం అస్వాస్థ్యే అస్వాస్థ్యాని
 అస్వాస్థ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అహనిచ, దివాచ అహర్దివం అవ్య, దివః, దివః దివోః
 దివా దివశబ్దః ప. స్త్రీ. ప. ఏ.

పురీమితి. బలీ బలవాక్ యో రావణః నమచిద్విహశక్తేణ విగృహ్య విరుధ్య,
 పురీమమరావతీం అవస్కంద అవయరోధ, సందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, 'ఈహ
 ల్యఘోరి తీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని మణీణా వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణావ' పీతి
 విశ్వః. మహాణ మమోష, 'మషస్తేయే, 'హల శ్చ క్షాన జ్ఞా'వితీ కానజాదేశః.
 అమరాంగనాః దేవస్త్రీయః, హర జహర, సర్వత్ర పానఃపున్యేనేత్యర్థః, ఇత్త మనేన
 ప్రకాశేణ, అహని చ దివా అహర్దివం, 'అహవ్యహనేత్యర్థః. అచతురేత్యాదినా
 సప్తమ్యుక్తే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే
 అత్ర అవస్కందేత్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హి స్వా వా చ తద్వ
 మో రి'త్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయేనస్యతరస్యా'మితి వికల్పేన కాలసామాన్యేలోట్.
 తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిజాదేశో హిస్వా చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషవసా
 నమ్, 'అతోహి రి' తి యథామోగ్యం హేర్లుక్. పానఃపున్యం భృశాభ్యోవా
 క్రియాసమభిహారః అవస్కందనాదిక్రియావిశేషజాం సముచ్చయః ప్రత్యేకం
 క్రియాసమభిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతేః 'సముచ్చయేసామాన్యచనస్యే'త్యను
 ప్రయోగః చక్రే ఇతి. అత్ర తిజ్జైచిత్రాత్యైశబ్దాభ్యో గుణః 'సుపాం తికాం చ
 ప్యుత్పత్తి స్సోశబ్ద' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

శ్లో. సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో

ర్ష చిత్ర ముచ్చై శ్శృవసః పదక్రమమ్,
 అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్.

౧౭౨

టీ. సంయతి=యుద్ధమందు, యేన=ఏరావణునిచేత, అనుద్రుతః=తఱుమబడిన,
 బలస్య-శత్రుః=బలాసురునకు విరోధియగునింద్రుడు, అభ్రమోభర్తుః=అభ్రము యను
 నాఁడతఁడు మగఁడైనయైరావతముయొక్క, సలీలయాతాని-సలీల=చమత్కారము
 తోడఁగూడిన, యాతాని=మందగమనములను, నప్రశశంస=మెచ్చకపోయెను. ఉచ్చై
 శ్శృవసః=ఉచ్చైశ్శృవమను తనగుఱ్ఱముయొక్క, చిత్రం=అద్భుతమైన, పదక్రమం=

నడకసాంపును, ప్రశశంస=కొనియాడకపోయెను. కింతు=ఇంకనేమన, శీఘ్రతాం
కేవలం=తొందరనీ, ప్రశశంస=శ్లాఘించెను.

తా. యుద్ధముం దితని కోహటించి పాటుచున్న యింద్రుడు
వెనుతగిలి వీనిచే దటునుబడినవాడై తనయేరుగుయొక్క తన్నని
నడకను మెచ్చుడు. ఆనగుట్టము గతివిలాసముచు శ్లాఘించుడు. త్వరగా
బయలుదేరినచోఁ గృతార్థుడగుదా యని తలచెడివాడు.

శ. స.—సీలయాసహవర్తంత ఇతి సలీలాని, సలీలాని చ తాని యాతాని చ
సలీలయాతాని తాని సలీలయాతాని, యాతం యాతే యాతాని సలీలయాతశబ్దః అ. న.
ద్వి. ఏ. న. అవ్య. భర్తుః, భర్తుః భర్తౌః భర్తృణాం భర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ.
అభ్రమోః, అభ్రమోః అభ్రమ్యోః అభ్రమూణాం అభ్రమశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ష. ఏ.
న. అవ్య. చిత్రం, చిత్రం చిత్రై చిత్రా చిత్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః
శ్రవసీయస్యసః ఉచ్చైశ్శ్రీవాః తస్య ఉచ్చైశ్శ్రీవసః, ఉచ్చైశ్శ్రీవసః ఉచ్చైశ్శ్రీ
వసాః ఉచ్చైశ్శ్రీవసాం ఉచ్చైశ్శ్రీవశ్యబ్దః స. పు. ష. ఏ. పదానాంక్రమః, పద
క్రమః తం పదక్రమం, పదక్రమం పదక్రమా పదక్రమా చ పదక్రమశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. అనుసృత్యద్రుతః అనుద్రుతః, అనుద్రుతః అనుద్రుతా అనుద్రుతాః అనుద్రుత
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంయతి, సంయతి సంయతోః సంయత్సు సంయచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ
స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వు. ఏ. కేవలం అవ్య.
బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శత్రుః, శత్రుః శత్రూ
శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రశశంస, ప్రశశంసతుః ప్రశశంసుః
ప్రహర్షకసంసుస్తుతా విత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. ఏ. శీఘ్ర
స్యభావః, శీఘ్రతా తాం శీఘ్రతాం, శీఘ్రతే శీఘ్రతాః శీఘ్రతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమి
హ్యధ' ఇత్యమరః. యేన రావణేన, అనుద్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః
అభ్రమో ర్భర్తుః విరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని నప్రశశంస నశ్లాఘ
మామాన, తథా ఉచ్చైశ్శ్రవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాద
క్షేపం అర్ధపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః. నప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశ
ంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

శ్లో. అశక్నువన్ సోధుమధీరలోచన

స్పహస్రరశ్మే రివ యస్య దర్శనమ్,
ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహాంతరం
నినాయ విభృద్భవసాని కౌళికః,

టి. అధరలోచనః-అధరః=భయముచే గడులుగట్టి, లోచనః=కన్నులుగల, కాశికః= ఇంద్రుడు (గుడ్లగూబ), సహస్రరక్షేణః=సూర్యునియొక్కవలె, యస్య=విరావంబుని యొక్క, దర్శనం=ఎదురుపాలుచు, నోఘం=పైచుచుండ, అశక్తువక్=చాలని వాడై, హేమాద్రిగుహగృహం-హేమాద్రి = హేమవర్షతరుయొక్క, గుహ= కదరమునట్టి, గృహ=ఇంటియొక్క, అంతరం=గర్భమున, ప్రవిశ్య=మోగి, విశ్య త్సక్=భయపడుచున్నవాడై, దివసాని=దివసులను, నినాయ=పుచ్చెను.

తా. అప్రతీక్షతాపాతిభీషణుడైన యీతని జూడ నోడి యింద్రుడు సూర్యుని జూడఃజూలని గుడ్లగూబవలె కడులుమూతలడఁగా పాటిపోయి మేరుపర్వత కందరములో చాగుకొని అక్కడను భయ పడుచునే కాలము బుచ్చెను.

శ. స.—నశ్నోత్తిత్యశక్తువక్, అశక్తువక్ అశక్తువంతౌ అశక్తువంతః అశక్తువచ్చబ్బః త. పు. ప్ర. ఏ. నోఘం తుమన్నంతమవ్యయం, అధీరాణి లోచనాని యస్యః అధరలోచనః, లోచనః లోచనా లోచనాః అధరలోచనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సహస్రం రక్షయో యస్యః సహస్రరక్షేః తస్య సహస్రరక్షేః, రక్షేః రక్షోః రక్షీనాం సహస్రరక్షీశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. యస్య యయో యేహం యచ్చబ్బః ద. పు. మ. ఏ. దర్శనం. దర్శనం దర్శనే దర్శనాని దర్శనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రవిశ్య. ల్యబంతావ్యయం హేమ్నః అద్రి, హేమాద్రి, హేమాద్రేః గుహాహేమాద్రిగుహా హేమాద్రిగుహైవగృహః హేమాద్రిగుహాగృహః హేమాద్రి గుహాగృహాణాం అస్తరం హేమా...స్తరం తతోహేమా...స్తరం, అస్తరం అస్తరే 'స్తరాణి హేమా...స్తరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః నిశ్ప్రాపనే ఇత్యస్తన్నకర్తకాత్ కర్తరి భూతే రిటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. విభ్యత్, విభ్యత్ విభ్యతో విభ్యతః విభ్యచ్చబ్బః త. పు. ప్ర. ఏ. దివసాని దివసం దివసే దివసాని దివన శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కాశికః, కాశికః కాశికా కాశికాః కాశికశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అశక్తువన్నితి. అధరలోచనః అధిరదృష్టిః, కాశికో మహేంద్రః, అలూకచ్ఛ, 'మహేంద్రగుగ్ధులూకవ్యాళగ్రాహిణు కాశిక' వ్యవహరః. సహస్రరక్షేః సూర్య స్వేవ, యస్య రావణస్య, కర్తృణః దర్శనం నోఘం అశక్తువక్, హేమాద్రిక్షేరోః గుహైవ గృహం, తస్మాంతరం, ప్రవిశ్య, విభ్యత్, తస్మాదే వేదమానవః. విభ్యతే శతరి 'నాభ్యస్తాచ్చతు' రితి నుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ 'వాతుక్లి బే దివసా సరా వి' త్యమర, కాశిక దృశ్య ప్రాప్తిధాయః ప్రస్తుతైః గోచరత్వే నోభయశ్లేషేఽపి

విశేష్యక్షేపాసంభవాదులకవిషయశృబ్దశక్తిమూలోధ్వనిః, సహస్రరక్షేరివేత్త్యుపమాననిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

శ్లో. బృహచ్చిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా

ద్విక్షేప్తలోలాగ్ని కణం సురద్విషః,

జగత్ప్రభో రప్రసహిష్ఠు వైష్ణవం

స చక్రమస్యాక్రమతాధికస్థరమ్.

౫౪

టీ. బృహ...ఘట్టనాత్-బృహత్=గొప్ప, శిలా=రాతివలె, నిష్ఠుర=కఠినమైన, కంఠ=గొంతుయొక్క, ఘట్టనాత్=రాషిడివలన, విక్షే...కణం-విక్షేప్త=చెదరిన, లోల=రేగిన, అగ్ని=నిప్పుయొక్క, కణం = మిణుగురులు గలది గనుకనే, అప్రసహిష్ఠు=మొక్కవోని, వైష్ణవం=విష్ణునిసంబంధమైన, చక్రం=సుదర్శనమును, జగత్ప్రభో=సర్వలోకేశ్వరుడగు, అస్య=ఈ, సురద్విషః=దేవవిరోధి యగురావణునియొక్క, అధికంధరం=మెడయందు, నాక్రమత=పట్టకపోయెను.

తా. ఎన్నడును ఎక్కడను కుంతితముకాని విష్ణుదేవుని సుదర్శనముగూడ వీనిమెడయందుఁ బ్రయోగించఁగా నాదెబ్బకు కంఠమందు రాతిమీఁదఁగొట్టినట్లు నిప్పులు రేగినవేగాని వానికంఠ మేమియు నొప్పు దయ్యెను.

శ. స.—బృహతీ చ సా శిలా చ బృహచ్చిలా బృహచ్చితేవ నిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురకాచసౌకంఠశ్చ బృహ...కంఠః బృ...కంఠే ఘట్టనం బృహ...ఘట్టనం తస్మాత్ బృహ...ఘట్టనాత్, ఘట్టనాత్ ఘట్టనాభ్యాం ఘట్టనేభ్యః బృహ...ఘట్టనశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అగ్నేః కణాః అగ్నికణాః లోలాశ్చ తే అగ్నికణాశ్చ లోలాగ్నికణాః విక్షేప్తాః లోలాగ్నికణాః యస్యతత్ విక్షేప్తలోలాగ్నికణం, కణం కణే కణాని విక్షేప్త...కణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. జగతాం ప్రభుః, జగత్ప్రభుః తస్య జగత్ప్రభోః, ప్రభోః ప్రభోవ్యై ప్రభూణాం జగత్ప్రభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ద్వేష్టీతి ద్విత్ సురాణాం ద్విత్ సురద్విత్ తస్య సురద్విషః, సురద్విషః సురద్విషోః సురద్విషాం సురద్విట్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. నప్రసహత ఇతి అప్రసహిష్ఠు, అప్రసహిష్ఠు అప్రసహిష్ఠునీ అప్రసహిష్ఠూని అప్రసహిష్ఠుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. విష్ణోరిదం వైష్ణవం, వైష్ణవం వైష్ణవే వైష్ణవాని వైష్ణవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న. అప్య. చక్రం, చక్రం చక్రే చక్రాణి చక్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. ఆక్రమత ఆక్రమేతాం ఆక్రమస్త ఆక్రమూర్వ

క్రమపాద విక్షేపే తత్సంపాదకర్తృకాలోకస్తరితః ఆచార్యతనూతేరితి ఆత్మకే ప్ర. ప. ఏ. కంధరాయాం అధికంధరం అవ్యయాభావాద్యయం.

బృహదితి. బృహతీ కలేన నిష్ఠితే కంఠే, ఘట్టనా చక్రపూతాలే, విక్షేపః విక్షిప్తః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫురింగా యన్యతలే, ఆతపీవాప్రగహస్థా ఆచార్య భావుకం, ప్రసహన మభేదవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృతీ' త్యాదినా ఘోషః. జైష్ఠవం చక్రం సుదర్శనం, జగత్ప్రభోః సకలలోకస్వామినః, అచ్యుత సురస్యమః రావణాచార్య, కంధరాయాం అధికంధరం అధిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. 'అవ్యయాభావ శ్చే'తి నపుంసకత్వాత్ 'హస్తానామసంకేతప్రాతిపదిక శ్చే'తి హస్తత్వం 'కంఠో గోఽథగ్రీవాయాం కంఠాభిః కంధశ్చే త్యపి' త్యమరః. నాక్రమత ఆప్రతిహతం సక్రమతేన ప్రవర్తతేస్త, కింతు ప్రతిహత మేవేత్యర్థః 'వృత్తి సంగతాయ శేషుక్రమ' ఇతి వృత్తావాత్త శేషదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

స్తో. విభిన్న శబ్దః కలుషీభవ న్ముహూర్తదేశ పస్తీన మనుష్యధర్మణః, నిరస్తగామీభ్యో మపాస్తపుష్పకం ప్రకమ్పయామూస న మానసం చరః.

టీ. సః = ఆరావణుడు, మదేన=పాగరుచేతను, మదజలముచేతను, దస్తీన= ఏనుగువలె, విభిన్నశంఖః=విభిన్న=పగులఁగొట్టఁబడిన, శంఖః=శంఖనిధి (శంఖము) గలవాడై, కలుషీభవత్ = కలఁతనొందినదియు, నిరస్తగాంభీర్యం=నిరస్త=పోయిన, గాంభీర్యం=నెమ్మది (అగాధత్వము) గలదియు, అపాస్తపుష్పకం=అపాస్త=త్రోయఁ బడిన, పుష్పకం = పుష్పకవిమానము (పూవులు) గలదియునగు, మనుష్యధర్మణః= కుచేరునియొక్క, మానసం=చిత్తమును, ముహూః = మాటిమాటికిని, మానసం సరః= మానసమును కొలనును, నప్రకంపయామానేతిన=కలఁతపెట్టలేదనిలేదు.

తా. ఈ రావణుఁడు మదముచే కన్నుఁగానక యేనుగువలె కుచేరుని పట్టణముమీఁదఁ బడి శంఖనిధిని బ్రద్దలుచేసి, మానససరోవరమున గలియుఁబెట్టి పూచ్చి పుష్పములఁ ద్రొంచివైచి పాదుజేసెను.

శ. స.—విభిన్నః, శంఖః యేనసః విభిన్నశంఖః, శంఖః శంఖా శంఖః విభిన్నశంఖశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అకలుషం కలుషం భవత్ కలుషీభవత్ తత్ కలుషీభవత్, భవత్ భవతి భవన్తి కలుషీభవచ్చబ్దః త. స. ద్వి. ఏ. ముహూః అచ్యు. మదేన, మదేన మదాభ్యాం మదైః మదశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. దస్తాచస్త్ర ఇతిదస్తీ. దస్తీ దస్తినా దస్తిసః దస్తికాశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అచ్యు. మనుష్యధర్మ ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యసః, మనుష్యధర్మా తస్య మనుష్యధర్మణః, ధర్మణః ధర్మణోః ధర్మణాం మనుష్యధర్మకాశబ్దః న. పు. ఘ. ఏ. గమీభరన్యభావః గామీభరన్యం నిరస్తం గామీభ

ర్యం యస్య తత్ నిరస్తగామ్భిర్యం తత్ నిరస్తగామ్భిర్యం, గామ్భిర్యం గామ్భిర్యే గామ్భిర్యాణి నిరస్తగామ్భిర్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపాస్తం పుష్పకం పుష్పాణి చయస్తాత్త దపాస్త పుష్పకం తదపాస్తపుష్పకం, పుష్పకం పుష్పకే పుష్పకాణి అపాస్తపుష్పకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రకమ్పయామాస ప్రకమ్పయామాసతుః ప్రకమ్పయామాసుః ప్రపూర్వకకపికిచ్చేచ్చలనే ఇత్యస్తాత్ జిజ్ఞాస్తా నుప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. మానసం, మానసం మానసే మానసాని మానసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

విభేన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్పేణ దానేనచ, 'మదే దర్పేభదానయో' యితి విశ్వః. దంతి గజ ఇవ విభేన్నో విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనసః 'శంఖోనిధ్యంతరేకంబులలాటాస్థినఖేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషంక్షుభ మావిలంచ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్యం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్తాత్తత్, పుష్పపక్షే వై భాషికః కవ్. మనుష్యకేవ భర్తః శస్త్రులత్వాది ర్యకేలి స్వామి. తస్య మనుష్యభర్తృణః భవదస్య 'భర్తాదనిచ్చేవలా ది' త్యనిచ్ మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. ముహూః స ప్రకంపయామాసేతి స నఖిభయామాసేతి, కింతు ప్రకంపయామాసే త్యర్థః. కుచేరస్య మహామహిమతయా సంభావితాప్రకం ప్యత్వనివారణాయ నఖద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే నఖద్వయం' ఇతి వామనః ఆత్ర దంతిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః క్లేషః.

శ్లో. రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా

సరోషహంకారపరాఙ్ముఖీకృతాః,

ప్రహర్తు రేవోరగరాజరజ్జివో

జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రపేరే.

౧౬

టీ. రణేషు = యుద్ధములయందు, ప్రచేతసా = వరుణునిచేత, ప్రహితాః = ప్రయోగించబడిన, ఉరగరాజరజ్జివః = పాశములవంటిపాములు, తస్య = ఆరావణుని యొక్క, సరోష...కృతాః = సరోష = క్రోధములోడి, హంకార = హం మునుద్వనించేత, పరాఙ్ముఖీకృతాః = వెనుకకు దోలబడినవి గనుకనే, సభయాః = భీతితో గూడినవై, జవేన = లొందరచేత, ప్రహర్తురేవ = తమ్ముబంపిన వరుణునియొక్కయే, కంఠం = మెడను, ప్రపేదిరే = చుట్టికొనినవి.

తా. ఈ రావణునితోడ యుద్ధము సంభవించినప్పుడు వరుణుడితనిమీద నాగాస్త్రములను బ్రయోగింపఁగా వీఁడొక్కసారి నిక్కిచూచి

మొదలు చివరకును 'హం' అనికంతలే యిది జరిగి వెనుకకు వెళ్లి
తప్పు ప్రయోగించిన వరుణునిమొదటే చుట్టుకొనుచుండెడిది.

శ. ౧.—రణేషు, రణే హమోః రణేషు రణశబ్దః ఆ. పు. ౧. ౨. తస్య, తస్య
తమోః తేహం తస్మిన్. ౩. పు. ౩. ౪. ప్రహితాః, ప్రహితాః ప్రహితా
ప్రహితాః ప్రహితశబ్దః ఆ. పు. ౧. ౨. ప్రచేతనా, ప్రచేతనా ప్రచేతోక్త్యాం
ప్రచేతోక్తః ప్రచేతశబ్దః ౧. పు. తృ. ౪. సోమోనహవర్తత ఇతి సరోషః సరో
షశ్చ సోమంకారశ్చ సరోషమంకారః పరాజ్ఞే యథానియేహం తే పరాజ్ఞాభా
అపరాజ్ఞాభాః పరాజ్ఞాభాః సంవద్యమానాః కృతాః పరాజ్ఞభీకృతాః సరోషమం
కారేః పరాజ్ఞభీకృతాః సరోష...కృతాః. కృతః కృతౌ కృతాః సరోష...కృతశబ్దః
ఆ. పు. ౧. ౨. ప్రహర్త, ప్రహర్తః ప్రహర్తాః ప్రహర్తృణాం ప్రహర్తృశబ్దః
ఋ. పు. ౩. ౪. ఏవ అన్యః ఉరగరాజాం రాజాః ఉరగరాజాః ఉరగరాజా రజ్జవః
ఇవ ఉరగరాజరజ్జవః రజ్జాః రజ్జా రజ్జవః ఉరగరాజరజ్జశబ్దః ఉ. పు. ౧. ౨. జవేన,
జవేన జవాభ్యాం జవైః జవశబ్దః ఆ. పు. తృ. ౪. కంతం, కంతం కంతా కంతా
కంతశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ౪. భయేన సహవర్తత ఇతి సభయాః, సభయాః సభయా
సభయాః సభయశబ్దః ఆ. పు. ౧. ౨. ప్రవేదే ప్రవేదాతే ప్రవేదితే, ప్రపూర్వక
పదగతా విత్యస్తాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరిధౌతే లిజి అత్తవే ప్ర. పు. ౩.

రణేష్వితి. కింవ రణేషు యథేషు, ప్రచేతనా వసుజేన, ప్రహితాః ప్రయు
క్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాశా ఇత్యర్థః.
తస్య రావణస్య సరోషమంకారేణ, పరాజ్ఞభీకృతాః వ్యావర్తితాః, అతఏవ సభయా
స్సంతః, జవేన వేగేన, ప్రహర్త, ప్రయోక్త, తస్య ప్రచేతనమ కంతం ప్రవేదితే,
అత్ర పరిహంసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, జై పరీత్యేన స్వకంఠగ్రహణాత్. అన
న్తోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యసోత్పత్తిర్యతాస్థస్య వా భవేత్,
విరూపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రీధే' తి లక్షణాత్.

శ్లో. పరేతభర్తృప్రసాదోమునా ధను

ర్విధాతు ముత్థాతవిషాణమన్జలః,

హృతేఽపి భారే మహత స్త్రపాభరా

దువాహ దుగభేన సదా నతం శిరః.

౫౭

టీ. అమునా = ఈరావణునిచేత, ధనుః = కొమ్మువిల్లును, విధాతుం = చేసి
కొనుటకొరకై, ఉత్థాతవిషాణమన్జలః - ఉత్థాత = ఉండవెటుకలబడిన, విషాణ =
కొమ్ములయొక్క, మండలః = వలయముగల, పరేతభర్తృ = యమధర్మరాజయొక్క,

బుచ్చిబడి = ఎక్కువబడి, భాత = కొత్తలబడి, వృత్తేతి = పోగొట్టుకుని
 బడిగడు, మహత = గొప్ప, శ్రావణరాత్రి = జ్వలించున, నతం = చంచలమైన,
 తిరు = తలచుచున్న, దుఃఖేర = తపస్సుతో, చివాళు = మోసము, శరించును.

తా. ఈ రాక్షసుడు కొమ్ముతో విల్లు చేయించుకోవలెననితలచి, యమధర్మరాజు వాహనమహిషము కొమ్ములను రెంటిని మొదలంట నూడఁ బెటుకుకొని పోయెను. అదిమొద లాదన్న పోతుకొమ్ములు పోయి తల బవ్వుత్రీజినను సిగ్గువెంపున నేటికిని దల పంచుకొనియే తీరుగుచుండును.

శ. స. — విభక్తిభక్తా, పరేతానాం భక్తా పరేతభక్తా తస్యపరేతభక్త్యః, భక్త్యః భక్త్యోః భక్త్యుజాం పరేతభక్త్యుశ్చః ఋ. పు. ప. ఏ. మహిమః, మహిమః మహిమో మహిమః మహిమశ్చః అ. పు. ప్ర. ఏ. అమనా, అమనా అమూభ్యాం అమూభిః అదశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూంషి ధనుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. విధాతుం తుమున్నంతావ్యయం. విషాదయోః మణ్డలం విషాదమణ్డలం ఉష్ణాతం విషాదమణ్డలం యస్యసః ఉష్ణాతవిషాదమణ్డలః, మణ్డలః మణ్డలౌ మండలాః ఉష్ణాతవిషాదమండలశ్చః అ. పు. ప్ర. ఏ. హృతే, హృతే హృతయోః హృతేషు హృతశ్చః అ. పు. స. ఏ. ఆపి ఆవ్య. భారే, భారే భారయోః భారేషు భారశ్చః అ. పు. స. ఏ. మహతః, మహతః మహద్భ్యాం మహద్భ్యః మహచ్ఛబ్దః త. పు. పం. ఏ. త్రపాయాః భరః త్రపాభరః తస్మాత్ త్రపాభరాత్, భరాత్ భరాభ్యాం భరేభ్యః త్రపాభరశ్చః అ. పు. పం. ఏ. ఉవాహ ఉహతుః, ఉహమః వహస్రావణే ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. దుఃఖేన, దుఃఖేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశ్చః అ. న. తృ. ఏ. సదా ఆవ్య. నతం, నతం నతే నతాని నతశ్చః అ. న. ద్వి. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

పరతేలి. అమనా రావణేవ, ధనుశ్చారం. విధాతుం నిర్దాతుం, ఉత్థాత ముత్పాటితం, విషాణయోః శృంగయోర్నండలం వలయం యస్య సః, పరేతభద్రః ప్రేతి రాజస్య మహిషఃవాహనభూత ఇతిభావః. భారేవిషాణరూపేభృణోఘ్నో. హృతేఽపి, మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తలోఽపి దుర్భరా దితి భావః. భృధాలోః క్రూర దిక్భాత్. 'ఋదో రుచిత్వత్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కప్తేన, ఉవాహ వహతిస్త, అసంయోగా బ్లిటః కిత్వాత్. 'వచి స్వః'త్యాదినా సంప్రసారణం. హృతేఽపి భారేనతమితి విరోధః. తదనుప్రాణితా చేయ మవనతిహేతుత్వసాధర్మ్యాత్ త్రపాభరణ్యోత్పేక్షా.

శ్లో. పృథక్ పథక్ సమయే కంచానః

స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,

అఘర్షఘర్షోదకవిష్టమహాక్షైః

అలంచకారాః వధూ రహస్కరః.

గీ.

టీ. అహస్కరః = సూర్యుడు, కంచాసమయే = గ్రీష్మకాలమందు, నిర్వలా
చారమందు, స్థితోఽపి = ఉన్నవాడైనను, అసమగ్రపాతిభిః = పూర్తిగా ప్రసరించని
(సంకోచపడుచున్న), కరాగ్రైః = చేతికొనలచేత, సకంకం = వెలుపుతో గూడుకట్టుగా,
అఘర్ష...హాక్షైః = అఘర్ష = చల్లవైచ, ఘర్షోదక = చెమటయొక్క, విందు = చొట్టులను,
హాక్షైః = ముత్యములచేత, అన్యః = ఈరావణాసురునియొక్క, వధూః = జన్యములను,
అలంచకారః = కై నే నెను.

తా. యోగ్యుడైనను పరపురుషుడుగాన అవిశ్వాసభయము
చేత భయపడుచు నలంకరించు ప్రసాదకునియ స్థిరావశాంతిపురములో
సూర్యుడు గ్రీష్మకాలమున గూడ చుటుకుగా వెలుగని తనకీకణము
లతో వైత్యస్త్రీలకు చల్లనిన్వేదమును గలిగించుచుండెను.

క. స. — స్పృశతీస్పృశక, స్పృశక స్పృశన్తే స్పృశన్తః స్పృశచ్ఛబ్దః
త. పు. ప్ర. ఏ. శంకయాసహయస్థిక కర్తరి తదధ్యాభవతి తథాసకంక్రియా
విశేషగు మవ్యయం. సమయే, సమయే సమయయో. సమయేషు సమయశబ్దః అ. పు.
స. ఏ. కుచా, కుచా కుచ్యో, కుచిషు కుచిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. స్థితః,
స్థితః స్థితా స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కరాణా మగ్రాణి కరాగ్రాణి తైః
కరాగ్రైః, కరాగ్రైః కరాగ్రాభ్యాం కరాగ్రైః కరాగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అన
మగ్రం పతన్తి త్యసమగ్రపాతీని తైః అసమగ్రపాతిభిః, పాతినా పాతిభ్యాం పాతిభిః
అసమగ్రపాతిక శబ్దః స. పు. తృ. బ. ఘర్షా నభవన్తిత్యఘర్షాః, ఘర్షన్యఉదకం
ఘర్షోదకం ఘర్షోదకస్యబిందవః ఘర్షోదకబిందవః అఘర్షాశ్చ తే ఘర్షోదక బిందవశ్చ
అఘర్ష...బిందవః అఘర్ష...బిందవవీచ హాక్షికాని అఘర్ష...హాక్షికాని తైః
అఘర్ష...హాక్షికైః, హాక్షికేన హాక్షికాభ్యాం హాక్షికైః అఘర్ష...హాక్షికశబ్దః
అ. స. తృ. బ. అలంచకార అలంచక్రతుః అలంచక్రః అలంపుర్వక దుకృష్ణకరణే
ఇత్యస్తాత్ సకర్తకాత్ కర్తరి భూతేతి పరస్మైవపి ప్ర. పు. ఏ. అన్య, అన్య
అనయోః వినయోః వీషం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. వధూః, వధూం వధ్యా వధూః
వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అహః కరోతీ త్యహస్కరః అహస్కరః, అహస్కరా
అహస్కరాః అహస్కరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స్మృతనితి. అహః కరో తీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్మాదిత్వాత్సత్వం, కుచా సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుపహతాచారేచ స్థితోఽఽ. 'కుచి క్కుచ్ఛేఽనుపహతే శృంగారామృతయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యా దితి విశ్వః. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అనమగ్రపాతిభిః, సం కుచద్వృత్తిభేరిత్యర్థః. కరాణాం అంకూనాం హస్తానాంచ, అద్భుః 'బలిహస్తాం శవకరా' ఇత్యమరః. సశంకం సభయం, స్మృశక్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అఘ ర్తాః అఘస్థాః, ఘర్తోదకబిందవః, 'మంథౌద నే'త్యాదినా వికల్పా దుదకశబ్దస్థాదా దేశాభావః. తైరేవ మా క్తికైః ఆస్య రావణస్య, వహూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నా సహ్యంతవతీత్యర్థః. ఆ త్ర ప్రస్తుతనూర్యవిశేషణమా త్ర సామ్యాద ప్రస్తుత ప్రసాదక ప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

శ్లో. కళాసమగ్రేణ గృహం నముచ్చతా

మనస్వినీ రుత్కయితం పటీయసా,

విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం

స నర్తసాచివ్య మకారి నేద్దనా.

౫౯

టీ. కళాసమగ్రేణ-కళా=కిరణములచేతను (శిల్పాదివిద్యలచేతను), సమగ్రేణ=కొఱతవడనివాడును, గృహం=ఇంటిని, అముచ్చతా=విడువనివాడును, మనస్వినీ=మానవతు లగు స్త్రీలను, ఉత్కయితం=మరులుకొలుపుటకు, పటీయసా=చతురుడగు వాడును, రతిః=రాగమును, వితన్వతా=పెంపొందజేయుచున్న, ఇందునా=చంద్రుని చేత, తస్య=ఆ, విలాసినః=సాగసుకౌ డగురావణునకు, నర్త సాచివ్యం=వేడుక చెలికాని తనము, నాకారీతి=చేయబడ లేదని లేదు.

తా. చంద్రు డన్ని కళలతోఁగూడుకొని ఎప్పుడును వానియింటనే యుండి, మానవతులను దనదు చంద్రికా చాతుర్యముచేఁదేర్చుచు సాగసు కౌడగు నారావణునకు నర్త సచివుండుగా నుండెను.

శ. స.—కళాభిః సమగ్రః కళాసమగ్రః తేన కళాసమగ్రేణ, సమగ్రేణ సమగ్రాభ్యాం సమగ్రః కళాసమగ్రశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. గృహః గృహం గృహైః గృహేభ్యః, గృహేభ్యః గృహేణాం గృహేషు. గృహశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. నిత్యబ. సముచ్చతీత్యముచ్చత్ తేన అముచ్చతా, అముచ్చతా అముచ్చదాభ్యాం అముచ్చద్భిః అముచ్చచ్ఛబ్దః. త. పు. తృ. ఏ. మనస్వినీః, మనస్వినీం మనస్విన్యా మనస్వినీః మనస్వినీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్కయితం తుమున్నంతవద్యయం అత్యన్తంపటుః పటీయాక

తన పరీయసా, పటియసా పటియోధ్యాం పటియోధ్యాం పటియోధ్యాం. స. పు. త్మ. పి. విలాసోపాస్థానీతివిలాసీ తస్యవిలాసిని, విలాసిని విలాసిని, విలాసిని విలాసిని శ్లో. ద. పు. మ. పి. వితన్వతా, వితన్వతా వితన్వతా వితన్వతా వితన్వతా వితన్వతా త. పు. త్మ. పి. రతిం, రతిం రతి రతి రతి రతి శ్లో. ఇ. ప్రీ. ప్రి. పి. స. అన్య. సర్వజి సచివః సర్వసచివః సర్వసచివస్యభావః సర్వసాచివ్యం, సాచివ్యం సాచివ్యే సాచివ్యాని సర్వసాచివ్యశ్లో. ఆ. స. ప్ర. పి. అకారి అకారిమతాం అకారిమత ముకృష్కకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తజి భూతేయజి ఆత్మనే ప్ర. పు. పి. స. అన్య. ఇష్టనా, ఇష్టనా ఇష్ట్యాం ఇష్ట్యః ఇందుశ్లో. ఉ. పు. త్మ. పి.

కశేతి. కశాః మోదకాంతైః, కల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కారే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ' చంద్రాంశే కలసే క శేతి వైజయంతి. గృహా ఆముచితా సదా తద్వృహేష్వేన వసతా, అన్యథా దందాత్, సేవాశర్తత్వా చేతి భావః, పువ స్వినీః మానినీః ఉత్కాః ఉత్సుకాః, కర్తు ముత్కుయితుం, 'ఉత్కుఉత్సనా' ఇతి నిపాతితా దుత్కుశబ్దా 'త్తత్కురో తి'తి బృంతా త్తమున్నత్యయః. పటియసామాన కేదచతురేణేత్యర్థః కురః, రతిం, వితన్వతా, చంద్రికాః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసిని విలాసనీలన్య, 'వా కష లస కద్ధ స్రమ్భ'ఇతి ఘిమగ్నిత్యయః తస్య రామాన్య సర్వసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేతు కత్వంచ, 'క్రీడాశీలాచ సర్వ చే'త్యమరః. నాకారీతి న కిం త్వకార్యేత్యర్థః. అనా చిత్య స్తాప్తసాచివ్యనిషేధనివానణార్థం సభో ద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వా సభో ప్రతిషేధా'వీతి వాచునః. ఆత్మ ఇందోః ప్రకృత స్వాప్రకృతేన సర్వసచివేన శ్లేషః.

శ్లో. విలాసినివిభ్రమద సప్రత్రికా

విధిత్సయా నూన మనేన మానినా,

స జాతు వైనాయక మేక ముద్భృతం

విషాణ మద్యాపిపునః ప్రరోహతి.

౬౦

టీ. మానినా = ఆహంకారముగల, అనేన = ఈరావణునిచేత, విలాసి... ధిత్సయా-విలాసిని=వలపుకత్తెలయొక్క, విధ్యమ=విలాసముకొనకైన, దంఠపత్రికా (దంఠపుకమ్మలయొక్క), విధిత్సయా=చేయుకోరికతోడ, నూనం=నిజముగా, జాతు= ఒకప్పుడు, ఉద్భృతం=పెంజుకబడిన, వైనాయకం=వినాయకునిదగు, ఏకం=ఒక్కటగు, విషాణం=దంతము, అద్యాపి=నేటికిని, పునః=మరల, సప్రరోహతి=మొలువలేదు.

తా. ఈరావణుఁ డొకప్పుడు పొట్టపొగరుచే గన్నుగానక పాపము వినాయకస్వామివారి ఒకవైపుదంతమును బలవంతముగా బెటుకు కొనిపోయి తనపెండ్లాలకు దంతపు కమ్మలు జేయించుకొనియెను. అదిసుత నాటికినేటికి అవినాయకుని కొమ్ముమొలవక ఒంటికొమ్మువాడయ్యెను.

శ. ౧.—విలసంతి విలాసిన్యః దంతమయ్యశ్చతాః పత్రికాశ్చదంతపత్రికాః
విలా...పత్రికాః విధాతుమిచ్ఛా విధిత్వా విలాసి...కాణాం విధిత్వా విలాసి...విధిత్వా
తయా విలాసి...విధిత్వయా, విధిత్వయా విధిత్వాభ్యాం విధిత్వాభిః విలాసి...
విధిత్వాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నూనం అవ్య. అనేన, అనేన ఏనేన ఆభ్యాం ఏభిః
ఇదంశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. మానః అస్యాస్త్రీతి మానీ తేన మానినా, మానినా
మానిభ్యాం మానిభిః మానికశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. జాతు అవ్య. వినా
యకస్యేదం వైనాయకం, వైనాయకం వైనాయకే వైనాయకాని వైనాయక
శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకే ఏకాని ఏకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్భృతం,
ఉద్భృతం ఉద్భృతే ఉద్భృతాని ఉద్భృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విషణం, విషణం
విషణే విషణాని విషణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. పునః అవ్య.
ప్రరోహతి ప్రరోహతః ప్రరోహన్తి ప్రహర్యక రుహ బీజజన్తని ప్రాదుర్భావే
ఇత్యస్తా దకర్తకార్థాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

విదగ్ధేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః,
విలాసిన్యైత్యర్థః. తానా ముచితాః విదగ్ధలీలోచితాః విలాసినివిభ్రమదంతపత్రికే
తితు సాధీయాక పాతః అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతీతికత్వేన క్లిష్టాభ్యార్థదోషప
త్తే. తదుక్తం 'క్లిష్టం తదర్థావగతి దూరాయత్తాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినినాం
సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్రాణి,
విభ్రమదంతపత్రశబ్దయోః షష్ఠీసమాసపర్యవసానాత్తదర్థ్యలాభః. తాసాం విధిత్వ
యా విధాతు మిచ్ఛయా, విపూర్వాద్దధాతే. సనిమిమేత్యాదినా అచ ఇస్. అత్ర
'సస్మి' ఇతి తకారః 'లోపోఽభ్యాసస్యే'త్యభ్యాసలోపః తతః 'స్త్రీయా మి'త్యను
వృత్తా, 'అప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టావ్. నూనం జాతు కదాచిత్, 'కదా
చిజ్ఞా త్వి'త్యమరః. ఉద్భృత ముత్పాటితం, వినాయకస్యేదం వైనాయకం ఏకంవిషా
ణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్యాల్క్రిదద్విరదదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి
పున్నప్రరోహతి, కి మన్య దకార్య మస్యేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజానన
పైత్రికదంతత్వ మిత్య త్వేత్యతే నూన మితి.

శ్లో. నికాంతనారీపరిధానధూనన స్ఫుటాగనా పూర్ణమమం తోటచక్రిపః,
ప్రియేణ తస్మాదనరాధ బాధితాః ప్రకంపనే నానుచకంపితే సురాః.

టీ. నికాంత...గనాః-నికాంత = ఇంటియందలి, నారీ = ఇవ్వఁబడెనుకొని,
పరిధాన=కట్టుచీరలయొక్క, ధూనన = కదలించుటచేత, స్ఫుటం=ఎల్లదీన, ఆగనాః=
తప్పిదముగలవాఁడైనను, ఊరుపు=ఆస్తిలతోడలయందు, లోలచక్షుః-లోల=ఆన
గొనిన, చక్షుః=చూపుగలవాఁడు గనుకనే, తస్య=ఆరావణునకు, ప్రియేణ=ఇష్టం
డైన, ప్రకంపనేన=వాయుదేవునిచేత, అనపరాధబాధితాః=తప్పిదములేకయే దండించఁ
బడుచున్న, సురాః=ఇతరదేవతలు, అనుచకమ్పితే=ఊరిడించఁబడిరి.

తా. ఈ రావణుడు గాలిచే గుడ్డతోలంగిన అంతఃపురకాంతల
యొక్క తోడలను జూచుటయందు ముదంపడియుండుచు గనుకనే తప్పు
లేకయే ఎల్లరను దండించు స్వభావముగలిగియు వాయువుచేడ అంతఃపుర
ద్రోహమును గొప్పతప్పినమున్నను తనకీర్త్యమైనవని గనుక వానిని దండించ
లేడు. అదిచూచి తప్పులేకయే దండితులైన యితర దేవతలు కొంచ
మూటటఁజేసిరి. మంచిచెడ్డలు లేకయే వాని యిచ్చచొప్పున సాధువులఁ
బడించునని తాత్పర్యము.

శ. స.—నికాంతే నార్యః నికాంతనార్యః నికాంతనారీణాం పరిధానాని
నికాంతనారీపరిధానాని నికాంతనారీపరిధానానాం ధూననం నికాంత...ధూననం
నికాంత...ధూననేన స్ఫుటం నికాంత...స్ఫుటం నికాంత...స్ఫుటం ఆగః యస్యః
నికాంత...గాః తేన నికాంత...గనా, ఆగనా ఆగోభ్యాం ఆగోభేః నికాంత...టాగ
శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. అపి. అవ్య. ఊరుపు, ఊరా ఊర్వాః ఊరుపు ఊరుశబ్దః
ఉ. పు. స. బ. లోలాని చక్షూంషియస్యః లోలచక్షుః తస్య లోలచక్షుః,
చక్షుః చక్షుః చక్షుషాం లోలచక్షుశబ్దః స. పు. య. ఏ. ప్రియేణ, ప్రియేణ
ప్రియాభ్యాం ప్రియైః ప్రియశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం
తచ్చబ్దః ద. పు. య. ఏ. అనపరాధస్యాభావః అనపరాధః అనపరాధేఽపిబాధితాః,
అనపరాధబాధితాః బాధితా బాధితౌ బాధితాః అనపరాధబాధితశబ్దః అ. పు.
ప్ర. బ. ప్రకంపనేన, ప్రకంపనేన ప్రకంపనాభ్యాం ప్రకంపనైః ప్రకంపనశబ్దః
అ. పు. తృ. ఏ. అనుచకంపే అనుచకంపాతే అనుచకంపితే అనుచార్థక కపిచలనే
ఇత్యస్తాత్మకర్తకాత్ కర్తృణీధూతేలటి ఆత్తనే ప్ర. పు. ఏ. సురాః, సురః సురౌ
సురాః సురశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంవ్యాసపరిధానాన్యథోఽంశుక' ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం ఘోషోన్మిత్యర్థః, 'ఘోషో స్త్రీభోర్న గ్వక్తవ్య' ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తాపరాధే నాపి, అంతఃపురద్రోహస్య మహాపరాధత్వాదితి భావః. ఊరుషు తాసాం సక్తిషు, లోలచక్షుషః లసత్పుష్పదృష్టేః, 'సక్తిశ్చేదే పుమా నూరుః లోలశృంఖలసత్పుష్పయో' రితి చామరః. అతఏవ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్నవోపాయేతిన్యాయా దితి భావః. ప్రకంపనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేఽపి, బాధితాః రాజపురుషై రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపితే స్వయముపాయే నాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిర్వేదనేన మోచయ త్ర వాయునా అనుకంపితా ఇత్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా ద్భవావో జీవం తీతి భావః.

స్తో. తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా

ముహూర్తహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,

బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను

స్తనూనపా ధూమవితాన మాధిజైః.

౬౨

టీ. తస్య=ఆరావణునియొక్క, జనాభిభావినా=లోకము నణచఁజాలిన, మహీయసాం=గొప్పవైన, మహసాం = పరాక్రమములయొక్క, మహిమ్నా=ప్రభావము చేత, ముహూః=పలుమాఱు, తిరస్కృతః=అవమానించఁబడిన, తనుః = కృశించిన, తనూనపాత్=అగ్నిహోత్రుఁడు, అధిజైః=మనోవేదనచే గలిగిన, బాష్పైః=లోగాఁగల (ఆవిరుల) చేత, ద్విగుణీకృతం = ఇబ్బడిచేయఁబడిన, ధూమవితానం-ఘామ = పొగయొక్క, వితానం=తుట్టెను, బభార=తాల్చెను.

తా. రావణుని పరాక్రమముచే తిరస్కరింపఁబడిన యగ్నిహోత్రుఁడు శుష్కించి మనోవ్యధచే రెట్టింపుగా జేయఁబడిన ధూమమును ధరించెను.

శ. స. — తిరస్కృతః, తిరస్కృతః తిరస్కృతౌ తిరస్కృతాః తిరస్కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. జనాన్ అభిభవంతి జనాభిభావీ, తేన జనాభిభావినా, భావినా భావిభ్యాం భావిభిః జనాభిభావిణశబ్దః న. పు. త్వ. ఏ. ముహూః అవ్య. మహిమ్నా, మహిమ్నా మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమశబ్దః న. పు. త్వ. ఏ. మహసాం, మహసః మహసోః మహసాం మహశబ్దః స. న. ష. ఏ. ఆత్మనం మహాన్తి మహీయాంసి తేషాం మహీయసాం,

87

[illegible]

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిభావినా లోకతిరస్కృతాః,
మహీయసా మతిమహతాం, మహాసాం లేజసాం, మహియా మహత్త్వేన, 'పుథ్వా
దిభ్య ఇమని జ్యే'తి ఇమనిచ్. మహాస్తిరస్కృతః అతీవ తనుః కృశః తనుః సపాత
యతి జ్వాలా (జాతర) రూపేణ శరీరం ధారయతి తమాసహ దగ్ని రితి క్షీరస్వామి.
'సఖా ది'త్యాదిమాత్రేణ నిపాతనా న్మఖో నలాపాభావః. అధైః దుఃఖోద్భితైః,
బాహ్యై ర్విక్వాసోద్భవైః, 'బాహ్యం నేత్రజలోద్భవం', పుంహ్యధిరాసేవ్యథే'
తివిక్వామరా. ద్వౌ గుణా వాప్యత్రే యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం
ద్విరాప్యత్రం 'గుణ స్త్యాప్యత్ర శబ్దాది జ్యై సంధ్యా ద్యక్ష తమ ప్సి'తి కైజయంతి.
ఘామవిరాసం ఘామపటలం, బహార భృతవాకా, అగ్ని రపి తత్సన్నిధౌ నిక్షేపః.
క్షేపం ఘామప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ఘామస్త్యైగుణ్యాసంబంధేఽపి సంబంధాభేదావా
దతిశయో కిః.

శ్లో. పరస్య మర్థావిధ ముజ్జతాం నిజం

ద్విజిహ్వాతాదోష మజిహ్వాగామిభిః,

తమిష మా రాధయితేం సకర కై :

కులై న్న భేజి పనినాం భుజంగతా.

43

టీ. ఇద్ధం=ఉజ్జ్వలుఁడైన, తం=ఆరావణాసురుని, ఆరాధయితుం = సేవించుట
 కొఱవ, పరస్య = ఇతరప్రాణీయొక్క, మర్నావిధం = ఆయువుపుట్టులను నొక్కఁజేయు
 నట్టి, నిజం = తమదను, ద్విజహృతాదోషం-ద్విజహృతా=నర్పత్వ (చాడీకొరుతన)
 మందలి, దోషం=కలుషమును, ఉజ్జ్వతాం=వచలిపెట్టిన, ఫణినాం=పాములసంబంధ
 మైన, అజహ్నాగామిణిః=ముఱపుగానడచుచున్నవియు, సకర్మకైః=చెవుల (నియామకుల)

తోఁగూడిన, కులైః=సమాహులుచేత, భుజంగతా=సర్పత్వ (విటత్వ)ము, కణ్ఠేః అవలంబింపబడ దయ్యెను.

తా. నాగలోక వాసులెల్లరును తమ పరప్రాణి ప్రతారణదోష మును రెండునాల్కలు గలుగుటను వీడి ఋజుగతితో కర్ణములుగలిగి దౌష్ట్యము వీడి ఋజుమాన్ద ప్రవర్తులగు దుష్టులవలె, తమదౌష్ట్యము నణచుకొని యారావణుని గొలిచి బ్రతుకుచున్నది.

శ. స.—పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. మర్తాణి, విద్యతీతి మర్తావిత్ తం మర్తావిధం, విధం విధౌ విధః మర్తావిచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. ఏ. ఉజ్ఘతాం, ఉజ్ఘతః ఉజ్ఘతోః ఉజ్ఘతాం ఉజ్ఘచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. నిజం, నిజం నిజౌ నిజాన్ నిజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ద్వేజిహ్వాయేషాంతే ద్విజిహ్వః ద్విజిహ్వనాం భావః ద్విజిహ్వతా ద్విజహ్వతాయాం దోషః ద్విజహ్వతా దోషః తం ద్విజహ్వతా దోషం, దోషం దోషౌ దోషాన్ ద్విజహ్వతా దోషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే జిహ్వాం యస్మిన్ కర్తాణి తద్యథా భవతి తథా ఆజిహ్వాం ఆజిహ్వాం గచ్ఛన్తితి ఆజిహ్వాగామినః తైః ఆజిహ్వాగామిభిః, గామినా గామిభ్యాం గామిభిః ఆజిహ్వాగామిన్ శబ్దః న. న. త్య. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఇద్ధం, ఇద్ధం ఇద్ధౌ ఇద్ధాన్ ఇద్ధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాధయితుం తుము న్నంత మవ్యయం. కర్ణాభ్యాం వర్తంత ఇతి సకర్ణకాని తైః సకర్ణకైః, సకర్ణకేన సకర్ణకాభ్యాం సకర్ణకైః సకర్ణకశబ్దః అ. న. త్య. బ. కులైః, కులేన కులాభ్యాం కులైః కులశబ్దః అ. న. త్య. బ. న. అవ్య. భేజే భేజాతే భేజరే భజసే వాయా మిత్యస్తా త్వకర్తకాత్ కర్తాణి భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పు. ఏ. ఘణాః ఏషాం సస్తితి ఘణినః తేషాం ఘణినాం, ఘణినః ఘణినోః ఘణినాం ఘణిన్ శబ్దః. న. పు. మ. బ. భుజేన గచ్ఛతీతి భుజంగః భుజంగస్య భావః భుజంగతా, భుజంగతా భుజం గతే భుజంగతాః భుజంగతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

పరస్మేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇంధీదీప్తా'వితీ ధాతోః కర్త రిక్తః. తం రావణం ఆరాధయితుం సేవితం, పరస్య స్మేతరస్య, మర్తాణి హృదయాది జీవస్థానాని, కులచారాదీనిచ, విద్యతి భిన త్తితి మర్తావిత్, పరప్రాణాపహరేతి యావత్. విద్యతేఽన్వి. 'గ్రహి జ్యే'తాదినా సంప్రసారణం 'న హి వృత్తి' త్యాది నా పూర్వస్య దీర్ఘః. తం మర్తావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజహ్వతాయాం సర్పత్వే యౌ దోషౌ దృష్టివిషత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజహ్వతా సర్ప నూచకౌ' వి త్యమరః. నైవ దోషః తం, ఉజ్ఘతాం, ఘణినాం సర్పాణాం సంభృ

ధిః, అజిచ్చామిధిః, కవచకామిద్విగ్రహభాఃత్వావృణగతిః, ఆకవచాధిక్య, తథా కర్మాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్తకాః వై శ్చక్షుశ్చక్షివత్స్వం విహాయ అవి చ్చక్రత కర్తృత్వత్వః. 'తేనసహే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహుక్రమేః 'తేనాస్మిభా'షే'తి కవ ఆస్యత్ర కర్తృయతి సర్వం శృణోతీతి కర్తృతో నియంతా, కర్తృయతే త్వత్వో. తతః పూర్వవత్సమానః. స కర్తృత్వైః సనియామత్వైతిత్వత్వః. ఫణినాం సర్పాదాం కులైః వర్తైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్పయో'రితి హలాయుధః సభేజేత్వత్వః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే'స్సుపి భోడిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వముపి సర్పై స్సర్పత్వముపి విహాయ, జేషభాషాక్రియాదిః సామ్యత్వ మాశ్రయత ఇత్యత్వః, ఆత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసాక్షిః.

శ్లో. తదీయమాతజ్గఘటాపేఘట్టతైః

కటస్థలప్రాప్తితదానవారిభిః,

గృహీతదిక్తైః రపున ర్విప ర్తిభి

శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః.

౬౪

టీ. తదీయ...ఘట్టతైః-తదీయ = ఆరావణునిపైన, మాతజ్గ=ఏనుగులయొక్క, ఘటా=మందలచేత, విఘట్టతైః=ప్రహరింపబడినవిగావుననే, కట...వారిభిః-కటస్థల= గండస్థలములనుండి, ప్రాప్తిత=మఱియొకచోటికిఁబోయిన, దానవారిభిః=మదోదకములు గలవియు, గృహీతదిక్తైః=పరుగిడి దూఱబడినదిక్కులుగలవియు, అపున ర్విప ర్తిభిః= మరలరాక అవటనేయున్న, దిగ్గజైః=దిగ్గజములచేత, చిరాయ=చాలకాలమునకు, యాథార్థ్యం=సార్థకమైనపేయగలుగుట, ఆలమ్బి=పొందబడెను.

తా. అష్టదిగ్గజము లెనిమిదియు నీరావణుని యేనుగుమందలచే గ్రుమ్మబడి వానిథాటితోహటించి మదస్రావమును మానినవై మరల రాకుండ దిక్కుకొక్కటిగాఁ బొరిపోయి ఇన్నాళ్లకు తమదిగ్గజ (దిక్కుల యందుండునవియును) నామమును అన్వర్థముగాఁ జేసికొనెను.

శ. స.—తస్యైవమేతదీయాః, తదీయాశ్చతే మాతక్తాశ్చ తదీయ మాతక్తాః తదీయమాతక్తానాం ఘటాః తదీయ...ఘటాః తదీయ...ఘటాభిః విఘట్టితాః తదీయ...ఘట్టితాః తైః తదీయ...ఘట్టితైః, ఘట్టితేన ఘట్టితాభ్యాం ఘట్టితైః తదీయ...ఘట్టితశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. కటానాం స్థలాని కటస్థలాని కటస్థలేభ్యః ప్రాప్తితాని కటస్థలప్రాప్తితాని దానస్యవారీణి దానవారీణీ కటస్థలప్రాప్తితాని దానవారీణి

యేషాం తేకటస్థల...వారయః తైః కట...వారిభిః, వారిజా వారిభ్యాం వారిభిః
 కట...వారిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. గృహీతాః దిశః యైస్తే గృహీతదిక్కాః తైః గృహీత
 దిక్తైః, దిక్తేన దిక్కాభ్యాం దిక్తైః గృహీతదిక్కశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పునః
 నివర్తంతఇతి పునర్నివర్తినః పునర్నివర్తనో నభవంతీతి ఆపునర్నివర్తినః తైః ఆపునర్నివర్త
 భిః, ఆపునర్నివర్తినా ఆపునర్నివర్తిభ్యాం ఆపునర్నివర్తిభిః ఆపునర్నివర్తికాశబ్దః స. పు.
 తృ. బ. చిరాయ అవ్య. యథార్థం భావం యథార్థ్యం యద్వ్యా, అనుగతః భూతః
 అర్థః యత్ తత్ యథార్థం నామ యథార్థం అస్యాస్తీతి యథార్థః యథార్థస్యభావః
 యథార్థ్యం, యథార్థ్యం యథార్థ్యే యథార్థ్యాని యథార్థ్యశబ్దః అ. స.
 ప్ర. ఏ. అలంభి అలంపాతాం అలంపత, దులభవప్రాప్తావిత్సన్తాత్ సకర్తకాత్ కర్త
 భూతేలుజీ అత్త నే. ప్ర. పు. ఏ. దిక్షుగజాః దిగ్గజాః తైః దిగ్గజైః, దిగ్గజేన దిగ్గజాభ్యాం
 దిగ్గజైః దిగ్గజశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః పూయైః, విఘ
 ట్టితైః అభివృతైః, 'కరిణాం ఘటనాఘటే'త్యమరః. అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదే
 శేభ్యః, ప్రాప్తతాని, ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేషాంతైః, గృహీతాః
 పలాయ్య సంక్రతాః, దిశో యైస్తైః, గృహీతదిక్తైః, 'శేషాద్విభాషే'తి కవ.
 ఆపునర్నివర్తిభిః భయా తత్రైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యథార్థ్యం
 దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభ్యైర్ల్యంతా
 త్కర్తృణి లుక్. 'విభాషాచిన్లుములో' రితి వికల్పా న్నుమాగమః.

శ్లో. అభీక్ష్యముష్టై రపి తస్య సోష్ణ

సురేంద్రబద్ధీశ్వసితానిలై ర్యథా,

సచంద్రనామ్మకణికోమలై స్తథా

వపు ర్జలాద్ధ్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ.

౬౫

టీ. సోష్ణః=మన్తథతాపముతోగూడిన, తస్య=ఆరావణునియొక్క, వపుః=
 శరీరము, అభీక్ష్యం = మిక్కిలి, ఉష్ణైరపి = వేడిమిగలవైనను, సురేంద్ర...నిలైః=
 సురేంద్ర=దేవేంద్రునియొక్క, బద్ధి=చెఱబట్టబడిన స్త్రీలయొక్క, శ్వసితానిలైః=
 ఊర్పుగాడ్పులచేత, యథా=ఎట్లు, నిర్వవౌ=సుఖమందనో, సచంద్ర...కోమలైః=
 సచంద్ర=గంధముతోగూడిన, అమ్మకణి=నీటికుంపురలచేత, కోమలైః=సుమరము
 లైన, జలార్ధ్రాపవనైః=నీటిదడువబడిన వినసకట్టయొక్క, పవనైః=గాడ్పులచేత,
 తథా=అంతగా, నిర్వవౌ=అనందము కెందకపోయెను,

టీ. సదా = ఎల్లకాలమును, ప్రసూనక్ష్మి-ప్రసూన = పుష్పములయొక్క, క్ష్మి-ప్రిం=సాకల్యమును, దధతః=ధరించుచున్న, ఋతువః=ఋతువులు, వర్షాః=వర్షములు, తపేన=గ్రీష్మముతోడను, హిమాగమః=హేమంతము, శరదా=శరదృతువుతోడను, శిశిరః=శిశిరములు, వసంతలక్ష్మ్యః=వసంతశోభితోడను, సమేత్య=కలసికొని, ఆస్య=ఈరావణునియొక్క, పురే=లంకాపురమందు, వాస్తవ్యకుటుంబిత్వాం=ప్రాతకాఃపుడనమును, యయుః=పొందినవి.

తా. ఈరావణుని పట్టణమగు లంకలో వసంతము మొదలన్ని ఋతువులును తమతమ కుసుమసంభారములతోఁగూడి ఎల్లప్పుడును అచ్చటిపౌరులవలెనే విడువకుండునవి.

శ. స.—తపేన, తపేన తపాభ్యాం తపైః తపశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. వర్షాః, వర్షాః వర్షాభిః వర్షాభ్యః వర్షాణాం వర్షాసు. వర్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ని. బ. శరదా, శరదా శరదాభ్యం శరదభిః శరచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. హిమస్య ఆగమః యస్మిన్ హిమాగమః, హిమాగమః హిమాగమా హిమాగమాః హిమాగమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. వసంతస్యలక్ష్మీః వసంతలక్ష్మీః తయా వసంత లక్ష్మ్య, లక్ష్మ్య లక్ష్మీభ్యాం లక్ష్మీభిః వసంత లక్ష్మీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. శిశిరః, శిశిరః శిశిరా శిశిరాః శిశిరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సమేత్య ఆవ్య. చ ఆవ్య. ప్రసూనానాం క్షప్తిః ప్రసూనక్షప్తిః తాం ప్రసూనక్షప్తిం, క్షప్తిం క్షప్తి క్షప్తిః ప్రసూనక్షప్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధతః, దధత్ దధతా దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. సదా. ఆవ్య. ఋతుః, ఋతుః ఋతూ ఋతవః ఋతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. పురే, పురే పురయోః పురేషు పురశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. ఆస్య, ఆస్య ఆనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. వసంతీతి వాస్తవ్యాః కుటుంబాని ఏషాంసంతీతి కుటుంబిణః వాస్తవ్యాశ్చ తే కుటుంబిణశ్చ వాస్తవ్య కుటుంబిణః వాస్తవ్యకుటుంబిణాం భావః వాస్తవ్యకుటుంబిణా తాం వాస్తవ్యకుటుంబిత్వాం, కుటుంబిత్వాం కుటుంబి తే కుటుంబితాః వాస్తవ్యకుటుంబిత్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యయా యయతుః యయుః యాప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుష బ.

తపేనేతి. సదా నిత్యం, నతు యథాకాలం, ప్రసూనక్ష్మిం పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఉష్ణగమ స్తపః, స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమా హేమంతః శరదా, తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్మ్య చ, సమేత్య మిథునీభావేన మిళిత్యా, ఆస్య రావణస్యపురే, వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణిచ్చే'తి తవ్యత్ప్రత్యయః.

వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కుటుంబిణశ్చ తేషాం కావంతత్తాం, ప్రతివాసిత్వవిత్త్వం, మయః, సమేత్య యాయ రితి సముదాయసముదాయనోరభేదవివక్షయా సమాన కర్తృత్వం, ఆత్ర పుత్రే యగపత్నీర్వర్తనంబంధాభిధానా దనంబునై సంబంధరూపా తిశ్చనాత్కీ.

శ్లో. ఆమానవం జాత మజం కులే మనో:

ప్రభావినం భావిన మస్త మాత్మనః,

ముమోచ జాన స్సపి జానకీం న య

స్వదాభిమానైకధనా హి మానినః.

ఉరి

టీ. ఆమానవం=మనుష్యుడు కానివాడును, అజం = పుట్టుకలేనివాడును, తథాపి=వివను, మనో=వైవస్వతమనువుయొక్క, కులే=వంశమందు, జాతం=ఆవత రించినవాడును, ప్రభావినం=ఆమానుషమహిమగలవాడునగు, భవంతం=రామావతా రుడవగునిన్ను, ఆత్మనః=తనకు, అస్తం=సంహారకుడుగా, భావినం=ఏర్పడనున్న వానినిగా, జానస్సపి=పిఠిగినవాడయ్యెను, యః=ఏరావణుడు, జానకీం=సీతమ్మను, సముమోచ=విడువకుం డెనో, మానినః=అభిమానవంతులు, సదా=ఎల్లప్పుడును, అభిమా నైకధనాః=అభిమాన=చలమే, ఏక=ముఖ్యమైన, ధనాహి=ఫలముగాగలవారుగదా.

తా. మహామహిమతో సూర్యవంశమందు రామరూపముచే నవత రించిన నిన్ను తనకు మృత్యురూపుడని తెలిసియు నారావణుడు సీతను విడువఁడయ్యెను. మానధనులు ఎంతటి ప్రాణాపద సంభవించినను తమ పట్టు వీడరుగదా.

క. స. — మనోరయం మానవః మానవోనభవతీత్యమానవః తం ఆమానవం, ఆమానవం ఆమానవో ఆమానవాణ్ ఆమానవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతం, జాతం జాతో జాతాణ్ జాతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నజాయతఇత్యజః తం అజం, అజం అజౌ అజాణ్ అజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మనో, మనోః మనోవ్యో మనూనాం మనుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. కులే, కులే కులయోః కులేషు కులశబ్దః అ. న. స. ఏ. ప్రభావః అస్యాస్తీతిప్రభావీ తం ప్రభావినం, ప్రభావినం ప్రభావినౌ ప్రభావినః ప్రభావిణ్ శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. భవిష్యతీతి పితం భావినం, భావినం భావినౌ భావినః భావిణ్ శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అస్తయతీత్యస్తః తం అస్తం, అస్తం అస్తా అస్తాణ్ అస్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః, ఆత్మనః ఆత్మనోః ఆత్మనాం ఆత్మణ్ శబ్దః న. పు. మ. ఏ. ముమోచ, ముమోచ ముముచతుః ముముచుః మున్ల మో యనే ఇత్యప్రాత్ సకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలటి పరప్రైపది ప్ర. పు. ఏ. జానాతీతి

జానక, జానక జానక జానంతః జానచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆపి. అవ్య. జనక
స్యాపత్యం శ్రీ జానకీ తాం జానకీం, జానకీం జానక్యో జానకీః జానకీశ్చ
ఈ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. గ. అవ్య. యః, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. సదా
అవ్య. ఏకంచత త్ ధనంచ ఏకధనం అభిమానవ ఏకధనం యేషాంతే అభిమాన
కధనాః, ధనః ధనా ధనాః అభిమానైకధనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య.
మానః ఏషామస్తీతిమానినః, మానీ మానినా మానినః మానికశబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

స చాయమాసన్నవినాశ స్తుభ్య మపి ద్రుద్ధ్వా పున స్త్వయైవ హత ఇతి
యుక్తేనాహ. —

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్మేద మిత్త్యన్ ప్రత్యయే పర్యవ
సానాజ్ఞాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనో ర్జ్ఞాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమా
నుషం, నజాయత ఇత్యజం 'అన్యేష్యపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తథాపి మనోః
కులే జాతం. రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్య
హ—ప్రభావిన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కష్టి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'అభీ
ష్ట్యేణి' రితి ణినిః. ఇనిర్వా మత్వర్థీయః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంత
యత్యంతం కరోతీత్యంత మంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్జన్యంతా త్పచాద్యచ్.
భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానన్నపి యో రావణః, జనకస్యాప
త్యంశ్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ నత్యక్తవాక్, అము మిత్తుత్తరస్థోకేనా
న్వయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్వం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్య
యేఽపి అభిమాన ఏకైకం ముఖ్యం ధనం యేషాంతే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి
మానం న ముంచంతీత్యర్థః, కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. స్మరత్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా

నముం వనాంతా ద్వనితాపహరిణమ్,

పయోధి మావిధ్ధ చలజ్జలావిలం

విలంఘ్య లబ్ధాం నికషా హనిష్యతి.

౬౦

టీ. భవాన్ = సీపు, దాశరథిః = దశరథునికొడుకు(రాముడు)గా, భవన్
సన్ = అయినవాడవై, వనాంతాత్ = దండకారణ్యమునుండి, వనితాపహరిణం =
భార్యనుదొంగలించిన, అముం=ఈరావణుని, అవిధ్ధచలజ్జలావిలం - అవిధ్ధ = నేతు
బంధముచేయబడినది గనుకనే, చలత్ = తోటిల్లుచున్న, జల = నీటిచేత, అవిలం=
కలఁతవడిన, పయోధిం = సముద్రమును, విలంఘ్య = దాటి, లంకాంనికషా =

లంకావర్జితమునకు, హరిశ్చరితమునకు, అయి = తులనాంతి, భవాన్ = కీర్తి, స్వరతి = తలంబెడవాణి

తా. అప్పుడు నీవు దండకారణ్యమున నుండఁగా నీ ద్వారను మోగిలించిన యారావణుని సముద్రముమీఁద నేతువుగఁజేసి దాని లంకముబోయి ఘోరయుద్ధమొనర్చి చంపినది నీకప్పుడు జ్ఞానకమునకు వచ్చుచున్నదా.

శ. స.—స్వరతి స్వరతి స్వరతి స్వచిన్దాయా మిత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అహః, అహః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః, దాశరథిః దాశరథి దాశరథ యః దాశరథిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. భవత్, భవత్ భవన్తా భవన్తః భవన్శబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవాన్, భవాన్ భవన్తా భవన్తః భవన్శబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అమం, అమం అమూ అమూన్ అదశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. వచస్య అన్తః వచన్తః తస్మాత్ వచన్తాత్, వచన్తాత్ వచన్తాభ్యాం వచన్తేభ్యః వచన్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వనితాం అపహృతవాన్ వనితాపహరీతం వనితాపహరిణం, హరిణం హరిణౌ హరిణః వనితాపహరిణశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. పయాంసిధీయన్తేఽన్తిన్నితిపయోధిః తం పయోధిం, పయోధిం పయోధీ పయోధీన్ పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. చలన్తివ తాని జలాని చలజ్జలాని అవిధాని చలజ్జలాని యస్య అవిధచలజ్జలః అవిధచలజ్జలశ్చ సా అవిలశ్చ అవిధచలజ్జలానిః తం అవిధ...విలం, అవిలం అవిరా అవిలాన్ అవిధ... విలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విలజ్జన్య అవ్య. లంకాం, లంకాం లంకే లంకాః లంకా శబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నికషా. అవ్య. హనిష్యతి హనిష్యతః హనిష్యన్తి హనహిం సాగతోరిత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి ధూతే లృట్ పరస్మైపది. ప్ర. పు. ఏ.

స్వరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భాతే ర్దవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః 'అత ఇచ్ఛే' భవత్ రామ స్స నిత్యర్థః. భవతే ర్దట శృత్రాదేశః. వచాంతాత్ దండకారణ్యాత్, వనితాపహరిణం సీతాపహరారం అమం రావణం, అనిధాని నేతుబంధే అద్రిభి రభివతాని, అతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః అతఏవావిలం కలుషం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమయా నికషాశబ్దా సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభితః పరితస్సమయా నికషా హ ప్రతియోగేఽపీతి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, 'అభిజ్ఞావననే లృడితి ధూతే లృట్. అదో హననం భవాన్ స్వరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజానాని కిమిత్యర్థః. 'శేషే ప్రథమః.'

శ్లో. అథోపపత్తిం చలనాపరోఽపరా

మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,

తిరోహితాత్మా శిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽప్యసః పరైః.

౬౯

టీ. అథ=ఆరాక్షణదేహమును విడిచినవెనుక, సంప్రతి=ఇప్పుడు, చలనాపరః=మోసగింపఁదలఁచిన, ఏషః=ఈరావణుఁడు, శైలూషః=నాటకపువాఁడు, భూమికామివ=మఱియొకవేషమునువలె, అపరాం=అన్యమైన, ఉపపత్తిం=అవతారమును, అవాప్య=పొంది, శిశుపాలసంజ్ఞయా=శిశుపాలుఁడను పేరుతోడ, తిరోహితాత్మాగ్-తిరోహిత=గుప్తముచేయఁబడిన, ఆత్మాగ్=స్వరూపముగలవాడై, సోఽపి=మునుపటి వాఁడయినను, పరైః=ఇతరులచేత, అసః=మఱియొకఁడుగా, ప్రతీయతే=తలఁచబడుచున్నాఁడు.

తా. ఆతక్కురిరావణుఁడే యిప్పుడు లోకమును మోసముచేయుటకయి వేషగానివలె ఈశిశుపాలుఁడనుపేరుతో జన్మించి స్వరూపమును గుప్తముచేసి యున్నాఁడు. లోకులు కొందఱు వీనిని నిజముగా కనుగొనఁజాలరుగాని వాఁడే వీడు. ఏసందియములేదు.

శ. స. — అథ. అవ్య. ఉపపత్తిం, ఉపపత్తిం ఉపపత్తి ఉపపత్తిః ఉపపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. చలనాయాం పరః చలనాపరః, పరః పరా పరాః చలనాపరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరాం, పరాం పరే పరాః పరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప్య ల్యబన్తావ్యయం. శైలూషః, శైలూషః శైలూషే శైలూషాః శైలూషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. ఏషః, ఏషః ఏతా ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భూమికాం, భూమికాం భూమికే భూమికాః భూమికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తిరోహితః ఆత్మాయేనసః తిరోహితాత్మా, తిరోహితాత్మా తిరోహితాత్మానా తిరోహితాత్మానః తిరోహితాత్తశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. శిశుపాల ఇతిసంజ్ఞా శిశుపాలసంజ్ఞా తయా శిశుపాల సంజ్ఞయా, సంజ్ఞయా సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభిః శిశుపాలసంజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. త్వ. ఏ. ప్రతీయతే ప్రతీయతే ప్రతీయన్తే ప్రతిహర్షక ఇహ గతావత్యన్తా త్వక ర్తకాత్ కర్తణి వర్తమానేలటి అత్త నేపది ప్ర. ఏ. సంప్రతి. అవ్య. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. ససభవతీత్యసః అసః అతా, అతే అతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరైః, పరైః పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. త్వ. బ.

అథేతి. అథ రాక్షసజహత్వానాంతరం సంప్రతి భజనాదుః పరశ్చ భారం పరః, ఏష రాక్షసః, శైలూషః నయః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమపి, 'శైలూషోపశిఖిల్లయోః, భూమికా రక్షనాయాం స్వా స్వస్వంతరహి గ్రహ' ఇతి శాస్త్రవేదాః. అపరా మన్యామపవత్తి, మత్నత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాన్య ప్రాన్య కుపాల సంక్షయా, తిహాహితాత్తా తిహాహితన్యూహన్యూక్, నాపి రాక్షసీకన్యూక్, పరైత తైః, స న భవతీత్యంతస్తా దన్యవప, 'సఖో' ఇతి సఖో నమాః. అతఏవ 'ఏత త్తదో స్సులోపాకో' రసఖో నమానే హతీ'తి సఖో నమానే సులోపాధావః, ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ప్రతిహర్షాదిః కర్తవీలత్. యత్తైక ఏవ శైలూషో రూపా మ్రూపాంతర మాప్నాయ తత్తద్వేషభాషాదిభి రన్యవప భాతి తద్వదయ మపి మానుషజేహపరి గ్రహో దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవే త్యవక్య ముపసంహర్య ఇతి భావః.

స్థో. స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్ముఖో
ముఖేన పూర్ణేందునిభ స్త్రిలోచనః,
యువా కరాక్రాంతమహీభృద్దుచ్చక్రై
రసంశయం సంప్రతి లేజసా రవిః.

20

టీ. సః = ఆశిశుపాలుడు, బాలస్సక్ = పాపడై, వపుషా = జేహముతో, చతుర్ముఖః = నాలుచేతులుగలవాడు (విష్ణువు), ఆసీత్ = ఆయెను. తథా = అట్లే, ముఖేన = మొగముతో, పూర్ణేందునిభః = నిండుజాదిల్లనిబోలువాడు, ఆసీత్ = ఆయెను. స్త్రిలోచనః = మూడుకన్నులుగలవాడు (శివుడు), ఆసీత్ = ఆయెను. సంప్రతితు = ఇప్పుడన్ననో, యువా = తలరుబ్రాయముగలవాడై, కరాక్రాంతమహీభృత్ - కర = పన్నుచేత, ఆక్రాంత = వశపఱచుకోబడిన, మహీభృత్ = రాజులును కొండలును గలవాడై, ఉచ్చక్రైః = ఉన్నతుడై, లేజసా = ప్రతాపముచేత, రవిః = సూర్యుడు కుల్కుండయియూన్నాడు, అసంశయం = అనుమానములేదు.

తా. ఈశిశుపాలుడు పిన్నవాడై యుండఁగా చంద్రునివంటి మొగమును నాలుగుచేతులును మూడుకన్నులును గలిగి రూపమందు శివకేశవులతో సమానముగ నుండెను. పిదప ఆ నాలుగు చేతులు మూడుకన్నులుపోయినను ఇప్పుడు యశావనవంతుడై ఎల్లరాజులచేతను కప్పములుగోనుచు పరాక్రమముచే రెండవ సూర్యునివలె మహోన్నతమై వెలుగుచున్నాడు.

శ. స.—సః, సః తా తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. బాలః, బాలః బాలా బాలాః బాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ అస్తాం ఆగ్గ్ అసభువి ఇత్యస్తా దకర్త మాఘటిక—18

కాదాలో: కర్తరి భూతేలజీ పరవై. ప్ర. పు. ఏ. వపుషా, వపుషా వపుర్భాస్యం వపు
 ర్భి: వపుశ్శబ్ద: స. న. తృ. ఏ. చత్వార: భజా: యస్యస: చతుర్భుజ: చతుర్భుజ:
 చతుర్భుజౌ చతుర్భుజా: చతుర్భుజశబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ముఖేన, ముఖేన ముఖా
 భ్యాం ముఖై: ముఖశబ్ద: ఆ. న. తృ. ఏ. పూర్ణశ్చాసావిద్వశ్చ పూర్ణేందు: పూర్ణేందు
 నానదృశ: పూర్ణేందునిభ: నిభ: నిభౌ నిభా: పూర్ణేందునిభశబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
 త్రిణిలోచనాని యస్యస: త్రిలోచన: త్రిలోచన: త్రిలోచనా త్రిలోచనా:
 త్రిలోచనశబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. ఏ. యువా, యువా యువానౌ యువాన: యువశ్శ
 శబ్ద: స. పు. ప్ర. ఏ. కరేణ ఆక్రాంతా: కరాక్రాంతా: మహీం బిభ్రతీతి మహీభ్రత:
 కరాక్రాంతా: మహీభ్రత: యేనస: కరాక్రాంతమహీభ్రత్, భృత్ భృతా భృత:
 కరాక్రాంతమహీభ్రచ్చబ్ద: త. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చక్తై: అవ్య. సంశయస్యాభావ:
 అసంశయం అవ్యయాభావావ్యయం. సంప్రతి. అవ్య. తేజసా, తేజసా తేజో
 భ్యాం తేజోభి: తేజశ్శబ్ద: స. న. తృ. ఏ. రవి: రవి: రవి రవయ: రవిశబ్ద:
 ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

అతైత ద్వర్జన్యం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స ఇతి. స శిశుపాల: బాలస్సక్, వపుషా చతుర్భుజ: భుజచతుష్టయవాక్,
 ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వని: తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభ: పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్,
 త్రిలోచన: లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతి చ ధ్వని: బాలవిశేషణాత్
 సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావ: సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సక్, కరేణ
 బలినా, ఆక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సక్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తకైల: 'బలి
 హస్తాంశవ: కరా' ఇత్యమర: ఉచ్చక్తైస్తేజసా రవి న్యూర్య: అసంశయం సంశ
 యోనాస్తీత్యర్థ: అథాభావేనవ్యయాభావ: వపుషా ముఖేనేతిచ, 'యేనాంగవికార'
 ఇతి తృతీయా. హానిపదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామన:—'హానిప
 దాధిక్య మప్యంగవికార' ఇతి. తేజసేతి 'ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా.
 కరాక్రాంతేత్యాదినాక్లేషానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్ష - రవి రసంశయమితి. తస్మా:
 పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంస్పృష్టి: హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దుర్ధర్ష
 ఇతిభావ:

శ్లో. స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా

మనుగ్రహవగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,

దశాననాదీనభిరాధదేవతా

విత్తీర్ణవీర్యాత్కాయాక్ హసత్యసా.

చి. యదృచ్ఛయా = తాకుటచే, స్వయం = స్వీయకర్తచేత, సురైశ్చ త్యక్షసాహ - సుర = దేవతలయొక్కయు, తైశ్చ = వితిబలయొక్కయు, రక్షసాం = రాక్షసులయొక్కయు, అనుగ్రహవగ్రహయోః = సమ్యక్సాహమోములయ, విధాతా = చేయగలవాడగు, అసౌ = ఈశుపాలుడు, అధిరాధ...శయాన్ - అధిరాధ = కొలువబడిన, దేవతా = ఈశ్వరానులచేత, విత్త్య = ఇత్యుడైన, వీర్య = విక్రమముయొక్క, అతిశయాన్ = ఉక్లేషముగల, దశాననాదీన్ = రావణుడు మొదలగువానిని, హసతి = మెక్కిరించుచున్నాడు.

తా. సుంతయేని పరమహేయములేకయే తనకు దోచినట్లెల్ల దేవదానన రాక్షసులను తనదశముచేసికొని నిగ్రహానుగ్రహములను జూపుచున్న యీశేశుపాలుడు తనస్సుచేసి దేవతానుగ్రహమునడసి వేడుకొని మహావరాక్రమము సంపాదించుకొన్న రాచణప్రభృతులను ఎగతాళిచేయుచుండును. నారు తనపాటి బలవరాక్రమముగలవారే ఘోరము ఆశక్తి యాచించితెచ్చుకొన్నది. తనదో స్వయముగా నేర్పజినది. అని గర్వహేతువు.

శ. ౧.—స్వయం. అవ్య. విధాతా, విధాతా విధాతాశా విధాతారః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. సురాశ్చ వైత్యాశ్చ రక్షాంసివ సురైశ్చ త్యక్షరక్షాంసి తేహంసురైశ్చ త్యక్షసాం, రక్షసః రక్షసాః రక్షసాం రక్షశబ్దః ౧. ౧. ౪. ఏ. అనుగ్రహశ్చ అనుగ్రహశ్చ అనుగ్రహవగ్రహ తయోః అనుగ్రహవగ్రహయోః, అనుగ్రహస్య అనుగ్రహయోః అనుగ్రహణాం అనుగ్రహవగ్రహశబ్దః అ. పు. ౪. ద్వి. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. దశాననాని యస్యః దశాననః దశాననః అతిశ్యేహంతే దశాననాదయః తాన్ దశాననాదీన్, ఆని ఆదీ అదీన్ దశాననాదీశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బి. అధిరాధాశ్చ తా దేవతాశ్చ అధిరాధాదేవతాః అధిరాధాదేవతాభిః విత్త్యః అధిరాధాదేవతావిత్త్యః వీర్యస్య అతిశయః వీర్యాతిశయః అధి...త్త్యః వీర్యాతిశయః యేహంతే అధి...శయాన్ తాన్ అధి...శయాన్, అతిశయం అతిశయా అతిశయాన్ అధి...శయశబ్దః అ. పు. ద్వి. బి. హసతి, హసతి హసతః హసన్తి హసేహసనే ఇత్యన్త్యాశ్చ కర్తృకారకర్తరి వర్తమానే అటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అసౌ, అసౌ అమా అసౌ అవశబ్దః ౧. పు. ప్ర. ఏ. స్వయమితి. యదృచ్ఛయాశ్చేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామత్వేన, సతు దేవతా ప్రసాద బలాది త్యక్తః. అనుగ్రహవగ్రహయోః, విధాతా కర్త, అసౌ శిశుపాలుః, అధిరాధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, విత్త్యః దత్త, వీర్యాతిశయః ప్రభా

స్వయమితి. యదృచ్ఛయాశ్చేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామత్వేన, సతు దేవతా ప్రసాద బలాది త్యక్తః. అనుగ్రహవగ్రహయోః, విధాతా కర్త, అసౌ శిశుపాలుః, అధిరాధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, విత్త్యః దత్త, వీర్యాతిశయః ప్రభా

వాతీశయః, యేషంతాక, దశాననాదీక హనతి, అనన్యప్రసాదలబ్ధశక్తేచ్ఛకళం
యాచకై స్తుల్యతేతి గర్వాద్ధనతీత్యర్థః.

శ్లో. బలావలేపా దధునాపి పూర్వవ త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జగీషుణా,
సతీవ యోషి త్ప్రకృతి సునిశ్చలా పుమాంస మభ్యేతి భవాన్తరేష్వపి.

టీ. జగీషుణా = జయించుకొరికగల, తేన = అశకుపాలునిచేత, బలావలేపాత్ =
విక్రమగర్వమువలన, అధునాపి = ఇప్పటికిని, పూర్వవత్ = మునుపటివలెనే, జగత్ =
లోకము, ప్రబాధ్యతే = గాసింపజేయుచున్నది, తథాపి = అట్లేగద, సతీ = పతివ్రత
యగు, యోషిదివ = స్త్రీవలెనే, సునిశ్చలా = స్థిరనిశ్చయముగల, ప్రకృతి = జంతువుల
నైజము, భవాన్తరేష్వపి = జేటుజన్మములలోఁగూడ, పుమాంసం = జీవుని, అభ్యేతి =
అనుగమించుచున్నది.

తా. ఈశిశుపాలుఁడు పూర్వపు రావణాది జన్మము లందువలెనే
ఇప్పుడును శౌర్యగర్వముచే గన్నుగానక జగద్ద్రోహమును జేయు
చున్నాఁడు. మనుజుని స్వభావము ఒకపటివ్రత యగు, నారీమణివలెనే
పురుషుని జన్మాంతమునందు గూడ వెంబడించి వచ్చునేకాని మానదుగదా.

శ. స. — బలేన అవలేపః బలావలేపః తస్మాత్ బలావలేపాత్, బలావలేపాత్
బలావలేపాభ్యాం బలావలేపేభ్యః బలావలేపశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అధునా అవ్య.
అపి అవ్య. పూర్వస్థిన్నివ పూర్వవత్ పతివ్రత్యయాన్తమవ్య. ప్రబాధ్యతే ప్రబాధ్యేతే
ప్రబాధ్యంతే ప్రపూర్వకబాధ్యవిలోడనే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్కర్తణి వర్తమానే
లటి అత్తనేపది ప్ర. పు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. జగత్,
జగత్ జగతీ జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. జేతుమిచ్ఛుః జగీషుః తేన జగీషుణా,
జగీషుణా, జగీషుభ్యాం జగీషుభ్యః జగీషుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. సతీ, సతీ సత్యా సత్యః
సతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. యోషిత్, యోషిత్ యోషితో యోషితః
యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ప్రకృతిః, ప్రకృతిః ప్రకృతీ ప్రకృతయః ప్రకృతి
శబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సునిశ్చలా, సునిశ్చలా సునిశ్చలే సునిశ్చలాః సునిశ్చలాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పుమాంసం, పుమాంసం పుమాంసా పుంసః పుంశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ.
అభ్యేతి అభీతః అభీయన్తి అభిపూర్వక ఇజ్ గతా విత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్త
మానేలటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. అన్యే భవాః భవాన్తరాణి తేషు భవాన్తరేషు,
భవాన్తరే భవాన్తరయాః భవాన్తరేషు. భవాన్తరశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య.

బలేతి. జగీషుణా నిత్యోత్సాహవతేత్యర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలే
పాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే,

తథాహి—సతీ పతివ్రతా యోగిని, సుసజ్జితా ఆరిష్టరా, ప్రక్తితిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, ప్రమాదం ప్రయమ మశ్వేతి యాతి, 'సతిం యా నాతి చరతి మతోవాక్కాయసంయతా, సాశ్చక్షుర్యోకమాశ్చక్షుతి సశ్చిచ్ఛాస్త్వేతిచోచ్ఛిచ్ఛతి' ఇతి మమః. ఉపమోపమేయపురస్కృతోన్వేధాంతరన్యాః.

శ్లో. తదేన ముల్లంఘితశాసనం విధేర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,
శుభేతరాచారవిపక్తిమాకదో నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః. 23

టీ. తత్=ఆకారణమున, విధేః=బ్రహ్మయొక్కయు, ఉల్లంఘితశాసనం = ఉల్లంఘిత=అతిక్రమింపఁబడిన, శాసనం=ఆజ్ఞగల, ఏనం=ఈశుపాలుని, కీనాశ...తిథిం=కీనాశ=యమునియొక్క, నికేతనం=ఇంటికి, అతిథిం=అతిథి (అన్నాక్షయైపోవువా) నిగా, విధేహి=చేయుము. శుభే...పదః=శుభేతర=అమంగళమైన, ఆచారం=నడవడి చేత, విపక్తిమః=ఫలోష్టుఖములైన, అపదః=పాపఫలములైన చెడుగుణగల, అసాధవః=తులనలు, సతాం=మీవంటియుత్తమ పూరుషులకు, నిపాతనీయాహి=చెలుపఁ దగిన వారుగదా.

తా. ఇందువలన దుష్టనిగ్రహార్థ మవతరించి నీవు వైవాజ్ఞనుగూడ విలంఘించి ఉచ్చుభిల్లల ప్రయత్నముచేసిన యీదురాత్ము నెట్లయిన గూల్పుము. దుర్మార్గవర్తనములు మితమీఱఁజేసిన యిట్టిదుర్మార్గులను బోరిపుచ్చుట మీబోటి మహాత్ములకు ముఖ్యకర్తవ్యమేకదా.

శ. స.—తత్. అన్య. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాక్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ఉల్లంఘితం శాసనం యేనసః ఉల్లంఘితశాసనః తం ఉల్లంఘితశాసనం, శాసనం శాసనా శాసనాక్ ఉల్లంఘితశాసనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విధేః, విధేః విధ్యోః విధీనాం విధిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. విధేహి విధత్తాత్ విధత్తం విధత్త విపూర్వకదుధాక్ ధారణపోషణయో రిత్యస్తా త్సకర్తకాత్ కర్తరి విధ్యాదాలోత్ పరస్మైప్ర. పు. ఏ. కీనాశస్య నికేతనం కీనాశనికేతనం కీనాశనికేతనస్య అతిథిః కీనాశనికేతనా తిథిః తం కీనా...తిథీం, అతిథిం అతిథీ అతిథీక్ అతిథిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. శుభాత్ ఇతరః శుభేతరః శుభేతరశ్చాసా ఆచారశ్చ శుభేతరాచారః శుభేతరాచారేణ విపక్తి మాః శుభే...పక్తిమాః శుభే...క్తిమాః అపదః యేషాంతేశుశుభే... పదః, అపత్ అపదా అపదః శుభే...పచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. బ. నిపాతనీయతం యోగ్యా నిపాత నీయా, నిపాతనీయః నిపాతనీయా నిపాతనీయా నిపాతనీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సతాం, సతః సతోః సతాం సచ్చబ్దః త. పు. మ. బ. సాధ్నువంతి పరకార్యమితి

సాధనః సాధనో విభవస్త్యసాధనః, అసాధుః అసాధూ అసాధవః అసాధుశ్చః
ఉ. పు. ప్ర. ౭.

తదితి. త త్తస్తాత్కారణాత్, విధే ద్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం
విధాతే త్యామ్యక్తరీత్యా అతిక్రంతదైవాజ్ఞ మిత్యర్థః. సావేతు త్వేపి గమకత్వా
త్సమానః ఏవం కుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతనదనస్య అతిథిం విధేహి, మూర
యేత్యర్థః. 'కీనాశః కర్ష కే తుద్రే కృతాంతపశుసూతిని' రితి విశ్వః, న చైతత్పా
ఘుణికహక్షేన సర్పమూరణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యక ద్రవ్యత్వాదిత్యాహ—కుభే
తరాచారేణ దురాచారేణ, విపక్తిమా విపాకేన ప్రాప్తాః, అపదో యేహం తే తథో
క్తాః, 'ద్వితః క్రి' రితి పచే క్రిప్రత్యయః. 'క్రేర్ష మ్నిత్యమి' తి తద్ధితోమమ్పి
త్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంత్యూణాం, నిపాతసి
యాః వధ్యాహి, న చ వైర్ఘ్యణ్యదోషః. స్వదోషేజ్ఞానతేహం వినాశే నిమిత్తమా
త్రత్వా దస్తాక మి త్యాశయేన కుభేతత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమ
ర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇదిగాక వీనిని జంపినచోఁ జాలమంది సాధువులు సుఖపడుదురను
చున్నాడు.—

శ్లో. హృదయ మరివధోదయా దుదూఢ

ద్రఢిమ దధాతు పునః పునర్దరస్య,

ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర

ద్రుతపరిరమ్భనిపీడనక్షమత్వమ్.

౭౪

టీ. అరివధోదయాత్-అరి = శత్రువుయొక్క, వధ = నాశముయొక్క, ఉద
యాత్ = కలుగుటవలన, ఉదూఢద్రఢిమ-ఉదూఢ = పొందిన, ద్రఢిమ = దిట్టపు
గల, పురందరస్య = ఇంద్రునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, పునః = మరల,
ఘన...మత్వమ్.- ఘన = చిక్కని, పులక = రోమాంచముగల, పులోమజా =
శచీదేవియొక్క, కుచ = స్తనములయొక్క, అగ్ర = కొప్పెరలయొక్క, ద్రుత =
త్వరచేతనైన, పరిరంభ = కాఁగిలింతయందలి, నిపీడన = ఒత్తిడికి, క్షమత్వం = తగి
యించుటను, దధాతు = ధరించుగాక.

తా. ఇట్లు నే ననినరీతిగా నీవు శిశుపాలుని బొరిపుచ్చితివేని దేవేం
ద్రుడు శత్రునాశమువలన కలఁగదేఱిన మనస్సుగలవాఁడై నిశ్చింతముగా
నేకాంతమున శచీదేవితోడి సుఖముల వనుబవించును గాక.

శ. ౧.—మృదయం, మృదయం మృదయే మృదయః మృదయశ్చ;
 ఆ. ౧. ప్ర. ఏ. ఆరిణాం వధః ఆరిణాం ఆరిణశ్చ ఉదయః ఆరిణభోదయః తచ్చాత్
 ఆరిణభోదయాత్, ఉదయాత్ ఉదయాశ్చాః ఉదయేష్యః ఆరిణభోదయశ్చ;
 ఆ. ప్ర. పం. ఏ. ఉదాభః ప్రశీమాదేః తత్ ఉదాప్రశమి, ప్రశమి ప్రశమి
 ప్రశీమాని ఉదాప్రశమికాక్షణం శ. ౧. ప్ర. ఏ. దధాతు క్షత్వాత్ క్షత్వాం దధ
 తుదుధాత్ ధారూహోమోః రిత్విష్టాత్కర్తృకాత్ కర్తరి విధ్యావాలాటి పరస్మై.
 ప్ర. ప్ర. ఏ. పునః ఆశ్య. పునః వారయతీతి పునందరః తస్యపునందరశ్చ, పునంద
 రశ్చ పునందరయోః పునందరాణాం పునందరశ్చ. ఆ. ప్ర. ప. ఏ. ఘనాః పులకాః
 యయోస్తే ఘనపులకే పులోమ్నః బాతా పులోమబా కుషయోరక్త కుచాక్రే పులో
 మబాయాః కుచాక్రే పులోమబాకుచాక్రే ఘనపులకేషు పులోమబాకుచాక్రేషు
 ఘన...చాక్రే స్రుతశ్చాసా పరిరంభశ్చ స్రుతపరిరంభః ఘన...గ్రయోః స్రుతపరి
 రంభః ఘన...రంభః ఘన...రంభేనిపీడనం ఘన...పీడనం క్షమశ్చానః క్షమత్వం
 ఘన...పీడనే క్షమత్వం ఘన...క్షమత్వం తత్ ఘన...క్షమత్వం, క్షమత్వం
 క్షమత్వే క్షమత్వాని ఘన...క్షమత్వశ్చ. ఆ. ౧. ద్వి. ఏ.

మృదయమితి. ఆరిణభోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదాభప్రశమి శైశ్వి
 త్యాద్భృతధాద్భ్యం, స్వస్థ మితి యవత్. పృథ్వాదిత్వా ద్భృతశక్త్యా దిమనిచ్ ప్రత్య
 యః. 'రబుతో చాలాదేషఘా' రితి ఋకారశ్చ లేఫాదేశః. పునః శస్త్రపురాణి
 వారయతీతి పునందరః ఇంద్రః, 'పూస్సవ్యయోర్ధారణహా' రితి ఖచ్చరిత్యయః. 'ఖచి
 హ్రస్వ' ఇత్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచంయమపునందరా' చేతి నిపాతనా మ్నయాగ
 మశ్చ. తస్య మృదయం పున ర్భూయోఽపి, పూర్వపదేశేతి భావః. ఘనపులకయోః
 సాంద్రతోమాంచయోః, పులోమ్నః బాతా పులోమబా శబీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః,
 స్రుతపరిరంభాత్, బౌత్సుక్యాత్ శీఘ్రలింగనం. తత్రయన్నిపీడనం తస్య క్షమ
 త్వం సహత్వం దధాతు ప్రాక్పితవిత్పార్త్యక్తభోగేష శక్తేణ సంప్రతి త్వత్ప్రీపా
 దాన్నిష్కంఠకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. ఆత్రవాద్యన్యూహాప్రశీమేతి
 విశేషణగత్యా నిపీడనక్షమత్వం ప్రతి హేతుతోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్య
 లింగమ. మృదయశ్చ నిపీడనక్షమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధ
 రూపాలిశయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంసృజ్యతే.
 పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయుగదేఫలోయకాహ్' యుజి చ నహ జరగాశ్చ
 పుష్పితాక్రే'తి లక్షణాత్

శ్లో. ఓ మి త్యుక్తవతోఽథ శార్ఙ్గిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ

స్త్యి న్నుత్పత్తితే పుర సుసరమునా విదో శ్చియం విభ్రతి,

శత్రుణా మనిశం వినాశపిశునః శ్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి
 వ్యోమ్నివ భ్రుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్. ౭౫
 ఇతి శ్రీమూఘకృతో శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
 కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

టీ. తస్మిన్ = ఆ, సురమునా = దేవర్షి యగునారదుడఁ, ఇతి = ఇట్టి, వాచం =
 వాక్కును, వ్యాహృత్య = చెప్పి, నభః = గగనమునుగూర్చి, ఉత్పతితేనతి = ఎగి
 రినవాడై, పురః = ముందట, ఇందో = ఇంద్రునియొక్క, శ్రియం = కాంతివంటి
 కాంతిని, విభ్రతి = భరించినవాడగుచుండఁగా, అథ = మునిమాటలుముగిసినపిదప,
 ఓంఇత్యుక్తవతః = అలాగే అనిపలికినవాడును, చైద్యంప్రతి = శిశుపాలునిగూర్చి,
 శ్రుద్ధస్య = క్రోధమువహించిన, శార్దూణః = శ్రీకృష్ణస్వామియొక్క, వదనే = ముఖ
 మున, వ్యోమ్నివ = ఆకాశమునవలె, అనిశం = తెఱిగిగాంచక, శత్రుణాం = పగతుర
 యొక్క, వినాశపిశునః-వినాశ=క్షయమునకు, పిశునః=సూచనమైన, కేతుః=ఉత్పా
 తము, భ్రుకుటిచ్ఛలేన=బామముడియను మిషచేత, ఆస్పదం=ఉనికిని, చకార=చేసెను.

తా. నారదుఁ డిట్లు చెప్పి యాకాశమున కెగసిపోయెను. కృష్ణుఁ
 డును దాని కొప్పుకొనెను. అప్పు డాకాశమున చంద్రునిమాడ్కినున్న
 నారదుని కెదురుగా నున్న శిశుపాలునిమీఁది కోపముచేత చిట్టించు
 కొనఁబడిన కృష్ణునియొగము శత్రుక్షయద్యోతకమై ఆకాశమునందు
 చంద్రునకెదురుగాఁ బుట్టిన ధూమకేతువువలె నుండును.

శ. స.—ఓం ఆవ్య. ఇతి ఆవ్య. ఉక్తవతః, ఉక్తవతః ఉక్తవతోః ఉక్తవతాం
 ఉక్తవచ్ఛబ్దః త. పు. య. ఏ. అథ ఆవ్య. శృద్ధస్యవికారః శార్దూం శార్దూం అస్యాస్తీతి
 శార్దూ తస్యశార్దూణః, శార్దూణః శార్దూణోః శార్దూణాం శార్దూణాశబ్దః స. పు. య. ఏ. ఇతి
 ఆవ్య. వ్యాహృత్యల్యబ ప్రమవ్యయం. వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్ష్బ్దః చ. శ్రీ.
 ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంసి నభశ్చబ్దః స. స. ద్వి. ఏ. తస్మిన్, తస్మిన్ తయోః
 తేషు తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఉత్పతితే, ఉత్పతితే ఉత్పతితయోః ఉత్పతితేషు ఉత్ప
 తితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పురః ఆవ్య. సురశ్చాసౌ మనిశ్య సురమునిః తస్మిన్ సురమునా,
 సురమునా సురమునోః సురమునిషు సురమునిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఇందోః, ఇందోః
 ఇందోవోః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః
 శ్రీశబ్దః ఈ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. విభ్రత్తి విభ్రత్ తస్మిన్ విభ్రతి, విభ్రతి విభ్రతోః

విక్రమ్య విక్రచ్చ్యుః క. పు. ౪. ఏ. శత్రుజాం, శత్రోః శత్రోః శత్రుజాం
శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ౪. బి. అనిశం అవ్య. వినాశకృ మనుః వినాశకృమనుః, మనుః
మనుశా మనునాః వినాశకృమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. కృష్ణశబ్ద, కృష్ణశబ్ద కృష్ణశబ్దః
కృష్ణశబ్దాం కృష్ణశబ్దః ఆ. పు. ౪. ఏ. జైవ్యం, జైవ్యం జైవ్యం జైవ్యం జైవ్య
శబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రతి అవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమని వ్యోమనా
వ్యోమసు వ్యోమకాశబ్దః ౪. ౪. ౪. ఏ. ఇవ అవ్య. భ్రుకుటిః ఛలం భ్రుకుటిచ్చలం
తేన భ్రుకుటిచ్చలేన, ఛలేన ఛలాభ్యాం ఛలైః భ్రుకుటిచ్చలశబ్దః ఆ. ౪. తృ. ఏ.
వదనే, వదనే వదనయోః వదనేషు వదనశబ్దః ఆ. ౪. ౪. ఏ. కేతుః, కేతుః కేతు-
కేతుః కేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. చకార చక్రతుః చక్రః మకృచ్ఛకరణే ఇత్యస్తా
త్సకర్తకాల్ కర్తరి భూతానద్యతనపహోక్షేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆస్పదం,
ఆస్పదం ఆస్పదే ఆస్పదాని ఆస్పదశబ్దః ఆ. ౪. ద్వి. ఏ.

ప్రథమస్కంధము ముగిసెను.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునా నారణే, ఇతితంభూతాం వాచం, వ్యాన్యూత్వ
ఉక్త్వా, నభ ఉత్పతితే ఖ ముత్పతితే, పురః ఆక్ర, ఇందోః శ్రియం విభ్రుతిసతి,
అథ మనివాక్యానంతరం, ఓ మిక్యుక్తవతః తథాస్త్వి త్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓం
ప్రశ్నేఽంగీకృతా రోష' ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా జైవ్యః శకు
పాలః, 'వృక్షేతోగ్రరాజాదాక్ష్యా జీలి ఇన్ద్రో ప్రత్యయః. తం ప్రతిప్రద్యస్త క్షాన్తిః
వదనే వ్యోమ్నివ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః. శత్రుజాం వినా
శస్య మిశునః నూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః షీతీకానాం వినాశకృ దితి
కాస్తా దితి భావః. కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యుతా పతాకాయాం గ్రహాత్పా
తాదిలక్ష్మ స్త్వి'తి విశ్వః. భ్రుకుటిచ్చలేన భూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం
చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతనా త్పుదాగమః. ఏతేన కావ్యార్థ
భూతవీరసహకారినో రాద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వానుభావేన భ్రుకుట్యా కారణ
భూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూతస్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయీ
ప్రయత్నా పరనామక ఉత్సాహోఽపుష్పపన్న ఏవే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః
శ్రియం విభ్రుతీత్యత్ర మునే రిందుశ్రియోఽయోగా తత్సద్భవీమితి సాదృ
శ్యాక్షేపాత్ అసంబంధవద్యస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకారః. వదనే
వ్యోమ్నివేత్కుపమా. భ్రుకుటిచ్చలేన కేతు రితి ఛలాదిశబ్దేనానత్యత్వప్రతి
పాదసరూపోఽపహ్నుః. తత్ర శత్రువినాశనూచనాయ కేత్వపేక్షీ తేందునాస్నిధ్య

వోమౌవస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవోపకారకత్వాదంగాగిభా
వేన సంకరః. చమత్కారకాంతయా మంగళాచరణరూపతయాచ సర్గాంత్యుల్లోకేషు
శ్రీశబ్దప్రయోగః. యథాహ భగవాన్భాష్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని
మంగళాంతాని కాస్తాణి ప్రథంతే, వీరపురుషణ్యాయుష్షత్పురుషాణి చ భవంతి, ఆధ్యే
తారశ్చప్రవక్తారో భవంతీతి. కాద్దాలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ‘సూర్యాత్వైర్న సజాస్తతా
స్సగురవ కాద్దాలవిక్రీడిత’ మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః. యథాహ
దండీ—‘సర్గై రవతివిస్తీర్ణైః ప్రావ్యవృత్తైః స్ఫుసంధిభిః, సర్వత్రభిన్నసర్గాంతై రుదేతం
లోకరంజక’ మితి.

అథ కవిః కవికౌవ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి
ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా. మాఘకృతా వితి కవినామకథనం. మహాకౌవ్యఇతి మహచ్ఛ
బ్దేన లక్షణసంపత్తి స్సూచితా. శిశువాలవధ ఇతి కవినామకథనమ్. ‘సామాన్యవచన
స్యే’తి అనుప్రయోగః అత్ర తిజ్జైచిత్ర్యా తస్యశబ్దాభ్యో గుణః ‘సుపాంతి
జాంచవృత్తృత్తి స్సౌశబ్ద మితి కథ్యత’ ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకౌవ్యవర్ణనయోః
ప్రథమ స్సర్గఇతి సమాప్త ఇతి కేవలః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీగ మహాపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం
సర్వంకషాఖ్యానాయాం ప్రథమః సర్గః.

ద్వితీయ స్కంధము.

అవ. ఇక నీ సర్గమున రాజకూర్మలోచకమును కర్మించుచువు దానికి
కారణమును గల్పించుచున్నాడు.—

శ్లో. ఇయక్షమాదేనాపరాతః పార్థేనాథ ద్విషస్తుమ్,

అభివైద్యం ప్రతిష్ఠానురాసీత్కార్యవ్యయాశులః.

9

టి. అభ = ఇంద్రుడంపికబురువిన్నపిదప, ఇయ్యమాణేన = రాజనాయ
యాగము చేయదలచుకొన్న, పాక్షేన = ధర్మరాజుచేత, ఆహారాః = పింఛబడిన
వాడును, (తథా = అట్లే,) అభిచైద్యం = శిశుపాలునిగూర్చి, ప్రతిష్ఠాసుః = యుద్ధము
నకుఁబోదలఁచిన, మురంద్విషక్ = మురాంతకుడైన శ్రీకృష్ణమూర్తి, కార్యద్వయా
కులః - కార్యద్వయ = శిశుపాలనధమునుజేసకార్యము యుద్ధిష్ఠిరయాగదర్శనమును
మిత్రకార్యము ననుసరిండుపనులచేత, అకులః = ముందు వెనుకలుతోఁచనివాడు, అపీత్
= అయ్యెను.

తా. ఇట్లు నారదుడు ఇంద్రసందేశమును జెప్పి వెళ్ళినతర్వాత శ్రీకృష్ణమూర్తి ధర్మరాజుచే రాజసూయయాగమునకు బిలువబడిన వాడు గనుక ఇప్పుడు యజ్ఞమునకు బోవుదమా శిశుపాలునిమీద దాడికట్టుదమా యని రెండుకార్యములలో దేనిని జేయుటయందును నిశ్చయము తోచుక సందేహము కలవాడయ్యెను.

శ. స. — యష్టమిచ్చక్ ఇయత్తమాణః, తేన ఇయత్తమాణేన, ఇయత్తమాణేన
ఇయత్తమాణాభ్యాం ఇయత్తమాణైః ఇయత్తమాణశ్చః అ. పు. తృ. ఏ. ఆవూతః,
ఆవూతః ఆవూతౌ ఆవూతాః ఆవూతశ్చః అ. పు. ప్ర. ఏ. పృథాయా
అపత్యం పుమాక్ పార్థః తేన పార్థేన, పార్థేన పార్థాభ్యాం పార్థైః పార్థశ్చః అ. పు.
తృ. ఏ. అథ అవ్య. ద్వీష్టీతి ద్విషక్, ద్విషక్ ద్విషన్త ద్విషన్తః ద్విషచ్ఛః
త. పు. ప్ర. ఏ. మురం, మురం మురౌ మురాక్ మురశ్చః అ. పు. ద్వి. ఏ. చైద్య
మభిలభిచైద్యం ఆవ్యయీభావావ్యయం. ప్రస్థాయమిచ్చుః ప్రతిష్ఠాసుః, ప్రతిష్ఠాసుః
ప్రతిష్ఠానూ ప్రతిష్ఠానవః ప్రతిష్ఠానుశ్చః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం అన్త
అనభువి ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూలేలః పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. కార్యయోః
ద్వయం కార్యద్వయం కార్యద్వయేన ఆకులః కార్యద్వయాకులః, కార్యద్వయాకులః
కార్యద్వయాకురా కార్యద్వయాకులాః కార్యద్వయాకులశ్చః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్తిక్ సర్వే మంత్రవర్జనాయ బీజమావపతి—

ఇయక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసందేశ శ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్టు మిచ్ఛతా, యజతే స్సన్నంతా ల్లట శ్చానజాదేశః. పాఠేన పృథావుత్రేణ యథిష్ఠి రేణ, 'తస్యేద మి' త్యే. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఽఘ్ని'తి థ స్సాస్తిత్. తతః పాఠేయ ఇతి స్సాస్తిత్. అహూతః ఆకాంతః, హ్వయతే కర్షణీ క్తః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభి వైద్యం శిశుపాలంప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీ అభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయాభావః. 'అభిర భాగే' ఇతి కర్షప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛుః. తిష్ఠతే స్సన్నంతాదురత్యయః. మురం ద్విషత్ మురారిః, 'ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి శత్రుప్రత్యయే, 'సలోకే' త్యేత్ర 'ద్విషశ్చతుర్వా వచనమి'తి వైకల్పిక షష్ఠీ ప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ, ఆకులో విప్రతిషేధా దావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయోస్సందేహవానాసీత్, అతో మంత్రస్యాయమవసర ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు కార్యాలోచనకు కారణమైన సందేహమును దెలిపి ఆలోచనకు తగినతావును జేరె ననుచున్నాడు.—

శ్లో. గురుకావ్యానుగాం బిభ్ర చ్చాన్ద్రీ మభి నభశ్చియమ్,

సార్థ ముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సదః.

౨

టీ. అథ=ఇట్లు తనకు సందేహము తగిలినమీద, అసా=ఈకృష్ణుడు, అభినభః= ఆకాశమునకెదురుగా, గురుకావ్యానుగాం-గురు=బృహస్పతియు, కావ్య=శుక్రఁడును, అనుగాం=తోడవచ్చువారుగల, చాన్ద్రీ=చంద్రునిదగు, శ్రియం = అండమును, బిభ్రత్=తాల్చినవాడై, ఉద్ధవసీరిభ్యాంసార్థం=ఉద్ధవబలరాములతోగూడ, సదః= సభను, ఆసదత్=చేరెను.

తా. మంత్రాలోచన చేయుటకై శ్రీకృష్ణస్వామి ఉద్ధవబలరాము లను వెంటఁ బెట్టుకొని యొకనిర్జ్వలమైనసభాస్థానాదమునకుఁ జేరెను. అప్పు డా సభాభవనము ఒక వంక బృహస్పతితోడను మఱియొకవైపున శుక్రా చార్యునితోడనుగూడిన చంద్రుడుగల ఆకసమునుబోలి యుండెను.

శ. స.—గురుశ్చ కావ్యశ్చ గురుకావ్యో అనుసృత్య గచ్ఛత ఇత్యనుగా గురుకావ్యో అనుగా యస్యాస్మా గురుకావ్యానుగా తాం గురుకావ్యానుగాం, అనుగాం అనుగే అనుగాః గురుకావ్యానుగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రతా బిభ్రతః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్వేయం చాన్ద్రీ తాం చాన్ద్రీం, చాన్ద్రీం చాన్ద్ర్యో చాన్ద్రీః చాన్ద్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నభః అభి అభినభః అవ్య యాభావావ్యయం. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః

ఈ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. సాధ్యం ఆవ్య. శీఘ్రసాధ్యశీతిశీతి ఉద్భవశీఘ్ర ఉద్భవశీఘ్ర తాభ్యాంఉద్భవశీఘ్రాం, శీఘ్రా శీఘ్రా శీఘ్రా ఉద్భవశీఘ్రాః. న. ప్ర. తృ. ద్వి. ఆభ ఆవ్య. ఆసా, ఆసా ఆహ ఆహ ఆదవ్యుః. న. ప్ర. ప్ర. ఏ. ఆదత్ ఆదతాం ఆదతా వ్యవితరగత్యదసాదసేభు ఇత్యస్తాత్కర్తకాల్కర్తర్త భూలేలుక పరస్మైపది ప్ర. తు. ఏ. నదః, నదః నదశీ నదాంసి నదవ్యుః. న. న. ద్వి. ఏ.

ఏవం మంత్రబీజం సంజేహ మపశ్యన్య, మంత్రోచితశేషగమనమాహ:—

గుర్వతి. ఆభ సంజేహాంతరం, అసా హరిః, ఆభవభః పూర్వవదవ్యయాభావః. కర్తప్రవచనీయత్వేవాద్వితీయా. గురుకావ్యా స్మహస్మతిశక్తా, ఆమహ ఆమహాయ నా. యస్యాం తాం 'గీమృతి క్లిషహాగురుః, శుక్రో వై త్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః. చంద్రశ్యేమాం చాంద్రీం, త్రియం క్రిస్తత్. ఆత్మ త్రిమూర్త్యాం త్రియ వితి నివ ర్తనాశేదః. ఉద్భవశీఘ్రాం సాధ్యం ఉద్భవలరామాభ్యాం సహ, నదః నదాం, ఆదత్ ఆదతాం, రాజనదః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సజే ఘ్నక పుష్పదిత్వాచ్చేదకాశేషః. ఆత్మ మనుః 'గీతేః పృథ్వం సమాయన్యా ప్రాసాదం వా రహో గతః, అరణ్యే నిశ్శలాశే నా మంత్రయే (దృభవభావితౌ) తావిభావిత' ఇతి.

శ్లో. జాజ్వల్యమానా జగత క్షాంతయే సముపేయషీ,

వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ నరశిత్రయా.

3

టీ. జగతః=లోకమయొక్క, కాంతయే=నెమ్మదికొఱచు, సముపేయషీ=హరి నదియు, జాజ్వల్యమానా=మిక్కిలి మెఱయుచున్న, ఆసా=ఈ, నరశిత్రయా= మనుష్యులను నన్నులయొక్క త్రితయము, సభావేద్యాం=సభయను నలంకృతస్థానమున, వ్యద్యోతిష్ఠ=వెలింగెను.

తా. లోకక్షేమమునాలోచించుటకై ఒక్కచోఁ జేరిన ఆయుధ వరావకృష్టులు మువ్వరును యజ్ఞశాలయందలి త్రేతాగ్నులవలె బ్రకా శించిరి.

శ. స.—పునః పునః అతిశయేన జ్వలతీ జాజ్వల్యమానా, జాజ్వల్యమానా జాజ్వల్యమానే జాజ్వల్యమానాః జాజ్వల్యమానాః. ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. జగతః, జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః. త. న. న. ఏ. కాంతయే, కాంతయే కాన్తిభ్యాం కాన్తిభ్యః కాన్తిశబ్దః. ఇ. శ్రీ. చ. ఏ. సముపేయషీ, సముపేయషీ సముపేయష్యే సముపేయవ్యః సముపేయషీశబ్దః ఈ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. వ్యద్యోతిష్ట వ్యద్యోతిషతాం వ్యద్యోతిషత. విపూర్వకద్యుత నీప్తాదిత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తర్తభూలేలుక అత్త ప్ర. తు. ఏ. సజ్జన వేదిః సభావేదిః తస్యాం సభావేద్యాం, వేద్యాం వేద్యోః వేదిభు

సభావేదికబ్బ: ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. అసా, అసా అమూ అమూ: అదశ్శబ్ద: స. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శిఖా: ఏమంస స్త్రీతి శిఖిస: సరావన శిఖిస: సరశిఖిస: త్రయ: అవయవా: యస్యా: సా త్రయా సరశిఖానాం త్రయా సరశిఖిత్రయా, త్రయా త్రయ్యాత్రయ్యా: సర శిఖిత్రయ్యాశబ్ద: ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

జాబ్బల్యమానేతి. జగత: లోకస్య, కాంతయే అనుపద్రవాయ, సముషేయషీ మిలితా, జాబ్బల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోరేకాచో హలాదే: క్రియాసమ భిహార' ఇతి యక్. — తతో లటక్యానజాదేశే టావ్. అసా సరా: పురుషా ఏవ, శిఖి స: అగ్నయ: తేషాం త్రయా. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్యే' త్యయజాదేశే టిడ్ధాణి' త్యాదినా జీవ్. సభా అస్థానీ నైవ వేది: పరిష్కృతాభూమి: 'వేది: పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమర: తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేస్త, 'ద్యుతేల్లజ' ఇతి వా తక్. రూపకాలంకార:

శ్లో. రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,

ఏకాకినోఽపి పరిత: పారుషేయవృతా ఇవ.

౪

టీ. రత్నస్తంభేషు = రతనపుంగంబములయందు, సంక్రాంతప్రతిమా: = సంక్రాంత = ప్రతిఫలించిన, ప్రతిమా: = ఆకృతులుగల, తే = ఆయుద్ధవరామకృష్ణులు, ఏకాకినోఽపి = ఎవరికివారు-తా మొక్కొకరియైనను, పరిత: = నలుకలయులను, పారుషేయవృతా ఇవ = పురుషసమూహముతోఁ గూడినవారివలె, చకాశిరే = వెలింగిరి.

తా. అట్లు వా రాసభయం దొంటిగాఁ గూర్చున్నవారైనను రత్నస్తంభములలోఁ బ్రతిబింబించిన తమదేహములచేత కొందఁ జితరు లతోఁ గూడినట్లుండిరి.

శ. స. — రత్నానాం స్తంభా: రత్నస్తంభా: తేషు రత్నస్తంభేషు, స్తంభే స్తంభయో: స్తంభేషు రత్నస్తంభశబ్ద: ఆ. పు. స. బ. సంక్రాంతా: ప్రతిమా: యేషాంతే సంక్రాంతప్రతిమా: ప్రతిమ: ప్రతిమా ప్రతిమా: సంక్రాంతప్రతిమశబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. బ. తే, స: తా తే తచ్చబ్ద: ద. పు. ప్ర. ఏ. చకాశే చకాశాతే చకాశిరే కాశ్యదీప్తా విత్యస్తాదకర్త కాధాతో: కర్తరి భూతేలిటి అత్త నే ప్ర. పు. బ. ఏకఏవఏకాకిన: ఏకాశీ ఏకాకినా ఏకాకిన: ఏకాకిణశబ్ద: న. పు. ప్ర. బ. అపి ఆవ్య. పరిత: తసిల నమవ్యయం. పురుషాణాం సమూహ: పారుషేయ: పారుషేయేణ వృతా: పారుషేయవృతా: వృత: వృతా వృతా: పారుషేయవృతశబ్ద: ఆ. పు. ప్ర. బ. ఇవ ఆవ్య.

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి షష్ఠీసమాస: విశేషపర్యవసానాద్వికారా ర్థత్వం తేషు సంక్రాంతప్రతిమా: సంక్రాంతప్రతిబింబా: 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం

ప్రతిమా ప్రతిమాత 'చే' త్యము. తే త్రయః ఏకాక్షర ఆచార్యుః, 'ఏకాక్షర చార్వాకము' ఇ త్యాకరిచ్చుత్యము. షణ్మః ఆత్మః సర్వతః, 'పర్యవ్యాసం చే' తి తసిలో ను 'సర్వపురుషభ్యాః స క్ష భా' ర్వాచయ్యావ న్నమానాభ్యామిద్యతే. పాపషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్త్యా త్పురుషసమాహేన, అవృతా ఇవే ద్యుత్పే షా, చకాశిచే, 'పురుషాద్యధవికారసమాహారేన కృతేషు వక్తవ్య' వితి క్షచ ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్స్వ ముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిగ్ధవాక్షే చ నిర్భత్యంతర సంశ్రయే, ప్రాసాదాశ్ర త్యవశ్యే వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామండకే. ఏతేన మంత్రభూషే. స్తంభప్రాచుర్యనిషేధో దృశ్యతే. తథాశ్యేతస్యాపి విజనోప లక్షణత్వా న్న దోష ఇతిభావః.

శ్లో. అధ్యాసామానుసంతుంగహేమపీతాని యాన్యమి,

తై రూహే కేసరిక్రాంతప్రికూటశిఖరోపమా.

౫

టీ. అమి=ఈయుద్ధవలరామకృష్ణులు, యాని=ఏ, ఉత్తుంగ హేమపీతాని= ఉన్నతములైన బంగారుసింహాసనములను, అధ్యాసామాను=అధిష్ఠించిరి, తై= ఆబంగరుగడ్డలచేత, కేసరి...పమా-కేసరి=సింహములచేత, అక్రాంత=ఎక్కడదెన, ప్రికూట=ప్రికూటపర్వతముయొక్క, శిఖర = శృంగములతోడ, ఉపమా=పోలిక, ఊహే=బహించబడెను.

తా. ఆసభయందు వెద్దవెద్ద బంగారు గడ్డియలపైఁ గూర్చున్న యాయుద్ధవరామకృష్ణులు ప్రికూట పర్వతముయొక్క మూఁడు శృంగ ములను ఎక్కికూర్చున్న మూఁడు సింహములవలె మిగులఁ బ్రకాశించు చుండిరి.

క. స.—అధ్యాసామాను అధ్యాసామానుః అధ్యాసామానుః అధిపూర్వకఆన ఉపవేశనే ఇత్యస్తాద్ధాతోః ఆమంతాత్ అపప్రయక్తాత్ ఆన భవి ఇత్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి భూతే లటి పదస్మై ప్ర. పు. ఏ. హేమ్మ. పీతాని హేమపీతాని ఉత్తుం గాని చ తాని హేమపీతాని ఉత్తుంగహేమపీతాని తాని ఉత్తుం...తాని, పీతం పీతే పీతాని ఉత్తుంగహేమపీతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యాని, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. బ. అమి, అసా అమా అమి అదశ్శబ్దః న. పు. ద్ర. బ. తైః, లేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. న. తృ. బ. ఊహే ఊహాతే ఊహితే వహ ప్రాపణే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తణి భూతే లటి అత్తనే పది ప్ర. పు. ఏ. కేసరాః ఏహం సన్తితి కేసరిణః కేసరిభిః క్రాన్తాని కేసరిక్రాన్తాని త్రీణి కూటాని యన్య సః ప్రికూటః ప్రికూటస్య శిఖరాణి ప్రికూట శిఖరాణి కేసరిక్రాన్తాని చ తాని ప్రికూట

శిఖరాణిద కేరీ...రాణి కేరీ...రాణాం ఉపమా కేరీ...పమా, ఉపమా ఉపమే
ఉపమా: కేరీక్రాంత త్రికూటశిఖరోపమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అధ్యాసామానురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ హేమ
పీతాని, అధ్యాసామానుః ఆధితస్థుః, యేషాపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశీక్ష్ణాసాం కస్తే'
తి కర్తృత్వమ్ అనఁపవేశనే లిటే. 'దయాయాస క్షే' తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృ
శ్చానుప్రయుజ్యతేలి టీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః 'ఆమ్ ప్రత్యయన త్కృణోఽనుప్ర
యోగస్యే' తి కృణో. -- ఏవేతి నియమాదస్తే రాత్త సేపదమ్. తైః షీతైః. కేరీభిః
సింహైః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాదైః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం
ఉహే ఉహా, వహేః కర్తృణి లిటే సంప్రసారణమ్. త్రిణి కూటాన్యస్యేత్యన్వర్థ
సంజ్ఞా 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రభ కార్యయోః,

హరి ర్విప్రతిషేధం త మాచచక్షే విచక్షణః.

౬

టీ. అభ=కూర్చున్నపిదప, విచక్షణః = పండితుడగు, హరిః=శ్రీకృష్ణమూర్తి,
గురుద్వయాయ=పితృతండ్రియు అన్నయు నగు ఉద్ధవబలరాములతోఁట, గురుణోః=
అనల్పములైన, ఉభయోః కార్యయోః=రెండు పనులయొక్క, తం=ఆ, విప్రతిషేధం
=అననుకూలతను, ఆచచక్షే=నుడివెను.

తా. మువ్వురు కూర్చున్నపిదప శ్రీకృష్ణస్వామి ప్రకృతము శిశు
పాలసంహారార్థము వెల్లుదమా? ధర్మరాజు రాజసూయమునకు వెల్లు
దమా? అను సందిగ్ధాంశమును వివరముగాఁ దనపితండ్రియగు నుద్ధవుని
తోను అన్నయగు బలరామస్వామితోను చెప్పెను.

శ. స. — గురోవ్యో ద్వయం గురుద్వయం తస్మై గురుద్వయాయ, ద్వయాయ
ద్వయాభ్యాం ద్వయేభ్యః గురుద్వయశబ్దః ఆ. న. చ. ఏ. గురుణోః, గురోః గురుణోః
గురోవ్యో గురుణాం గురుశబ్దః ఉ. న. ష. ద్వి. అభ అవ్య. కార్యయోః, కార్యస్య
కార్యయోః కార్యాణాం కార్యశబ్దః ఆ. న. ష. ద్వి. హరిః, హరిః హరీ హరయః
హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విప్రతిషేధం, విప్రతిషేధం విప్రతిషేధా విప్రతి
షేధాఽ విప్రతిషేధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తా తా తచ్చబ్దః ద. పు.
ద్వి. ఏ. ఆచచక్షే ఆచచక్షాతే ఆచచక్షేరే ఆక్ష పూర్వక చక్షీక్ష వ్యక్తాయాం వాచి
త్యస్తా త్సకర్తృకాత్ కర్తరి ధూతే లిటి ఆత్త సేపది ప్ర. పు. ఏ. విచక్షే ఇతి విచీ
క్షణః, విచక్షణః విచక్షణో విచక్షణాః విచక్షణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

గురుదన్వయామేతి. అథ ఉపశేషనాంతరం, విచక్షే ఎతి విచక్షణా మతా 'కర్తవ్యుడి' తి న్యాకకారః. 'ఆనందమోక్ష ప్రతిషేధో వక్ష్యతే' ఎతి సంగీత భాషా భాషాభావః. హరిః, గుహ్యో ఉద్ధవరామయోః, కిత్తవ్యకేష్టప్రత్యోః, ద్వయా య, ద్వ్యాన్యం గురుభ్యామిత్యన్తః. గురుశో మహాశో, ఉద్ధయోః కార్యయోః హ్యోక్తయోః, తం విప్రప్రతిషేధం, విరోధం ఆచక్షే ఆభ్యాతవాక, తుల్యబల విరోధోవిప్రప్రతిషేధః.

శ్లో. ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్టలాగ్రదతః స్థితైః,

స్థపితే వాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ.

2

టీ. కుందకుట్టలాగ్రదతః - కుందకుట్టల=మల్లమొగ్గలయొక్క, అగ్ర=కొరల వంటి, దతః = పండ్లగల, తస్య = ఆశ్రీకృష్ణస్వామివాడియొక్క, సరస్వతీ=వాక్కు, ద్యోతితాంతస్సభైః-ద్యోతిత = వెలిగించబడిన, అంతస్సభైః = కథామధ్యముగల, స్థితైః=చిలునవ్వలచేత, స్థపితేన = కడుగబడినదానివలె, శుద్ధవర్ణా = మేలికాంతి (స్వచ్ఛమైన అక్షరములు) గలదిగా, అభవత్ =అయెను.

తా. మల్లమొగ్గలవంటి పలుచరుస గల ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి మాటలు సభలో నలువంకలు గలయఁ బ్రాకుచున్న పిన్న నవ్వలచే గడిగి శుభ్రము చేయఁబడినవా యనునట్లు స్వచ్ఛకాంతి (విరహాక్షరములు) గలవై యెంతయు నొప్పు గులుకుచుండెను.

శ. స.—అంతఃప్రధానా సభా అంతస్సభా ద్యోతితా అంతస్సభా యై స్తాని ద్యోతితాంతస్సభాని తైః ద్యోతితాంతస్సభైః, అంతస్సభేన అంతస్సభాభ్యాం అంతస్సభైః ద్యోతితాంతస్సభ శబ్దః అ. స. తృ. బ. కుందానాం కుట్టలాని కుందకుట్టలాని కుందకుట్టలానాం అగ్రాణి కుందకుట్టలాగ్రాణి కుందకుట్టలా గ్రాణీన దంతా యస్య సః కుందకుట్టలాగ్రదత్ తస్య కుంద...దతః, దతః దతోః దతాం కుంద...దచ్చబ్జః త. పు. మ. ఏ. స్థితైః, స్థితేన స్థితాభ్యాం స్థితైః స్థితశబ్దః అ. స. తృ. బ. స్థపితా, స్థపితా స్థపితే స్థపితాః స్థపితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇన అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా విత్యస్తాద కర్తకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్జః ద. పు. మ. ఏ. శుద్ధః వర్ణః యస్యా స్సా శుద్ధవర్ణా, శుద్ధవర్ణా శుద్ధవర్ణే శుద్ధవర్ణాః శుద్ధవర్ణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సరస్వతీ, సరస్వతీ సరస్వత్యా సరస్వత్యః సరస్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూకోబంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్టలాగ్రాణీన దంతా యస్య కుందకుట్టలాగ్ర

వతః, 'అగ్రాంతకుర్ధకు భవ్యవవరాహేభ్య శ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహువ్రీహీః సమాసాంతో వైభాషికో దతాదేశః. తస్య హః, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః, సా ద్యోతితా ప్రకాశితా ద్యైః తైః స్త్రీతైః స్మృతీతేన తాదేశేన, స్నాతే ర్ఘ్యంతా త్కర్తృణీకైః 'అర్తస్త్రీ'త్యాదినా పుగాగమః, 'మితాంప్రాప్య శ్చే'తి ప్రాప్యః. శుద్ధవర్ణాస్ఫుటాక్షరత్వాత్ స్వచ్ఛకాంతి రభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధే స్నానసహేతుకత్వ ముత్పేక్షితే స్త్రీతపూర్వాభి భాషీ హరి రితి భావః.

అవ. కారముల తెలుగు పెప్పి దానఁ దనమతమును వెల్లడింపఁబోవుచు తనదొక గొప్పప్రమాణముకాదని గర్వపరిహారము చేసికొనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. భవద్గిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,

పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః.

౮

టీ. భవద్గిరాం=మీమాటలకు, అవసరప్రదానాయ=ప్రస్తావమును గలిగించుట కొఱకు, నః=మాయొక్క, వచాంసి=మాటలు, పూర్వరంగః=నాటకమందలి నాంధీ పాతము మొదలైనది, నాటకీయస్య=నాటకమందలి, వస్తునః=ఇతివృత్తముయొక్క, ప్రసక్తాయహి=ఎత్తుగడకేగదా.

తా. అయ్యా! మీమాటలకు సందర్భము గలిగించునుద్దేశముతో నేను మొదట మాటలాడు చున్నానేగాని నాప్రజ్ఞను వెల్లడించుకొను తలంపుగాదు. నాటకమునకు ముందుగాఁ జేయఁబడు నాందీపాతము మొదలగునది ఇతి వృత్త సంసూచనమునకే గదా? కావున నామాటలలో సిద్ధాంతము లేలదు. అది మీరే నిర్ణయింపవలయులు.

శ. స. — భవతోః గిరః భవద్గిరః తాసాం భవద్గిరాం, గిరః గిరోః గిరాం భవద్గి ర్భుజః రే. స్త్రీ. ష. బ. అవసరస్య ప్రదానం అవసరప్రదానం తస్మై అవసరప్రదా నాయ, ప్రదానాయ ప్రదానాభ్యాం ప్రదానేభ్యః అవసరప్రదానశబ్దః అ. న. చ. ఏ. వచాంసి, వచః వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. నః మమ మే అవయోః నౌ అస్తాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. పూర్వరంగ్యస్తే అస్తిన్నితి పూర్వరంగః పూర్వరంగః, పూర్వరక్తో పూర్వరక్తాః పూర్వరక్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసక్తాయ, ప్రసంగాయ ప్రసంగాభ్యాం ప్రసంగేభ్యః ప్రసంగశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. నాటకే భవం నాటకీయం తస్య నాటకీయస్య, నాటకీయస్య నాటకీయయోః నాటకీయానాం నాటకీయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. వస్తునః, వస్తునః వస్తునోః వస్తూనాం వస్తుశబ్దః ఊ. న. ష. ఏ.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్యతత్ర స్వమత మావేద్యమన్యైక చందీతంబావత్వం
తావ త్వచారతి.—

భవదితి. భవద్విరాం యుష్టద్వాచాం, అవశత్ర వానాయ సుప్తావస్థసంజనా
యేత్వత్వః. సః అస్తాకం వచాంః, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, స య సిద్ధాంత
త్వేనేత్వత్వః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నీతి పూర్వరంగః నాట్యశాలా,
తత్ర త్యక్తరాష్ట్ర పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధ
నాభ్యో రంగవిప్లుతాంతికావీ నాందీపాతాతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిష్టః నాట్యదౌ
కర్తవ్యః కర్తవీశేషః. తస్య క్తం వసంతరాశీయే—‘యన్నాద్యవస్తుః. పూర్వం రంగ
విఘ్నోపశాంతయే, కుఃలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః ప్రక్షేపిత’ ఇతి. స పూర్వ
రంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యత్వః. వృద్ధాఽఽః తస్య ‘అయశే’
ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాదు ప్రసంజనాయ, ప్రవ
ర్తనాయేతి యావత్. అతః ప్రథమవాదో న వోపాయేతి భావః. పూర్వరంగః
ప్రస్తావనేతి రంగరాజః. తచ్చింత్యం ‘పూర్వరంగం విధాయాహుత్రాధానే వి
ర్వతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగస్థ తతః
ప్రస్తావనేతివ, ఆరంభే నర్వనాట్యనా మేత త్సామాన్య మిష్యత’ ఇతి. దశరూప
కాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి. ఆత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూప
సామాన్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథక్పక్షేకాత్ ప్రతివస్తాపమాలంకారః
లక్షణం తూక్తమ్.

అవ. ముందుగా తన మతమును వివరించుచు.—

శ్లో. కరదీకృతభూపాలో బ్రాతృభిర్జి త్నరైర్దిశామ్,

ఏనా పృచ్ఛదలం భూష్టం చిజ్ఞాయై తనస స్సృతః.

టీ. దిశాం=దిక్కులకు, జిత్నరైః = జయించువారైః, బ్రాతృభిః=భీములు
మొదలగు తమ్ములచేత, కరదీకృతభూపాలః=కరదీకృత=కప్పముగట్టువారుగాఁ జేయఁ
బడిన, భూపాలాః = రాజులగుల, తనసః సుతః=యమునికొడుకుగు యుక్తిపరుడఁ,
అస్తద్వి నాపి=మనములేకున్నను, ఇజ్ఞాయై=యజ్ఞముజేయుటకొఱకు, అలం=చాఁచ
వాడుగా, భూష్టః=కొంగలఁడు.

తా. దిక్కులయం చెల్లరాజుల నోడింపి కప్పము గొని విశేష
ఖ్యాతిఁ గాంచిన శూరు లగుతమ్ములున్నారు గావున ధర్మరాజు మన
సహాయములేకున్నచు రాజసూయమును నెఱవేర్చుకొనఁగలఁడు.

శ. స.—కరం దదతీతి కరదాః అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః
కరదీకృతాః భువం పాలయంతీతి భూపాలాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్యసః

కరదీకృత భూపాలః, భూపాలః భూపాలా భూపాలాః కరదీకృత భూపాలశబ్దః
ఆ. పు. ప్ర. ఏ. భ్రాతృభిః, భ్రాతృ భ్రాతృభ్యాం భ్రాతృభిః భ్రాతృశబ్దః ఋ. పు.
తృ. బ. జయంతీతి జత్వరాః తైః జత్వరైః, జత్వరేణ జత్వరాభ్యాం జత్వరైః జత్వరశబ్దః
ఆ. పు. తృ. బ. దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిశ్శబ్దః శ. స్త్రీ. మ. బ. వినా ఆవ్య. అపి
ఆవ్య. మత్ ఆవాభ్యాం అస్తత్ అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. పం. బ. ఆలం ఆవ్య. భవతీతి
భూష్టః, భూష్టః భూష్టా భూష్టవః భూష్టశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇజ్ఞాయై, ఇజ్ఞాయై
ఇజ్ఞాభ్యాం ఇజ్ఞాభ్యః ఇజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. తపసః, తపసః తపసాః తప
సాం తపశ్శబ్దః స. పు. మ. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః సుతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి స్వమత మాహః—

కరదీకృతేతి. దిశాం జత్వరైః జయశీలైః, 'ఇన్ద్రస్థిసర్వభృశ్చే' తి కర్వరవ్.
కృద్యోగా త్కర్తృణి పక్షీ భ్రాతృభి ర్భిమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః పద్మభాగప్రదాః,
'భాగధేయః కరోబలి'రి త్యమరః. తత శ్చిన్ద్రః. 'ఊర్వాదిచ్చిదాచ శ్చే'తి గతిసంజ్ఞా
యాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః
కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండలఇత్యర్థః తపసస్సుతః
ధర్మపుత్రః, 'తపశ్చాంద్రాయణాదౌ స్యాద్ధర్మే' లోకాంతరేఽపి చే'తివిశ్వః. అస్త
ద్వినాపి అస్తాభిర్వినాపీత్యర్థః. 'పుష్యసే'త్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే పం
చమీ. ఇజ్ఞాయై యాగాయ, యజేర్థావేక్యవ్. 'వచిస్వ పీ' త్యాదినా సంప్రసా
రణం. 'నమః స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థి ఆలం సమర్థః భూష్టార్థవితా భవనశీలః, 'భూష్టార్థ
విష్టార్థవితే'త్యమరః. 'హాజీశ్చక్కున్'రితి చకారాత్ క్కున్ప్రత్యయః. 'క్షితిచ' ఇత్య
త్త్రగకారప్రక్షేపా ద్దుజాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. 'తత్రైవ గకారోఽపి చ తత్త్వ
భూతో'నిర్దిశ్యతే. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

అవ. పోనీ యజ్ఞము ముగిసినపిదపనే జైత్రయాత్రకుఁ బోదము. అప్పుడు
రెండుపనులు జక్కుజేసినవార మగుదుము. అనువిషయమై చెప్పుచున్నాఁడు.—

స్లో. ఉత్తిష్ఠమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,

సమా హి శిష్టై రామ్నాతో వర్తస్యంతా వామయ స్సచ. ౧౦

టీ. ఉత్తిష్ఠమానః = బలపడుచున్న, పరస్తు = శత్రువు, పథ్యం = తేమమును
(అరోగ్యమును), ఇచ్ఛతా = కోరునట్టి, పుంసా = పురుషునిచేత, నోపేక్ష్యః = చూచి
యూరకుండఁదగినవాఁడుగాఁడు, హి = ఎట్లనఁగా, వర్తస్యన్తా = పెరుగుచున్న, అమయః
= రోగమున్న, సః = అవధిజెందుక శత్రువుఁడున్న, శిష్టై = రాజనీతిజ్ఞులచేత, సమా =
ఒకతీరుగల వారుగా, ఆమ్నాతో = చెప్పబడినవారుగా.

తా. పెరుగుచున్న లోగమును పడుగుచున్న శత్రువును చక్కఁగా యని తెలిసినవారు చెప్పుదురు. కావున తన బాగు కోరుకొనువాఁ డెప్పుడును వృద్ధి నొందుచున్న శత్రువునుబాది యూరకొనునాడను. ఎటులైనను వానిని గడతేర్చు నుపాయము వెదికవలెను.

శ. స.—ఉత్తిష్టత ఇత్యుత్తిష్టమానః, ఉత్తిష్టమానః ఉత్తిష్టమానా ఉత్తిష్ట మానాః ఉత్తిష్టమానశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరా పరే పరశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. స. అవ్య. ఉపేక్షితుంయోగ్యః ఉపేక్ష్యః, ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యే ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. పశోఽపేతం పశ్యం తత్ పశ్యం, పశ్యం పశ్యే పథ్యాని పశ్యశ్చ. ఆ. స. ద్వి. ఏ. ఇచ్చతా, ఇచ్చతా ఇచ్చదాభ్యం ఇచ్చభిః ఇచ్చ చ్చ. త. పు. త్వు. ఏ. సమా, సమః సమా సమా. సమశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. శిష్టేః, శిష్టేన శిష్టభ్యం శిష్టైః శిష్టశ్చ. ఆ. పు. త్వు. ఏ. అహ్నతా, అహ్నతః అహ్నతా అహ్నతాః అహ్నతశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ద్వి. వర్ష్యతై, వర్ష్యతౌ వర్ష్యతై వర్ష్యతై. వర్ష్యతౌశ్చ. త. పు. ప్ర. ద్వి. ఆమయః, ఆమయః ఆమయా ఆమయా. ఆమయశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చ. ద. పు. ప్ర. ఏ. చ. అవ్యయం.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రాయా ముభయానుసరణం స్యా త్రత్రాహ.—

ఉత్తిష్టమానఇతి, ఉత్తిష్టమానః వర్ధమానః, 'ఉదోఽనుర్ధ్వకర్తవీ' త్యాత్మ నేపదమ్. పరః శత్రుస్సు, పశోఽపేతం పశ్యం. హితి మాతోగ్యం చ ఇచ్చతా పుంసేతికేమః. నోపేక్ష్యః బౌదాసీన్యేన నద్రష్టవ్యః, కుతః హి యస్తాత్, వర్ష్యని త్తా వర్ధిష్యమాణా 'ల్పదస్స ద్వీ'తి సదాజేతే 'వృద్ధిస్సస్యసో' రితి విభాషయా పరస్మైపదం. 'సవృద్ధిశ్చతుర్ధ్య' ఇతిదభావః. ఆమయో వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధిగదా మయా' ఇత్యమరః. 'సశత్రుశ్చ' శిష్టే ర్నితిజ్ఞేః, సమా కుల్యచ్ఛత్రే, అహ్నతా ఆఖ్యాతా. 'అర్పియసోఽప్యతే ర్వృద్ధి ర్నహాసథాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్యామ పేక్ష్యత్వాదుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇది నాకొఱకు గాదు లోకానుగ్రహమునకే యని నూచించు చున్నాడు.—

శ్లో. న దూయే సాత్వతీసును ర్వృద్ధ హ్య మపరాధ్యతి,

యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుఃఖాకరోతి మామ్. ౧౧

టీ. సాత్వతీసునుః - సాత్వతీ=(మా నేత్ర యగు) సాత్వతియొక్క, నూనుః =కొడుకగు శిశువాలుడు, మహ్యం = నాకొఱకు, అపరాధ్యతీయత్=ద్రోహము

చేయుచున్నాడనుచు యేది గలదో, తతః=అందుచేత, సదూయే=చింతగొనను, లోకం =జగత్తును, దండవ్యతీతియత్=కొల్పుచున్నవాఁ డనుట యేదిగలదో, అదః=ఈసం గతి, మాం=నన్ను, దుఃఖాకరోతి=నొప్పించుచున్నది.

తా. శిశుపాలుఁడు నా కెప్పుడును ద్రోహమే చేయుచుండును గదా యని నేను భేదపడను. ఏమనఁగా వాఁ డిట్లుజగత్తంతయు కొల్పు కొని తినుచున్నాడే అనియే నాముఖ్యమైన పరితాపము. కనుక నెట్లు నను మనమును పోయి ముందు వానిని జంపి తరువాత యజ్ఞమునకు రాలేదని ఒకవేళ కోపించుకొన్నను ధర్మరాజు నెట్లునను సమాధాన పఱచుకొందము.

శ. స.— స. అవ్య. దూయే దూయావహే దూయావహే దూజ్పరితాపే ఇత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ నేపది ఉత్త పు. ఏ. సత్వతః, అపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ సాత్వత్యాః నూనుః సాత్వతీనూనుః, నూనుః నూనూ నూనవ సాత్వతీ నూనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. మహ్యం, మహ్యం మే ఆవా భ్యాంనా అస్తభ్యంనః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. చ. ఏ. అపరాధ్యతి అపరాధ్యతః అపరా ధ్యతి అపపూర్వకరాధోకర్తకాత్ వృధాలేవ ఇత్యస్తా దకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమా నేలటి ఆత్మ నేపది ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. తు అవ్య. గర్భితం దహతి దండవ్యతే దం దహ్యతే దండవ్యంతే దహభస్తేకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాధాతోః య జస్తా త్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ నేపది ప్ర. పు. ఏ. లోకం, లోకం లోకా లోకాన్ లోకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. దుఃఖాకరోతి దుఃఖా కురుతః దుఃఖా కుర్వంతి దుఃఖా ఇతి డాజన్త పూర్వక డుకృ జ్ఞోకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాం నా అస్తాన్ నః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

స చేతనం స్వాధ్యక్షపరత్వదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థత్వా దస్యాః ప్రవృత్తి రిత్యాశయేనాహ.—

సదూయఇతి. సాత్వతీనూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హరేః పితృష్వసా. 'ఉత్సాదిభ్యోఽజ్ఞే'. తస్యాః నూనుః శిశుపాలః, బంధురపి ఖలోనమృష్య ఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'క్రుధద్రుహే'త్యాదినాచతుర్థీ. తత ఇతి కేషః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. సదూయే సపరితప్త్యే దూజ్ఞో దై వాదికా త్కర్తరి లడుత్తమపురుషైకవచనమ్. కింతు లోకం దండవ్యతే గర్భితం దహతీతి యత్, 'లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యభావగర్హాయా మి'తి యజ్ఞే. 'జపజభదహద

శబంజశాం చేరి అభ్యాసముమాగము. అదో లోకవహనం, మాం ముఖాలోతి
మఃఖమమభావయతీత్యర్థః, ముఖాత్పూరితామృతం చాప్రత్యయః. అత్యైవ్యవస్థ
ఏవాప్యాయతవ్యః పాక్షస్తు ప్రాక్షరమాపి పశ్యాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు తనమతమును తెల్పి ముగించుచు వారి ముష్టమును కత్తిరుచుకు
చున్నాడు. —

శ్లో. మమ తావత్ సత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,

జ్ఞాతసాలోఽపి ఖల్వేక స్సంధిగో కార్యవస్తుని.

౧౨

టీ. మమతావత్ = నాయొక్క, మతం = ఇష్టము, ఇదం = ఇది, అంగ = అయ్యా,
వామపి = మీయొక్కయు, మతం = ఉద్దేశము, శ్రూయతాం = వినిపించుదురాగాక,
జ్ఞాతసాలోపి = తత్త్వమెఱిగినవాడయ్యెను, ఏకః = ఒంటివాడు, కార్యవస్తుని =
చేయదగినదనియందు, సంధిగోఖలు = అనుమానపడుచు గదా.

తా. మీ తాత్పర్యము తెలియునంతవఱకు నా యభిప్రాయ
సారాంశమిది. ఇక మీయుద్దేశముగూడ వివరింపదును. ఎంతగొప్ప
తెలివిగలవాడైనను కార్యముపట్టున ఒక సందేహము తగిలినప్పుడు
ఇతరుల అభిప్రాయము లేక తానుగా ఒక్కడే స్వతంత్రించుచు గదా.

శ.స. — మమ, మమ మే అవయోః నా అస్తాకం న. అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. య. ఏ.
తావత్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇహని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. శ్రూయ
తాం శ్రూయేతాం శ్రూయంతాం శ్రుశ్రవణే ఇత్యస్తా త్సకర్తకాత్మకృణి వధ్యాదౌ
లోటి అత్త సేపది ప్ర. పు. ఏ. అంగ అవ్య. వాం తవ తే యవయోః వాం యుష్ట
కం నః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. య. ద్వి. అపి, అవ్య. జ్ఞాతః సారః యేనః జ్ఞాతసారః,
సారః సారా సారాః జ్ఞాతసారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. ఏకః,
ఏకః శేషిక ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని.
ప్ర. ఏ. సంధిగో సంధిహతే సంధిహతే, సంపూర్వకదిహ ఉపపద్యే ఇత్యస్తా దకర్త
కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త సేపది ప్ర. పు. ఏ. కర్తం యోగ్యం కార్యం
కార్యంచ తద్వస్తున కార్యవస్తు తస్మిన్ కార్యవస్తుని, వస్తుని వస్తునోః వస్తుషు కార్య
వస్తుశబ్దః అ. న. న. ఏ.

స్వమతం నిగమయన్ పరమతం శుశ్రావః పృచ్ఛతి. —

మమేతి. తావత్ భవన్తతత్త్వవనివర్తంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగే
త్యాముత్రనే అవ్యయమ్. (అథసంబోధనార్థకాః, స్వః ష్య ట్సా దంగ శేషా

భో' ఇత్యమరః. వాం యవనారసి. నూ, 'యవదస్స' దోషస్థితీచతుర్థీ ద్వితీయాన్యాయో
ర్వాం నావా వితి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విభాలోట్. తదపి మయా
శ్రోతవ్యం అన్యథా సంజేహనివృత్తే రితి భావః. విదుష స్తే కుత స్సంజేహస్తత్రాహ—
జ్ఞాతసారః జ్ఞాతార్థతత్వోఽన్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యాన్తే సందిగ్ధే సంశేలేఖలు,
అతో మమాపి సంజేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘత్వధత్వే. సామా
న్యేన విశేష సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. యావ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,

విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.

౧౩

టీ. మాధవః = శ్రీకృష్ణస్వామి, యావదర్థపదాం = అభిప్రాయము స్ఫుటపడు
నన్ని మాటలుగల, వాచం=వాక్యమును, ఏవం=ఇట్లు, ఆదాయ=గ్రహించి (చెప్పి),
విరరామ=ఊరకుండును, తథాహి=అదియట్లేకదా, మహీయాంసః=గొప్పవారు, ప్రకృ
త్యా=నైజముచేతనే, మితభాషిణః=పరిమితములైన మాటలుగలవారు గదా.

తా. శ్రీకృష్ణస్వామి యిట్లు అర్థగౌరవముగలమాటలను క్లప్త
ముగా నుడివి ముగించెను. గొప్పవారెప్పుడును తగినట్లు మాటలాడు
దురేకాని అధిక ప్రసంగము చేయరు గదా.

స.—యావానన్థో యావదర్థం యావదర్థం పదానియస్యాం సా యావదర్థ
పదా తాం యావదర్థపదాం, పదాం పదే పదాః యావదర్థపదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
వాచం, వాచం వాచో వాచః వాక్పబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏవం అవ్య. ఆదాయ
అవ్య. మాయాధవః మాధవః, మాధవః మాధవౌ మాధవాః మాధవశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. విరరామ, విరేమతుః విరేముః విపూర్వక.రము క్రీడాయామిత్య
స్తాదకర్త కాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అతిశయేన మహాన్తః మహీ
యాంసః మహీయాన్ మహీయాంసా మహీయాంసః మహీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.
ప్రకృత్యా ప్రకృత్యా ప్రకృతిభ్యాం ప్రకృతిభిః ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ.
మితంభావంతేఇతి మితభాషిణః, మితభాషీ మితభాషిణౌ మితభాషిణః మితభాషిణ్
శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా నన్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణ'
ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం అభిధేయస్మితాక్షరామిత్యర్థః.
వాచ మేవ మాదాయ గృహీత్యేత్యర్థః. విరరామ తూక్ష్ణిమాస, 'వ్యాబ్ధిరిభ్యోరమ'
ఇతి పరస్మైపదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మిత
భాషిణః, భవన్తితి శేషః వృథాలాపనిషేధా దితి భావః. పూర్వపదఖండకారః.

అవ. ఇతఁ గెరిమిదిపద్యములచే బలరాముని కన్పించి యాయక మాటలాడునట్ల
పెరింగించుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తత స్సవత్నాపనయత్సరణామశయస్సురా,

ఓష్ఠేన రామో రామోఽవ్యభింబచుంబరచుఞ్చునా.

౧౪

టీ. తతః=తరువాత, సవత్నా...స్సురా=సవత్న=శస్త్రపుయొక్క, అపనయ=అపకారముయొక్క, స్సరణ=తలఁచుకొనుట చేతనైన, అనుశయ=పరితాపముచేత, స్సురా=అదురుచున్నదియు, రామో...చుఞ్చునా=రామా=ప్రియురాలయొక్క, ఓష్ఠలింబ=దొండపండువంటి పెదవియొక్క, చుమ్మన=ముద్దుగొనుటయందు, చుఞ్చునా=నేర్పరియగు, ఓష్ఠేన=పెదవితోడఁగూడిన, రామః=బలరాముఁడు, జగాద=పలికెను. (తతః, రామః, జగాద అని రాక్షాసములకుఁ జేర్చుకోవలెను.)

తా. పిదప బలరామస్వామి శత్రువులుచేసిన ద్రోహము తలఁపునకు రాఁగానే సంతాపమును బట్టుజాలక పెదవు లదురఁగా మాటలాడఁ దొడఁగెను.

శ. స.— తతః అవ్య. సవత్నస్య అపనయః సవత్నాపనయః సవత్నాపనయస్య స్సరణం సవ...రణం సవ...రణేన అనుశయః సవ...శయః సవ...శయేనఘ్నరతితి సవ...మ్నాః. తేన సవ...స్సురా, స్సురా స్సూరార్థ్యం స్సూరభిః సవత్నా...మ్నూర్ శబ్దః. రేఫాం త.పు.త్వ.ఏ. ఓష్ఠేన, ఓష్ఠేన ఓష్ఠార్థ్యం ఓష్ఠే. ఓష్ఠశబ్దః. అ.పు.త్వ.ఏ. రామః, రామః రామా రామాః రామశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. లింబస్య ఫలం లింబం ఓష్ఠం లింబమివ ఓష్ఠలింబం రామాయః ఓష్ఠలింబం రామోష్ఠలింబం రామోష్ఠలింబస్య చుంబనం రామో...బనం రామో...బనేవిత్తః రామో...చుఞ్చుః తేన రామో...చుఞ్చునా, చుంచునా చుంచుభ్యం చుంచుభిః రామో...చుఞ్చుశబ్దః. ఉ.పు.త్వ.ఏ.

అథాష్టభిః కుశశేన రామం వర్ణయత్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తతః ఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సవత్నో రిపుః 'రిపా నైరిసపత్నారి' రిత్యమరః. తస్యాపనయః అపకారః, తస్య స్సరణేన యః అను శయః పశ్చాత్తాపః, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. తేన ఘ్నరతిత్యమశయమ్నాః తేన స్సురా, ఓష్ఠో లింబమివేత్యుపమిశసమాసః. రామాయా ఓష్ఠలింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠలింబచుంబనచుంచుః, 'తేనవిత్త క్కురిచుప్పణాపా వి'తి చుంచుప్ప్రతిత్యయః. 'ఓష్ఠోష్ఠయోస్సమానే వే'తి పరమా పమ్. తేనోష్ఠేనోపలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానుప్రాసయో స్సంస్పృష్టిః.

శ్లో. వివక్షితామధ్యవిద స్తత్త్వణ ప్రతిసంహృతామ్,

ప్రాపయక్ పవనవ్యాధేర్ధిర ము త్తరపక్షతామ్.

౧౫

టీ. వివక్షితాం = చెప్పదలచినదియు, తత్త్వణప్రతిసంహృతాం-తత్త్వణ = అప్పుడే, ప్రతిసంహృతాం=ఆపుకొనబడిన, అర్థవిదః=కార్యజ్ఞుడైన, పవనవ్యాధేః= ఉద్ధవునియొక్క, గిరం=మాటను, ఉత్తరపక్షతాం=సిద్ధాంతమగుటను, ప్రాపయక్= పొందించుచున్నవాడై.

తా. కార్యజ్ఞుడైన యుద్ధవుఁ డేదో మాటలాడనుండఁగా నాయ నమాట కడ్డముదగిలి దానిని బూర్వపక్షముగాఁజేయుచు బలరామ స్వామి మాటలాడెను.

శ. స.—వక్తుమిష్టా వివక్షితా తాం వివక్షితాం, వివక్షితాం వివక్షితే వివక్షితాః వివక్షితాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. అర్థం వేత్తీతి అర్థవిత్ తస్య అర్థవిదః, విదః విదోః విదాం అర్థవిచ్ఛబ్దః ద. పు. వ. ఏ. సచాసౌ త్కణశ్చ తత్త్వణః తత్త్వణే ప్రతిసంహృతా తత్త్వణ ప్రతిసంహృతా తాం తత్...ప్రతిసంహృతాం, సంహృతాం సంహృతే సం హృతాః తత్త్వణప్రతిసంహృతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాపయతీతి ప్రాపయక్, ప్రాపయక్ ప్రాపయన్తా ప్రాపయంతః ప్రాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. పవనాద్యాన్యధి ర్యస్య స పవనవ్యాధిః తస్యపవనవ్యాధేః, వ్యాధేః వ్యాధోః వ్యాధీనాం పవన వ్యాధిశబ్దః ఇ. పు. వ. ఏ. గిరం, గిరం గిరౌ గిరః గీర్వబ్దః రేఫాంతః శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తరశ్చాసౌ పక్షశ్చ ఉత్తరపక్షః ఉత్తరపక్షస్యభావః ఉత్తరపక్షతా తాం ఉత్తర పక్షతాం, పక్షతాం పక్షతే పక్షతాః ఉత్తరపక్షతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ.

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దక్ర వక్తుమిష్టాం, వచే ర్భూ౪ ణో వా సన్నంతా త్కర్తృణిక్తః. తత్త్వణే వివక్షితామివేత్త్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృ తాం రామానుజోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయక్, స్వయమసత్పక్షవలంబిత్యా దితి భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

శ్లో. ఘూర్ణయ న్నదిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,

రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ.

౧౬

టీ. మది...ద్యుతీ - మదిర = మద్యముయొక్క, అస్వాద=త్రాగుడు చేతనైన, మదః=కైపుచేత, పాటలిత=ఎఱ్ఱగాఁ జేయఁబడిన, ద్యుతీ=కౌతిగలవియు, రేవతి... పుటే-రేవతీ=రేవతీదేయొక్క, వదన=నోటియందలి, ఉచ్ఛిష్ట=ఎంగిలిచేత, పరిపూత =కుడువఁబడిన, పుటే=గోళములుగల, దృశౌ=నేత్రమును, ఘూర్ణయక్=త్రిష్టమ,

తా. మద్యమును ద్రావటచే గై వెక్కి యెఱ్ఱవై పోవడమి మద్య గొనుటచే వివరములైన కమ్ములను ప్రిష్ఠము.

శ. స.—ఘూర్ణయతీతి ఘూర్ణయత్, ఘూర్ణయత్ ఘూర్ణయన్తా ఘూర్ణయన్తః ఘూర్ణయచ్ఛబ్దః త. పు. స్ర. ఏ. మదిరాయాః అస్వాదః మదిరాస్వాదః మదిరాస్వాదేన మదః మదిరాస్వాదమదః పాటలః అస్వాస్సంజాతా పాటలితా మదిరాస్వాదమదేన పాటలితా మదిరా...లితా మది...లితా ద్యుతిః యయోక్తే మద...ద్యుతీ, ద్యుతిం ద్యుతీ ద్యుతీః మది...ద్యుతిశబ్దః ఇ. శ్రీ. ద్వి. ద్వి. రేవత్యాః వదనం రేవతీ వదనం రేవతీవదనే ఉచ్ఛిష్టం రేవతీవదనోచ్ఛిష్టం రేవతీ...ష్టేన పరిపూరే రేవతీ...పూరే పుటీ యయోక్తే రేవతీ...పుటేరే రేవతీ...పుటే, పుటాం పుటే పుటాః రేవతీ... పుటాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ద్వి. దృశం, దృశం దృశా దృశః దృశశబ్దః శ. శ్రీ. ద్వి. ద్వి.

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మదక్తేన, పాటలితా ఈషద్రక్షీకృతా, ద్యుతి ర్యయోక్తే, రేవత్యా రేవత్యా, వదనే య దుచ్ఛిష్టం మద్యరేవన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. తేన పరిపూరే శుద్ధే, పుటే యయోక్తే దృశా ఘూర్ణయన్తా భ్రామయన్నితి మద్యవికాశోక్తిః ఉచ్ఛిష్టపరిపూరేత్వత్ 'రతికారే మఖం శ్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే ననా మి'తి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః. 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస' ఇవ్యత ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. ఆశ్లేషలోలుపవధూస్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్,

ష్టూపయన్మభిమానోష్టైర్వనమాలాం ముఖానిలైః.

౧౭

టీ. ఆశ్లేష...క్షిణీం-ఆశ్లేష=కౌగిలియందు, లోలుప=ఆనగొనిన, వధూ=రేవతి దేవియొక్క, స్తన=కుచములయందలి, కార్కశ్య=చిరుమడనమునకు, సాక్షిణీం=మద్యస్థమైచూచునదియగు, వనమాలాం=వనమాలము, అభిమానోష్టైః-అభిమాన=అహంకారముచేత, ఉష్టైః=క్రొగిన, ముఖానిలైః=నిట్టూర్పులచేత, ష్టూపయన్=వాడఁజేయుచు.

తా. పూవులు దళములు పిండెలు మొదలగువానిచే నిర్మించఁబడినది గనుక, ప్రియాసంభోగమున ఆమె స్తనములతాకుడుచే ముచుపె నలిగియున్న వనమాలికను రోషముచే వెచ్చవైన ముఖమారుతములచే మఱింత వాడఁజేయుచు.

శ. స.—అట్లేమే లోలుపా అట్లేమలోలుపా అట్లేమలోలుపాచ సా వసూశ్చ అట్లేమలోలుపవసూః అట్లేమ...వధ్వాః స్తనా అట్లేమ...స్తనా కర్కశస్య భావః కార్కశ్యం అట్లేమ...స్తనయోః కార్కశ్యం అట్లేమ...స్తనకార్కశ్యం సాక్షాద్దృష్టి సాక్షిణీ అట్లేమ...కార్కశ్యస్యసాక్షిణీ అట్లేమ...క్షిణీ తాం అట్లే...క్షిణీం, సాక్షిణీం సాక్షిణ్యో సాక్షిణీః అట్లేమ...సాక్షిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాపయక్, మ్లాపయక్ మ్లాపయన్తా మ్లాపయన్తః మ్లాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అభిమానేన ఉస్థాః అభిమానోస్థాః తైః అభిమానోస్థైః, ఉస్థేన ఉస్థాభ్యాం ఉస్థైః అభిమానోష్ఠశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వనమాలాం, వనమాలాం వనమాలే వనమాలాః వనమాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముఖే అనిలాః ముఖానిలాః తైః ముఖానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః ముఖానిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అట్లేమేతి. పునః అట్లేమలోలుపాయాః ఆలింగనలుభాయాః, వధ్వాః రేవత్యాః, స్తనయోః కార్కశ్యస్య కాతిన్యస్య సాక్షిణీ ముపద్రవ్యంతి, నిత్యం పీడ్యమానా మితి భావః 'సాక్షాద్దృష్టరి సంజ్ఞా యా మి' తి సాక్షాచ్ఛబ్దా దినిప్రత్యయః. వనమాలాం అభిమానోష్ఠై రహంకారతప్తైః ముఖానిలైర్నిశ్వాసవారైః, మ్లాపయక్ గ్లాపయక్, మ్లాప తేర్ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'అదేచ' ఇతి ఆత్మేపుగాగమః. అమ్లా సే మ్లానసంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

శ్లో. దధత్సంధ్యారూణవోమస్ఫురత్రారానుకారిణీ,

ద్విషద్ద్విషోపరక్తాంగసంగినీ స్వేదవిప్రుషః.

౧౮

టీ. సంధ్యా...రిణీః-సంధ్యా=సంధ్యాకాలముచేత, అరుణ=ఎఱ్ఱనగు, వోమ=ఆకాశమందు, స్ఫురత్=మెఱయుచున్న, తారా=నక్షత్రములను, అనుకారిణీః=పోలుచున్నవియు, ద్విష...సంగినీః-ద్విషత్ = శత్రునందలి, ద్వేష = విరోధముచేత, ఉపరక్త=ఎఱ్ఱవారిన, అంగ=ఒడలియందు, సంగినీః=కూడికగల, స్వేదవిప్రుషః=చెమటతుంపురులను, దధత్=ధరించుచున్నవాడై.

తా. సంధ్యాకాలమందు ఎఱ్ఱనైయుండు ఆకాశముననుండు చుక్కలవలె శత్రువుతలపునకువచ్చినందునంగలిగిన కోపముచే నెఱ్ఱనైన యొడలినిండ తెల్లగానిండిన చెమటచుక్కలుగలవాడై.

శ. స.—దధత్, దధత్ దధతా దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సంధ్య యారూణం సంధ్యారూణం సంధ్యారూణంచ తత్ వోమచ సంధ్యారూణవోమ సంధ్యారూణవోమి స్ఫురత్త్యః సంధ్యా...స్ఫురత్త్యః సంధ్యా...రత్త్యశ్చ తాః

తారాశ్చ సంధ్యా...తారాః సంధ్యా...తారాః అనుకుర్వంతి సంధ్యా...కాలాంతః
తాః సంధ్యా...దిటిః, కాలిటిం కాలిశ్యా కాలిటిః సంధ్యా...కాలిటిశ్చ. ఈ. శ్రీ. ద్వి. బ. ద్విమతి ద్వేషః ద్విమద్వేషః ద్విమద్వేషేణ ఉపరక్తం ద్విమద్వేషోపరక్తం
ద్విమ...రక్తంచ తత్ అంగంచ ద్విమ...క్రాంగం ద్విమ...శాంజంతి ద్విమ...
గంగిశ్యః తాః ద్విమ...గంగిటి, గంగిటిం గంగిశ్యా గంగిటి. ద్విమ...గంగిశ్చ. ఈ. శ్రీ. ద్వి. బ. స్వేదస్య విశ్రమః స్వేదవిశ్రమః తాః స్వేదవిశ్రమః, స్వేద
విశ్రమం స్వేదవిశ్రమే స్వేదవిశ్రమః ద్విమద్వేష...విశ్రమ్య. త. శ్రీ. ద్వి. బ.

దధదితి. పునఃసంధ్యయా అరుణే వోమ్ని, మృగంతే ప్రారా, అనుకుర్వంతి
తథోక్తాః, కుతః ద్విమతి శత్రా, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేనంగే వపుషి గంగి స్సక్తాః,
స్వేదవిశ్రమః స్వేదవిశ్రమా, 'పుషంతివిశ్రమ్యతాః పుషాంతో విశ్రమః ప్రియా
మిత్యమరః. దధత్. దధానః 'నాభ్యస్తాచ్చతు' రితి సమభావః ఉపచాలంకారః.

శ్లో. ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళప్రేషా,
కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధ చ్చౌరపల్లవీమ్.

టీ. ప్రోల్ల...త్విష-ప్రోల్లసత్ = మెఱయుచున్న, కుండల = అంటుపోగుల
యందు, ప్రోత = చెక్కెబడిన, పద్మరాగ=పద్మరాగమణులయొక్క, త్విష=కాంతి
చేత, కృష్ణోత్తరాసంగరుచం=కృష్ణ=నల్లనైన, ఉత్తరాసంగ=ఉత్తరీయముయొక్క,
రుచం=కాంతిని, చాతపల్లవీం=మామిడి చిగురుసంబంధమైనదానినిగా, విదధత్ =
చేయుచున్నవాడై.

తా. పద్మరాగపుటంటుజోడుయొక్క మెఱ్ఱని కాంతియొక్క కల
యికచేత మెనున్న నల్లనియుత్తరీయమును లేతమామిడాకువన్నెగల
దానినిగాఁ జేయుచు.

శ. గ.—కుండలయాః ప్రోతాని కుండల ప్రోతాని పద్మరాగాణాం దళాని
పద్మరాగదళాని, కుండలప్రోతానిచ తాని పద్మరాగదళానిచ కుండలప్రోత పద్మరాగ
దళాని ప్రోల్లసంతితాని కుండల...దళానిచ ప్రోల్ల...దళానిప్రోల్ల...దళానాం త్విట్
ప్రోల్ల...త్విట్ తయాప్రోల్ల...త్విష, త్విష త్విషాద్భ్యాం త్విషిః ప్రోల్లస...తిచ్ఛిష్టః
చ. శ్రీ. త్వు. ఏ. కృష్ణశ్చాసా ఉత్తిరాసంగశ్చ కృష్ణోత్తరాసంగః కృష్ణోత్తరా
సంగస్యయో కృష్ణ...యో తాంకృష్ణ...రుచం, రుచం రుచా రుచః కృష్ణ...రుచ్ఛిష్టః
చ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. విదధత్, విదధత్ విదధతా విదధతః విదధచ్ఛిష్టః త. పు. ప్ర. ఏ.
చాతపల్లవస్య ఇయంచాతపల్లవీ తాం చాతపల్లవీం, పల్లవీం పల్లవ్యో పల్లవీః చాత
పల్లవీశ్చ. ఈ. శ్రీ. ద్వి. ఏ.

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్షణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం న్యూతానాం, పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషాకాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వా ద్వేషాః కర్తృణిక్యః యజాదిత్వా త్సంప్రసారామ్ కృష్ణోత్తరాంగో నీలోత్తరీయమ్. 'ద్వాప్రా వాఠోత్తరాంగో సహ బృహతికా తథా, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే' త్యమరః. తస్య రుచం, చూతపల్లవస్వేహం చూతపల్లవీం, విదధత్ విదధానః లోహితమిశ్రణా చూతపల్లవవద్ధూహ్రం కుర్వన్నిత్యర్థః. 'ఘామ్రఘామతాకృష్ణలోహితే' ఇత్యమర వచనాత్. అత్రవ్యవ్యయవోఽన్యదీయత్వాయోగా త్సాదృశ్యాత్తేషే నిదర్శనా.

శ్లో. కకుద్ది కన్యావక్త్రంతర్వాసలభ్యాధివాసయా,

ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమృక్. ౨౦

టీ. కకుద్ది...సయా-కకుద్ది కన్యా=రేవతీదేవియొక్క, వక్త్ర=ముఖముయొక్క, అంతః=లోపల, వాస=ఉనికిచేత, లబ్ధ=పొందఁబడిన, అధివాసయా = తావిగల, మదిరయా=మద్యముచేత, కృతానువ్యాధం-కృత=చేయఁబడిన, అనువ్యాధం=కలయిక గల, ముఖామోదం-ముఖ=నోరియందలి; ఆమోదం=సుగంధమును, ఉద్వమృక్=బయలుపఱచుచు.

శ. స.—కకుద్ది నః కన్యా కకుద్ది కన్యా కకుద్ది కన్యాయాః వక్త్రం కకుద్ది కన్యా వక్త్రం కకుద్ది కన్యా వక్త్రస్య అంతః కకుద్ది...క్రాంతః కకుద్ది...క్రాంతః వాసః కకుద్ది...వాసః కకుద్ది...వాసేనలబ్ధః కకుద్ది...లబ్ధః కకుద్ది...లబ్ధః అధివాసః యస్యాస్యా కకుద్ది...వాసా తయా కకుద్ది...సయా, అధివాసయా అధివా సాభ్యాం అధివాసాభిః కకుద్ది...వాసాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. ముఖస్య ఆమోదః ముఖామోదః తం ముఖామోదం, ఆమోదం ఆమోదో ఆమోదాక్ ముఖామోదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. మదిరయా మదిరాభ్యాం మదిరాభిః మదిరాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. కృతః అనువ్యాధః యస్మిన్వాసః కృతానువ్యాధః తంకృతానువ్యాధం, కృతానువ్యాధం కృతానువ్యాధో కృతానువ్యాధాక్ కృతానువ్యాధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉద్వమృ తీతి ఉద్వమృక్, ఉద్వమృక్ ఉద్వమస్తా ఉద్వమస్తః ఉద్వమచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ.

కకుద్దితి. పునః కకుద్ది కన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరభ్యంతరే వాసేన స్థిత్యా, లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తన్నుఖసారభవానీతయేత్యర్థః. 'సంస్కారో గంధమాల్వాద్యై ర్యస్యా తదధివాసన మి' త్యమరః. మదిర యా, కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం, ప్రియాగంధూషగంధనమిత్యర్థః. 'వ్యధజసారమప సర్గ' ఇతి అనుపసృప్తాదప్రతిత్యయవిధానాదుపసృప్తా ద్వ్యధేర్ఘ్విత్వయః. ముఖామోదం ముఖగంధవిశేషమ్. 'ఆమోదస్సోఽతీనిర్ధారీ'త్యమరః. ఉద్వమృక్ ఉద్గిరక్ అత్ర మదిరారామముఖయోః, స్వగంధతిరోధానేన, రామాముఖతద్గంధూషమద్యగంధ

స్వీకారా తద్గుణయోః తస్మాత్తరస్మాత్త విశేషకత్వేన పూర్వపాశేతత్వా దంగాం నిభావేన సంకరః. తద్గుణః స్వగుణత్వాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతిః తిలక్షణాత్.

శ్లో. జగాద వదనచ్చుద్వపద్వపర్వంతపాతినః,

నయ న్మధులిహ శ్వైత్యత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః.

౨౧

టీ. వదన...పాతినః=వదన=ముఖమునెడు, ఛద్వ=కపటముగల, పద్వ=కమలము యొక్క, పర్వన్వ=చెంతను, పాతినః = మెలగుచున్న, మధులిహ=తుమ్మెదలను, ఉదగ్రదశనాంశుభిః - ఉదగ్ర = చెల్లివిరియుచున్న, దశన = దంతములయొక్క, అంశుభిః=కాంతులచేత, శ్వైత్యత్యం=తెల్ల దశమును, నయన్ = పొందించుచు, రామః= బలరామస్వామి, జగాద=పరికను.

తా. నోటి సువాసనలకు మూగుచున్న తుమ్మెదలను దంతకాంతులచే దెల్లబఱచుచు బలరామస్వామి మాటలాడఁచొడఁగెను.

శ. స.—జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్తాద కర్తకాత్ ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. వదనమితి ఛద్వయన్యతత్ వదనచ్చుద్వ వదనచ్చుద్వ చ తత్ పద్వంచ వదనచ్చుద్వపద్వం వదనచ్చుద్వపద్వన్య పర్వన్వః వదన...పర్వన్వః వదన...పర్వన్వే పతంతీతివదన...పాతినః తాన్ వదన...పాతినః, పాతినం పాతినా పాతినః వదన...పాతిన్ శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. నయన్, నయన్ నయన్తా నయన్వః నయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మధుని, లిహన్తితి మధులిహః తాన్ మధులిహః, మధులిహం మధులిహా మధులిహః మధులిట్పబ్దః హ. పు. ద్వి. బ. శ్వైత్యన్యభావః శ్వైత్యం తత్ శ్వైత్యం, శ్వైత్యం శ్వైత్యే శ్వైత్యాని శ్వైత్యశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. దశనానాం అంశవః దశనాంశవః ఉదగ్రాశ్చ తే దశనాంశవశ్చ ఉదగ్రదశనాంశవః తైః ఉదగ్రదశనాంశుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ఉదగ్ర...శుశబ్దః ఉ. పు. త్య. బ.

జగాదేతి. వదనమేవ. ఛద్వకపటం, యన్య త త్పద్వం వదనపద్వమిత్యర్థః, ఛలా విశదేవాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాఽపహ్నవః. తన్య పర్వంతపాతినః ప్రాంతచారిణః మధుని లీహంతీతి మధులిహః మధుపాన్, క్విన్. ఉదగ్రై రుచ్చితై ర్దశనాంశుభిః దంతకాంతిభిః, శ్వైత్యం ధావశ్యం, నయన్ ఏవం జగాద తద్గుణాలంకారః. తన్య మధుపసన్నిధాపకవదనాపహ్నవపాశేతత్వాత్తేన సంకరః.

అవ. బలరామస్వామి చెప్పిన విషయమును చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. యద్వాసుదేవే నాదీన మనాదీనవ మిరితమే,

వచన స్తస్య సుది క్రియా కేవల ముత్తరమ్.

౨౨

టీ. వాసుదేవేన = శ్రీకృష్ణస్వామిచేత, అదీనం = నిబ్బరమైనదియు, అనాదీనవం = దోషరహితమైన, యత్ = ఏమాట, ఈరితం = చెప్పబడినదో, తస్య = ఆ, వచనః = మాటకు, సపది = వెంటనే, క్రియా కేవలం = (ఆయనచెప్పినట్లు) చేయుటయే, ఉత్తరం = ప్రతివచనము.

తా. ఇప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు చెప్పినమాట యెంతయు నొప్పుచున్నది. అందు ఏదోషమును గానరాదు. మనమిప్పు డామాటచొప్పు నడచుటకంటే బదులు చెప్పవలసినదేదియులేదు.

శ. స. — యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వసుదేవస్యా పత్యం పుమాః వాసుదేవః తేన వాసుదేవేన, వాసుదేవేన వాసుదేవాభ్యాం వాసుదేవైః వాసుదేవశబ్దః అ. పు. త్య. ఏ. దీనం నభవతీ త్యదీనం, అదీనం అదీనే అదీనాని అదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నాస్తిఅదీనవో యస్మిన్ తత్ అనాదీనవం, అనాదీనవం అనాదీనవే అనాదీనవాని అనాదీనవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఈరితం, ఈరితం ఈరితే ఈరితాని ఈరితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వచనః, వచనః వచసోః వచసాం వచశబ్దః స. న. ష. ఏ. తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. న. ష. ఏ. సపది అవ్య. క్రియా, క్రియా క్రియే క్రియాః క్రియాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కేవలం అవ్య. ఉత్తరం, ఉత్తరం ఉత్తరే ఉత్తరాణి ఉత్తరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

రామా జగాదే తుక్తం, కిం త ది త్యాకాంక్షాయా మాహః—

యదితి. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకాతరం, నాస్త్వాదీనవోఽస్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవోమత' ఇతి విశ్వః. య ద్వచ ఈరితం 'ఉత్తిష్ఠమానస్తు పర' ఇత్యాది పక్ష మాశ్రిత్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య వచనః, సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠానమేవోత్తరం, సిద్ధాంతతత్వేనోక్తత్వా దితి భావః.

అవ. ఈసంగతి నే చెప్పబోవుచు దీనినిమించిన మంచిమాట లేదనుచున్నాడు.—

శ్లో. నైత ల్లఘుపి భూయస్యా వచో వాచాతిశయ్యతే,

ఇంధనౌఘధగవ్యగ్నిస్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్.

. ౨౩

టీ. లఘుపి = కొంచమైనను, ఏతత్ = ఈకృష్ణునిదగు, వచః = వాక్యము, భూయస్యా = విస్తరమైన, వాచా = వాక్యముచేత, నాతిశయ్యతే = మించబడదు. తథాహి = అట్లేకదా, ఇంధనౌఘధగపి = కట్టెలమోపునను గాల్చునదియైనను, అగ్నిః = నిప్పు, త్విషా = తనకొంతిచేత, పూషణం = మాయుని, నాత్యేతి = మించినదగు.

తా. ఈ కృష్ణవాక్యము కొంచమైనను విపులార్థముగలదిగావున నింకొక రెంత హెచ్చుగా నుపన్యసించినను వినికి నుంచి సారము తేలదు. ఎన్నికట్టెల ప్రోవులను గాల్చుగలిగినను అన్ని తేజస్సున సూర్యుని నుంచు జాలదుగదా.

శ. స. — స. అవ్య. ఏకత్ ఏతే ఏతాని ఏకచ్ఛబ్దః ద. స. ప్ర. ఏ. లఘు లఘునీ లఘుని లఘుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. భూయస్యా భూయసీభ్యాం భూయసీభిః భూయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వచః వచసీ వచావీ వచశ్శబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. వాచా వాగభ్యాం వాగ్భిః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అతిశయ్యతే అతి శయ్యేతే అతిశయ్యస్తే అతిపూర్వకశీత్ స్వస్తే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్ కర్తణి వర్త మానే లటి అత్త నే ప్ర. పు. ఏ. ఇంధనానాం ఓఘః ఇంధనాఘః ఇంధనాఘం దహ తీతి ఇంధనాఘభక్, భక్ దహా దహః ఇంధనాఘభక్శబ్దః హ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నిః అగ్ని అగ్నియః అగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వీషా త్వీషాభ్యాం త్వీష్యాః త్వీష్యబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. స. అవ్య. అత్యేతి అతీతః అతియన్తి అతిపూర్వక ఇన్ గతావత్యస్తా త్సకర్త కాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. పూషణం పూషణో పూష్టః పూషణశబ్దః స. ప్ర. ద్వి. ఏ.

అథైతదేవ ప్రతిపాదయన్యత్, అపర్యాతిశయమయతయోపస్కరోతి. —

నైతదితి. అఘు సంఖీ ప్రపమి, ఏత ద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృ తయావీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభక్త్యే' త్యాదివా ఈయమన్. 'బహుల్లోపాభూచబహు' లిటికారలోపః. బహుశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. సువర్ణ త్యాదితిభావః. శిబః కర్తణి లిట్ యక్. 'అయవ్యేక్షిటి'తి అయదాదేశః. తథా హి — ఇంధనాఘా దహతీతి ఇంధనాఘభక్ తాష్టరాశిదాహకః, భూయావవీత్యర్థః. 'క్వీషిఘత్వభక్త్యభిషేభవా'. అగ్నిః త్వీషా ప్రభయా, పూషణం మూర్త్యం, అల్పమవీతిభా వః. నాత్యేతి నాతిక్రమతే, తేజసః ప్రభావత్వ మిద వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వ హేతు రి త్యర్థః. అత్త సమాసధర్త స్థలంబప్రతిబంబతయోక్తే ర్ద్వైప్రసాదాంతరః. అవ. వివచోః గృష్ణవాక్యమే చాలును. ఏ వాగాడంబరముకూడ నేల యను దానిని గూర్చి చెప్పును. —

శ్లో. సంఖీ ప్రస్థాప్యతోఽనైవ వాక్యస్యాన్తగరియసః,

సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే.

అర

టీ. ఆరః = ఇందువలన, సువిస్తరతరాః = మిగుల విపులములైన, మే =

నాయొక్క, వాచః = పలుకుట, సంఖీ ప్రస్థాపి = సంగ్రహించఁగఁ దీనవైన,

మాఘటీక — 17

అర్థగరీయః - అర్థ = సారాంశముచేత, గరీయః = గొప్పవైన, అన్యైవ = ఈ, వాక్యస్య = మాటకు, భాష్యభూతాః = భాష్యమువంటివి, భవన్తుః అగుగాక.

తా. ప్రకృతాంశము కృష్ణవాక్యమే చాలును గాని నేనుగూడ గంభీరాధ్యక్షముగల ఆయనమాటలకు వ్యాఖ్యానమువలె చక్కగా విప్పి చెప్పెదను.

శ. స. — సంక్షిప్తస్య సంక్షిప్తయోః సంక్షిప్తానాం సంక్షిప్తశబ్దః అ. న. మ. ఏ. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. న. మ. ఏ. అతః తసిలస్త మవ్యయం. అవ్య. వాక్యస్య వాక్యయోః వాక్యోనాం వాక్యశబ్దః అ. న. మ. ఏ. అత్యస్తం గురు గరీయః అర్థేన గరీయః అర్థగరీయః తస్య అర్థగరీయః, గరీయః గరీయసోః గరీయసాం అర్థగరీయశబ్దః స. న. మ. ఏ. సుష్ఠువిస్తరాః సువిస్తరాః అతిశయేన సువిస్తరాః సువిస్తరతరాః, సువిస్తరతరా సువిస్తరతరే సువిస్తరతరాః సువిస్తరతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. వాక్ వాచా వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భాష్యైః భూతాః భాష్యభూతాః, భాష్యభూతా భాష్యభూతే భాష్యభూతాః భాష్యభూతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భవతు భవతాత్ భవతాం భవన్తు భూసత్తాయా మిత్యస్తా దకర్తకాధాతోః కర్తరి విధ్యాదాలోటి పరస్మై. ప్ర. బ. మమ మే అవయోః నౌ అస్తాకం నః అస్తచ్చబ్దః ద. పు. మ. ఏ.

యది హరివచో వాత్తిశయ్యతే అలం తస్మి తవాల్పవాగాడంబరై రత ఆహ. —

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయినీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, ప్రథనేవావశబ్దః ఇతి ఘట్ ప్రతిషేధే. 'ఋదోర బిత్వమ్ మేవాచః, సంక్షిప్తస్యల్పాత్పరస్యాపి, అర్థేన గరీయః. నూత్రకల్పస్యేత్యర్థః. 'అల్పాత్పర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతో ముఖమ్, అస్తోభ మనవద్యం చ నూత్రం నూత్రవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. అన్యైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యై స్సమూః నిత్య సమాసః. 'క్షాదా జంతో భూతం క్షిబం సమేఽతీతే చిరేత్రిష్వి'తి వైజయంతి. వ్యాఖ్యానరూపాభవంత్యిత్యర్థః. నూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషో భాష్యం. 'నూత్రస్థం పద మాదాయ వాక్యై స్సూత్రానుసారిభిః, స్వపదానిచ వర్ణ్యంతే భాష్యం భాష్యవిదో విదు' రితి లక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేషప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యానయతే న త్వతిశయాయ. ప్రత్యాఖ్యానయత ఇత్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లు తిన్నగా దండయాత్రనే స్థిరపఱచుచు దీని కుద్ధపుండ్రజైన నడ్డు చెప్పునేమో అని మూడు శ్లోకములచే దానిని నిరాకరించును. —

శ్లో. విరోధివచసో మూకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,

జడాన ప్లవమలోమార్థాన్ ప్రవాచః కృతినాం గిరః.

అగ్ని

టి. కృతివాం=నేరుపరులయొక్క, గిరః=మాటలు, విరోధవచః=విరుద్ధపు మాటలుగల, వాగీశానపి=వాక్యములనుపైతము, మూకాకా=మూలవాచినిగా, కుర్వతే=చేయుచున్నవి. అనులోమార్థాకా=అనుకూల వచనములుగల, జడాచః=అడ్డాలను పైతము, ప్రవాచః=సంభాషణనుచురులనుగా, కుర్వతే=చేయుచున్నవి.

తా. ప్రాజ్ఞులైనవా రంకి లెఱిగి మాడాచీరేని వారికిఁ బ్రతికూల ముగా మాటలాడఁ దలఁచుకొన్నవా రెంతవానకుదులయ్యును నోడి పోవుదురు. వారికనుకూలులేని యెంతమందిలైనను మంచివాగ్ధోరణి కలవారగుదురు.

శ. స.—విరోధని వచాంసి యేషాంతే విరోధవచః తాక విరోధవచః, వచసం వచసా వచః విరోధవచశబ్దః స. పు. ద్వి. బ. మూకం మూకా మూకాకామూక శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. వాచాం ఈశా వాగీశా తాక వాగీశాకా, వాగీశం వాగీశా వాగీశాకా వాగీశశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే దుకృచ్ఛక రణే ఇత్యస్తా త్వకర్తకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త నేపది ప్ర. బ. జడం జడా జడాకా జడశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. అనులోమః అర్థః యేషాంతే అనులో మార్థాః తాక అనులోమార్థాకా, అర్థం అర్థా అర్థాకా అనులోమార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ప్రగల్భా వాచ యేషాంతే ప్రవాచః తాక ప్రవాచః, ప్రవాచం ప్రవాచా ప్రవాచః ప్రవాచ్ఛబ్దః చ. పు. ద్వి. బ. కృతినః కృతినోః కృతివాం కృతికాశబ్దః న. పు. మ. బ. గీః గిరః గిర్యబ్దః శేషాంతః స్త్రీ. ప్ర. బ.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయత్వా తప్రోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాచక్షే.—

విరోధీత్యాది. కృతివాం కుశలావాం, గిరి కర్తవ్యః, విరోధవచః ప్రతికూల వాచినః, వాగీశాకా వాక్యతీనపి, 'వాగీశో వాక్యతి స్వయావి' త్యమితి. మూకాకా నిర్వాచః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమానుకూలః, అర్థోఽభేదయం, యే షాంతే అనులోమార్థాః అనుకూలవాచినః ఇత్యర్థః. తాక జడాకా మందానపి ప్రవాచః ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతో నాన్తర్దిగ్. ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం మూలీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్త్యకరణాచ్చ శక్యః స్తువర్ణనయాః విశేషాలంకార భేదః. అసంబంధే సంబంధయాపాతిశయోక్తిప్రతిభోధాపిత ఇతి సంకరః.

అవ. తననా గణింస రాజునకు తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ దోచినను నీతివేత్త యగువానిమాట పథ్యముగా గ్రహింపఁదగునందు రని తలఁచుకొని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. పద్మణా శ్చక్తయ స్త్రిప్ర సిద్ధయశ్చైదయా ప్రయః,

గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్తు మితీ దుర్వైధసోఽప్యలమ్.

౨౬

టీ. దుర్వైధసోఽపి = చుటుకుఁ దనము లేనివారైనను, గ్రంథాన్ = శుక్రనీతి మున్నగు గ్రంథములను, అధీత్య = చదివి నేర్చుకొని, గుణాః = సంధి విగ్రహయానాసన ద్వైధీభావసమాశ్రయములు, పట్ = ఆట, శక్తయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులు, తిస్రః = మూడు, సిద్ధయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులవలనఁ గలిగెడు కార్యసిద్ధులు, తిస్రః = మూడు, ఉదయాః = వృద్ధిక్షయస్థానములు, త్రయః = మూడు, ఇతి = ఇట్లు, వ్యాకర్తుం = వివరించుటకొఱకు, అలం = చాలుదురు.

తా. ఎంత మతి లేని వారైనను శుక్రనీతి మొదలగు గ్రంథములు చదివి సంధ్యాదిగుణము లాటు. ప్రభుత్వాదిశక్తులు మూడు. వానివలన నయ్యెడు కార్యసిద్ధులు మూడు. వానివలన నేర్పడునట్టి పూర్వస్థితినుండి వెరుగుట తఱుఁగుట రెండును లేక యెప్పటియట్లు యుండుట అను నుదయములు మూడు. అని లెక్కఁబెట్టఁ గలిగియే యుందురు. కావున సంధ్యాది స్వరూపము మంత్ర శాస్త్ర వచనములట్లే వల్లించి యొప్పుఁజెప్పుచు అనుభవములేమి పంచాంగ నిర్ణయము జేయ లేని యుద్ధవాదులు జెప్పుమాటలు పాటిగావు అని తాత్పర్యము. ఇది యంతయు 'ఉత్తిష్టమానస్తుపరః' అను యానము నొప్పుకొనుచున్న కృష్ణవాక్యము ననుసరించి చెప్పఁబడినది.

శ. స. — పట్, పట్ పడ్ఱిః పడ్ఱ్యః, పడ్ఱ్యః పడ్ఱాం పట్సు పట్నబ్జః ప. పు. ప్ర. నిత్య బ. గుణః గుణౌ గుణాః గుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శక్తిః శక్తీ శక్తయః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తిస్రః తిస్రః తిస్రభిః తిస్రభ్యః, తిస్రభ్యః తిస్మాణాం తిస్మ ధ్రిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. నిత్య బ. సిద్ధిః సిద్ధీ సిద్ధయః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఉదయః ఉదయా ఉదయాః ఉదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. త్రయః త్రిన్ త్రిభిః త్రిభ్యః, త్రిభ్యః త్రయాణాం త్రిభు త్రిశబ్దః ఇ. పు. నిత్య బ. గ్రంథం గ్రంథౌ గ్రంథాన్ గ్రంథశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధీత్య ల్యబస్తావ్యయం వ్యాకర్తుం తుమున్నంతావ్య. ఇతి. అవ్య. దుర్వైధాః దుర్వైధసౌ దుర్వైధసః దుర్వైధశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అలం అవ్య.

నన్వాత్సనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫల మనాగ్రహ' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞ వచనం ప్రతికూలమపి గ్రాహ్య మేవేత్యాశంక్యాహ. —

పడితి. దుష్ట మేధా యేషాంతే దుశ్చేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమనిచ్చు' బామేధయో' రితి సమాసాంతోఽనిచ్చుత్వయః. గ్రంథా నాశనపాదీకా, అపత్త్య పాత్యా, గుణాః సంధివిగ్రహాయానానవైశ్వికభావసమాశ్రయభావ్యాః పట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహభావ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిక్రయసాధ్యాః పురుషభావాః లాభాత్తకాః తాశ్చుతిస్రః ప్రభువసిద్ధిర్నంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చైతి. ఉదయాః వృద్ధిక్షయస్థానానిచ త్రీణీతిన్యాయేన ఉదయాఉచ్యంతే—తత్రవృద్ధిక్షయపూర్వోక్తశక్తిక్రయసాధ్యా శక్తిసిద్ధోః పూర్వావస్థాత ఉపచయాపచయా స్థానం సామ్యేనావస్థానంతే చ త్రయ ఇతిన్యాకర్తం వ్యాఖ్యాతుం ఆలం సమర్థాః 'పర్వాప్రపంచే వ్యలమథేష్వి'తి తుముక్త ప్రత్యయః. పంచాంగనిర్ణయశక్తివికలానాం కిద్ధాదిస్వరూప సంఖ్యామాత్రపాతకానా మకాస్త్రజ్ఞత్వా దుద్ధవాదయో నగ్రహ్యవచన ఇత్యభీసంధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన సమానం ద్వైధ ముక్తయః, పద్మజా శ్చక్తయస్తిస్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. క్షయస్థానం చ వృద్ధిశ్చుతివశ్చో నీతివేదినామ్.' ఇతి అత్రావిజిగీషార్వ్యవస్థాకరణత్వం మైక్యం సంధిః విరోధో విగ్రహః. విజిగీషో రసిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్విధః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతిక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాననమ్. దుర్బలప్రబలయోః ద్వివిధః వాచికమాత్ర సమర్పణం ద్వైధీభావః. ఆరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః కోశదంజోత్థం తేజఃప్రభావః. కర్తవ్యాశ్లేషు క్షేయాత్ ప్రయత్నఉత్సాహః పాక్ష్యాచింతనం మంత్రః. సుగమ మనస్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచ్లితజాన్యచ్యంతే—'ఉత్క్రష్ట బలవీర్యస్య విజిగీషార్జయైషిణః, గుణామరక్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్మృతమ్. ఆననం కుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య పామథ్యేఽధికారా దానమ స్మృతమ్. అరేశ్చ విజిగీషేశ్చ తత్పంచవిధముచ్యతే' ఇతి. ద్వైధీభావస్తు—'బలివోర్ద్విపతో ర్ద్వధ్యే వా చాత్తానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తత కాకాక్షివ దలక్షితః. ఉచ్చిద్యమానో బలవాన్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులోద్ధతం సత్య మార్గ ముక్తయేత బలోత్కృట' ఇతి ఉత్తిష్టమానస్తు పరో నోపేత్య ఇతిపాతే ర్వాక్యం యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నితి సంక్షేపః.

అవ. కాస్త్రీయ వచనముల నుదాహరించువాడే కాస్త్రజ్ఞుడు. వానిసూటయే ప్రమాణముగా గ్రహింపఁ దగుననినఁ గాదనుచున్నాఁడు.—

శ్లో. అనిర్లోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్నినో వృథా,

నిమిత్తా దపరాదేషో ధ్ధానుష్కు సేవ్యవ వర్జితమ్.

౨౭

టీ. అనిర్లోడితకార్యస్య—అనిర్లోడిత = చక్కఁగా శోధించఁబడని, కార్యస్య = కృత్యముగల, వాగ్నినః = బహువక్తయొక్క, వాగ్జాలం = మాటల సమూహము, నిమిత్తాత్

=శుశుంధి, ఆపరాధేహః=చెరువబాగాముగలిగిన, ధానుష్కస్య=విలుకానియుక్కు, వర్ణతమివ=పరుగువలె, వృథా=వ్యర్థము.

భా. కాస్తము లెన్నిచున్నను కస్తవ్యాకస్తవ్య వివేకములేని పరమహంసమాటలు గొట్టెట్లును బాగాములుగల విలుకాని గంతులవలె నిర్మలములు. కావున కార్యమేజిగి చెప్పవానిమాటయే తీసికోవలెను. పాఠక ప్రహరణమాటలు లెక్కనేయరాదు.

క. ౪.—కస్తం కేగ్యం కార్యం అనిష్టోడితం కార్యం యేనసః అనిష్టోడిత కార్యతస్య అనిష్టోడిత కార్యస్య, కార్యస్య కార్యమోః కార్యణం అనిష్టోడితకార్య శబ్దః అ. ప. ప. ఏ. వాచా బాలం వాగ్జాలం, వాగ్జాలం వాగ్జాలే వాగ్జాలాని వాగ్జాల శబ్దః అ. ప. ప. ఏ. వాచోఽస్య సంతతి వాగ్గీ తస్య వాగ్గీహః, వాగ్గీహః వాగ్గీహోః వాగ్గీహం వాగ్గీకాశబ్దః ప. ప. ప. ఏ. వృథా అవ్య. నిమిత్తాత్ నిమిత్తాభ్యాం నిమిత్తేభ్యః నిమిత్తశబ్దః అ. ప. ప. ఏ. ఆపరాధః, ఇమః యస్యసః ఆపరాధేభ్యః తస్య ఆపరాధేహః, ఆపరాధేహః ఆపరాధేహ్యః ఆపరాధేహాణాం ఆపరాధేభ్య శబ్దః ఉ. పు. ప. ఏ. ధనుః ప్రహరణమస్య ధానుష్క తస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కమోః ధానుష్కాణాం ధానుష్కశబ్దః అ. పు. ప. ఏ. ఏవ, అవ్య. వర్ణితం వర్ణితే వర్ణితాని వర్ణితశబ్దః అ. ప. ప. ఏ.

సను కాస్తోక్తార్థవ్యాఖ్యాతన కాస్తజ్ఞః సవ గ్రహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య సేత్యాహ.—

అనిష్టోడితేతి. అనిష్టోడితం అనారోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యకార్య మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతతి వాగ్గీ వాచదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు రాగ్గీ వాచదూకశ్చ వక్తరీ' త్యమరః. 'వాచోగ్గీని' రితి గ్గీనిప్రత్యయః, తస్య వాగ్జాలం వాగాదంబరం నిమిత్తా ల్లఖ్యత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమంబిదు' రితి వైజయంతి. ఆపరాధేహః ఫలితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్యేతి ధానుష్క ధన్వి. 'ప్రహరణ మి'తి తక్. 'ఇనుసుక్తాంతాత్కః, ఇదుపధస్యచేతి షత్వం. 'ఆపరాధపువతోఽసా' లక్ష్యద్యస్పృశ్యతసాయకః, ధన్వి ధనుష్కా ధానుష్క ఇతి చామరః. తస్య వర్ణితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచోగ్రహ్యం న తు వాచాటస్యేతి భావః.

అప. ఇట్లు సాధ్యులము మొదలగువాని వల్ల వేసినంతమాత్రముననే నీతివేత్త కాదు. అనిచ్చి తానే ఆ నీతిస్వరూప మెట్టిదో తెలుపుచున్నాడు.—

శ్లో. సర్వకార్యకరీరేషు ముక్త్యాంగస్కంధపంచకమ్,

సౌగతానామివాతానోన్మ నాన్తి ముంతో మహిగః పాన్సః

ద్వి తీ య స్స క్త ము.

టీ. సర్వకార్యశరీరేషు = శరీరములందున్న కార్యములందును. అర్హస్కంధ పచ్చికం = స్కంధములందున్న పంచాంగమును, ముక్త్యా = విడిచి, జాగతాపాంతశ్చోదలకు, అన్యః = దేహభీష్మమైన, ఆత్మేన = ఆత్మకడను, మహిమ్యతాం = కావలకు, అన్యః = జేయు, మంత్రః = నితీకార్యాలోచనము, నాస్తి = లేదు.

తా. బొడ్డులకు విషయక్రమచ మనెడు రూపస్కంధమును, వానియొక్క జ్ఞానక్రమచ మనెడు వేదనాస్కంధమును, అలయ విజ్ఞాన సంతాన మనఁగా విజ్ఞానస్కంధమును నామక్రమచమును సుజ్ఞాస్కంధమును వాసనాక్రమచమును సంస్కారస్కంధమును, ఈ పంచస్కంధములకంటె ఇతరమైన ఆత్మలేదో ఆశ్లేరాజులకును కర్మరంభోపాయము పురుషస్తవ్యసంపద, దేశికాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్య సిద్ధి యను శరీరముతో తుల్యమైన పంచాంగములకంటె నితరమైన మంత్రములేదు.

శ. ౧. — కర్తం యోగ్యాని కార్యాణి కార్యాణి శరీరాణి వ కార్యశరీరాణి సర్వాణి చ తాని కార్యశరీరాణిచ సర్వకార్యశరీరాణి తేషు సర్వకార్యశరీరేషు, శరీరే శరీరయోః శరీరేషు సర్వకార్యశరీరశబ్దః అ. న. న. బ. ముక్త్యా క్త్వంత మవ్యయం. అక్లానిస్కంధా ఇవ అంగస్కంధాః పంచపరిమాణ మన్యపంచకః అద్గ స్కంధానాం పంచకః అద్గస్కంధపంచకః తం అద్గస్కంధపంచకం, పంచకం పంచకా పంచకా అంగస్కంధపంచకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మగతః భక్తిః యేషాంతే సాగతాః తేషాం సాగతానాం, సాగతస్య సాగతయోః సాగతానాం సాగతశబ్దః అ. పు. మ. బ. ఇవ అవ్య. అత్తా అత్తానా అత్తానః అత్తకాశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అన్యః అన్యః అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అప్తిస్థః సప్తి అశభువీత్యస్తాద కర్తకార్థాతోః కర్తరి వర్తమానేంటి పరస్మై ప్ర. ఏ. మంత్రః, మంత్రః మంత్ర మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహీం విభ్రతీతి మహీభృతః తేషాం మహీ భృతాం, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృచ్చబ్దః త. పు. మ. బ.

ఇత్థం షడ్గుణ్యాదిపాఠమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధి సంప్రతి స్వయం మంత్ర స్వరూప మాహ. —

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణిజేమ్యపమితసమానః వ్యాఖ్యానే సాగతానా మివేతి లింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషు శరీరేష్యవ, సర్వకార్యేష్యిత్వర్థః. అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవత్సయాః. తేషాం

శ. ౧.—మంత్రః, మంత్రః, మంత్రా మంత్రాః, మంత్రశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. యుక్తత ఇతి యోగః, యోగః, యోగా యోగాః, యోగశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అక్షర. అక్షరా అక్షరాః, అక్షరశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సర్వాణి చ తావన్యం నాని సర్వాంగాని తై స్సర్వాన్యైః, అంగేన అంగాన్యైః అంతః సర్వాన్యశ్చ. ఆ. స. త్య. బ. సంవృతైః, సంవృతేన సంవృతాన్యైః సంవృతైః సంవృతశ్చ. ఆ. స. త్య. బ. అపి అవ్య. చింత అవ్య. న అవ్య. సమాతే సమాతే సమాతే మహా మర్త్యైశ్చ త్తస్మా దకర్త కాన్తాహోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ నే నది ప్రళయపురుష ఏ...తః స్థాతుం తుమున్నంతమవ్య. పరస్తాత్, పరాత్ పరాత్ పరాభ్యాః పరేభ్యః పరశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. బ. భేదశ్చ శంకా భేదశంకా తమా భేదశంకయా, శంకయా శంకాభ్యాం శంకాభిః భేదశంకాభ్యః ఆ. ప్రీ. త్య. ఏ.

అథ మంత్రితార్థక్రియాలిఖితే దోష మాహ.—

మంత్ర ఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాన్యైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర క్షణాదిభిః శ్చోపలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽక్షిత్వశ్చ. మంత్రో విచారః, అక్షరభిరుః, యుక్తత ఇతి యోగః భట్ర ఇవ సమాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽరిభ్యశ్చ. ‘పరంమా రావ్యముభేషు పతోఽరిపరమాత్మనో’ రితి వైజయంతీ. భేదో విచారణం, తృణీయగామిత్యం చ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విశంకితు మిత్వశ్చ. న సమాతే న క్షమతే. ‘శకధృషే’ త్యాదివా తుమున్నత్యము. అతో న విశంకితవ్యం అన్యథా మంత్రభేదే కార్యమానిః స్థా దితి భావః.

అస. మతీయః నీతి స్వరూపమునుబట్టియు విలంబముచేయరాదను నభిప్రాయ మును చెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. అత్తోదయః పరజ్ఞాని ద్వయం నీతిరితీయతీ,

త దూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే.

30

టీ. అత్తోదయః—అత్త=తనయొక్క, ఉదయః=వృద్ధి, పరజ్ఞానిః—పర=శత్రువుని యొక్క, జ్ఞానిః=హనియు, ఇతి=అను, ద్వయం=రెండు, ఇయతీ=ఇంతమాత్రమే, నీతిః=నీతిసంగ్రహము, తతో=ఆరెంటిని, దూరీకృత్య=అంగీకరించి, కృతిభిః=నేర్పరుల చేత, వాచస్పత్యం = వాగ్విత్వము, ప్రతాయతే=విస్తరింపఁజుచున్నది.

తా. తనయభివృద్ధి శత్రునాశనము నను నీరెండుమాత్రమే నీతి యొక్క సారాంశములు. వీనినే నేర్పరులగు వారు పలుచెఱుగుల విస్తరించి చెప్పుదురు. కావున ననయభివృద్ధిగోరెడువాఁడు బ్రాలుమాల కయే శత్రువుల బరిమార్చవలయు.

4. 2.—అర్చనః ఉదయః అర్చనః, ఉదయః ఉదయః ఉదయః అర్చనః
 దయః, అ. ప్ర. ప్ర. వ. పరస్య జ్యోనిః పరజ్యోనిః, జ్యోనిః జ్యోనిః జ్యోనిః
 పరజ్యోనిః, ఇ. ప్ర. ప్ర. వ. త్వా అయమౌ అస్య ద్వయం ద్వయే ద్వయాని
 ద్వయః, అ. 4. ప్ర. వ. నీతిః నీతిః నీతయః నీతికర్తా, ఇ. ప్ర. ప్ర. వ. ఇతి ఆవ్య.
 ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇతి ఇయతీ, ఇయతీ ఇయత్యో ఇయత్యః ఇయతీశబ్దః ఈ. ప్ర.
 ప్ర. వ. తత్ తే తా తద్వయః ద. 5. ద్వి. వ. ఊతీకృత్య ల్యబంతమవ్య. కృతినా
 కృతివ్యాం కృతిభిః కృతికర్తా, 4. ప్ర. ప్ర. బ. వచసాం పతిః వచస్పతిః వచస్ప
 తేర్కానః వాచస్పత్యం, వాచస్పత్యం వాచస్పత్యే వాచస్పత్యాని వాచస్పత్యశబ్దః
 అ. 5. ప్ర. వ. ప్రతాయతే ప్రతాయతే ప్రతాయంతే ప్రపూర్వక తనువిస్తారే
 త్యస్తాత్కర్తకాన్తాహోః కర్తణి కర్తమానే లటి ఆత్మ నేపది ప్ర. వ.

పంచ నీతిస్సమాపర్యాలోచనయాపి న విశంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

అర్చనః ఇతి. అర్చనః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్యోని ర్దానిః ‘వీజ్యాహంజ్య
 ర్భోనిః’ త్యోనాదికో నిప్రత్యయః. ఇతి ద్వయం ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ
 ఏతావతి. ‘కిమిదంభ్యాం వో ఘో’ ఇతి వతుపోవస్యఘోశ్చ ‘ఉగితశ్చే’తి జీవ. నీతిర్నీతి
 సంగ్రహః, ఏతద్ద్వయాతిక్తో న కశ్చిన్నీతిపదాగ్లోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ షడ్గు
 న్యాదివర్ణనం, సత్తోఽప్యయ మన్యైవ ప్రపంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్ద్వయ
 మాతీకృత్య అంగీకృత్య, ‘ఊతీకృత మురరీకృత మంగీకృత’మి త్యమరః. ‘ఊర్వాదివి
 దాచశ్చే’తి గతిసంజ్ఞాయాం, ‘కుగతిప్రాదయ’ ఇతి సమానే క్త్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః
 కుశలైః, వాచస్పత్యం వాగ్విత్వం, కస్కాదిత్వాదలుక్ప్తే వృష్ట్యాః పతిపుత్రేత్యాది
 నా సత్త్వమితి స్వామీ త స్మఛందోవిషయత్వాత్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యఞ్చి
 త్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్తణి లటి. ‘తనోతేర్య కీ’త్యాత్వం, తస్మా
 దాహ్నోదయాగ్ధీరవిశంబా చ్చక్ర రుచ్చేత్రవ్యఇతి భావః.

అన. వృద్ధిగతియున్నవానికి శత్రువులను నిరసించుటతో నేమియన నట్లుగాదను
 చున్నాడు.

శ్లో. తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,

పూర్ణ శృంగోద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాంతోఽత్ర మహోర్ణవః. 30

టీ. మహీయసాం=మహాత్ములకు, పరేణాపి=ఉత్కృష్టమైనట్టియు, మహిమ్నా
 =విశ్వరూపులతో, తృప్తియోగః=తనివివోందుట, న=కూడదు, అత్ర=ఈయర్థమున,
 పూర్ణస్పృక్=పరిపూర్ణుడయ్యును, శృంగోద్రోదయాకాంక్షీ=శృంగోద్రోదయమునుకోరుచున్న
 మహోర్ణవః=సముద్రుడు, దృష్టాంతః=నిదర్శనము.

తా. కముప్రసాదము జలకరపూర్వకమున ననివలెనొక చంద్రో
రముమీను నీరీతీంచుచున్నయట్లే వాజులు మిగుల వైశ్వేంద్రగంతుల
యగును సంతయ చాలునక యింకను వృక్షకొడకు యత్నముజేయవల
యునని భావము.

శ. ౧.—తృప్తీకృగః తృప్తియోగః, యోగః యోగో యోగాః తృప్తియోగ
శబ్దః అ. తు. ప్ర. ఏ. పఠేన పరాభ్యాం పఠే. పరశబ్దః అ. తు. తృ. ఏ. ఆపి ఆవ్య.
న ఆవ్య. మహతోభావః మహిమాలేన మహిమ్నా మహిమ్నా, మహిమభ్యాం మహి
మభిః మహిమశబ్దః న. తు. తృ. ఏ. ఆత్మంతం మహంతః మహీయాంనః తేషాం మహీ
యసాం, మహీయనః మహీయనాః మహీయసావ్ మహీయశబ్దః న. తు. డ. బ.
పూర్వః పూర్ణో పూర్ణా. పూర్వశబ్దః అ. తు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్య ఉదయః చంద్రోదయః
చంద్రోదయం ఆకాంక్షితీ చంద్రోదయకాంక్షీ, ఆకాంక్షీ ఆకాంక్షీనా ఆకాంక్షీనః
చంద్రోదయా కాంక్షీశబ్దః న. తు. ప్ర. ఏ. దృష్టః అంతః యస్మిన్ అంతః, అంతః అంతో అంతా. దృష్టంతశబ్దః అ. తు. ప్ర. ఏ. ఆత్మ త్రలంతమవ్య. ఆధ్వాని
అస్మిన్ సంతీతి అన్యః మహంభావవ్యవస్థ మహర్షయః, అన్యః అన్యనా అన్యవా
మహర్షశబ్దః అ. తు. ప్ర. ఏ.

నను లభ్యోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యా నేత్యాహః—

తృప్తియోగఇతి. మహీయసాం మహత్తనాం, పఠేన ప్రధూలేవాపి, మహి
మ్నా బ్యోక్త్యేన, తృప్తియోగః మహానయ మస్తాకం విభవ ఏతావానేన అల మితి
సంతోషలాభః, న, ఆత్మ తృప్త్యభావే పూర్వ స్పృశ చంద్రోదయాకాంక్షీ, వృద్ధ్య
ర్థమితిభావః. మహర్షవ సుమత్రవీవ దృష్టంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిన్
న దృష్టంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యవత్. న రాజ్ఞాం వృద్ధశలంబుధిః
కార్యా. ‘అసంతుష్టా ద్విజానస్థా సుంతుష్టా ఇవ పాక్షివాః, సలజ్ఞాగణికానస్థా నిర్లజ్జే
వకులాంగ నా” ఇతి న్యాయా దితి భావః. నాయం దృష్టంతాలంకారః, కింప్రతి
బింబభావేనాపమ్యస్య గమ్యత్వే తస్మాత్తానాత్. కిం న దృష్టంతశబ్దేన తస్మా
భిధానాత్ ఉపమాంకారః. అతవీవ దృష్టంతోదాహరినిదర్శకరూపాః ఇద్వా న
ప్రయోక్తవ్యాః పాపరుక్త్యా పఠే కిత్వేకావశ్యలంకారః.

“అసంతుష్టా ద్విజానస్థా సుంతుష్టా ఇవ పాక్షివాః, సలజ్ఞాగణికానస్థా నిర్లజ్జే
వకులాంగ నా” యనున్యాయము రియక్తమున బాంబుచున్నది.

అన. అట్లయినను దనివినోందుట యవశ్యవహమనుచున్నాము.—

శ్లో. సంపదా సుస్థిరం మనోభవతి స్వల్పయాపి యః,

కృతకృత్యో విధిస్తస్యేన వర్ధయతి తస్యతామ్.

32

టీ. యః=ఎవడు, స్వల్పయాపి=కొంచెమైనను, సంపదా=కలిమిచేత, సుస్థిరం=మనః=స్వచ్ఛచిత్తుడవగువాడగుడు, భవతి=అగునో, తస్య=వానియొక్క, తాం=అందునను, కృతకృత్యః = తనపని నెఱవేర్చుకొనిన, విధిః = దైవము, సవర్ధయతి = పెంపొందఁజేయుడు, ఇతి=అని, మన్యే=తలఁచెదను.

తా. కలిగినవానితో తృప్తిబొంది పురుషకారములేకుండనుండు వానిఁ దైవముతోద్బుధుడను అని తలంచెదను.

క. ౧.—సంపదా సంపదాభ్యాం సంపద్భిః సంపచ్ఛబ్జః ద. శ్రీ. తృ. ఏ. సుస్థిరమాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరమన్య, మన్యః మన్యా మన్యాః సుస్థిరమన్యశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. భవతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధ్యలోః కర్తరి కర్తమాసేటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. స్వల్పయా స్వల్పాభ్యాం స్వల్పాభిః స్వల్పాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. ఏ. ఆపి అవ్య. యః యా యే యచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. కర్తుం యోగ్యం కృత్యం కృతం కృతం కృత్యం యేనసః కృతకృత్యః, కృత్యః కృత్యా కృత్యాః కృతకృత్యశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. విధిః, విధి విధయః విధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మన్యే తిజస్తప్రతియాపకమవ్యయం. న అవ్య. వర్ధయతి, వర్ధయతి వర్ధయతః వర్ధయంతి వృషవృద్ధావిత్యస్తాత్సకర్త కాణ్ణి జంతాత్కర్తరివర్తమాసేటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్జః ద. పు. మ. ఏ. తాం తేతాః తచ్ఛబ్జః ద. శ్రీ. ద్వి. ఏ.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదేతి. యః స్వల్పయా సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, స్వస్థమానీ భవతి, 'ఆరుద్ధివది'తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావత్తేవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతితి మన్యే పారుషహీనం దైవమపి జాగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారార్థ్యా దితి భావః. మన్యే ఇత్యేతస్య వాక్యార్థః కర్త. మన్య ఇత్యేతిజంత ప్రతియాపక మవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ద్రువం రూపం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

అన. ఇదిగాక పరాక్రమమునల్ల లభించినదియే యుదయము (వృద్ధి) గాని మఱియొండుగాదని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సమూలఘాత మఘ్నంతః పరా నోద్ధ్యంతి మానినః,

ప్రధ్వంశితాంధతమన స్త త్రోదాహరణం రవిః.

33

టి. మానినః = మానసములు, పరాక = శత్రువులను, సమాధిభూతం = మృత్యువును, అప్పుంతః = సంహరించునానై, నోద్యంతి = ఉదయమున కప్పుండునానై. తత్ర = అదిచూచుచు, ప్రక్షంశితాంధతమః = ప్రక్షంశితం = ఉదయమునుబట్టి ముందే) కింపనుడిక, అంధతమః = గాఢాంధకారముగల, రవిః = సూర్యుడు, ఉదాహరణం = దృష్టాంతము.

తా. సూర్యుడు చీకటిని హోగొట్టి యుదయించు చందమున రాజులు శత్రువులను దనుమాడియే యభ్యుదయమును గాంతుర.

శ. స. — సమాలంఘత్వా సమాలఘాతం గమంతమవ్యయం, అప్పుంతః, అప్పున్ అప్పుంతో అప్పుంతః అప్పుచ్చట్టః త. పు. ప్ర. బ. పరాన్, పరం పరా పరాన్ పరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. న అవ్య. ఉదేతి ఉదీతః ఉద్యంతి ఉత్పూర్వకాన్ గతావిత్తస్తా దకర్త క్కానాతో. కర్తరి వర్తమానేలత్ పర్వచ్ఛిని ప్ర. బ. మాన ఏషమస్తీతి మానినః, మాన మానినా మానః మూచ్చట్టః త. పు. ప్ర. బ. అంధయ తీత్యంధం అంధంతమః అంధతమః ప్రక్షంశితం అంధతమః యేన స. ప్రక్షంశితాంధతమః, తమః తమనా తమనా. ప్రక్షంశితాంధతమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తత్ర త్రలంతమవ్యయం ఉదాహరణం ఉదాహరణే ఉదాహరణారి ఉదాహరణశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. రవి, రవి, రవి రవయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

కించ పరాక్రమలబ్ధవినోదయో నాన్య ఇత్యాహ. —

సమాలఘాతమితి. మానినః అభీమానవంతః. పరాక శత్రుకా, సమాలంఘత్వా సమాలఘాతం, అప్పుంతః అనుస్తూయంత ఇత్యర్థః, 'సమాలంఘక శీలేషు హాక కృశ్ గ్రహ' ఇతి గమన్పిత్యయః. 'హసస్తార్పిన్నిలో' రితి వకారస్య తకారః. హోహంతే జ్ఞేన్నే ప్సి' తి కుత్యం. కషడిషు యథావిధ్యమప్రయోగ ఇతి హంతే రనుప్రయోగతః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వై నోద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వై నోదయే అంధయతీ త్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమః. 'ధ్యాంతే గాఢే' అంధతమః సమీ త్యమః. 'అవతమసముధేభ్యస్తమస' ఇత్యచ్చిత్త్యయః. ప్రక్షంశిత మంధతమః యేన స, ఉదయాత్పాగితి భావః. రవిః ఉదాహరణం దృష్టాంతః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహాద్దన ఇతి వదుపమాంకారః. న దృష్టాంత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇదియునుంగాక శత్రువులను జంపనివో బ్రతిష్ఠయే లేదనుచున్నాడు. —

శ్లో. విమత మఖలేకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుష్టభా,
అనీత్యా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే.

టీ. కదకం = శ్రుపక్షమును, ఆఖిలకృత్య = నిర్మూలముజేయక, ప్రతిష్ఠా = నిలువఁజేయుట, ముద్గభాః = ముద్గభుగదా, తథాహి = అదియట్లేగదా, ఉదకం = నీరు, ఘోం = త్రవ్వఁజేయుననియెడు ముమ్ము, పంకతాం = బురదయగుటను, అనీత్వా = చాచించక, నావతిష్ఠతే = ఉండదు.

తా. శత్రువర్గమును మొదలంటు దెగనటికిననే గాని నెమ్మదిగా నిలువ మీలుగాదు. ఎగసి తనవైఁ గ్రమ్ముకొని వచ్చుధూళిని బురదగా చూడఁగొన్నయేగదా నీరు నిర్మలస్థితి నుండనోవును.

శ. స.—విరుద్ధకృతా పక్షశ్చ విపక్షః తం విపక్షం, విపక్షం విపక్షౌ విపక్షౌ విపక్షశ్చ. ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఆఖిలం ఖిలం కృత్యాఖిలకృత్య న ఖిలకృత్య ఆఖిలకృత్య ల్యబంతమవ్యయం ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠే ప్రతిష్ఠాః ప్రతిష్ఠా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఖలు అవ్య. దుఃఖేన లబ్ధంశక్త్యా దుర్లభా, దుర్లభా దుర్లభే దుర్లభాః ముద్గభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అనీత్వా త్వప్రత్యయాంత మవ్య. పంకస్య భావః పంకతా తాం పంకతాం, పంకతాం పంకతే పంకతాః పంకతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఘోం, ఘోం ఘోః ఘోః ఘోశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదకం, ఉదకం ఉదకే ఉదకాని ఉదకశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. న అవ్య. అవతిష్ఠతే, అవతిష్ఠతే అవతిష్ఠతే అవతిష్ఠంతే అవపూర్వక మృగతి నివృత్తావత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలః ఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, ఆఖిలకృత్య ఖిలముత్పన్న మకృత్వా అనుష్ఠాత్యేత్యర్థః ‘ఖిలంతు సహతస్థానమితి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. ‘అభూతతద్భావేచ్ఛి’ రితి చ్ఛిప్రత్యయః. ‘చావి’త్యన్తం తతోనక్ సమానశ్చ ప్రతిష్ఠా దుర్లభాఖలు తథాహి—ఉదకం కర్తృ-ఘోం, స్వపరిభావినీమిత్యర్థః. పంకతా మనీత్వా నాధః కృత్వేతిభావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్యైవ తీషఠీ త్యర్థః. ‘సమప్రవిభ్యః థ’ ఇత్యాత్తపేపదం వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. ఒంటిగాఁ డీకిపాలుఁడు మనలసేమి జేయఁగలండన నట్లుగాదనుచున్నాడు.—

శ్లో. ద్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,

పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహికేయోఽసురద్రుహమ్. ౩౫

టీ. ఏకోఽపి=ఒక్కఁడైనను, రిపుః=శత్రువు, యావత్=ఎంతవఱకు, ద్రియతే=నిలిచియుండునో, తావత్=అంతదనుక, సుఖం = సౌఖ్యము, కుతః = ఎక్కడిది,

కదాని=అక్షేపన, సైంహికేయ=రాహువు, అవతరణం=దేవతయొక్క, పుర=సుందర, నామం=చంద్రుని, క్షిప్నాతి=వాళించుచున్నాడు.

తా. ఒక్కడేగదా శత్రువు మరేదీ గయమని యేమట్లయినా కుండవాడు. ఒకడైతే శత్రువులెనిమిదివందలకు కాన్యముగలుగ నేరను. సింహికాతనయుడును రాహువు రాక్షసిమారుడును దేవతల సమక్షముననే చంద్రుని పీడించుచుండుచుగదా?

శ. ౧ — ప్రయతే, ప్రయతే ప్రయతే ప్రయతే భృశ్ అవధాన ఇత్యస్తాద కర్తకాత్మత్వం కర్తరి కర్తమానే లటి అత్త కేవల ప్రభువునుపైకవచనాంతః యావత్ అవ్య. ఏక, ఏక, ఏకం ఏకే ఏకైకే ఏకస్తాత్ ఏక్య ఏకైకా ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. అపి, అవ్య. రిపు. అవిష్టంబులి రిపు, రిపు. రిపు. రిమ. రిపుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. కుతః అవ్య. సుఖం, సుఖం సుఖే సుఖాని సుఖశబ్దః అ. ౧. ప్ర. ఏ. పురః, అవ్య. క్షిప్నాతి క్షిప్తేతి. క్షిప్నంతి క్షిప్నంతిభావే ఇత్యస్తాత్ కర్తకాత్మత్వం కర్తమానేలటి పరస్మైది ప్రభ పు. ఏ. నామం, నామం, నామా నామాకా నామశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఏ అవ్య. సింహికాయా అవతరణం పుమాకా సైంహికేయః, సైంహికేయః సైంహికేయా సైంహికేయః సైంహికేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అనులేభ్యః స్రుహ్యంతి అనురద్రహః. తేహం అనురద్రహం, స్రుహః స్రుహః స్రుహమ్ అనురద్రుట్పుటః హ. పు. ఏ. బ.

నవ్యయ మేకాకీ కనుపాలః కి మస్తాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహః.—

ప్రియత ఇతి. ఏకోఽపి రిపు, యావత్ ప్రియతే అనతిష్ఠతే, భృశ్ అవధాన ఇతి ధాతోస్తాదాదికా త్కర్తరి లటి. 'రిక్ శయస్విక్షిప్తి'లింకాదేకః. తావత్తవది సుఖం కుతః, 'యావత్తవచ్చ పాకర్త్యేఽవధా వి' త్యమరః. తథాహి సింహికాయా అవతరణం పుమాకా సైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహుస్సర్వస్యను సైంహికేయో విధుంతుడ' ఇత్యమరః. 'క్షిభ్యో ఛక్' అనురద్రహం దేవానాం పురోఽగ్రేనామం క్షిప్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యా తోస్య గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా దేకోఽపి శత్రుః కేతరత్యః 'అగ్నేశ్వేదమృణాచ్ఛేదం శత్రో శ్వేదం క కేదయే' దితి తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాయః.

అవ. మిగుల దుర్బలుడగు నీ చేదిరాజు మరల వేమిశేయగలవాడని యందు రని తలంచి వాడు ప్రబలండనిచెప్పట కొఱకు శత్రు మిత్రులయొక్క బలాబలముల నిరూపించుచున్నాడు.—

శ్లో. సఖా గరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమస్తా హి కార్యతః,

స్యాత్తా మమిక్ష్వా మిత్రే చ సహజప్రాకృతా వపి.

3౬

టీ. కృత్రిమః = ఉపకారకాదులగు క్రియవల్లనైన, సఖా = మిత్రుఁడు; గరీయాన్ = ప్రబలుఁడు, శత్రుత్రిమః = అపకారకాదులగు క్రియవల్లనైన, శత్రుశ్చ = శత్రువులు, గరీయాన్ = ప్రబలుఁడు, హి = ఏలవన, తా = ఆ కృత్రిమ మిత్ర శత్రులు, కార్యతః = ఉపకారకారము లనెడు కార్యములవలన నైన, సహజప్రాకృతావపి = సహజమిత్రశత్రువుల ప్రాకృత మిత్రశత్రువులును మాత్రము, అమిక్ష్వా = శత్రువులుగను, మిత్రేచ = మిత్రులగును గూడ, స్యాత్తాం = అగుదురు.

తా. కృత్రిమమిత్రుఁడు, సహజమిత్రుఁడు, ప్రాకృతమిత్రుఁడు నని కృత్రిమ శత్రువు, సహజశత్రువు, ప్రాకృతశత్రువునని శత్రువులును ముక్తై టంగులం బవగుదురు. ఆం దుపకారము జేసినవాఁడు కృత్రిమమిత్రుఁడు. పినతల్లి కొడుకులును పెత్తల్లి కొడుకులును, మేనత్త మేనమామ కొడుకులును సహజమిత్రులు. తనదేశమున కానియున్న దేశమున కావలిదేశపు రాజు ప్రాకృతమిత్రుఁడు. ఇట్లే అపకారము జేసినవాఁడు కృత్రిమశత్రువు. పినతండ్రి పెత్తండ్రులు వారి కొడుకులును సహజశత్రువులు. తనదేశమునకు సరిపాడు దేశపురాజు ప్రాకృతశత్రువు ననియెఱుంగునది. ఇందు సహజప్రాకృతమిత్రశత్రువులు వారుజేయు నుపకారాపకారములంబట్టి మిత్రులుగను శత్రువులుగను మారుచుండవచ్చును. ఉపకారముజేసి మిత్రుఁడగువాఁడును అపకారముజేసి శత్రువగువాఁడును మాత్రము తాజేసిన యాకార్యము యావజ్జీవమును దొలగనిది కావున మిత్రుఁడు మిత్రుఁడు గను శత్రువు శత్రువుగను మాత్రమే యుందురు. కృత్రిమ మిత్రశత్రుత్వము ప్రబలమైనది యని భావము.

శ. స. — సఖా, సఖా సఖాయా సఖాయః సఖిశబ్దః ఇ. ఖ. ప్ర. ఏ. అత్యంతంగురుః గరీయాన్, గరీయాన్ గరీయాంసా గరీయాంసః గరీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. కాతయతీశత్రుః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అవ్యక్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః, కృత్రిమః కృత్రిమా కృత్రిమః కృత్రిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స. తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. కార్యతః తసి అంత మవ్య. స్యాత్తాం, స్యాత్ స్యాత్తాం మ్యః అఙభవీత్య స్తాదకర్త కాద్దాతోః

కర్తా విధానా లోకే పరస్మై పతి ప్ర. ప. స్వి. స మిత్రే అమిత్రా, అమిత్రః
అమిత్రా అమిత్రా. అమిత్రశబ్దః అ. ప. ప్ర. స్వి. మిత్రం, మిత్రం పిత్రే మిత్రానీ
మిత్రశబ్దః అ. స. ప్ర. స్వి. చ. అన్య. సహ జాత స్సహజా ప్రకృత్యా సిద్ధః
ప్రాకృతః సహజకృ ప్రాకృతకృ సహజప్రాకృతా, ప్రాకృతః ప్రాకృతా ప్రాకృతా
సహజప్రాకృతశబ్దః అ. ప. ప్ర. స్వి. అపి అన్య.

సమ క్షుప్రోఽయం వైద్యః కిం చి కలిష్యతి త్యాకంక్య తన్య బలవత్తాం
వత్తుం మిత్రమిత్ర బలాబలవిజేతం తావత్కూటేతి.—

సభేతి. క్రియయా ఉపకారాపకారాన్యతరమాపనా, నిర్వృత్తః కృత్రిమః.
ద్వితీః క్రి, 'క్షేప్త మ్నిత్యమి'తిమమ్. సఖా సుహృద్ధర్మిణా బోయాణా. విదా శత్రుశ్చ
కృత్రిమా గరియాణా, కుతః హి యస్తాత్ తా కృత్రిమమిత్రశత్రు, కార్యతః ఉప
కారాపకారమాపకార్యవణాత్, నిర్వృత్తా వితి శేషః. ఉక్తకాన్యోపాధే ర్భావజ్ఞేర
మసహాయ దనయోర్మిత్రమిత్ర భావోఽన్య సహాయాని గరియన్త్య వితి భావః. సహ
జప్రాకృతా తు వైవ మిత్యాహ—స్యాతా మితి. సహజ స్సహజాతః, ఏకగరిరావయ
వవాణా, తత్ర సహజం మిత్రం మాతృష్వసేయ పైతృష్వసేయాని, సహజశత్రుస్తుపితృ
వృతకుమ్రాది, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, భావోక్తకృత్రిమసహజలక్షణవిక
ఇత్యర్థః. తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతంమిత్రం,
'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతః పరమి'త్యమరః. అపిశబ్దస్త్వే. తా
సహజప్రాకృతా తు శత్రు, అమిత్రా మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్మికకార్యవణా
దనియమేనోధయరూపతా మాపద్యేతే న తు కృత్రిమత్ శత్రు శ్చత్రురేవ, మిత్రం
చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రా మిత్రా గరియాంసా న తు సహజా, నాపి
ప్రాకృతా విత్యర్థః. ఏతేవ కృత్రిమత్వం సర్వావహానీతి సిద్ధమ్.

అన. అట్లయిన మాకు మేనబావయగు శకుపాలుఁడు సహమిత్రుఁడుగఁకుక సంధి
జేయవలయునేకొని యెదురఁజనదనిన నిట్టకుచున్నాఁడు.—

శ్లో. ఉపకర్తారితా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,

ఉపకారాపకారో హి లక్ష్యం లక్షణమేవయోః.

32

టీ. ఉపకర్తా = ఉపకారియగు, అరిణా = (సహజ, ప్రాకృత) శత్రువుతో,
సంధిః = సంధి, కార్యః = చేయఁదగినది, అపకారముజేయు, మిత్రేణ=వి (సహజ,
ప్రాకృత)మిత్రునితో, స=సంధిచేయరాదు. పాతాచ్చత్రువునితో సంధిజేయుట మిత్రుని
తో విరోధము జేయుటయు నెట్లు తగునన వారు చేయుపనిని బట్టి వారియందు ప్రబల
మైన కృత్రిమ మిత్ర శత్రుత్వములు గలిగినవిగావున నిది తప్పకదని నుడవు

యన్నాదుః— హి = ఏమన, ఉపకారాపకారా = ఉపకారాపకారములు, ఏతయోః— ఈపక్షకర్తృత్వము, లక్ష్యం = స్వరూపముగ, లక్ష్యం = తెలియదగును.

గా. అపజ శత్రువుగాని ప్రాకృత శత్రువుగాని మేలుజేసినప్పుడు శత్రుభావము మొలగించి ప్రబలమే యావజ్జీవము నట్లయిండు కృత్రిమ మిప్రవృత్తియు జరించినది. కావున వానితో సంధి జేయనగును. ఇట్లే సహజ ప్రాకృత మిత్రుడు ఏమజేసినప్పుడును గృత్రిమ శత్రుత్వ మువయించును. వానితో సంధిజేయం జనదు. కనుక శిశుపాలుడు సహజమిత్రుడై నను క్షిప్తమ. శత్రువుగాన పభాష్టుండని భావము.

శ. ౪.— ఉపకరోతీ త్యుపకర్తా తేన ఉపకర్తా, కర్తా కర్తృభ్యాం కర్తృభిః కర్తృ శబ్దః ఋ. పు. త్య. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. త్య. ఏ. సంధిః, సంధిః సంధీ సంధయః సంధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. న అవ్య, మిత్రేణ, మిత్రేణ మిత్రాభ్యాం మిత్రైః మిత్రశబ్దః అ. న. త్య. ఏ. అపకరోతీత్యపకారి తేన అపకారిణా, కారిణా కారిభ్యాం కారిభిః అపకారిశబ్దః న. న. త్య. ఏ. ఉపకారశ్చ పకారశ్చ ఉపకారాపకారా, ఉపకారాపకారా ఉపకారాపకారాభ్యాం ఉపకారా పకారయోః ఉపకారాపకారశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ద్వి. హి. అవ్య. లక్షీతుంయోగ్యం లక్ష్యం, లక్ష్యం లక్ష్యే లక్ష్యాణి లక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. లక్షణం, లక్షణం లక్షణే లక్షణాని లక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతయోః, ఏతస్య ఏతయోః ఏనయోః ఏతేషాం ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ద్వి.

ఏవం చే దస్తాకం దైత్యవ్యసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వా త్సంధాతవ్యః. స తు యాతవ్య ఇత్యత్రాహ.—

ఉపకర్తృతీ. ఉపకర్తా ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేనవేతిశేషః. సంధిః కార్యః అరిత్యాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బరీయస్యాః యావజ్జీవభా విన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దితి భావః. ఏవ మపకారిణామిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృ తేనవేతిశేషః సంధిర్నకార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరియస్యా యావజ్జీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదితి భావః. నను పాక్షాదరిణా కథంసందధ్యాత్ మిత్రేణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయో రైవపరీత్యాదదోష ఇత్యాహః— హి యస్తాత్కారణాత్ ఉపకారాపకారా ఏతయోర్నిత్రామిత్రయో ర్లక్షణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రవ్యవ్యం ఉపకర్తృవ మిత్రం అపకర్తృవ శత్రురిత్యర్థః. తస్మాత్సహజమిత్రత్వేన చైత్య క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.

అవ. ఇంక నాలుగు శ్లోకములలో ఇనుపాని కృత్రిమ శక్తిత్వమును చాడఁ
చున్నాడు. —

శ్లో. త్వయా సప్రకృతైర్వోక్తైర్దక్షిణం హరతా హరే,

బద్ధమూలస్య మూలం హి మహా వైస్వరతోః స్త్రీయః. 30

టీ. హరే = ఓకృష్టా, రుక్తిణీం = రుక్తిణిని, హరతా = తొనిచావుమున్న, త్వయా
= రీచేత, వైద్యః = శిశుపాలుడు, విప్రకృతః = అపకారము చేయబడెను, తథాహి =
అదియట్లేగదా, బద్ధమూలస్య = వేలునాటిక, వైరతతోః = పగయనుచెప్పుచును, స్త్రీయః
= జన్మపులు, మహత్ = మఖ్యమైన, మూలం హి = వేరుగదా.

తా. బండుగులంవలన నాతనికిచ్చి పెండ్లిచేయ నిశ్చయించి
యుండఁగా నాతని మేనమామకూతురగు రుక్తిణిని బండుగుల యను
మతి వడయకయే నీవు బలాత్కారముగఁ గొనివచ్చుట ఇకపా
లుడు శత్రునగుటకుం గాఁజనుయ్యె. శత్రుత్వమును కృతమునకు
యువతులు తల్లి పెరిగెను.

శ. స. — త్వయా, త్వయా యవాభ్యాం యుష్టభిః యుష్టచ్ఛిబ్దః ద. పు.
తృ. ఏ. విప్రకృతః విప్రకృతః విప్రకృతౌ విప్రకృతాః విప్రకృతశ్చః ఆ. పు.
ప్ర. ఏ. చేతీనారాజా వైద్యః, వైద్యః, వైద్యా వైద్యాః, వైద్యశ్చః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
రుక్తిణీం, రుక్తిణీం రుక్తిణ్యా రుక్తిణీరుక్తిణీశ్చః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హరతి హరతా
తేన హరతా, హరతా హరద్యాం హరద్భిః హరచ్ఛిబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. హేహరే,
హేహరే హేహరీ హేహరయః హరిశ్చః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. బద్ధంమూలం
యస్యః, బద్ధమూలః తస్య మూలస్య, మూలస్య మూలయోః మూలానాం బద్ధమూల
శ్చః ఆ. పు. ఏ. ఏ. మూలం, మూలం మూలే మూల ని మూలశ్చః ఆ. స. ప్ర. ఏ.
హి అవ్య. మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి మహచ్ఛిబ్దః ద. స. ప్ర. ఏ. వైర
మేవ తరుః వైరతరుః తస్య వైరతతోః, తతోః తతోః తయానాం వైరతరుశ్చః
ఈ. పు. ఏ. ఏ. స్త్రీయః, స్త్రీ స్త్రీయా స్త్రీయః స్త్రీశ్చః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. 2.

అథ వైద్యస్య కృత్రిమశక్తిత్వం త్వయేత్వాదివిమర్శి రాసా. —

త్వయేతి. హేహరే రుక్తిణీం హరతా, బంధుకృష్టస్య దత్తాం రాక్షసశక్తి
తోద్వహితేత్వర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణ' ఇతి యాజ్ఞవల్క్యుః. 'గాంధర్వో రా
క్షసశ్చైవ ధర్వా క్షత్రస్య తౌ స్పృతా' ఇతి ఐను. త్వయా వైద్యో విప్రకృతః,
తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతతోః స్త్రీయః, మహా తృప్తిధానం మూ
లం హి రూపకసంస్కృష్టాయ మథాంతరన్యాయః. నామాస్యైవ విశేషసమర్థకమాచ్యుః.

అవ. అతడును నీ కపకార మొనర్చి నని నుడువుచున్నాడు.—

శ్లో. త్వయి భౌమం గతే జేతు మరొత్ని త్వ పురీ మిమామ్,

ప్రాశితార్థమణం మేరో రంధకార చ్ఛ్రీతి మివ.

3F

టీ. భౌమం=భూమిలోడుకగు నరకాసురుని, జేతు=గెలుచుటకు, త్వయి=నీవు, గతే=తి=చరియించుచు, స=అ కనుపాలుడు, ఇమాం=ఈ, పురీం=ద్వారకాపురమును, ప్రాశితార్థమణం-ప్రాశిత=అర్పించిన, అర్థమణం=నూర్చుడుగల, మేరో=మేరుపర్వతముయొక్క, తటిం=చరియను, అంధకారభవం=కొలుచీకటివలె, అరాత్నీత్=ముట్టడించెను.

తా. సూర్యుడు లేనియప్పుడు కొలుచీకటి మేరుపర్వతము చరియలను గ్రమ్మకొనినట్లు ఈ శిశుపాలుడు నీవు ప్రాలువిడిచి నరకాసురుని జయించుచున్నాడు మన ద్వారకాపురమును ముట్టడించెను.

క. స.—త్వయి, త్వయి యవయోః యుష్టాసు యుష్టచ్చబ్జః ద. పు. స. ఏ. భూమేరపత్యంపుమాన్ భౌమః తం భౌమం, భౌమం భౌమా భౌమాన్ భౌమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. జేతుం, తుమున్నంతమువ్య. అరాత్నీత్ అరాధామ్ అరాత్యుః రుధిర్ అవరణ ఇత్యస్తా త్నకర్త కాత్కర్తరి భూతేలజ పున్మి ప్ర. పురు. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇమాం ఇమే ఇమాః ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాశితః అర్థమా యస్యాస్యా ప్రాశితార్థమా తాం ప్రాశితార్థమణం, అర్థమణం అర్థమణౌ అర్థమ్యః ప్రాశితార్థమన్యబ్దః స. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మేరో, మేరో మేరోః మేరూణామ్ మేరుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. అంధం కరోతి త్యంధకారః, అంధకారః అంధకారా అంధకారాః అంధకారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తటిం, తటిం తట్య తటిః తటిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ, అవ్య. అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ—

తవ్యూతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భౌమం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతే=తి, స వైత్య, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రాశితః అర్థమా నూర్యః యస్యాస్తాం మేరోః తటిం సాను మంధకారభవ, అరాత్నీత్ రుద్ధవాక్, రుద్ధే రనిటో లుజి వీదిన్యదీ. ఉపమాంధకారః.

అవ. మఱియును.—

శ్లో. ఆలప్యాల మిదం బభ్రో ర్య త్వదారా నపాహరత్,

కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయనే యతః.

౪౦

టీ. ౧=ఆ శకుపాలుడు, బుద్ధో = బుద్ధువను యాదవుడయ్యెక్కి, దారాక = భార్యను, అపాహరణియత్ = ఎత్తికొనినాడెంచుట యేడిలదా, ఇదం = దీని, ఆలప్య ఆలమ్ = ఉచ్చరింపదగను, యతః = ఏలయక, పాపానాం = పాపాత్ముల యొక్క, కథాపి = స్వరగమును, అశ్రేయశే = అశ్రేయకొఱకు, అలంభయ = చాల నుగదా.

తా. సాఫలః పలంచుటయు బాకము గలుగుటకు గారణము గావున నది చెప్పకొనరాదు. గాని ఈ శకుపాలుడు యాదవుడగు మన బుద్ధుప్రభావ్య నడవారించి తనకు భార్యగాఁ జేసికొన్నవాడు (ఆదియెంత యవమానము. యెంత సంభాష హేతువు.)

శ. ౧.—ఆలప్య ల్యబంతమవ్య. ఆలమ్ ఆవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదం శబ్దః మ. న. ద్వి. ఏ. బుద్ధో బుద్ధ్యో బుద్ధుణామ్ బుద్ధుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. యత్ ఆవ్య. ౧, ౧, తా తే తచ్చబ్బు. ద. పు. ప్ర. ఏ. దారా, దారాక దానై. దాతేభ్యః దారాణాం దాతేషు దారశబ్దః. అ. పు. ని. ద్వి. బి. అపాహరత్, అపాహరతాం అపాహరక అపహర్నక హృక్ హరణే ఇత్యస్తా త్సక క్తకాధాతో. క క్తః అవ్యతన భూతే లజ పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. కథా, కథా కథే కథా. కథాశబ్దః. అ. క్తీ. ప్ర. ఏ. అపి ఆవ్య. ఖలు ఆవ్య. పాపానాం, పాపస్య పాపయోః పాపానాం పాప శబ్దః. అ. పు. మ. బి. అలం ఆవ్య. న శ్రేయః అశ్రేయః తస్మై అశ్రేయశే, అశ్రేయశే అశ్రేయోభ్యాం అశ్రేయోభ్యః అశ్రేయశబ్దః. ౧. ౧. చ. ఏ. యతః ఆవ్య.

అపకారాంతర మాహ.—

అలప్యేతి. స చైద్యః, బుద్ధో యాదవభేదస్య, దారాక భార్యాం, 'భార్యా జాతుజాత పుంధూమ్ని దారా స్సౌక్య కుటుంబి'త్యమరః. అపాహర దితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య ఆలం నాలపనీయ మిత్యర్థః. 'అలం ఖల్యో ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్యే'తి క్త్యప్రత్యయః. సమాశేల్యదాతేశః. యతః పాపానాం పాపాత్తనాం కథా కథన ముచ్చారగముపి, 'చింతితాజి కంఠికుంభి చర్చ శ్చే'త్యద్భుతిత్యయః. అశ్రేయశే అనర్థాయ ఆలం శ క్తంఖలు, 'సమ స్స్వక్తీ' త్యాదీనాచక్షి. అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యమశ్రేయః ప్రాప్తిః తస్యభేద తత్కారణజాలపననిషేధసమర్థవాత్, కార్యేణ కారణసమర్థసమాపాదకాంతరవ్యాసః.

అవ. ఫలితమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. విరాధ్ధ ఏవం ధవతా విరాధ్ధా బహుధా చ నః,
నిర్వర్త్యతేఽయి క్రియయా సశ్రుతశ్రవస స్సుతః.

కా. ముందే రోమావస్థులైయున్న కత్తులనిరంజ కళకా
మొనరించి ముంతపురికొట్టెయ్యును. దాని నాచుకొను దగునని కేయక
యచ్చట యాచుకుండువాడు. మొండిగడ్డకేమిటి నివ్వంటుంది నాటి
కడకుగా నిర్మించువారివలె చెడిపోవును.

శ. ౧.—విధాయ ల్యబంతమవ్య. వైరం, వైరం వైరే వైరాణి వైరశబ్దః
అ. ౧. ద్వి. ఏ. అమర్షేణ, సహ వర్తరశ్చలి సామర్ష్యః తస్మిన్ సామర్ష్యే, సామర్ష్యే సామ
ర్ష్యయోః సామర్ష్యేషు సామర్ష్యశబ్దః అ. పు. ౧. ఏ. నా, నా నతా నః సృశబ్దః అ. పు.
ప్ర. ౨. అకా, అకా అకాశ్యోః అతిషు అతిశబ్దః ఇ. పు. ౧. ఏ. యే, యః యా యే
యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ౨. ఉదాత్తే ఉదాసాతే ఉదాసతే ఉత్సూర్వకారాన ఉప
వేకన ఇత్యస్తాదకర్త కాధ్యతో. కర్తరి వర్తమానే లటి అత్త నే ప్ర. పు. ౨. ప్రక్షిప్త్య.
ల్యబంతమవ్య. ఉద్దేశాని అర్చింపి యస్య సః ఉదర్చి. తం ఉదర్చిపం, ఉదర్చిపం
ఉదర్చిషా ఉదర్చిపః ఉదర్చిశ్చబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. కక్షే, కక్షే కక్షయోః కక్షేషు
కక్షశబ్దః అ. పు. ౧. ఏ. శేతే శయాతే శేరతే శిశో స్సప్త ఇత్యస్తాదకర్త కాత్మకర్తరి
వర్తమానేలటి అత్త నే ప్ర. పు. ౨. తే, నః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ౨.
మాదంతమభి అభిమాదంత అవ్యయాభావావ్యయం.

అథాత్మకేతయం దోష మానా.—

విధాయేతి. యే నరః పుమాంః, 'మ్యః పుమాంః సంచజనాః పురుషాః
పూరుషానః' ఇత్యమరు. సామర్ష్యే ప్రాగేవ సతోషే, అకా వైరం విధాయ స్వయం
చాపకృత్యేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉదేశ్యంతే అత్తరక్షామహాలవ్యాపారకూలవ్యాధవంతి, తే
నరాః కక్షే గుర్తే, 'కక్షే కు తృణవిరుధా' విత్యమరు. 'కక్షస్తు గుర్తే దోర్భూతే పాశే
జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయంతీ. ఉదర్చిప మర్చివ్రంత మగ్నీం, ప్రక్షిప్యాభిమారు
తం, అభిమగ్నీభ్యైవ్యయాభావః. శేరతే స్వపంతి, తద్వన్నాశపాశు రి త్యర్థః, 'శి
ఖో ద ది'తి ద దాగమః. అత్త య ఉదాసతే తే శేరత ఇతి విశిష్టాచాసీన్యశయన
యోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టైక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యంతాతాయా మసంభవద్వస్తు
సంబంధో వాక్యార్థవృత్తి ర్విదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతి
లింబకరణాశేషీతప్యోక్తానాత్. అత్త కు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమాశోపా ద్వాన్వైక్య
కవాక్యతాయాం తదభావాది త్యలంకార సర్వస్వకారః.

అథ. అయినను బంధువుగాన యమింపదగునందురని శంకించికొని యిట్లును
చున్నాడు.—

గ్లో. మనాగచభ్యావృత్త్యా వా కామం ట్మమ్యతు యః తమి,

క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం తమేత కః.

౪౩

టీ. మి=ఎవడు, తమి=సహనశీలుడో, సః=వాడు, మనాక్=కొలది
వృత్తముగనైనను, అనభ్యావృత్త్యావా=ఒక్కమార్గైనను, విరాధ్యంతం=అపకారము
చేయుచున్నవానిని, కామం=మిక్కిలి, ట్మమ్యతు=తమింపవచ్చును, క్రియాసమభి
హారేణ=పెక్కుమగను, మాటి మాటికిని=పలుమారులును, విరాధ్యంతం=అపకారము
చేయువాని, కః=ఎవడు, తమేత=సహించగలడు.

బా. ఎంతటి యోగ్యులవాడైనను నెన్నడేని యొక్కసారిగాని
మిగుల కొలదిగఁగాని యవకృతి యొనర్చినవాని పైచిన పైపవచ్చునే
గాని పలుమరు పెక్కులపకారములఁ జేయువానిని తమింపరాదు.

శ. స.—మనాక్ అన్య. న అభ్యావృత్తిః అనభ్యావృత్తిః తయా అనభ్యా
వృత్త్యా, అవృత్త్యా అవృత్తిభ్యాం అవృత్తిభిః అనభ్యావృత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వా
అన్య. కామం అన్య. ట్మమ్యతు ట్మమ్యతాత్ ట్మమ్యతాం ట్మమ్యతు తమూవ్ సహన
ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి సంభావనాయాం లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. యః, యః
యా యే మచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తమతఇతి తమి, తమి తమిణో తమిణః తమి
సృబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. క్రియాయా స్సమభిహారః క్రియాసమభిహారః తేన క్రియాసమభి
హారేణ, హారేణ హారాభ్యాం హరైః క్రియాసమభిహారశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. విరా
ధ్యంతం, విరాధ్యంతం విరాధ్యంతౌ విరాధ్యతః విరాధ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ.
తమేత తమేయాతాం తమేరన్ తమూవ్ సహనఇత్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి శక్త్యా
కే లితి అత్తనే ప్ర. పు. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ.

తథాపి బాంధవత్వా త్సోధవ్య ఇత్యాశంక్యాహ.—

మనాగితి. యః తమి సహనశీలః, 'శ మి త్యస్తాభ్యో ఘిను జి'తి ఘినుణ్విత్త్య
యః. స పోధా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్తావపీతిభావః. అనభ్యావృత్త్యా అసకృ
ద్వా అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపకర్యాణం, కామం భృశం, ట్మమ్యతు
తమతాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామస్తానాం దీర్ఘ శ్చ్య నీ'తి దీర్ఘః. క్రి
యాసమభిహారేణ భృశం పానఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పుంవాక్యేష్య నేకార్థత్వం
కోపియ. విరాధ్యంతం కః తమేత సహేత, పోధుం శక్నోయాత్ నకోఽపీత్యర్థః.
'శశి వి కృ'తి శక్త్యాగ్నే లిట్. 'తమూవ్ సహ'నే భావాదికో దైవాదికశ్చ.

అత. ఎల్ల యొడలను బురుషుల కొరిమియే భూషణము గావునఁ దప్పఁచేసినను
తమింపుడు యానితమన నిట్లనుచున్నాడు—

శ్లో. అన్యదా భూషణం పుంసాం శమా లక్ష్యేన యోషితామ్,

పరాక్రమః పరిభవే నైయాత్యం సురతేష్విక.

౪౪

టీ. అన్యదా = సంభోగాలిక్తముమనుచు, యోషితాం = మోసగలకు, లక్ష్యేన = సిద్ధపఱచే, పుంసాం = పురుషులకు, అన్యదా = విరహాగ్రముగలుగునచు ప్పడు, శమా = శాంతి, భూషణం = అలంకారము, పరిభవే = విరహాగ్రముగలది నపుడు (హస్తము), సురతేషు = సంభోగములమందు, నైయాత్యవిక = భావ్యము వలె, పరాక్రమః = పారుష్యము, భూషణం = అలంకారము.

తా. ఎల్లవేళలయందును స్త్రీలు లజ్జయందుబోలె పురుషుల వోర్పు గలిగియుండవలసివచ్చెయే గాని సుభోగకాలమున స్త్రీలచాచక్యముం బోలె యవమానముపట్టమాత్రము పురుషులు పరాక్రమముజూపుట కడుంగడు శ్లాఘనీయము.

క. స.—అన్యదా కాఠే అన్యదా అన్య. భూషణం, భూషణం భూషణే భూషణాని భూషణశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. పుంసాం, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంస శబ్దః స. పు. మ. బ. శమా, శమా శమా శమా. శమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. లజ్జా, లజ్జా లజ్జే లజ్జా. లజ్జాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇక అన్య. యోషితాం, యోషితా యోషితోః యోషితామ్ యోషిచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. మ. బ. పరాక్రమః, పరాక్రమః పరాక్రమా పరాక్రమాః పరాక్రమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరిభవే, పరిభవే పరి భవయోః పరిభవేషు పరిభవశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వియాతన్యభావః నైయాత్యం, నైయా త్యం నైయాత్యే నైయాత్యాని నైయాత్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. సురతేషు, సురతే సురతయోః సురతేషు సురతశబ్దః అ. స. స. బ. ఇక అన్య.

నను సన్యదా శ్చ మైవ పుంసాం భూషణ మతః అపరాధేన తంతవ్య మతి అనా.—

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిక్రమాఠే యోషితాం లక్ష్యేన పుంసాన్యదా అపరిభవే, శమా భూషణం, పరిభవేతు యోషితా, సురతేషు, నైయాత్యం ధార్షణ్య విక, 'ధృష్టిధృష్టు ద్వియాత శ్చే' త్యమరు. పరాక్రమః పారుష్యం, భూషణే అనే నేతిభూషణం అభరణం, ఏవం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుంలింగత్వావిశోధ ఇతి పల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అవ. పరాభవముగలిగినను పరాక్రమము జూపవలెను మూడు స్లోకము లలో నిందించుచున్నాడు.—

శ్లో. మా జీవక యః పరావజ్ఞాదుగభవన్తోపి జీవతి,

తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్లేశకారిణః.

౪౫

మామటిక—20

టి. య=ఎవడు, పరా...పి-పర=శత్రువుయొక్క(చేసిన), అవజ్ఞ=అవమానము చేయుట. దుఃఖ=దుఃఖముచేత, దగ్ధ=పరితప్త(దయ్యను, మాజీవన్ = (జీవకాల) చివరితప్పక చేపడుముగలవాడై, జీవతి=బ్రతుకునో, జననీక్షేకకారిణి=తల్లి (జననముచేయును) కష్టములకడిగించిన, తస్య=వానియొక్క, అజనని లేవ=పుట్టుక లేనిదే, అస్తు=అనుచుగాక.

శా. శత్రువులచేత నవమానింపబడియు బ్రతిక్రియ సేయనేరక బ్రతికియందుటకంటె నట్టినిష్ఠకుడగువాడు పుట్టకయే యుండినదల్లికి కష్టమేర మొదలగుక్షేపములు లేకపోవునుగాన నదియేమేలనిభావము.

శ. ౧.—మా జీవతి మాజీవన్, మాజీవన్ మాజీవంతో మాజీవంతః మాజీవ చ్చుట్టః త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యా యే యచ్ఛుట్టః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య అవజ్ఞా పరావజ్ఞా, పరావజ్ఞయా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖేన దగ్ధః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధః, దగ్ధః దగ్ధా దగ్ధాః పరా...దగ్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. జీవతి జీవతః జీవంతి జీవప్రాణధారణ ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పుష్పై ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేహం తచ్ఛుట్టః ద. పు. య. ఏ. న జననిః అజననిః, అజననిః అజననీ అజననయః అజననిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తామ్ సంతు అసభువీత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి విధ్యాదా లాటి పర. ప్ర. పు. ఏ. క్షేపం కరోతీతి క్షేకకారి జనన్యాః క్షేకకారి జననీక్షేకకారి తస్య జననీక్షేకకారిణి, కారిణి కారిణోః కారిణామ్ జననీక్షేకకారిన్యబ్దః న. పు. య. ఏ.

అథ పరిభాషేపవ్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నింహ మాహ.—

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తుః, అవజ్ఞయా అవమానేన, య దుఃఖం, తేన దగ్ధ స్తప్తాపి, అతఏవ, మాజీవన్ గర్హితజీవస్య. 'మాజ్ఞాక్రోశ' ఇతి లట శ్మతా దేశః. జీవతి ప్రాణాణా ధారయతి, జనన్యాః, క్షేకకారిణి, గర్భధారణప్రసవాది వేదనాకారిణి. తద్వ్యతిరీక్తార్థక్రియాపీనశ్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననముజననిరసు త్పత్తి లేవాస్తు జననీక్షేకనివృత్త్యర్థమితి భావః. 'అక్రోశే నన్య ని' రితి నభో పూర్వా జ్ఞనిధాతో రని ప్రత్యయః.

శ్లో. పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,

స్వస్థా దేవావమానేపి దేహీన స్త ద్వరం రజః. రజః

టి. యత్=ఏ, రజః=ఘోరి, పాదాహతం=కాలితో త్రొక్కబడినదై, ఉత్థాయ = పైకిగెసి, మూర్ధానం = త్రొక్కినవానికెరమ్మును, అధిరోహతి=ఎక్కుచున్నదో, తత్ = అ, రజః = ఘోరి, అవమానేపి=అవమానముగలిగినప్పుడును, స్వస్థాత్ = సంతోషించియున్న, దేహీనః=చేతనుకన్న, ద్వరం=మేలు,

తా. అనూనము పచ్చిన్నము అనూనము పచ్చిన్నము పచ్చిన్నిట్లు దయ్యమునని చేతమునని. అనూనము పచ్చిన్నము కావలెనని నెత్తిమీదికెగయుధూరిమేలు.

శ. స.—పాదేవాహరం పాదాహరం, అహరం అహలే అహతాం అహత శబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చుట్టు. ద. స. ప్ర. ఏ. ఉత్తాయ ల్యబంతమవ్య. మూర్ధానం, మూర్ధానం మూర్ధాన మూర్ధన్. మూర్ధచ్ఛబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వకమహిణ జన్మని ప్రాదుర్భావేనే త్యస్తాత్సకర్త కాధాతో. కర్తవ్య కర్తవ్యశేటి పుచ్చు ప్ర. పు. ఏ. స్వస్థాత్, స్వస్థాత్ స్వస్థాభ్యాం స్వస్థేశ్వః స్వస్థశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఏవ అవ్య. అవమానే, అవమానే అవమానయోః అవమానేషు అవమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. దేహాస్యాప్రీతి దేహీ తస్మాత్ దేహీనః, దేహీనః దేహీభ్యాం దేహీశ్వః దేహీశ్వబ్దః స. పు. పం. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చుట్టు. ద. స. ప్ర. ఏ. వరం, వరం వత్ వరాణి వరశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. రజః రజసీ రజాంపి రజశ్చుట్టు. స. స. ప్ర. ఏ.

పాదేతి. య ర్రజః, పాదేన అహరం సత్, ఉత్తాయ ఉద్దీయ మూర్ధాన మాహంతు లేవ శిరః, అధిరోహతి అక్రమతి, తద్రజః అచేతన మపితి భావః. అవమానేనత్యపి స్వస్థా త్సంకుప్తా దేహీనః చేతనా ద్వారం శ్రేష్ఠం, వ్యతికేకాలంకారః.

శ్లో. అసంపాదయతః కంచిదర్థం జాతక్రియాగుణైః,

యదృచ్ఛాశబ్దవత్పుంస స్సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్.

౪౭

టీ. జాతక్రియాగుణైః జాతి=బ్రాహ్మణత్వము మొదలగుజాతిచేతను (గోత్రము మొదలగు జాతిచేతను), క్రియా=యజ్ఞము అభ్యయనము మొదలగు కర్తవ్యముచేతను (పాకాదిక్రియచేతను), గుణైః=కార్యము మొదలగు గుణములచేతను (తేలుపునలుపు మొదలగు గుణములచేతను), కంచిత్=ఒకాశాక, అర్థం=పురుషార్థమును, అసంపాదయతః=సంపాదించని, పుంసః=పురుషునియొక్క, జన్మ=పుట్టుక, యదృచ్ఛాశబ్దవత్=ఇచ్చుతోఁ గల్పించినశబ్దముల పుట్టుకయుంబోలే, సంజ్ఞాయై కేవలమ్=చేరు కొఱుమత్రమే.

తా. బ్రాహ్మణత్వము, క్రియత్వము, వైశ్యత్వము, సూక్ష్మత్వమునను నివిజాతులు. యజ్ఞము, వేదాధ్యయనము, బ్రాహ్మణపాలనము, దుష్టనిగ్రహము, వాణిజ్యము, కృషి, మొదలగునవి జాతికార్యములు. జ్ఞానమోనాదులు, శౌర్యగాంభీర్యాదులు, సావీర్యాదులు

వారి గుణములు. ఆయాజాతి పురుషుల డాయాగుణములు గలిగి యయ్యైకావ్యములను నెఱవేర్చుచు సుకృతము, కీర్తి మున్నగు పురుషార్థములను సంపాదించునో నాయాజాతీయందు పుట్టినాడని వేరు మాత్రమేగాని సార్థక్య మేమియునులేదు. ఎట్లులన, వ్యాకరణమున శబ్దములు జాతిశబ్దములు, క్రియాశబ్దములు, గుణశబ్దములు, యదృచ్ఛాశబ్దములు నని యిటు తెఱగులు గలవు. అందు గోశబ్దాదులు గోత్యాదిజాతిని దెలుపును. పాకాదిశబ్దములు వంట. మొదలగు క్రియ లను దెలుపును. శంక్లాదిశబ్దములు తెలుపు మొదలగు గుణములను దెలుపును. పితృ, డపితృ మొదలగు యదృచ్ఛాశబ్దములు సంజ్ఞామాత్రమేగాని గుణ క్రియాదులను దెలుపనేరమింజేసి నిర్వక్తంబు లనబడును. గావున శౌర్యాది సంపత్తియు శస్త్రవిద్యానైపుణ్యములు గలిగియు శత్రుసంహారము జేయనిచో మనకు తృప్తియులను వేరు నిర్వక్త మగునని భావము.

శ. స.—నసంపాదయతీ త్వసంపాదయన్ తస్య అసంపాదయతః అసంపాదయతః అసంపాదయతోః, అసంపాదయతాం అసంపాదయచ్చబ్జః త. పు. మ. ఏ. కం, కం కా కాక్ కింశబ్జః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్. అవ్య అర్థం అర్థా అర్థా అర్థశబ్జః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతిశ్చ, క్రియాచ గుణశ్చ జాతిక్రియా గుణాః తైః జా...తైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్జః అ. పు. త్వు. బ. యదృచ్ఛయాశబ్జః యదృచ్ఛాశబ్జః యదృచ్ఛాశబ్దేన యదృచ్ఛాశబ్దవత్ పతిప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. పుంసః, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంశబ్జః స. పు. మ. ఏ. సంజ్ఞాయై, సంజ్ఞాయై సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభ్యః సంజ్ఞాశబ్జః అ. స్త్రీ. చ. ఏ. జన్త, జన్త జన్తనీ జన్తాని జన్తనృబ్జః కేవలమ్ అవ్య. స. న. ప్ర. ఏ.

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాభ్యయనాదిః. గుణః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అవ్యత్ర గోతృపాకకాక్త్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహాసంపాదకృతవారూపం ప్రయోజనమసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్భాత్య త్వసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్త సత్తాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవిచ్ఛాకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తకూల్యస్య డీకాదిశబ్దస్యేన, 'తత్రతస్యేవే'తి పతిప్రత్యయః.

‘శ్వేచ్ఛా యద్యచ్ఛా శ్వచ్ఛంబ త్వేచ్ఛితా యేతా శ్వమా’ ఇతి శేషః. శ్వచ్ఛామైశ్వరతం సంభారక మేవ, ఏక శ్ర. పాణిభాషింకంచి న్నానిమాత్ర ముభయేన, అన్యైశ్చ తాదృక్నామభవతు విశిష్టాః.

అవ. ఇట్లు పాఠము లేమిం మాపించి పాఠములు భూషించుచున్నాము.—

శ్లో. తుంగత్వ వితరా నాద్రో నేదం సింధా వగాధతా,

అలంఘనీయతాహేతు పథయం త్వ సస్విని.

రచ

టీ. అద్రో = చ్యుతమంతు, తుంగత్వం = బౌద్ధత్వము, అస్తీ = కలను, ఇతరా = గాంధీర్యము (లోతు), నాస్తీ = లేదు, సింధా = సముద్ర మందు, అగాధతా = గాంధీర్యము (లోతు), అస్తీ = కలను, ఇదం = బౌద్ధత్వము, నాస్తీ = లేదు, మనస్విని = కరునియందు, అలంఘనీయతాహేతుః = అతిక్రమించు బడమింకారంపైన, తత్ = ఆయాన్నత్య గాంధీర్యములు గెంచును గలవు.

తా. చ్యుతములయం బౌద్ధత్వ మొక్కటియె యుండునుగాని గాంధీర్యములేదు. సముద్రమందు అగాధత్వ మొక్కటియే కలదుగాని యాన్నత్యములేదు. కరులయం దీరెంచుచుకగలవు గావున వారల నెవ్వరు నతిక్రమించజాలరని భావము.

శ. స.—తుంగశ్య భావః తుంగత్వం, తుంగత్వం తుంగత్వే తుంగత్వాని తుంగత్వశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః అ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. స. అవ్య. అద్రో, అద్రో అద్రోః అద్రిషు అద్రిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇదం ఇహే ఇహాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. సింధా, సింధా సింధాః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. అగాధశ్య భావః అగాధతా, అగాధతా అగాధతే అగాధతాః అగాధతాశబ్దః అ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. లంఘితుం యోగ్యం లంఘనీయం న లంఘనీయం అలంఘనీయం అలంఘనీయశ్యభావః అలంఘనీయతా అలంఘనీయతాయాహేతుః అలంఘనీయతాహేతుః, హేతుః హేతుా హేతవః అలంఘనీయతాహేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఉభయం, ఉభయం ఉభయే ఉభయాని ఉభయశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మనస్విని మస్విశో మనస్విషు మనస్విశ్యబ్దః న. పు. స. ఏ.

ఏవ మపాదమం దూషయిత్వా పాదమం భూషయతి.—

తుంగత్వమితి. అద్రో తుంగత్వ చాన్నత్య మస్తీతి శేషః. ‘అస్తీర్భవంతీప రోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ’ త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లబ

స్వంశ్చ. ఇతరా అగాధతా వాప్తిసింధా సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి, ఇదం తుంగత్యం వాప్తి, మనస్విని ధీరే తు, అలంఘనీయతాహేతు రలంఘ్యత్వకారణం, త దుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా దద్రిసింధుభ్యా మధికో మనస్వీతి వ్యతిరేకా లంకారః.

అన. ఇపుడు విరోధియెడ మెత్తదనమును జూపుట యనర్థముకొరకగుననుచున్నాడు.—

శ్లో. తుల్యేషరాధే స్వరాభిను రాభినుమంతం చిరేణ యత్,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే త న్న దిమ్నః స్ఫుటం ఫలమ్. ౪౯

టీ. స్వరాభినుః=రాహువు, అపరాధే=అపకారము, తుల్యేషి=సమానమైనను, భానుమంతం=సూర్యుని, చిరేణ=బహుకాలమునకు, గ్రసతే=మ్రింగుచున్నాడు, హిమాంశుః=చంద్రుని, ఆశు=క్లిష్టముగా, గ్రసత ఇతియత్=మ్రింగుచున్నాడనుట యేదికలదో, తత్=అది, మదిమ్నః=మెత్తదనమునకు, ఫలం=ఫలము, స్ఫుటం=స్పష్టము.

తా. తన కపకారము సమముగాఁజేసినను జండకీరణుండగు సూర్యుని చాలకాలమున కొక్కొక్కమారు మ్రింగుచున్న రాహువు చంద్రుని పడేపడే వీడించుచున్నాడు. ఇది యాచంద్రుడు చల్లనికీరణములుగలవాడగుటకు ఫలముగదా. కావున పగతురయెడ మెత్తదనము పనికిరాదు.

శ. స. —తుల్యే, తుల్యే తుల్యయోః తుల్యేషు తుల్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపరాధే, అపరాధే అపరాధయోః అపరాధేషు అపరాధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వరాభినుః, స్వరాభినుః స్వరాభినుః స్వరాభినుః స్వరాభినుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భానుః అన్యసంతి భానుమంతం, భానుమంతం భానుమంతా భానుమతః భానుమ చ్చబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. చిరేణ అవ్య. యత్ అవ్య. హిమమయాః అంశవో యస్యసః హిమాంశుః తం హిమాంశుం, హిమాంశుం హిమాంశూ హిమాంశూః హిమాంశు శబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ఆశు. అవ్య. గ్రసతే గ్రసేతే గ్రసంతే గ్రసు గ్లసు అదన ఇత్యస్తాత్పకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. తత్, తత్ తే తాది తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మృదోర్భానుః మ్రదిమా తస్య మ్రదిమ్నః, మ్రదిమ్నః మ్రదిమ్నో మ్రదిమ్నో మ్రదిమ్నస్యబ్దః న. పు. మ. ఏ. మృటం, మృటం మృటే మృటాది మృటశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. ఫలం, ఫలం ఫలే ఫలాని ఫలశబ్దః అ. న. ప. ఏ.

సంప్రతి శక్తౌ మూలక ముక్తామౌ త్యాహుః—

కుల్యవతి. స్వర్ణాహుః, రాహుః; 'తమస్తా వాహుః స్వర్ణాహుః' తిత్వమునః. అపరాధే అపకారే నుశ్యజి. భావములం నుశ్యం, విశేష శ్రుతే హిసాంకుం చంద్ర మాన గ్రహతే, ఇతి తిత్వత్ 'స్వరేగ్రహణే' ఇత్యధావాత్. తస్య తిమ్మః హృదకస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విజ్ఞే తీర్థేన భవితవ్యం అన్యథా మృదు స్స క్షత్ర, బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతాక్మేందుకభవేన సాయాప్యా త్ప్రతియత ఇ త్యప్రస్తుత ప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుత ప్రశంసేయం సాయాప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

అవ. ధైర్యేన విషయమునే మఱియొకవిధముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. స్వయం ప్రణమతేఽర్చేఽపి పరవాయా వుపేయుషి,

నిదర్శన మసారాణాం లఘు చ్చవాల్యణం నరః.

గం

టీ. అసారాణాం=దుర్బలులకు, నిదర్శనం=దృష్టాంతము గనుకనే, బహు త్వం=త్వప్రాయఃడైన, లఘుః=పారుషమనేని, నరః=పురుషుఁడు, అర్చేఽపి= తక్కువవాడైనను, పరవాయా=వాయువువంటి శక్తువు, ఉపేయుషి=వచ్చివచ్చుదు, స్వయం=తనకు తానే, ప్రణమతే=వస్తుడగును.

తా. మెల్లనగావీచుగాలికి గడ్డివరక యొఱిగిపోవునట్లు తేలికయై పోరుషమును జూచుకొందువాఁడు సామాన్య శక్తువుచేలనైనను నొనరుఁబడును.

క. స. — స్వయం అన్య. ప్రణమతే ప్రణమేతే ప్రణమంతే ప్రహర్యక గమ ప్రన్యాత్వే శక్తేచే త్యప్రాదకర్త కాధ్యతోః కర్తరి వర్తమానేలది అత్తనే ప్ర. పురు. ఏ. అర్చే, అర్చే అల్పయోః అర్చేషు అల్పశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అన్య. పరః వాయునిక పరవాయః తస్మిన్ పరవాయా, వాయా వాయోః వాయుషు పరవాయ శబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఉపేయుషి, ఉపేయుషి ఉపేయుషోః ఉపేయితస్సు ఉపే యితచ్చబ్దః స. పు. స. ఏ. నిదర్శనం, నిదర్శనం నిదర్శనే నిదర్శనాని నిదర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న విద్యతే సాహాయేషంతే అసారా. తేషం అసారాణాం, అసా రన్య అసారయోః అసారాణాం అసారశబ్దః అ. పు. మ. బ. లఘుః, లఘుః లఘూ లఘుః లఘుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఈషదసమాప్తంత్యణం బహుత్వగమ, బహు త్వం బహుత్వనే బహుత్వజాని బహుత్వశబ్దః అ. వ. ప్ర. ఏ. నరః, నరః నరౌ నరా నరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

జాతా. నేనా. యస్తాత్మ. జాతనేనా. లేమం జాతనేననాం, జాతనేనః, జాతనేననాః, జాతనేనసాం జాతనేనకృష్టః. ౧. పు. చ. ౧.

పు. పాదుషే నుం మానా.—

లేజన్వీతి. దక్షిణావలిమారస్థాఽపి 'నూలమా' తే త్యానా పూర్వవ్యసం యజాదివలలోపా. లేజన్వీ లేజన్వీనాం మధ్యే, గన్వీలే ంఖ్యామనే, తన్వీహి.— పంచాగ్నిశ్చే స్సాగ్న్యం తపో యన్వ తస్య పంచతపః, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తపోఽపర్క. జాతనేదసా మగ్నీనాం పంచమః పంచానాం పూరిః, పంచమో జాతనేదాధవతత్వర్కః. విశేషం సామన్యపమర్థసమాపాఽక్షాంతరన్యాసః.

శ్లో. ఆకృత్యా హేలయా సాద ముచ్చైష్ఠ్యాను విద్విషామ్.

కథంకారం నాలంబా కీర్తి ద్ద్యా మధిరోహిత.

౧౭

టీ. ఉచ్చైః=ఉన్నతములను, విద్విషాం=శత్రువులయొక్క, మూర్ధను=కెరముల యందు, హేలయా=ఁలలో, సాదం=కాయను, ఆకృత్యా = పెట్టక, కీర్తిః = కీర్తి, కథంకారం=ఎట్లు, అనాలంబా=అవలంబనములేదియై, ద్యాం=ఆకాశమును, అధిరోహిత=ఎక్కును.

తా. నిచ్చైన మొదలగువాని నాధారము జేసికొనక యున్నత ప్రదేశముల మీఁదికెక్కుట దుష్టభముగదా! శత్రువుల తలలమీఁద కాలుబెట్టక కీర్తిస్వర్ణమునకె బ్లెగబ్రాకంగలదు! ఎగబ్రాకనేరదు. కావున కీర్తిగావలయుననువాడు తప్పక పాదుషము నాశ్రయించిరవలయును.

శ. స.—ఆకృత్యాఽప్రత్యయంతమవ్య. హేలయా, హేలయా హేలా భ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. క్తీ. తృ. ఏ. సాదం సాదా సాదాక సాదశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. మూర్ధను మూర్ధని, మూర్ధ్నిమూర్ధ్నో, మూర్ధను మూర్ధస్యబ్దః న. పు. చ. బ. విద్విషాం, విద్విషః, విద్విషాః, విద్విషావః విద్విట్పబ్దః చ. పు. చ. బ. కథంకారం గములంతమవ్య. అనాలంబా, అనాలంబా అనాలంబే అనాలంబాః అనాలంబాశబ్దః ఆ. క్తీ. ప్ర. ఏ. కీర్తిః, కీర్తిః కీర్తీకీర్తయః కీర్తిశబ్దః ఇ. క్తీ. ప్ర. ఏ. ద్యాం, ద్యాం ద్యావౌ ద్యాః ద్యౌశబ్దః ఓ. క్తీ. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి అధిపూర్వక రుహరీజన్వనిప్రదుర్భావే చేత్యప్రాత్యకర్త కాత్మరతి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ.—

ఆకృత్యేతి. ఉచ్చై రున్నలేపు, విద్విషాం శత్రుజాం, మూర్ధను కెరము, హేలయా, ఁలయా, సాద మకృత్యా అనిధాయ, 'అవభూర్వ'ఇతి నిషేధా త్వమా

శీర్షిక: 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్థం' సుక్తిప్రయోగశ్చేది' త్వన్యకాదేవ కథోతే: కథంపూర్వా ణ్ణముల్. అనాలంబా నికాధారా సతి శీర్షిక: ద్వయం దివం, ఆధిరోహతి, చకథంచదిత్వన్య: కించిన్నిశ్రేణ్యాదిక మచాక్రమ్య ఇత్యేభన్య దురాశోహత్వాదితి భావ: తస్మా త్కీర్తిమిచ్చతాపారుష కేవాక్రమణీయమితి శ్లోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృ కత్వనిర్వాహ: ఆత్ర ప్రస్తుతాయా: కీర్తేర్విశేషణమహిమ్నా అప్రస్తుత ప్రాసాదాశో హకర్తృద్యవహప్రతిలే ససమాసోక్తి:.

ఆవ పారుషమే మేలను నర్థమున నవ్యయవ్యతిరేకదృష్టాంతములను జూపు చున్నాడు.—

శ్లో. అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,

కేసరి నిష్ఠురక్షీప్తమృగపూగో మృగాధిపః.

౫3

టీ. అంక=రోడమ, ఆధిరోపిత=ఎక్కించుకొనబడిన, మృగః = లేడిగల, చంద్రమా=చంద్రుడు, మృగలాంఛనః=మృగాంకుండని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను, నిష్ఠురక్షీప్త మృగపూగః=నిష్ఠుర=కఠినముగా, క్షీప్త=అడలగొట్టబడిన, మృగపూగః = లేడిగుంపుగల, కేసరీ=సింహము, మృగాధిపః=మృగరాజని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను.

తా. చంద్రుడొక జింకను తనతోడమీఁద నెక్కించుకొనియె. దానిచేత కళంకము గలిగి యాయనకు మృగాంకుండను పేరువచ్చినది. గుంపులు గుంపులుగా జింకలను క్రూరముగాఁజుంపు సింగమునకు మృగ రాజును పేరువచ్చినది. చూచితివా? శత్రువునియెడ మెత్తదన మపకీర్తి కిని పారుషము కీర్తికిని గారణము. కనుక పారుషమే మేలనిభావము.

శ. స.—అంకం ఆధిరోపితః అంకాధిరోపితః అంకాధిరోపితః మృగః యేనసః అంకాధిరోపిత మృగః, మృగః మృగౌ మృగాః అంకాధిరోపిత మృగకబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రమాః, చంద్రమాః చంద్రమసౌ చంద్రమసః చంద్రమశ్శబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. మృగః లాంఛనం యస్యసః మృగలాంఛనః, లాంఛనః లాంఛనౌ లాంఛనాః మృగలాంఛనకబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. కేసరా అస్య సంతితి కేసరీ, కేసరీ కేసరిణౌ కేసరిణి కేసరిన్సబ్బః స. పు. ప్ర. ఏ. నిష్ఠురంక్షీప్తః, నిష్ఠురక్షీప్తః మృగాజాం పూగః మృగపూగః నిష్ఠురక్షీప్తః మృగపూగః యేన సః నిష్ఠురక్షీప్తమృగపూగః, పూగః పూగౌ పూగాః నిష్ఠురక్షీప్తమృగపూగకబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాజా మధిపః మృగాధిపః, అధిపః అధిపౌ అధిపాః మృగాధిపకబ్జః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పాదుష మేవ శ్రేయ ఇత్య త్రావ్యయవ్యతిశయ్యహంతావాచకే.-

అంకేతి. అంక మత్సంగ మధిహితో మ్మం యో నః చంద్రమా, మృగ లాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం మథా తథా పీష్టా మతో మృగభూయో మృగ సమాహా యోనః, కేసరీ సింహా మృగాధిః ఉభయత్రాపి భ్యాత ఇతి శేషః. తస్మాచ్ఛ్రేయార్థమం కుష్కీర్తయే పాదుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్ర స్వప్రస్తుత కథనాత్ప్రస్తుతార్థప్రతీతే అప్రస్తుతప్రశంసా.

అవ. "సామదానభేదములలో నెద్దానికైన శత్రుజయమున కుపాయముగాఁ గొనవలయునుగాని యుద్ధము వలనద"ను మను వాక్యమును జూడ నుకరములగు సామోద్యపాయములను విడిచి జయముగలుగునో లేదో మను సంశయముగల దండో పాయము నవలంబించుట ప్రయోజన కారిగాఁ కావరాదు. కావున సామోపాయమే తగునందునని తలఁచి రెండు స్లోకములలో నిరాకరించుచున్నాఁడు.-

స్లో. చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపా సాంత్య మపక్రియా,

స్వేద్య మామజ్వరం ప్రజ్ఞః కోఽంభసా కరిషింశతి.

గీర

టీ. చతుర్థోపాయసాధ్యే-చతుర్థ = నాల్గవ, ఉపాయ=(దండ) ఉపాయము చేత, సాధ్యే=సాధింపదగిన, రిపా = శత్రునియెడ, సాంత్యం=సామోపాయము, అపక్రియా=అపకారము (అగును), తథాహి=అది అట్లేగదా, స్వేద్యం=చెమటకు దగిన, అమజ్వరం=అపకవ్యవరమును, ప్రజ్ఞః=పండితుడైన, కః=ఎవఁడు, కరిషింశతి =తడుపును.

తా. చతురుపాయములలో నాలవనియగు దండోపాయము (వధించుట, ధనమునహరించుట, పీడించుట) వలన సాధింపవలసిన శత్రువును సామోపాయము పరస్పరోపకారము కనిపించజేయుట, మంచి తనము చేయుట, గుణములనుకొనియాడుట, చుట్టుటికమును తెలుపుట, నేను నీవాడని మంచిమాటలాడుట చేత సాధింపఁబూనుట యపకార మగునుగాని లాభకారిగాదు. ఒడలుత చెమటబుట్టించి కుర్రప్పవలసిన యామజ్వరము నెవ్వరైన బుద్ధివంతులు చల్లని నీరుచిల్చి మాన్చుబూ నుదురా! వూచరు. కాఁబట్టి వీనిని దండించియే తరవలయును.

శ. స.- చతుర్థాం పురణః చతుర్థః చతుర్థశ్చాసా వుపాయశ్చ చతుర్థోపాయః సాధితుం యోగ్యః సాధ్యః చతుర్థోపాయో సాధ్యః చతుర్థోపాయసాధ్యః తస్మిన్ చతుర్థోపాయసాధ్యే, సాధ్యే సాధ్యయో, సాధ్యేషు చతుర్థోపాయసాధ్యశ్చః

అ. పు. న. ఏ. కు అవ్య. రిపా, రిపా రిపావ్య. రిపుమ రిపుకబ్బ. ఉ. పు. న. ఏ. సాంత్యం, సాంత్యం సాంత్యే సాంత్యాని సాంత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అపక్రియా, అపక్రియా అపక్రియే అపక్రియా. అపక్రియాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్వేదమన్త తితి స్వేద్యః తం స్వేద్యం, స్వేద్యం స్వేద్యా స్వేద్యాన్ స్వేద్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అమజ్జసా జ్వరశ్చ అమజ్వరః తం అమజ్వరం, అమజ్వరం అమజ్వరా అమజ్వరాన్ అమజ్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రాజ్ఞే ప్రాజ్ఞాః ప్రాజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కా కే కంశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అంభసా, అంభసా అంభోభ్యాం అంభోభేః అంభశబ్దః న. న. త్య. ఏ. పరిపించతి పరిపించతః పరిపించంతి పరిపూర్వ కపిచిర్ తురగే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దంజేన యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దానేన నమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీ స్మయ్యజేన కదాచ నేతి. తస్మాత్సాంత్యమేవ యుక్త మిత్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచక్షే. —

చతుర్థత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపా శత్రా, సాంత్యం సామ 'సామ సాంత్య ముఖే సమ' ఇత్యమరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి— స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్వేదోదకే ఘర్త' ఇతి విశ్వః. అమజ్వరం అపక్వజ్వరం, 'అమారోగే రోగభేద అమౌపక్వేతు వాచ్యవ ది'తివిశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిపించతి, నకోపేక్షిత్యర్థః. జ్వరితస్యాంభసేక వక్తుర్విధ్య సాంత్యం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దండ్య ఏవేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా ద్దృష్టాంతాలంకారః

శ్లో. సామవాదా సుకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,

ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్విష స్త్యయబిందవః.

౧౪౫

టీ. సకోపస్య=కోపముతో యాదిన, తస్య=ఆశుపాలునికి, సామవాదా=తీపి మాటలు, ప్రతప్తస్య=కొంచుడిన, సర్విషః=నేతికి, త్యయబిందవ ఇవ=నీటిబొట్లుం బోలె, ప్రత్యుత = మీఁదు మిక్కిలి, సహసా = వెంటనే, దీపకాః = మండించునవి (అశువు).

తా. మలమల మఱుగుచున్న నేతిలో నీటిబొట్లు పడినతోడనే యది భగ్గుమని మండునట్లు మొలకలెత్తి వేటులుబాటిన వైరముగల యీశుపాలుండు మంచిమాటలు చెప్పినిబడినతోడనే మీఁదు మిక్కిలి

మఱింత మంపిడునేగాని కావలెననుచు. కావ్యక మందిరి పోలు
యును. వైసింజెప్పిన మనుచదము పానికొని వైమునుటంత
చెప్పబడినదియని యెఱుంగుచు.

శ. స.—సామప్రధానాశ్వుతే వావాశ్వు సామవాదా, వాదా వాదా
వాదా సామవాదశ్వు. అ. పు. ప్ర. బ. శోషేన సహ వర్తత ఇతి శోష తస్య
శోషస్య, శోషస్య శోషయో శోషావాం శోషశ్వు. అ. పు. మ. ఏ. తస్య
తస్య తయో. తేహం తచ్చవు. ద. పు. మ. ఏ. ప్రత్యుత ఆవ్య. దీపకా, దీపక
దీపకా దీపకా. దీపకశ్వు. అ. పు. ప్ర. బ. ప్రతప్తస్య. ప్రతప్తస్య ప్రతప్తయో
ప్రతప్తావాం ప్రతప్తశ్వు. అ. స. మ. ఏ. ఇవ ఆవ్య. సహసా ఆవ్య. సర్పిమ,
సర్పిమః సర్పియః సర్పిహం సర్పిశ్వు. మ. స. మ. ఏ. తోయస్య దిందవ తోయ
దిందవ, దిందుః దిందూ దిందవ తోయదిందుశ్వు. ఉ. పు. ప్ర. బ.

సామేతి. శోషస్య రూఢవైరస్య, తస్య వైద్యస్య, సామవాదా, ప్రయో
క్తయ, ప్రతప్తస్య క్షణితస్య, సర్పిమః ఘృతస్య, తోయదిందవ ఇవ, ప్రత్యుతి
వైపరీత్యేన, సహసా దీపకా జ్వలనకారిణి, స కాంతికరా ఇత్యం. తప్తాద్యంవ్య
వేద సః మనుచవనంతు అప్రరూఢవైరవిషయమితి భావః. ఉపమాంకారః.

అవ. ఇట్లుండ నుద్ధవాదులు గొందఱు వలదని నిరాకరింతు తేమోయని వారల
గుఱించి చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. గుణానా మాయథాతథ్యా వర్ణం విస్తావయంతి యే,

అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యాస్తే శత్రుసంజ్ఞతాః. ౧౬

టీ. యే=మమంశ్రులు, గుణావాం=సంధిమొదలగు గుణములయొక్క, అయథా
తథ్యాత్ = తగినయట్లు ప్రయోగింపమివలన, అర్థం = ప్రయోజనమున, విస్తావ
యంతి=చెడఁగొట్టుచున్నారో, అమాత్యవ్యంజనా=మంశ్రుల గుఱుకులుగల, శత్రు
సంజ్ఞతాః=శత్రువులను పేరుబుట్టిన, తే=వారు (కపటమంశ్రులు), రాజ్ఞాం=రాజులకు,
దూష్యాః=నిందింపఁదగినవారు (విడిచిపెట్టఁ దగినవారు).

తా. సంధి విగ్రహాదులగు నాఱుగుణములలో నేయేగూ మే
యేతరుణమున నుపయోగింపవలయునో యది యట్లు జెప్పక నాఱు
మాఱుజేసి కావ్యహానికలిగించు మంశ్రులు మంశ్రులని పేరేగాని నిజ
ముగా శత్రులే. యది తెలిసికొని రాజులట్టి కపటులను దూరముగా
విడువవలయునుగాని వారిమాటలు చెవిని బెట్టురాదు.

శ. స. — గుణానాం, గుణస్య గుణయోః గుణానాం గుణశబ్దః ఆ. పు. ప. బ. యథాతథాత్వమనతిక్రమ్య యథాతథం ఆయథాతథం ఆయథాతథస్య భావః ఆయథాతథస్య తస్మాదాయథాతథ్యాత్, ఆయథాతథ్యాత్ ఆయథాతథ్యాభ్యాం ఆయథాతథ్యేభ్యః ఆయథాతథ్యశ్చబ్దః ఆ. స. పం. ఏ. ఆర్థం, ఆర్థం ఆర్థా ఆర్థా ఆర్థశ్చబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. విష్టావయతి విష్టావయతః విష్టావయంతి విపూర్వక పుక్త పుక్త గతావిత్యస్తా స్థిజస్తా త్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ప. యే, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అమాత్యానాం వ్యంజనం యేషాంతే అమాత్యవ్యంజనాః, వ్యంజనః వ్యంజనౌ వ్యంజనాః అమాత్య వ్యంజనశ్చబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. రాజ్ఞాం, రాజ్ఞః రాజ్ఞో రాజ్ఞాం రాజన్యబ్దః స. పు. ప. బ. దూషయితుం యోగ్యాః దూష్యాః, దూష్యః దూష్యే దూష్యాః దూష్య శబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తా తే తచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. శత్రురితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాత శత్రుసంజ్ఞితాః, సంజ్ఞితః సంజ్ఞితౌ సంజ్ఞితాః శత్రుసంజ్ఞితశ్చబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ.

ఏవం స్థితే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షీరక తాన్ప్రత్యాహ. —

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, ఆయథాతథ్యాత్, యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేష్వమరః. యథార్థే ౭వ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికశ్చే'తి హ్రస్వ త్వం. తతో నప్సిమానే ఆయథాతథం తస్య భావః. ఆయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యప్రోత్తయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణే'తి వికల్పా స్సంభూయోపదవృద్ధిః. తస్మా దాయథాతథ్యా దయథాప్ర.యోగా దన్యకాలే అన్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. ఆర్థం ప్రయోజనం విష్టావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాంతే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవశ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజస్తాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. వస్తుతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ తే కూట మంత్రిణః రాజ్ఞా దూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్హ్యా స్త్యాజ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి వక్తృ. ఆత సోస్వీకృతం న ప్రతిరోధవ్య మితిభావః.

అవ. శత్రువు పెదుర్కొని పోవలసినను సమయమువచ్చినప్పుడుగదా యందు కేము? ఇది యేసమయమునుమీ యనుచున్నాడు. —

శ్లో. స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్సరస్య వ్యసనే పరే,

యావ మావల రుదాసేనం త్వాముత్థాపయతి ద్వయమ్. ౫౭

టి. కేదిత్ = కొండలు పెడలు, స్వశక్త్యపచయే = తమనిమిది యున్నప్పుడు, యానం = కైత్రయూత్రమ, ఆహుః = చెప్పడును, పరేమశకొండలు పెడలు, పరస్య = శక్త్యపురక, వ్యసనే = విపత్తికలిగి వస్తును, యానం = పంచయాత్రమ, ఆహుః = చెప్పడును, ద్వయం = (ఈ) పక్షద్వయము, ఉదాసీనం = ఉద్యత్తడపుగాని, త్యాం = తిన్న, ఉత్థాపయతి = పురిగొల్పుచున్నది.

తా. శత్రువులమీదికి దాడిపెడలుట లేవకు బలమహిమయింది యున్నప్పు డనికొండలును, శత్రువు దుర్బలుడై యున్నప్పుడని కొండలును చెప్పడును. ఇప్పుడా రెండును తెలిపిందియన్నది. వ్యర్థియదను మఱి యొప్పుడును దొరకుం దుస్సభము కాచన లేప్పక పండయాత్రకు సన్నధుడు వగు మని భావము.

శ. స. — శక్తే దపచయః శక్త్యపచయః స్వస్య శక్త్యపచయః స్వశక్త్యపచయః తస్మిన్ శక్త్యపచయే, చయే, చయయోః చయేషు స్వశక్త్యపచయశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. చిత్ ఆవ్య. పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషం పరశబ్దః ఆ. పు. మ. ఏ. వ్యసనే, వ్యసనే వ్యసనయోః వ్యసనేషు వ్యసనశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. పరే, పరః పరా పరే పరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. యానం, యానం యానే యావాని యానశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. ఆహ ఆహతుః ఆహుః బ్రూశ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్యప్తా త్సకర్త కాథాతోః కర్తరి వర్తమానేటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఉదాసీనం, ఉదాసీనం ఉదాసీనా ఉదాసీనాః ఉదాసీనశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. త్యాం, త్యాం త్వ యువాం వాం యుష్మాక వః యుష్మచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్థాపయతి ఉత్థాపయతః ఉత్థాపయంతి ఉత్ పూర్వక స్థగతి నివృత్తాచిత్యప్తా గ్లిజం తాత్సకర్త కాథాతోః కర్తరి వర్తమానేటి ప. ప్ర. పురు. ఏ. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ.

నను యాతవ్యోఽపి కాతే యాతవ్య ఇత్యాంశక్య అయమేవ కాం ఇత్యాహ—

కీర్తి. కేదిద్యుద్ధాః, స్వస్య శక్త్యపచయే సామర్థ్యాచిరకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—‘ప్రాయోః సంతో వ్యసనే రిషాదాం యాతవ్య మిత్యేవ సమామనంతి, తన్నైవ పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం తమస్తు సన్న భ్యుదితో నయాయా ది’తి. పరేవృద్ధాః, పరస్య శక్తోః వ్యసనే విపది. ‘వ్యసనం విపది గ్రంథ’ఇత్యమరః. యాన మాహుః, ఆత్రమమః—‘తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిషా’ రితి. ద్వయ ముక్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం, ‘ఈ దాస’ ఇతి కానకాకార స్వకారాదేకః. త్వ ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయ లాభా దీదృక్కాతో న. కదాలి లభ్యత ఇత్యర్థః.

అవ. ఇదట స్వల్పాభ్యుద్ధిని జూపుచున్నాము.—

గో. లిలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,
యాదవాంభోనిధీః కుంధే వేలేవ భవతః క్షమా.

గీ॥

జీ. లోకాన్ = లోకములన, లిలంఘయిషతో = అతిక్రమింప నిచ్చయించు చున్నట్లేము, అలంఘ్యాన్ = అతిక్రమింప (దాట) శక్యముగానట్టియు, అలఘీయసః = గొప్పవారగు, యాదవాంభోనిధీః = సముద్రములంబోలుయాదవులన, భవతః = వీయొక్క, క్షమా = ఓర్పు, వేలేవ = చెలియలికట్టవలె, కుంధే = అడ్డగించుచున్నది.

తా. ఉద్బొంగుచున్న సముద్రమువలె లోకములమీదికి మాడజూచుచు సితరులకు దాట నలవికాని వారలై మిగుల గొప్ప వారగు నీయాదవులు సముద్రములు చెలియలికట్టనుంబోలె నీయొర్పును మీఱరాదని నిలిచియుండిరేగాని యాయడ్డంకి వీడిన నింతకు ముందే శత్రులోకము నెల్ల ముంచియుందురు.

క. స.—లిలంఘయతు మిచ్చంతః లిలంఘయిషంతః తాన్ లిలంఘయిషతః, లిలంఘయిషంతం లిలంఘయిషంతో లిలంఘయిషతః లిలంఘయిషచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. బ. లోకాన్, లోకం లోకా లోకాన్ లోకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. బ. లంఘితుం శక్యాః లంఘ్యాః న లంఘ్యాః అలంఘ్యాః తాన్ అలఘ్యాన్, అలంఘ్యం అలంఘ్యా అలంఘ్యాన్ అలంఘ్యశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. బ. అత్యంతం లఘవః లఘీయాంసః న లఘీయాంసః అలఘీయాంసః తాన్ అలఘీయసః, అలఘీయాంసం అలఘీయాంసా అలఘీయసః అలఘీయశబ్దః స. పు. ద్వి. బ. అంభసాం నిధయః అంభోనిధయః యదోరసత్యానిపుమాంసః. యాదవాః యాదవాః అంభోనిధయ ఇవ యాదవాంభోనిధయః తాన్ యా...ధీః, నిధిం నిధీ నిధీన్ యాదవాంభోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. కుంధే, కుంధే కుంధాతే కుంధతే కుంధిర్ అవరణభిత్తస్థా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త ప్ర. పురు. ఏ. వేలా, వేలా వేలే వేలాః వేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అన్య. భవతః, భవతః భవతోః భవతాం భవచ్చబ్దః త. పు. మ. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమాః క్షమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అత్ర స్వకృత్యుపచయంతావద్దర్శయతి.—

లిలంఘయిషతఇతి. లోకాన్ లంఘితు మిచ్చతో లిలంఘయిషతః, లంఘయలే స్వస్థుంతో క్లిట శబ్దః కవ, అలంఘ్యాన్ స్వయం దుష్టంఘ్యాన్ కుతః అలఘీయ తోనిధియాన్, అతః యాదవాః అంభోనిధయ ఇవేత్యుపమత్సమాసః. వేలేవేతి రిధిగాత్, తాన్ యాదవాంభోనిధీః, భవతః క్షమా తితిత్వా, వేలేవ క్షాలనిత్వా, వేలా

కూలే2.1 వాకిలే రితి కాశ్యపః. కుంభే ప్రతిమన్తి ఆశ్వథా ప్రాశే నర్మం నంనా శయు రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇదిగాక మఱియొక విశేషముకలదు. ఏమో రితి పాటుపడకుండునో నే జయము లభించునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. విజయ స్త్వయి నేనాయాః సాక్షిమాత్రే అపదిశ్యతామ్,

ఫలభాజి సమీక్షోక్తే బుద్ధే ర్భోగ ఇవాత్తని.

గణ

టీ. నేనాయాః=వైశ్యముయొక్క, విజయః=జయము, సాక్షిమాత్రే=ఉదాహరణజేయగు, ఫలభాజి=ఫలమునుబొందెడి, త్వయి=నీయందు, సమీక్షోక్తే=సాంఖ్యకాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన, అత్తని=అత్తయందు (పురుషునియందు), బుద్ధే=మూలప్రకృతియొక్క మొదటి వికారమగు మహత్తత్వముయొక్క, భోగః=సుఖము. ఖములయనుభవమనుబోధి, అపదిశ్యతాం=వ్యవహరింపఁబడుఁగాక.

తా. సాంఖ్యకాస్త్రమున ప్రకృతికత్తృత్వమును నహించి చిత్తమును జేయుచు అట్టి చిత్తవిషయభోగములను నిర్దిష్టుఁడగు పురుషునికి సంపాదించుచున్నది. కావున చేతఁబడుచు పురుషుఁడు దానిచేఁడయ్యును గర్తయే యగుచున్నాఁడని చెప్పఁబడియె. గాన సాంఖ్యుల యాత్మయందు మహత్తత్వముయొక్క సుఖదుఃఖానుభవంబులుంబోలె భృత్యుల జయపజయములు రాజులవి యగుటంబట్టి నీవు సాక్షి మాత్రముగా నుండి నంతనే నేనలు సంపాదించిన జయము నీయందనాయాసముగా నమర్చింపఁబడును.

శ. స.—విజయః, విజయః, విజయా విజయాః, విజయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వయి, త్వయి యవయోః యోష్టసు యోష్టచ్చబ్బ. ద. పు. స. ఏ. నేనాయాః, నేనాయాః నేనయోః నేనానాం నేనాశబ్దః అ. ప్రి. మ. ఏ. పాక్షిర్రష్ట పాక్షి పాక్ష్యేర పాక్షిమాత్రం తస్మిన్ పాక్షిమాత్రే, మాత్రే మాత్రయోః మాత్రేషుపాక్షిమాత్రశబ్దః అ. స. స. ఏ. అపదిశ్యతాం, అపదిశ్యతాం అపదిశ్యతాం అపదిశ్యంతాం అపహర్షకదిక అతిస్వనఇత్యస్తా తస్కర్తకాత్కర్తణి విధ్యాదౌ లోటి అత్తనే ప్ర. పు. ఏ. ఫలం భజిరితి ఫలభాజీ తస్మిన్ ఫలభాజి, భాజి భాజోః భాతు ఫలభాకృబ్బః జ. పు. స. ఏ. సమీక్షో ఉక్తః సమీక్షోక్తః తస్మిన్ సమీక్షోక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు సమీక్షోక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. బుద్ధేః, బుద్ధ్యాః, బుద్ధేః, బుద్ధ్యాః, బుద్ధీనాం బుద్ధిశబ్దః ఇ. ప్రి. మ. ఏ. భోగః, భోగః భోగో భోగః

హాగళ్య: ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ ఆవ్య. ఆత్తని, ఆత్తని ఆత్తనో: ఆత్తను
ఆత్తకళ్య: న. పు. స. ఏ.

అత్యున్నమ క్షాయమపరో యదక్షేపేనైవ తే విజయలాభఇత్యాహ.—

విజయఇతి. ననాయా: కర్తవ్య విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫలభాజి
త్వము, సహిష్ణుత్వే సాంఖ్యోక్తే ఆత్తని బుద్ధేర్నహ తత్త్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథ
మవికారస్య కర్తవ్యః భోగః సుఖదుఃఖానుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవస్థాయతాం,
భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామిత్వా దితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాహుః—
'కర్తవ్య భవత్యదాసీన' ఇతి, సర్వప్రత్యుపభోగం యస్తాత్పురుషస్య సాధయతి
బుద్ధి రితిచ.

అవ. ఇత శత్రుని వ్యసనమును జెప్పుచున్నాడు.—

స్తో. హతే హింసించుపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,

చిన్త్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః.

ఉం

టీ. హిండింబరిపుణా=భీమునిచేత, ద్వైమాతురే=ఇద్దఱుతల్లుల బిడ్డఁడగు, రాజ్ఞి
=జరాసంధుఁడు, యుధి=యుద్ధమున, హతే(సతి)=చంపఁబడినవాఁడుకొఁగా, చిరస్య
=చాలకాలమునకు, మిత్రవ్యసనీ=మిత్రవినాశదుఃఖముగల, దమఘోషజః = శకు
పాలుఁడు, సుదమః=సుకరముగా నాచడగినవాఁడగును.

తా. హిండింబాసురుని బరిమార్చిన భీముఁడు తనమిత్రుఁడగు
జరాసంధుని సంహరించినాఁడు గావున మిత్రవియోగదుఃఖమున స్రుక్తి
యున్న యీశకుపాలు డిప్పు డేకాకియాటచే సుకరముగా గూల్చవచ్చు
నని భావము.

శ. స.—హతే, హతే హతయోః హతేషు హతశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. హిండిం
బస్య రిపుః హిండింబరిపుః తేన హిండింబరిపుణా, రిపుణా రిపుభ్యాం రిపుభిః హిండింబరిపు
శబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. రాజ్ఞి, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజశబ్దః న. పు.
స. ఏ. ద్వయో ర్నాలోరపత్యం పుమాక ద్వైమాతురః తస్మిన్ ద్వైమాతురే, ద్వైమా
తురే ద్వైమాతురయోః ద్వైమాతురేషు ద్వైమాతురశబ్దః ఆ. పు. స. ఏ. యుధి,
యుధి యుధోః యుత్సుయుచ్ఛబ్దః ధ. ప్రి. స. ఏ. చిరస్య ఆవ్య. మిత్రస్య వ్యసనం
మిత్రవ్యసనం మిత్రవ్యసనమస్మాప్రీతి మిత్రవ్యసనీ, వ్యసనీ వ్యసనౌ వ్యసనినః మిత్ర
వ్యసనికర్తా న. పు. ప్ర. ఏ. సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, సుదమః సుదమా సుదమ్యా
సుదమశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. దమఘోషజ్ఞాతో దమఘోషజః, ఘోషజః ఘోషజే
ఘోషజాః దమఘోషజశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

సాతవి. రాడింబిప్రకాశీకే, మృత్యువై మృత్యుం ప్రసాదా మృత్యుమా
యః. 'మానుతస్సంఖ్యానంశత్రుపూర్వాత్' ఇత్యుక్త్యుచా. ఇతాశ్చాంతాశ్చ
తథాపి. తస్మిన్ రాక్షసానాం శత్రుత్వాత్ సత్త్వవ్యాప్తిః ప్రమాణః.
జరావాహుర్మృతీకావ్యాసంభవశ్చేతి కథయంతి. యథా సతే సతి చిరస్య చిరకా
లేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరవ్యాధ్యా పృథాగ్ధా' ఇత్యుక్త్యుచే మృతయః, మిత్ర
మృతయే మిత్రశ్రంకవాకా, 'మృతం విమత్రం' ఇత్యుచత. దమఘోషా మృతే దమ
ఘోషజ శ్రుత్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదయః, ఏకాంత్యా మృతవాన్ ఇత్యుచా.

అవ. వైదికాక్రమమున పరిశయించి బలవంతుడై యుండినను గూర్చినవి శక్తి తన కేర్పడినప్పుడు మెలకువతో వానిని బాంబుడిచెట్టి కపి యెదురుపలయు నని కామందక నితీకాన్తముగ కెప్పిల్పింప గూరులకు మెదటిపక్షమే యుక్తము. దాన్ని దిగరా యని చెప్పితిని గాని కంఠవపక్ష మంతయుక్తము గాదను నభిప్రాయమును జెప్పించుచున్నాడు.—

అంతః. నీతికావచి యర్థవ్యక్తి. వలన ప్రజాసేవో గ్రహ్యే.

విధు నిర్వహణకువచ్చేటప్పుడు పూర్వము నిర్ణయించుట.

టీ. పరిశ్రమ, అపరిశ్రమ, అపరిశ్రమ, గమ్యము, వివిధములగు
వాడు, ఇతఁడు, నీతినియతఁడు, నీతినియతఁడు, తతఁడు, మానసిక
శాస్త్రమునుగలవానికి, ప్రాచీనములగు (అనును). పుస్తకము, పుస్తకము, పుస్తకము,
సంకలనము, తనకు, విధులు, విధులు, విధులు, విధులు, విధులు, విధులు,
బోధ, ఉత్తరము, ఉత్తరము (అనును).

తా. శత్రువు చిక్కులలోబడి మ్రక్క పోవసేసి యక్షుడు సుకరముగా గెలువవచ్చునని యెఱిగి పొందడంబోవుటకన్న శూరులకు వేటబిడ్డకరం బొందుగలదే! భద్రా! ఏమిసీత! చాలు. చాలు. బలవంతుడగువాడు పరిపూర్ణ బలోపేతుడై చచ్చిపో శత్రువు ఒకమామ్రుం బడయుటయే మహాత్మాహముగా భావించును. రాహువు పొడక కలాపూర్ణుడై చరాకాసుభాకరునిగదా మ్రొంగుచున్నాడనుచు !

[illegible]

మాని తస్య మానినః, మానినః, మానినోః, మానినాం, మానిశబ్దః స. పు. ప. ఏ. ప్రేయే ప్రేయే ప్రేభ్యాం ప్రేభ్యః ప్రేశబ్దః ఈ. స్త్రీ. చ. ఏ. విభుః, విభుః విభూ విభనః, విభుశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. విభుంతుదతీలి విభుంతుదః తస్య విభుంతుదస్య, తుదస్య తుదయోః తుదానాం విభుంతుదశబ్దః అ. పు. ప. ఏ. పూర్ణః, పూర్ణః పూర్ణైః పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేహం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప. ఏ. ఉత్సవాయ, ఉత్సవాయ ఉత్సవాభ్యాం ఉత్సవేభ్యః ఉత్సవశబ్దః అ. పు. ప. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

కష్టశ్చాయం కష్టోఽభ్యుదేత్య వాచే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణా మగ్నిషు క్షవీవేష్టః, శాస్త్రం వాచీన. యథాహ కామందకః.—‘యదా త్తమ స్తం ప్రసభం నిహంతుం పరాక్రమా దుక్షిత మప్యమిత్రం, తదాఽయాయాదహితాని కుర్వన్సు నాయతః కర్వనపీడనా నీ’ త్యక్తేత్యేత్యాహః—

నీతిలి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః శౌర్యాభిమానతః, ప్రేయే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య మానినః, విభు శ్చంద్రః తం తుదతి హినస్తీతి విభుంతుదో రాహుః, ‘విధ్వ రుహస్తద’ ఇతి ఖశ్చ)త్యయే ముమాగమః. తస్యైవోత్సవాయ, అతో బలినా బల వాసేవ యాతవ్యః. బలీనశ్చ వయమితి భావః.

అవ. అట్లయిన మున్ను జెప్పిన మనువాక్యమునకు విరోధమువచ్చునేయని యోచించి చెప్పుచున్నాడు.—

స్తో. అన్య దుచ్చృంఖలం సత్త్వ మన్య చ్చాస్త్రనియం త్రితమ్,

సామానాధికరణ్యం హి లేజ స్తిమిరయోః కుతః.

౬౨

టీ. ఉచ్చృంఖలం=అడ్డపాటులేని, సత్త్వం=బలము, అన్యత్=వేరైనది, శాస్త్ర నియం త్రితమ్-శాస్త్ర=మన్వాదిశాస్త్రముచేతను, నియం త్రితం=ఏర్పరుపఁబడిన, సత్త్వం=బలము, అన్యత్=వేరైనది, లేజ స్తిమిరయోః=వెలుతురునకును చీకటికిని, సామానాధికరణ్యం=ఎక్కచోటనుండుట, కుతః=ఎక్కడిది?

తా. మగతనము మిగులగలిగియున్నను బగతురనొక్కపెట్టున గుట్టడఁచి మట్టువటుపఁజాలు దిట్టతనమును, మనువుచెప్పిన ట్లాపదలఁ జిక్కి స్రుక్కియున్న శత్రువుల గెలువబోలు బలిమియు, నొకటి తీవ్రమైన నిరపేక్షమును రెండవది తీవ్రముగాక శత్రువ్యసనమును నిరీక్షించునదియు నగుటచేత పరస్పరవిలక్షణములును పరస్పరవిరుద్ధములునై యున్నవి. అవి వెలుతురు చీకటియు నొక్కచోట నుండనియట్లు కలిసి యొక్కనియం

మండనేరవు. భిన్నవాస్త్రములు గుండయుములను గుజించి వాస్త్రములను
వచ్చుచుని రోధముండును బాధకింముగాని వాస్త్రము.

౪. స.—అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యైః అన్యకైః ॥ ఆ. స. ప్ర. ఏ.
ఉద్గతం శృంఖలం యన్యత్ ఉచ్చుంఖలం, ఉచ్చుంఖలం ఉచ్చుంఖలే ఉచ్చుం
ఖలాని ఉచ్చుంఖలకైః ఆ. స. ప్ర. ఏ. సత్త్వం, సత్త్వం సత్త్వే సత్త్వారి సత్త్వకైః
ఆ. స. ప్ర. ఏ. అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యైః అన్యకైః ఆ. స. ప్ర. ఏ.
కాస్త్రేణ నియంత్రితం కాస్త్రనియంత్రితం, నియంత్రితం నియంత్రితే నియంత్రితాని
కాస్త్రనియంత్రితకైః ఆ. స. ప్ర. ఏ. సమానం అధికరణం యయోస్తే సమానాధి
కరణే తయోర్భావః సామానాధికరణ్యం, కరణ్యం కరణ్యే కరణ్యాని సామానాధి
కరణ్యకైః ఆ. స. ప్ర. ఏ. హి అన్య. లేజన్య తిమిరం స లేజన్యితే తయోః
లేజన్యితయోః, తిమిరే తిమిరయోః తిమిరేషు లేజన్యితకైః ఆ. స. ప. ద్వి.
మతః అన్య.

తస్మి భావోద్భవాచ్చుత మన్వాదికాస్త్రవిరోధ స్సన్య నిత్యాకంక్యాహ—

అన్యదితి. ఉచ్చుంఖల మన్యకం, ప్రసన్య పీడనముమితియనత్. సత్త్వం
బల మన్యత్, కాస్త్రేణ మన్వాదికాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరన్య వ్యసనే
కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణవైలక్ష్య మన్యకత్వాత్,
తయో స్సాక్షేత్యనిరక్షేత్యభ్యాం మిథో విరోధా నైకకాస్త్రాధత్వం సంభవ
తీత్యర్థః. ఆత్ర దృష్టాంతమాహ.—లేజన్యితయోః సమాన మధికరణం యయోస్తే
తయో ర్భావ సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం మతః సమతత్త్వతీత్యర్థః. తయో
స్సహసస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితహోమవ భిన్నకాస్త్రాధి
త్వా దితరతరకాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

అవ. అట్లయేని మన విప్లవ జేమిచేయవలయు నని నిట్లనుచున్నాడు.—

శ్లో. ఇంద్రప్రస్థగమ స్తావ త్కారి మా సంతు చేదయః,

అస్తాకదంతిసాన్నిధ్యా ద్వామనీధూతేభూరుహః.

౬౩

టీ. ఇంద్రప్రస్థగమః—ఇంద్రప్రస్థ=ఇంద్రప్రస్థపురమునకు, గమః=గమనము,
మాకారతావత్ = చేయబడకపోవుచుగాక, కింతు=మఱియేమియన, చేదయః=చేది
లేజములు, అస్తాకదంతిసాన్నిధ్యాత్—అస్తాక=మన, దంతి=ఏమగుటయొక్క, సాన్ని
ధ్యాత్=సామీప్యమువలన, వామనీధూత=సొట్టివై పోయిన, భూరుహః=చెట్లుగలవి,
సంతు=అగుచుగాక.

నా. మనమున్న పిండప్రకృతిపురంబునకుఁ బోవలదు. దండయా
ప్రకృతి చేదిచేతములకే బోవుము. మనయేనుంగు లచ్చుటివృత్తులను
చింతి పంపఁజేయ నాచేతమువలె చెట్లన్నియు మ్రొట్టె పోవుగాక.

క. స. — ఇంద్రప్రస్థస్య గమః ఇంద్రప్రస్థగమః, గమః గమా గమాః ఇంద్ర
ప్రస్థగమశ్చ అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్యయం. కారి కారిషతాం కారిషత
మకృశ్శేరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాలోః కర్తణ్యాపిలుజే ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.
మా అవ్య. ఆస్తు స్తాత్ స్తాం సంతు అసభువీత్యస్తా దకర్త కాధాలోః కర్తణ్యాపి
భాటి పరశ్చై ప్ర. పురు. స. చేదీనాం నివాసో జనపదః చేదయః చేదిశబ్దః ఇ. పు.
వి. ప్ర. స. అస్తాకమమే అస్తాకాః దంతో ఏహం స్త ఇతి దంతినః అస్తాకాశ్చ తే
దంతిశ్చ అస్తాకదంతినః సంనిధిచేవసాన్నిధ్యం అస్తాకదంతినాం సాన్నిధ్యం అస్తాక
దంతిసాన్నిధ్యం తస్మాత్ అస్తాకదంతి సాన్నిధ్యాత్, సాన్నిధ్యాత్ సాన్నిధ్యాభ్యాం
సాన్నిధ్యేభ్యః అస్తాకదంతిసాన్నిధ్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. అవామనాః వామనాః
సంపద్య మానాభూతాః వామనీభూతాః భువిరోహంతీతి భూరుహాః వామనీ భూతాః
భూరుహాః ఏషు తే వామనీభూతభూరుహాః, రుల్ రుహా రుహాః వామనీభూత భూరు
హభ్యః మా. పు. ప్ర. బ.

తర్హి సః కి మిదానీం కార్య మత ఆహః—

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య, గమా గమనం, 'గ్రహవృద్ధునిశ్చిగమ
శ్చే' తి అప్పొత్తయః. మాకారతావ స్మక్రియతామేవేత్యర్థః. 'యావత్తావత్సరిచ్చేదే
కాదేన్నిర్వి మానేనధారణ' ఇతి విశ్వ. కృషాః కర్తణి లుక్. 'మాణిలక్' ఇత్యా
శీర్షకే 'సమాజ్యోగ' ఇత్యుప్రితిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్తాక మిమే అస్తా
కాః. 'యుష్ట దస్స వోరవ్యతరస్యాం ఖిచ్చ' ఇతి వికల్పాదప్యొత్తయః. 'తస్మిన్నుచి చ,
యుష్టాకాస్తాక' విత్యస్తా కాదేశః. సంనిధిచేవ సాన్నిధ్యం, సాన్నిధ్యేష్యప్యొత్తయః.
అస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః కాఖాభంగా త్పరీక్షృతాః,
స్వత్రీభూతాః భూరుహాః యేహం తే తఖోక్తాస్సంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మి
త్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకాశ్యేనైవ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః.
'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్జనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్ప
ర్యాయోక్త స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. నిరుద్ధవీవధాసార ప్రసారా గా ఇవ ప్రజమ్,

ఉపయంధంతు దాశార్వాః పురీం మాహిష్టతీం ద్విషః.

టీ. దాకావ్వా! = యాదవులు, నిరుద్ధవీరధానాశ్రమప్రసారానిరుద్ధ=ఆర్థావసరము, వీరధాన=ధాన్యము మొదలగువని లభించును, ఆసార=మిత్రులను, ప్రసారా=తృణకాష్టాదులుగల వోడ్డుగులవాడై, నిరుద్ధ=నిరుదయవీర, వీరధాన=కాష్టముకల్గు, ఆసారప్రసారా=రాక్షసోకలు గలవాడై, ప్రజం=పరువులనాలచు, గాఢన=ఆవులనుబోలె, మాహిష్మతీం=మాహిష్మతీయను, పురీం=పరసి, ద్విమం=పరమము, ఉపయంధంతు=ఆరికట్టుదురుగాక.

తా. ఇదిగాక మరయూదవులందఱును పాలకావిట్లు వస్త్రాలచాకపోకలను నిలుపువలచేసి ఆలమందలను కనులపాలతో గట్టిపెట్టివట్లు ధాన్యములు తృణజలకాష్టములు మిత్రవర్గములను వారిదరికి జేరసేయకుండ నడ్డుగింపుజేయుచు శత్రువులను మాహిష్మతీపుంబున ముట్టపించుదుగాక.

శ. ౪.—వీరధశ్చ ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ వీరధాసారప్రసారా, వీ...రా: నిరుద్ధా: యై స్తే నిరు...రా: (ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ ఆసారప్రసారా వీరధానాం ఆసారప్రసారా వీ...రా నిరుద్ధా వీ...రా యై స్తే నిరుద్ధవీరధాసారప్రసారా) ప్రసారా, ప్రసారా: ప్రసారా ప్రసారా: నిరుద్ధ...సారశబ్ద: అ. పు. ప్ర. బ. గాం, గాం గావా గా: గోశబ్ద: ఓ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇన ఆవ్య. వ్రజం, వ్రజం వ్రజౌ వ్రజాన్ వ్రజశబ్ద: అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపయగంథ ఉపనాత్ ఉపయంధాన్ ఉపయంధంతు ఉపపూర్వకరధిర్ ఆవరణ ఇత్యస్తాద్ద్వికర్త కాధాతో: కర్తరి విధ్యాదా లోటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. దాకార్వా: దాకార్వా: దాకార్వా దాకార్వా: దాకార్వశబ్ద: అ. పు. ప్ర. బ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీ: పురీశబ్ద: ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మాహిష్మతీం, మాహిష్మతీం మాహిష్మత్యా మాహిష్మతీ: మాహిష్మతీశబ్ద: ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ద్విమం, ద్విమం ద్విమౌ ద్విమ: ద్విట్పుబ్ద: య. పు. ద్వి. బ.

నిరుద్ధేతి. కించ దాకావ్వా యాదవా, వీరధో ధాన్యాదిప్రాప్తి: ఆసారస్సహృద్బలం, ప్రసార స్తృణకాష్టాదిప్రదేశ: 'ధాన్యాదే ర్వీరధ: ప్రాప్తిరాసారస్తు సహృద్బలమ్, ప్రసార స్తృణకాష్టాదే ప్రదేశ' ఇతి నైజయంతి. తే నిరుద్ధా యై స్తే తథోక్తా: ఆవ్యత్ర నిరుద్ధా వీరధానాం పర్యాహారాపరవామ్నం, స్కంధవాహ్యక్షీరావ్యాహరణసాధనభారవిశేషమణాం, ఆసారప్రసారా ప్రదేశనిర్గమా యై స్తే తథోక్తా: 'విరధో వీరధో భార: పర్యాహారాధ్వనోరపీ'తి శేమచంద్ర: వ్రజం గోష్ఠం, 'వ్రజస్సాన్విష్టోకులం గోష్ఠం' ఇతి నైజయంతి. గాఢన మాహిష్మతీం పురీం, ద్విమౌ దిపూకా, ఉపయంధంతు, వ్రజే గా ఇన మాహిష్మత్యా మరీనావ్యవ్యాంత్యిత్వర్థ: 'దుహ్య

ప్రస్తుతం పీఠి నవనాన్ ద్వికర్త కత్వం ఆత్మరిపువ్రజావకథితం కర్త, ఆశ్మదీప్తిక
తమం కర్త.

అవ. అట్లేని భర్తరాజు బ్రాహ్మణేమి చేయఁదగు నన నుపేక్షయే యను
చున్నాఁడు.—

శ్లో. యజతాం పాండవ స్వర్గ మవత్స్వింద్ర స్థవత్స్వినః,

వయం హనామ ద్విపత స్వర్వ సాస్విధం సమీహతే.

ఉ.

టీ. పాండవః=భర్త రాజు, యజతాం = యాగముచేయుగాక, ఇంద్రః=దేవేంద్రుడు, స్వర్గః=స్వర్గలోకమును, అవతు=పాలించుగాక, ఇనః=నూర్యుడు, తపతు=తపించుగాక, వయం = మనము, ద్విపతః=శత్రువులను, హనామ=చంపుదము, తథాహి=అట్లేగదా, సర్వః=ప్రతివాఁడును, సాస్విధం=స్వప్రయోజనమును, సమీహతే =మాచుకొనును.

లా. భర్తరాజు యాగముజేసికొననిమ్ము. ఇంద్రుడు స్వర్గము నేలనిమ్ము. సూర్యుఁ డెండకాయనిమ్ము. మనము శిశుపాలుని సంహరిం తము. సమయము వచ్చినప్పుడు ప్రతివారును తమతమపనులను చేసికొను చుందురుగదా. ఇప్పుడు మనకు భర్తరాజును ఇంద్రాదులతోబాటువాడే యగును.

శ. స.—యజతాం, యజేతాం యజంతాం యజదేవభాజా సంగతికరగదా నేషు ఇత్యస్తాదకర్తకాధ్యతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. ఏ. పాండోరపత్యంపుమాన్ పాండవః, పాండవః పాండవౌ పాండవాః పాండవశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్గం, స్వర్గం స్వర్గౌ స్వర్గాన్ స్వర్గశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అవతు అవతాత్ అవతాం అవతు అవరక్షణగతికాంత్యాదిషు ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధ్యతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇంద్రః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రా ఇంద్రశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. తపతు తపతాత్ తపతాం తపంతు తపసం తాపఇత్య స్తాదకర్తకాధ్యతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇనః, ఇనః ఇనౌ ఇనాః ఇనశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం అహం వయం అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. శ్ర. ఏ. హనాని హనావ హనామ హనహింసాగతోర్విత్త్యస్తాదకర్తకాధ్యతోః కర్తరి ప్రాప్తకారే లోటి పర. ఉత్త. బ. ద్విపతంతం, ద్విపతంతం ద్విపతంతౌ ద్విపతతః ద్విపతశబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సర్వః, సర్వః సర్వాన్ సర్వే సర్వశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. సాస్విధం, సాస్విధం సాస్విధం, సాస్విధం సాస్విధాన్ సాస్విధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

సమీహతే సమీహేతే సమీహంతే సంహర్తృక తుహచేష్టయా విత్యస్తా తస్య
కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి అత్త. ప్ర. పు. ఏ.

తస్మి పార్శ్వస్థానాదుః కా గతిః త్యాకంక్య ఉత్తైవ గతిః త్యాచా.—

యజతామితి. పాండవో యుద్ధికుః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్రస్యైవ
మవతు కక్షతు, ఇహ, అర్కః, తవతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విపతః అహి, చానామ
మారయామ, 'అమత్రమస్యపి చే' త్యాదాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాచే లోబ్. తదాహి—సర్వో జనః, స్వాగ్ధం స్వప్రమోజనం, సమీహతే. అనుసంధతే, ఇంద్రా
దివ త్వయావయోగక్షేమా నః పార్శ్వ ఇత్యర్థః అథాంతరన్యాసః.

శ్లో. ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంవత్సరమ్కా వత్సరోచియామ్,

శస్త్రై ద్విపచ్చిరశ్చేదప్రాచ్ఛలహ్నిగితోఽక్షితైః.

ఉచి

టి. ద్విపచ్చిరశ్చేదప్రాచ్ఛలహ్నిగితోఽక్షితైః - ద్విపత్ = శస్త్రపులయొక్క,
శిరశ్చేద=తలలు నలుపుటచేత, ప్రాచ్ఛలత్ =చైత్యగయుచున్న, హ్నిగిత=నెత్తురుచేత,
ఉక్షితైః = తడువబడిన, శస్త్రైః = కత్తులచేత, అర్కరోచిహం = మార్వకీర్ణముల
యొక్క, సంపర్కాత్ =సంబంధమువలన, విద్యుతాం=మెలుపులయొక్క, సంపత్ =
హోధ, ప్రాప్యతాం=పాండవదుఃగాక.

తా. ఇందియకాక శస్త్రపులశిరస్సులను ఖండించుటచేత నెగడిమిస
రక్తధారలతో దడిసినఖడ్గములు వానిపై సూర్యకాంతులు ప్రసరింపగా
మెలుపుదీగలవలె మెలుయుగాక యని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రాప్యతాం ప్రాప్యేతాం ప్రాప్యతాం ప్రహర్షక అష్టవాస్తా
విత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తసి విధ్యాదా లోటి అత్త. ప్ర. పు. ఏ. విద్యుతాం, విద్యుతః
విద్యుతోః విద్యుతాం విద్యుచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. మ. బ. సంపత్, సంపత్ సంపదా సంపదః
సంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంపర్కాత్, సంపర్కాత్ సంపర్కాభ్యాం సంపక్లే
భ్యః సంపర్కశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అర్కస్యరోచిషి అర్కరోచిషి తేహం అర్క
రోచిహం, రోచిషః రోచిహః రోచిహం అర్కరోచిశబ్దః స. న. మ. బ. శస్త్రైః,
శస్త్రైః శస్త్రాభ్యాం శస్త్రైః శస్త్రశబ్దః అ. న. త్వు. బ. ద్విపతాం శిరాంపి ద్విపచ్చి
రాంపి ద్విపచ్చిరపాం ఛేదః ద్విపచ్చిరశ్చేదః ద్విపచ్చిరశ్చేదేన ప్రాచ్ఛలత్ ద్విపచ్చి
రశ్చేద ప్రాచ్ఛలత్ ద్విపచ్చిరశ్చేద ప్రాచ్ఛలచ్చ తత్ హ్నిగితం చ ద్విపచ్చిరశ్చేద
ప్రాచ్ఛలహ్నిగితం ద్విపచ్చిరశ్చేద ప్రాచ్ఛలహ్నిగితేన ఉక్షితాం ద్విపచ్చిరశ్చేద
ప్రాచ్ఛలహ్నిగితోఽక్షితాని తైః ద్విపచ్చిరశ్చేదప్రాచ్ఛల హ్నిగితోఽక్షితైః, ఉక్షితేన
ఉక్షితాభ్యాం ఉక్షితైః ద్విపచ్చిరశ్చేద ప్రాచ్ఛలహ్నిగితశబ్దః అ. న. త్వు. బ.

మాఘటిక—28

అశ్వతామితి. కం ద్విపదాం, రకశ్చేదే ప్రాచ్యులతా ఉద్యమతా శోణిశే
 శోణిశే ప్రాచ్యులతా ఉద్యమతా శోణిశే, సంహారాత్, విద్యుతాం సంహారాత్,
 ప్రాచ్యుతా మితి సదృశాలంకారః.

శ్లో. ఇతి సంభోతో వాచీ స్థలస్యా లేఖ్యచేరతాః,

సభాభిక్షే ప్రతిధ్వనై స్థయా దస్వవదన్నివ.

౬౨

టీ. ఇతి = ఇతి, సంభోతః = ఆశీర్వాదముగల, బలస్య = బలరామునియొక్క,
 వాచీ = వాచులకు, ఆలేఖ్యచేరతాః = చిత్రపులుగునామముగలచేరతలు, సభా = సభా
 మండపములోపలి, ప్రతి = గోడలయొక్క, ప్రతిధ్వనైః = మాటుమ్రోతల (సవంక)
 చేత, సభాలో = ధయమువలన, అస్వవదన్నివ = చురుల పలికినవియో యువన స్తున్నవి.

తా. ఇట్లు బలరాముడు మిగుల వాచోవముతో జెప్పుచుండఁ
 గా వని యువాకులచే నేమో యువభయమున నచ్చటి చిత్తురుక్తుల
 యందు న్రాయఁబడిన చేరతలు ఆపునపు నని యామాటలనే మఱల
 జెప్పుచుండెదయనునట్లు సభామండపమునందలి గోడలు ప్రతిధ్వనింపినవి
 యనితాత్పర్యము.

౩. స. — ఇతి ఆవ్య. సంరంభోఽస్యాస్తీతి సంరంభీ తస్య సంరంభిణః, సంరం
 భిణః సంరంభిణోః సంరంభిణాం సంరంభిశ్శబ్దః స. పు. మ. ఏ. వాణీః, వాణీం వాచ్యో
 వాణీః వాణీశబ్దః ఈకారాంతస్తీతింగః ద్వి. బ. బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం
 బలశబ్దః ఆ. పు. మ. ఏ. ఆలేఖ్యే దేవతాః ఆలేఖ్య దేవతాః దేవతా, దేవతే దేవతాః
 ఆలేఖ్యదేవతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సభాయాః భిక్షయః సభాభిక్షయః సభాభిక్షీనాం
 ప్రతిధ్వనాః సభాభిక్షిప్రతిధ్వనాః తైః సభాభిక్షిప్రతిధ్వనైః, ధ్వనోఽ
 ధ్వనాధ్వనాం ధ్వనైః సభాభిక్షిప్రతిధ్వనశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. భయాత్, భయాత్
 భయాధ్వనాం భయేభ్యః భయశబ్దః ఆ. సం. పం. ఏ. అస్వవదన్ అస్వవదతాం
 అస్వవదన్ అనుపూర్వకవదవ్యక్తాయాం వాచిత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరిధూజే
 లశి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఇవ ఆవ్య.

ఇతీతి. ఇతి ఇత్యం సంరంభిణ స్సంభుభితస్య, బలస్య, బలభద్రస్య, వాణీః ఆలే
 ఖ్యదేవతా శ్చిత్రలీఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, శీతీనాం ప్రతిధ్వనైః
 ప్రతిధ్వనీవాణీశేత్యర్థః. భయాదస్వవదస్వవదయన్నివ బలరామవచనమేవ
 సమ్యగిత్యనువదంతేత్యుత్పేక్షా.

శ్లో. సోమ్య తాశ్చేషగవీ రభిధాతు మధోక్షజః,

శిష్యాయ బృహతాం వత్స్యః ప్రస్తావ మదిశ ద్భృశా.

ఊ

స్వతంత్రము

టీ. ఆభోక్షజి, కృష్ణమూర్తి, శేషగిరి = శేషగిరియందు బలహిమయము లను, నిశమ్య = విని, బృహతాం పత్యుః = బృహత్పతియొక్క, నిమగ్నః = నిమగ్నమున నున్నపుడు, ఆధీధాతుం = చెప్పుకొనుట, దృశా = చూడెనుచేత, ప్రస్తావం = ఆచారమును, ఆదిశబ్దం = ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణమూర్తి శేషగిరియందును బలహిమయమునను నిని బృహత్పతి నిమగ్నఁడగు చున్నచని నీ యధీస్థాయమును చెలియఁజేయుమని కనునై గజెనెను.

శ. స. — నిశమ్య, ల్యజంతమన్య. తా, తాం లే తా తచ్చబ్బు ద. స్త్రీ. ద్వి. బ. శేషస్య గావః శేషగన్య. తా శేషగిరి, గిరి గన్య గిరి శేషగిరిగన్య. ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆధీధాతుం తుమన్ ఆధీధాతం ఆక్షజం ఆధీకృతం ఆక్షజం యేనః ఆభోక్షజి, ఆభోక్షజి ఆభోక్షజ్ ఆభోక్షజా ఆభోక్షజన్య. ఆ. పు. పు. వి. శిష్యయ, శిష్యయ శిష్యభ్యాం శిష్యేభ్యః శిష్యభ్య. ఆ. పు. వి. వి. బృహతాం, బృహతః బృహతోః బృహతాం బృహచ్చబ్బు. త. పు. ప. బ. పత్యుః, పత్యుః పతోః పతీనాం పతిభ్యః ఇ. పు. ప. వి. ప్రస్తావం, ప్రస్తావం ప్రస్తావా ప్రస్తావాన్ ప్రస్తావభ్యః ఆ. పు. ద్వి. వి. ఆదిశబ్దం ఆదిశాం ఆదిశ్ ఆదీశ్వరశ్చస్తాత్స కర్త కాధాతోః కర్తరి ఆనద్యతః ధాతేతి చ. పు. ప. వి. దృశా, దృశా దృశాభ్యాం దృశిభిః దృశిభ్యః శ. స్త్రీ. తృ. వి.

నిశమ్యతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన స. ఆభోక్షజో చారి, తా శేషస్య శేషవతారస్య బలశ్చద్రస్య, గా వాచి, శేషగిరి 'గోరత్తి తలు పీతి టచ్. టిత్వాత్ జీవ. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశమ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశ మయత్య పీతి భట్టమల్లః. తత్ర శామ్యతే రిదం హుపం అన్యథా నిశమయ్యతిన్యాత్. అతవ వామః — 'నిశమ్య నిశమయ్యశ్చా ప్రకృతిశేదా' వితి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతే, శిష్యయోద్ధవాయ, ఆధీధాతుం వత్సం, దృశా దృశ్యం య కటాక్షవిత్తేషణ, ప్రస్తావ మవసర మదిత్, అతిసృష్టవాన్, 'ప్రస్తావస్యా దివ సర' ఇత్యమరః.

శ్లో. భారతీ మాహితభరా మథాన్తర ముద్ధరః,

తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్ర జమ్.

౬౯

టీ. అథ = తరువాత, ఉద్ధవః = ఉద్ధవుడు, ఆహితభరాం = ఆహిత = నిండుబడిన, భరాం = అర్థగౌరవముగలిగినట్టియు, తథ్యాం = యథార్థమైనట్టియు, భారతీం = వచనమును,

అనుద్ధతం=గర్వములేకుండ, గదాగ్రజం-అగ్రే=కృష్ణునిముందర, ఉతథ్యానుజః
=బృహస్పతివలె, జగాద=చెప్పెను.

తా. ఇట్లు కృష్ణుండు కనునైగజేసి చెప్ప ననుజ్ఞయిచ్చిన యా
మీద సుద్ధప్రభు బృహస్పతియుంబోలె యధగౌరవంబునుగలిగి యథా
ప్రభు లగువాక్యంబులను వినయపూర్వకముగా నా శ్రీకృష్ణమూర్తి
యెదుటనే ఇట్లు చెప్పవోడంగె.

శ. ౨.—భారతీం, భారతీం భారత్యా భారతీః భారతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
అహితః భరః యస్యాంసా ఆహితభరా తాం ఆహితభరాం, భరాం భరే భరాః ఆహి
తభరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అభ అవ్య. అనుద్ధతం న ఉద్ధతం యస్మిన్ కర్తృణి తద్య
థాభవతి తథా అనుద్ధతం క్రియావిశేషణమవ్య. ఉద్ధవః, ఉద్ధవః ఉద్ధవో ఉద్ధవాః
ఉద్ధవశబ్దః ఆ. పు. ప్. ఏ. తథ్యాం, తథ్యాం తథ్యే తథ్యాః తథ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. అనుసృత్యజాతః అనుజః ఉతథ్యస్యానుజః ఉతథ్యానుజః ఉతథ్యానుజేన
తుల్యం ఉతథ్యానుజవత్ పతిప్రత్యయంతమవ్య. జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తా
యాంవాచిత్యస్యాద్వికర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేటివరస్మై ప్రపురు. ఏ. అగ్రే, అగ్రే
అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. అగ్రే జాతః అగ్రజః గదస్య అగ్రజః
గదాగ్రజః తం గదాగ్రజం, గదాగ్రజం గదాగ్రజౌ గదాగ్రజా౯ గదాగ్రజ
శబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

భారతీమితి. అథ కృష్ణభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థగౌర
వం యస్యాం తాం, తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం, వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా
తథా, గతోనామ కృష్ణ స్యావరజో యదవవిశేషః తస్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత
ఇతి ప్రాగల్భ్యక్షిః, ఉతథ్యస్య మహానై రనుజః బృహస్పతిః. 'ఉతథ్యావరజో
జీవ' ఇత్యవరశేషః. తద్వలైన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యం క్రియాచేద్యతి' రితివతి
ప్రత్యయః. తద్ధితగ కేయమపమా.

శ్లో. సుప్రత్యసాంప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా,

నిర్ధారితేర్థే లేభ్యేన ఖిలూక్త్వా ఖిలు వాచికమ్.

20

టీ. సంప్రతి=ఇప్పుడు, ముసలపాణినా=ముగలాయుధముచేతనున్న బలరాముని
చేత, ఉక్తేనతి=చెప్పబడియుండగా, వక్తుం=చెప్పుటకు, అసాంప్రతం=తగదు.
తథాహి=అది యట్లేగదా, లేభ్యేన=పత్రికచేత, అర్థే=చెప్పవలయువిషయము, నిర్ధా
రితేనతి=నిర్ణయించబడియుండగా, వాచికం=వోటికబురు, ఖిలూక్త్వాఖిలు=చెప్ప
వచ్చుటలేదుగదా.

తా. ముసలాయుధింబును చేతులూపిన మన ముసలైన చెప్పినతరువాత నింకొకరు చెప్పించగలది యేమియును లేదు. ఉద్దతిము వలననే సంగతులన్నియు వెలయుచుండఁగా నోటిమాటలు వేట చెప్పి పక్కటలేదు గదా.

శ. ౧.— సంప్రతి అవ్య. అసాంప్రతం అవ్య. వత్తుం తుముష్నంతమవ్య. ఉత్తే, ఉత్తే ఉత్తయోః ఉత్తేషు ఉత్తశబ్దః. అ. పు. ౧. ఏ. ముసలః పాణో యస్యనః ముసలపాణిః తేన ముసలపాణినా, పాణినా పాణిభ్యాం పాణిభిః ముసలపాణిశబ్దః. ఇ. పు. తృ. ఏ. నిర్ధారితే, నిర్ధారితే నిర్ధారితయోః నిర్ధారితేషు నిర్ధారితశబ్దః. అ. పు. ౧. ఏ. అక్లే, అక్లే అక్తయోః అక్లేషు అక్తశబ్దః. అ. పు. ౧. ఏ. రేభ్యేన, రేభ్యేన రేఖ్యాభ్యాం రేఖ్యైః రేఖ్యశబ్దః. అ. న. తృ. ఏ. ఖియాక్త్వా క్త్వాప్రత్యయంతమవ్య. ఖలు అవ్య. వాచికం, వాచికం వాచికే వాచికాని వాచికశబ్దః. అ. ౧. ద్వి. ఏ.

కిం జగదే త్యత అహ.—

సంప్రతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలధర్మేణ, కేవలంకూలేశ్వరి చ ధ్వని. ఉత్తే సతి, వత్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సాహుక్తత్యాదాభాససమానయోగ క్షేమ ప్రసం గాదితచ ధ్వని-సాంప్రతశబ్దస్యార్థత్వాత్, 'యత్తద్వే సాంప్రతం ప్లాసవత్య మరః. తద్యోగే 'శకధృషే'త్యాదినా తుముతా. తథాపి—రేభ్యేన పత్రేణ అక్లే వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణితే సతి, వాచికం వ్యావృతార్థాం వాచం సందేశవచనవిశిష్టం. 'సందేశవాగ్వాచికం స్యాది'త్యమరః. 'వాచో వ్యావృతార్థాయామి'తి తత్. ఖియాక్త్వా ఖలు సవాచ్యా ఖిల్విత్యర్థః. ఖలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే. 'నిషేధ వాక్యాలంకార జ్ఞాపానునయే ఖిల్వీ'త్యుభయత్రాప్యమరః. 'అలం ఖిల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్తే'తి క్త్వాప్రత్యయః. ఇహ 'సపాదాదా ఖిల్వా దయ' ఇతి నిషేధస్యోద్యేవకాభిప్రాయత్వా స్పృశార్థస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్యేవకత్వా స్పృశ్యదేవ పాదాదా ప్రయోగో న దూష్యతీత్యవసంభేదం. లిఖితార్థ వాచిక వివిబలాక్తే మదుక్తే రసవతాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ స్పష్ట ప్రావర్త్యస్థాంతః. స్తుతివ్యాజేన నిందావగమా ద్వాద్యజస్తుతిశ్చ. లక్షణం త్వగ్రే వత్కృతే.

అవ. అట్లయిన నీ పురకుండవలసినదియేనా? కాదనుచున్నాడు.—

శ్లో. తథాపి య న్త య్యపి తే గురు రిత్వస్తి గౌరవమ్,

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః.

౧౦

టీ. తథాపి=అయినను, తే=నీకు మయ్యపి = నాయుండుపైతము, గురురీశ్వర= గురువనియే, యత్,=ఏ, గౌరవం=ఆదరము (కలదో), తత్=అది, జల్పతః=మాట

గాడుచున్న, మమ=నాకు, ప్రయోజకకర్తృత్వం=ప్రేరకత్వమును, ఉపైతి=పొందుచున్నది.

తా. బలరాముడు సిద్ధాంతముజేసినను నాతనియందుంబోలె నాయందుచు నీవు గురుడేయని చూపుచున్న యాదరమునను బురి కొల్పటంబట్టియు వేత్తలగువా రాదరపూర్వకముగా నడిగినప్పుడు విశేషజ్ఞుడయ్యును వట్టి తెలియనివానివలె యూరకుండుట భావ్యము గాదు గాన యిందుక జెప్పబూనితి నని భావము.

క. స. — తథా, అవ్య. అపి అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. స. ప్ర. ఏ. మయి, మయి అవయోః అస్సాసు అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. తే, తవ తే యవయోః వాం యుష్మకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. ఏవ అవ్య. గురోర్భావః గౌరవం, గౌరవం గౌరవే గౌరవాణి గౌరవశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. స. ప్ర. ఏ. ప్రయోజయతీతి ప్రయోజకః కరో తీతి కర్తా ప్రయోజకశ్చాసౌ కర్తాచ ప్రయోజకకర్తా ప్రయోజకకర్తః భావః ప్రయోజకకర్తృత్వం తత్ ప్రయోజక కర్తృత్వం, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రయోజక కర్తృత్వే ప్రయోజకకర్తృత్వాని ప్రయోజకకర్తృత్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపైతి ఉపేతః ఉపయంతి ఉపపూర్వక ఇన్ గతావి త్యస్తా త్వకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలతి పరస్మై క్. పురు. ఏ. మమ మే అవయోః నా అస్సాకం నః అస్తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. జల్పతః, జల్పతః జల్పతోః జల్పతామ్ జల్పచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ.

త్వ కిం తూష్టింభూతేన భావ్యం శత్యాహ. —

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, శే తవ, మయ్యపి, బలభద్రఇవేత్యశే ర్థః. గురు రిత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజ్యకర్తృణో మే, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వక్ష్యామిత్యర్థః. నహి పండితై స్సాదరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ తూష్టింభావో యుక్త ఇతి భావః.

అవ. బలరాముడే యావద్విషయములను విస్తరించి చెప్పినాడు నీవిప్పుడు చెప్పవలసినది యేమున్నది యందురని తలచి యదియంతయు వృథా ప్రసంగమని మనము నందుంచుకొని పైకి కొనియాడుచు చెప్పచున్నాడు. —

శ్లో. వర్ణైః కలిమయైరేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,

అనంతా వాక్తయస్యాహో గేయస్యేవ విచిత్రతా.

దీ. కతిపయైశవ=కొన్నియే (ఏమి) యగు, వస్త్రై=అక్షరములచేత, కతిపయై
శవ=కొన్నియే (ఏమి) యగు, స్వరైశివ=పద్యైశివములచేతమంబోలె, గ్రంథితస్య=
కూర్చుబడిన, వాఙ్మయస్య=శబ్దజాలముయొక్క, శబ్దశబ్ద=గానముయొక్కయం
బోలె, విచిత్రతా=అవాంతరభేదము, అంతా=ముగింపులేనది.

తా. నిమేషము, బుషభము, గాంధారము లోచగు పర్వము
లేపింటితోమాత్రమే యారంభింపఁబడినను గాన మాయారాగాధిభేద
ములచే బెక్కువిధములై యొప్పుచున్నట్లు శబ్దజాల మేఁబడిపర్వము
తోమాత్ర మారంభింపఁబడినదయ్యును నం దవాంతరభేదము లనం
తములుగాఁ గలిగియుండుట కడువిచిత్రముగదా. అచటగా బలకాముండు
చక్కగా వక్కాణించినను విశేషము లనంతములు గాన నేనును
జెప్పవలసినది కలదని తాత్పర్యము. అతఁడు జెప్పినది సరిగాను కావున
నేనే చెప్పవలసియున్నదని సూధాభిప్రాయము.

శ. స.—వస్త్రై, వస్త్రేన వస్త్రాభ్యాం వస్త్రై వస్త్రశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. కతి
పయై, కతిపయేన కతిపయాభ్యాం కతిపయైః కతిపయశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఏవ.
అవ్య. గ్రంథితస్య, గ్రంథితస్య గ్రంథితయోః గ్రంథితావాం గ్రంథితశబ్దః ఆ. న. డ. ఏ.
స్వరేణ, స్వరాభ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. నవిద్యతే
అంతో యస్యా స్సా అసంతా అసంతే అసంతాః అసంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
వాఙ్మయస్య, వాఙ్మయస్య వాఙ్మయయోః వాఙ్మయావాం వాఙ్మయశబ్దః ఆ. న.
డ. ఏ. అహో అవ్య. గేయత ఇతిగేయం తస్య గేయస్య, గేయస్య గేయయోః
గేయావాం గేయశబ్దః ఆ. న. డ. ఏ. ఇవ అవ్య. విచిత్రస్య భావః విచిత్రతా,
విచిత్రతా విచిత్రతే విచిత్రతాః విచిత్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నను రామేనైవ సర్వం ప్రపంచోక్తం సంప్రతి కిం తే వాచ్య మస్త్రీత్యా
శంక్య వృథా ప్రసంగోఽయ మితి వృద్ధి నిధాయ క్షువన్నాహ వస్త్రై రిత్యాదివా
క్రయేణ.—

వర్ణరీతి. కతిపయైః పరిమితైః వస్త్రైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కతిపయై
స్సప్తభిరేవ స్వరై ర్విషాదాదిభిః. గ్రంథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దజాలస్య,
'ఏకాక్షో నిత్యం మయట మిచ్చంతి'తి స్వాగ్ధే మయట్. గేయత ఇతి గేయం తస్య
గానశబ్ద, విచిత్రతా అవాంతరభేదః. అసంతరరచనాభేదా దపరిమితా భవతీత్యర్థః.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

శ్రీ. చిహ్నాని నేర్చుకొనకాదుం ప్రత్యేక మభిధీయతే,

అనుజ్ఞా తాత్పర్యంబునః ప్రబంధో దురుదాహరః.

23

టీ. స్వచ్ఛయః=తమ బుద్ధికాలనిని, ప్రక్షీప్తం=యత్క్రియాయుక్తమౌనిని, బహుశిః=విరుద్ధభావమును, కావం=విచ్ఛేదమచ్చిష్టన, ఆభిధీయతే=చెప్పబడును, (కింతు=కాని,) ఆహుత్యాగంబంధః-ఆహుత్యే=విరుద్ధబడని, అగ్రంబంధః=చెప్పవలసిన విరుద్ధముల తూటికలెనన, ప్రబంధః=గంపర్చము, దురుదాహరణః=చెప్పవల కదము.

తా. యుక్తియుక్త మగునా ? కాదా ? యనువివేచన మక్కఱ లేకుండ మఱి దోచినయట్లును నోటికి వచ్చినట్లును నెంతయేని మాటాడ వచ్చు గాని సంగతులను జక్కఁగా బోధించుచు సంపర్కానుకూలముగ జెప్పట మిగుల దుష్కరమైనది. ఇందువలన బలరాముఁడుమాత్రము యుక్తముగనే చెప్పెనని స్తుతియును, అయుక్తము జెప్పెనని నింద యునుంగూడ స్ఫురించుచున్నది.

శ. న. — బహు, బహు బహునీ బహుని బహుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. స్వస్థ
ఇచ్చా స్వేచ్ఛా తయా స్వేచ్ఛయా, స్వేచ్ఛయా స్వేచ్ఛాభ్యాం స్వేచ్ఛాభిః స్వేచ్ఛా
శబ్దః ఆ. త్రి. ప్ర. ఏ. కామం అవ్యు. ప్రక్షీర్ణం, ప్రక్షీర్ణం ప్రక్షీతే ప్రక్షీడాని ప్రక్షీ
శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆభేదీయతే అభేదీయేతే అభిదీయంతే. అభిపూర్వకమధాశ్
ధారణాపాదగయో విత్తస్థాత్మకర్త కాధాతోః కర్తణి వ ద్రమా సేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ.
అర్థస్య సంబంధః అర్థస్య సంబంధః అనుజ్ఞితః అర్థస్య సంబంధః యస్మిన్ సః అనుజ్ఞితార్థ
సంబంధః, సంబంధః సంబంధౌ సంబంధాః అనుజ్ఞితార్థస్య సంబంధశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
ప్రబంధః, ప్రబంధః ప్రబంధౌ ప్రబంధాః ప్రబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దుఃఖేన
ఉదాహర్యం శక్యః దురుదాహరః, దురుదాహరః దురుదాహరౌ దురుదాహరాః దురు
దాహరశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.

బహిష్కరి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణమసంగతం, బహువికామం
యశేష్టం, అభిధీయతే కింతు అన్యుజ్ఞతః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్
సః, ప్రణాథః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, హరతేః ఖల్పిత్యయః. రామేణ
ఈ గూఢతమే బోధ మితి స్తుతిః. అసంగత ముక్త మితి నిందాచ గమ్యతే.

శ్లో. ప్రదీయసీమసి ఘనా మర్బు గుణకర్మితామ్,

విస్తారయంతి కుశలా స్మిత్రాం వాచం పటిమివ.

24

టీ. కుశలాః = శేర్షకులగు మాటకారులు, ప్రదీయసీమసి = మిగుల మృదువైనదియయ్యును, ఘనాం=అర్థగౌరవము గలిగినదియు (వట్టవైనదియు), అనల్పగుణకర్మితాం = కొఱతలేని శ్లేషమయలగు కావ్యగుణములతోఁ గూర్చుండినదియు (మంచి వాచములతో నేయఁబడినదియు), చిత్రాం=శబ్దవైచిత్ర్యకలదియు (రంగులు కలదియు) నగు, వాచం=వాక్కును, పటిమివ=బట్టనుంబోలె, విస్తారయంతి=విస్తరింతురు.

తా. నేతకాంస్తు సన్నని మంచిమంచిమూలుపోగులతో మిగుల మెత్తదనము గలిగి యరిలాకువలె వట్టవైన రంగులు రంగులబట్టలు వేయునట్లు మాటకారులు మృదువు లగువర్ణములును విశేషాముసు గలిగి శ్లేషయమకము మున్నగుగుణములతో నొక్కచు శబ్దవైచిత్ర్యము గల వచనములు వెక్కులు చెప్పనేర్తుని తాత్పర్యము.

శ. స.—అత్యంతం మృద్వి ప్రదీయసీతాం ప్రదీయసీం, ప్రదీయసీం ప్రదీయస్యా ప్రదీయసీః ప్రదీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆఽ అవ్య. ఘనాం, ఘనాం ఘనే ఘనాః ఘనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనల్పశ్చ తే గుణాశ్చ అనల్పగుణాః అనల్పగుణైః కర్మితా అనల్పగుణకర్మితా తాం అనల్పగుణకర్మితాం, కర్మితాం కర్మితే కర్మితాః అనల్పగుణకర్మితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విస్తారయంతి విస్తారయంతా విస్తారయంతి విభూర్వకస్తవాన్ ఆచ్ఛాదనభిత్తస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పుర. బ. కుశలా, కుశలః కుశలా కుశలాః కుశలశబ్దః ఆ. ప్ర. ప్ర. బ. చిత్రాం, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః చిత్రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచాః వాచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పటిం, పటిం పట్యి పటిః పటిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య.

ప్రదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, ప్రదీయసీ మతిసునుమారాక్షరాం, క్లత్కత రాం చ తథాపి ఘనా మర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదరీదశకల్పామిత్యర్థః. అనల్పైః బహుభి ర్ద్రవైః శ్లేషాదిభి ర్ద్రుంతుభిశ్చ. కర్మితాం రచితాం న్యూతాంచ, చిత్రాం శబ్దాదిచిత్రాం చిత్రరూపాంచ వాచం పటిం కాటిమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగ్దేవనంబిచ్చే వేతి స్తుతిః. రామవాక్తు వైవంబిభేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర శ్లేషస్య ఘట్టవిషయాసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిఘాతాపిత్వ ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషోఽయ మి త్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగా చ్ఛేష ప్రతిఘాతాపితేయ ముపమైవేత్యశ్లేః.

అవ. ఇంక నుద్ధవుడు తనసిద్ధాంతమును జెప్పఁగడంగి స్వాహంకారము దొరంగఁద్రోయఁచు వృష్టు నెదురుఁజేగ మగునట్లు చేసికొనుచున్నాడు. —

శ్లో. విశేషవిరుష శ్శాస్త్రం యత్తే వాద్ధ్రాహ్యతే పురః,

హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తుర్గణనికైవ సా.

27

టీ. విశేషవిరుషః=విశేషజ్ఞుఁడవగు, తవ=నీయొక్క, పురః=ముందర, శాస్త్రం= నీతిశాస్త్రము, ఉద్ధ్రాహ్యతే ఇతి యత్=ఉపన్యసించఁబడుచున్నది యనుట యేదికలదో, సా=అది, వక్తుః=ఉపన్యసించువానియొక్క, పరిచయస్థైర్యే=అభ్యాసము దృఢపడుట యందు, హేతుః=కారణమును, గుణనికైవ=మరల వర్ణించుటయే,

తా. విశేషజ్ఞుఁడ వగు నీయంతవానియెదుట నీతిశాస్త్రము నుపన్యసించుట తాను జదువుకొన్నది మఱచిపోకుండ మరలమరల వర్ణించుకొనుటయేగాని పాండిత్య ప్రకటనము గాదు.

శ. స.—విశేషం వేత్తితి విశేషవిద్వాన్ తస్య విశేషవిరుషః, విరుషః విరుషః విరుషాః విశేషవిద్వచ్ఛబ్దః స. పు. డ. ఏ. శాస్త్రతే అనేనీతిశాస్త్రం, శాస్త్రం శాస్త్రే శాస్త్రాణి శాస్త్రశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః డ. స. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యవయోః వాం యుష్టాకం వః యుష్టచ్ఛబ్దః డ. పు. డ. ఏ. ఉద్ధ్రాహ్య తే ఉద్ధ్రాహ్యతే ఉద్ధ్రాహ్యం తే ఉత్సార్వక గ్రహఉపాదాన ఇత్యస్తా ణ్ణిజంతాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తణివర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. పురః అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతుః హేతవః హేతుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఫిరస్యభావః స్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం తస్మిన్ పరిచయస్థైర్యే, స్థైర్యే స్థైర్యయోః స్థైర్యేషు పరిచయస్థైర్యశబ్దః అ. స. స. ఏ. వక్తుః, వక్తుః వక్త్రోః వక్త్రూణాం వక్త్రుశబ్దః బు. పు. డ. ఏ. గుణనికా, గుణనికా గుణనికే గుణనికాః గుణనికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః డ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అభోధవస్వసిద్ధాంతం వర్ణయిష్యత్ సుత్యా గర్వం పరిహరత్ మారిమభి ముఖోకతోతి. —

విశేషేతి. విశేషం విద్వాత్, తస్య విశేషవిరుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది సాకా ద్విత్వీయాపమానః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్ధ్రాహ్యతే ఉపన్యసిత ఇతి యత్, 'ఉద్ధ్రాహితమాప్యర్థమితి' వైజయంతీ. సా తదుద్ధ్రాహణ

విత్తము. విధేయప్రభావాత్ స్త్రీలింగత్వం. కర్తృవిధానమునకు, వినియోగమునకు అర్హతవాక్యము. పాత్రుత్వమునకు, అప్రేమః : : ముఖ్యమునకు వినియోగమునకు. పుష్ట ప్రకటనమునకు. కాని. ఈ అప్రేమదే ప్రభావాత్ 'వాక్యశ్రవణమున' వినియోగము. తత్సంబంధమునకు. 'ప్రభుత్వప్రభావాత్ స్వామ్యశ్రవణము'.

అవ. ఇప్పుడు స్వామ్యప్రభావ ముపన్యసించుచున్నాము. —

శ్లో. ప్రజ్ఞోత్సాహవత స్వామీ యతేతాభావ ముత్పన్నః,
తా హి మూల ముదేష్యంత్యా జగీయ తాత్త సంపదః. 26

టీ. అతః=ఇందువలన, స్వామీ=ప్రభు, ప్రజ్ఞోత్సాహ=మంత్రశక్తిని (అహోరహము) ఉత్సాహశక్తిని (దైర్ఘ్యశక్తిని), అత్తని=తదనునది, అధాతుం=సంపాదించుకొనుటకు, యతేత=ప్రయత్నముచేయుటయును, హి=ఏకాగ్రమునట్లు, తా=అమంత్రోత్సాహశక్తులు, ఉదేష్యంత్యా=కర్మబాంధవబోధయన్ను, జగీయా=జయింపని, అత్తసంపదః=తత్సంపదకు ప్రభుశక్తికి, మూలం=కారణము.

తా. జయముబొందగోరినవానిని తెనుపద (ప్రభుశక్తి) యధివృద్ధినిొందుటకు మూలకారణ మగుటవలన సుత్సాహశక్తియు కర్మమంత్రశక్తియు రెండును గలిగియుండుటకు. ఇలామును చెప్పినట్లు కేవలోత్సాహశక్తిమాత్ర ముండు బాలవని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రజ్ఞాచ ఉత్సాహశ్చ ప్రజ్ఞోత్సాహ తా ప్రజ్ఞోత్సాహ ఉత్సాహ, ఉత్సాహం ఉత్సాహ ఉత్సాహః ప్రజ్ఞోత్సాహశ్చ. ఆ. పు. ద్వి. ద్వి. అతః తసిలంతమవ్య. స్వం అస్యాస్త్రీతి స్వామీ, స్వామీ స్వామినా స్వామిః స్వామిశ్చ. స. పు. ప్ర. ఏ. యతేత యతేయతాం యతేతన్ యతీప్రయత్నభక్త్యస్తాద కర్తృకాథాతోః కర్తరి విధ్యాదాలిజీ అత్త. ప్ర. పు. ఏ. అధాతుం తుమున్నంతమవ్య. అత్తని, అత్తని అత్తనోః అత్తసు అత్తశ్చ. స. పు. స. ఏ. తా, స. తా తేతశ్చ. ద. పు. ప్ర. ద్వి. హి అవ్య. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశ్చ. ఆ. స. ప్ర. ఏ. ఉదేష్యంత్యా, ఉదేష్యంత్యా, ఉదేష్యంత్యోః ఉదేష్యంతీనాం ఉదేష్యంతీశ్చ. ఈ. స్త్రీ. ధ. ఏ. శేతుమిచ్ఛుః జగీమాః తస్య జగీమాః, జగీమాః జగీమాః, జగీమాదాం జగీమశ్చ. ఉ. పు. ధ. ఏ. అత్తని సంపద అత్తసంపద తస్యా అత్తసంపదః, అత్తసంపదః అత్తసంపదోః అత్తసంపదాం అత్తసంపదశ్చ. ధ. స్త్రీ. ధ. ఏ.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యసయి.—

ప్రజ్ఞేతి. అహోఽస్తాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్త్రీతిస్వామీ ప్రభుః, 'స్వామి వైశ్వర్య'ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహమంత్రోత్సాహశక్తి. అత్తని

స్వస్తికా, ఆధానం సంపాదయతుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాకా భవేత్త్యక్షః, కుతః పి యస్తా త్కావణాల్ తాప్తక్షోత్సాహతా, ఉదేవ్యంత్యాః వక్షస్యంత్యాః, జీవాః, అత్తవక్షసంచు, ప్రభుకక్షేక్షులం నిదానం. అత్ర ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంత్యాం. యక్షోత్సాహ దృఢామంత్రోఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతిబలకక్షయపాదాః.

ఆ. ఉత్సాహమువలె ప్రజ్ఞయు సుండవలయునని జెప్పి దానికి ప్రయోజనమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సోపధానాం ధియం ధీరాః శ్లేయసీం ఖట్వయంతి యే,

తత్రానిశం నిషక్తాస్తే జానతే జాతు శ్రమమ్.

22

టీ. ధీరాః=బుద్ధిమంతులు, సోపధానాం = విశేషవిశిష్టమును (యుక్తియుక్తమైన) (తలగడతో గూడిన) (దియు), శ్లేయసీం=చంచలముకానిదియును గట్టిదియు) =ను, ధియం=బుద్ధి, ఖట్వయంతి=మంచముగాఁ జేసికొనుచున్నారో, తే=వారు, తత్ర = అబుద్ధిమనుష్యులమున, అనిశం=ఎల్ల వేళలను, నిషక్తాః=విశ్రమించినవారలై, జాతు=ఒకప్పుడును, శ్రమం=అలచటను, నజానతే=ఎఱుగరు.

తా. ఎల్లప్పుడును పరువును దిండుము గలిగి గట్టిగా నున్న మంచముమీఁద విశ్రమించుచు నిశ్చింతముగా నున్న పురుషునికియే శ్రమయును దోచుచు యట్లే యుక్తియుక్తమైన చంచలము గాని బుద్ధి నాశ్రయించి ప్రజ్ఞాపంతుడగువానికి కష్టములు గలుగ వని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉపధానేనసహవర్తతఇతి సోపధానా తాం సోపధానాం, సోపధానాం సోపధానే సోపధానాః సోపధానాశ్చ. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం, ధియం ధియా ధియః ధీశ్చ. ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం రాంతీతి ధీరాః, ధీరః ధీరా ధీరాః ధీరశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. బ. అత్యంతం శిరా శ్లేయసీ తాం శ్లేయసీం, శ్లేయసీం శ్లేయస్యా శ్లేయసీః శ్లేయసీః. ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఖట్వాం కుర్వంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయంతః ఖట్వయంతి ఖట్వాశ్చ తత్కర్తౌత్యనేనకుర్వంతీత్యర్థకణిజంతా త్సకర్తౌకాధా తోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. యే, యః యా యే యచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. బ. తత్ర త్రలంతమవ్య. అనిశం అవ్య. నిషక్తాః, నిషక్తాః నిషక్తాః నిషక్తాః నిషక్తశ్చ. ఆ. పు. ప్ర. బ. తే, స. తా తే తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. బ. జానతే జానాతే జానతే జా అవబోధనఇత్యస్తాత్సకర్తౌకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త. ప్ర. పు. బ. జాతు అవ్య. స అవ్య. శ్రమం, శ్రమం శ్రమా శ్రమాన్ శ్రమశ్చ. ఆ. పు. ద్వి. ఏ.

వికప్రవేశవత్సవత్సకర్తకాధ్యాయోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. చ. అవ్య. బహుస్పృశతీ బహుస్పృశ్ తేన బహుస్పృశా, స్పృశా స్పృశాభ్యం స్పృశిభిః బహుస్పృశిభిః శ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. స్థూలేన, స్థూలేన స్థూలాభ్యాం స్థూలైః స్థూలశ్చః అ. పు. తృ. ఏ. స్థీయతే స్థీయేతే స్థీయంతే ఘాతనివృత్తా విత్యస్తాదకర్త కాధ్యాయోః భావేలటి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. బహిః అవ్య. అత్తనాతుల్యం అత్తవత్ పరిప్రత్యయాంతమవ్య.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞామోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతి. తిష్ఠాః నితప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరేణ తుల్యం, ప్రాకమల్పమేవ, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయానేన బహు కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపీనాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ, కార్యస్య అత్తనా యంత్రోపదేశ తుల్య మత్తవత్, 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్యతీ' బహిరేవ, కార్యస్య యకారస్య చేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఘో హ్యల్ప స్యపాతోర్భూతప్రయసిష్యన్. మూషకగ్రహణాయ శిఖిఖనకశ్చన పరిహాసాస్పదం భవంతి భావః. తద్ధితగతేయ ముపమా.

శ్లో. ఆరభంతేల్లమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవన్తి చ,

మహారంభాః కృతధియ స్తిష్ఠంతి చ నిరాకులాః.

2F

టీ. అజ్ఞాః=మందబుద్ధులు, తుచ్చమేవ=నీచమైనపనినే, ఆరభంతే=మొదలు పెట్టుదురు. కామం=మిక్కిలి, వ్యగ్రాశ్చ=తొట్టుపడువారను, భవంతి=అగుదురు. కృతధియః=తీర్చినబుద్ధిగలవారు, మహారంభాః=గొప్పగొప్పపనులు నారంభించెదవార లగుదురు. నిరాకులాశ్చ=తొట్టుపాటులేనివారైనై, తిష్ఠంతి=నిలువబడుదురు.

తా. మందమతు లత్యల్పకార్యములను మొదలుపెట్టుటయే గాక మిగుల తొట్టుపాటుజెంది తుద కది నెగ్గించుకొననేరరు. బుద్ధిమంతులు గొప్ప గొప్ప పనులజేయఁబూనియు నించుకంతయు తొట్టుపాటులేక నిలువబడి కొనసాగించుకొననేర్తురు.

శ. స.—ఆరభతే ఆరభతే ఆరభంతే అజ్ఞావ్యకరపరాభస్య ఇత్యస్తాత్స కర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి అత్త. ప్ర. పురు. బ. అల్పం, అల్పం అల్పే అల్పాని అల్పశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. నజానంతీత్యజ్ఞాః, అజ్ఞః అజ్ఞో అజ్ఞాః అజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కామం అవ్య. వ్యగ్రాః, వ్యగ్రః వ్యగ్రో వ్యగ్రా వ్యగ్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భవంతి భవతః భవంతి భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్త కాధ్యాయోః కర్తరి వర్త మానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. మహాకా ఆరంభః ఏషాంతే మహారంభాః,

ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాన్ యతీతి మృగయుః, మృగయుః మృగయూ మృగయః,
మృగయుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాన్ మృగం మృగౌ మృగాక్ మృగశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ర.

అథ ప్రజ్ఞావాచః ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమితి. ఉపాయ సూక్ష్మత్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం పాథ
యతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రకేయితి భావః. ప్రమాద్యతః ఆవధానస్య 'ప్ర
మాదోఽవధానతే'త్యమరః. ఆర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాపి శయాశు
ద్ధిప్రాశుః, 'అశుచిఃకోగ్రహణాదాశుచీ' మృగాన్ యతీతి మృగయు ర్వాద్యభః,
'మృగయ్యాదయశ్చ' త్యాజాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'వ్యాఘో మృగవధా
జివో మృగయు ర్బుకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్తిన్నిత్యుపశయః మృగమా
ర్గస్థాయినో వ్యాధిపాత్యత్సక్తిస్థానం గర్తవీశేషః. 'ఏరజి' త్యచ్చుత్తయః. తత్ర
తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనయాపాఽ
ర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇట్లు ప్రజ్ఞయత్యావశ్యకమని చెప్పి యింక నుత్సాహముయొక్క యక్క
అను క్షేపించువాడు.—

శ్లో. ఉదేతు మత్యజ న్నీహం రాజసు ద్వాదశస్వపి,

జిగీషురేకో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పితే.

౮౧

టీ. జిగీషుః=జయింప నిచ్చగించువాడు, ఏకః=ఒక్కఁడే, ద్వాదశశసు=పన్ని
ద్దఱును, రాజసు=రాజులలోనను, ద్వాదశశసు-ఆదిత్యేషు=పన్నిద్దఱు నూర్వులలోను,
దినకృదివ=పగలంతిదారయంబోలె, ఈహం=ఉత్సాహ (శక్తి)మును, అత్యజః=
విడువకయే, ఉదేతుం=అభ్యుదయము బొందుటకు, కల్పితే=సమర్పఁడగును.

తా. జయముగోరి జయింపఁబోవువాడు (జిగీషువు) నిరుద్యోగి
గాక ఉత్సాహసంపన్నుడై మెలఁగినచో దినకరుండు ద్వాదశా
దిత్యులయందునుంబోలె ద్వాదశరాజమండలమునం దత్యంతప్రాభవము
గలిగి మెఱయుచు గులోద్ధీపకుండగును. ఉత్సాహశక్తియే ప్రభు
శక్తికి మూలమని తాత్పర్యము.

ద్వాదశరాజ మండల మనగా.—

1. ఉదాహరణ.—మండలమనకు వెలుపల నుపద్రవ్యగా నున్నవాడు. ఇతఁడు
నిగ్రహ బలభంతుఁడు,

2. మగ్గముడు.—తనవరుల మగ్గములకును సమైక్యముగాను, వారు
యుల శేకమైనను మగ్గములు వామమగు శేకమైనను మగ్గములకును
లాగినవాడు.
3. శక్రుమిత్రమిగుడు.—ఇతడు కయ్యమున కనుక్కిరియడివాడు మిత్ర
మిత్రుడుగాక జీవుడుకలదు.
4. మిత్రమిగుడు.—తనకు లోకైకవానిని వోద్వకువాడు కాల్చి జీవుడు
కమిత్రుడగును.
5. శక్రుమిత్రుడు.—శక్రువునకు లోద్వకునకాక జీవుడుకలదు.
6. మిత్రుడు.—శక్రువునకు వామకేళువాడు గనుక జీవుడుకలదు
డయ్యెను.
7. శక్రువు.—ఇతడు కయ్యమున కనుక్కిరియడివాడు ప్రక్కనేకలవాడు.
ఇతడు కడపటియైననును జీవునియైననుకలది సామవారు.
8. జీవువు.—కయ్యమున కనుక్కిరియడివాడు.
9. పాక్షిగ్రాహుడు.—ఇతడు జీవుని వెనుక ప్రక్కనేకలవాడును పక్షుని
తనలోపాలు జయము గోరినప్పువాడునుగాక శక్రుప్రాయుడు.
10. ఆక్రందుడు.—పైవారి వెనుక ప్రక్కవాడు. మిత్రప్రాయుడు.
11. పాక్షిగ్రాహాసారుడు.—ఇతడు పాక్షిగ్రాహుని మిత్రుడుగాక విజీవుడు
విరోధిప్రాయుడు.
12. ఆక్రందాసారుడు.—ఇతడు ఆక్రందుని మిత్రుడుగాక జీవుడుకలదు
డగును.

కడపటియగును జీవుని వెనుకనుండి పోయ నల్పువారు.

ద్వాదశాదిత్యులు:—

1. ఇంద్రుడు. 2. ధాత. 3. పశ్చిమ్యుడు. 4. త్వష్ట. 5. పూవుడు. 6. అగ్ని
ముడు. 7. భనుడు. 8. వివస్వతుడు. 9. విష్ణువు. 10. అంశుమంతుడు. 11. కరు
ణుడు. 12. మిత్రుడు.

ఇందుఁ బ్రతిదినము నుదయించునూర్వ్యుడు దివాకరుఁ డనఁబడును.

శ. న.—ఈదేశము తుముచ్చంతమవ్య. అత్యజ్ఞ, అత్యజ్ఞ, అత్యజ్ఞం౨ అత్య
జ్ఞ, అత్యజ్ఞచ్చి. త. పు. ప్ర. వి. ఈహం, ఈహం ఈహే ఈహా ఈహాశ్చి.
అ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. రాజసు, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞో. రాజసు రాజచ్చి. న. పు. న. బ.
ద్వాదశాం అధికాః దశద్వాదశ (ద్వాద దశ చ ద్వాదశ) తేషు ద్వాదశషు ద్వాదశ
మాఘదశ—25

ద్వాదశశః ద్వాదశశః ౨ ద్వాదశశానాం ద్వాదశశసు ద్వాదశశబ్దః న. పు. నిత్య
 బ. స. బ. ఆపి ఆవ్య. జేతుమిచ్చుః జిగీషుః, జిగీషుః జిగీషూ జిగీషవః జిగీషుశబ్దః
 ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః ఆ. పు. ని. ప్ర. ఏ. దినం కరోతీతి దినకృత్, దినకృత్ ది-
 కృతో దినకృతః దినకృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆదిత్యేషు, ఆదిత్యే ఆదిత్యచూః ఆది
 త్యేషు ఆదిత్యశబ్దః ఆ. పు. స. బ. ఇవ ఆవ్య. కల్పతే కల్పేతే కల్పస్తే కృతసామర్థ్య
 ఇత్యస్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అశోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్చు డ్విగీషుః ఏకఏవ, ద్వాదశశస్యపి, రాజసు మధ్యే,
 ద్వాదశశస్వాదిత్యేషు, దినకృ ద్దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః స ఇవ ఈహం
 ఉత్సాహ మత్యజక ఉద్యుంజానఏవ న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే
 ఉదయాన ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తిరేవ ప్రభుశక్తేర్ముల మిత్యర్థః. 'నానాలింగ
 త్వా దృశూనాం నానానుర్యత్వ'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశ
 త్వం, తచ్చైకవైర్దిన ద్వాదశాత్తత్వం. 'ద్వాదశాత్తా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్.
 తే చార్యమాదయః పురాణోక్తౌ ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్నిత్ర మరే ర్నిత్రం
 మిత్రామిత్ర మతః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః' పంచటి
 శేషః 'పాష్టిగ్రహస్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో జైవన
 విజిగీషస్తు పృథతః' పాష్టిగ్రహసారఆక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్రచత్వార ఇతి శేషః.
 ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః,
 అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థోవ్యస్తయోర్వధే. మండలా ద్భూమి రేతేషామదాసీనో
 బలాధిక' ఇతి. మధ్యమోసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశవేదితవ్యాః పూర్ణోపమా.

ఆవ. ఎనుబదియవశ్లోకమున రాజా ప్రమాద పడరాదని చెప్పబడినది, దాని
 క్రమమును జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతికంచుకః,

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః.

౮౨

టీ. బుద్ధిశస్త్రః=బుద్ధియే ఆయుధముగాఁ గలవాఁడును, ప్రకృత్యంగః=స్వామి
 అమాత్యుఁడు మున్నగురాజ్యాంగములే అవయవములుగఁ గలవాఁడును, ఘనసంవృతి
 కంచుకః=ఘన=అభేద్యమైన, సంవృతి = మంత్రగోపనమే, కంచుకః = కవచముగాఁ
 గలవాఁడును, చారేక్షణః=చార=గూఢచారులే, ఈక్షణః=కన్నులుగాఁ గలవాఁడును,
 దూతముఖః=దూత=దూతయే, ముఖః=ముఖముగాఁ గలవాఁడును నగు, పార్థివః=రాజా,
 కోఽపి పురుషః=ముఖేయోక పురుషుడే (లోకవిలక్షణమేనవాఁడు).

తా. బుద్ధి యనుశక్త్యంబు శబ్దాభిప్రాయముననుసరించి నాన్వయము (సమక్షమున) చూడమాన్వయము) అమాత్మ్యము (మంత్రము) సుహృత్తు, కోశము, రాష్ట్రము, వృద్ధిము, పరిమయ (క్రైస్తవము) అను నీ రాజ్యాంగంబులు శక్తియంబుగా వైకల్యమునకుండునంతగాలేదు యితరులకు భేదింపరాని మంత్రగోచరము (అలోచన యిచ్చకము) కేవలంబుగా రాజ్యభేదము బొందక వేగువాండ్ల కప్పులుగా స్వప్రపంచలవృత్తాంతంబు లెల్లం గాంచుచు దూత యనుముఖంబున సుధి, విగ్రహము మున్నగు కార్యములయందు వలయుసంభాషణములు గావించుకొనుచు వగులితని రాజ్యపరిపాలన చేయురాజు లోకోత్తయం దగు పురుషుండు గాని సామాన్యుండు గాదు. అట్లు ప్రవర్తించునటుమున నాత్మహాని యగును.

శ. ౧.—బుద్ధిరేవ శక్త్యం యస్య సః బుద్ధిశక్తః, శక్తః శక్తా శక్తాః బుద్ధిశక్త శక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృతమేవ అంగాని యస్య సః ప్రకృత్యంగః, అంగః అంగ అంగాః ప్రకృత్యంగశక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనాచపాసంవృతిశ్చ ఘనసంవృతిః ఘనసంవృతిరేవ కంచకోయస్య సః ఘనసంవృతికంచకః, కంచకః కంచకా కంచకాః ఘనసంవృతి కంచకశక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ. చారా ఏవ ఈక్షణాని యస్య సః చారేక్షణః, ఈక్షణః ఈక్షణాః ఈక్షణాః చారేక్షణశక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ. దూత ఏవముఖం యస్య సః దూతముఖః, ముఖః ముఖౌ ముఖాః దూతముఖశక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ. పురుషః, పురుషః పురుషా పురుషాః పురుషశక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కా కే కింశక్తః మ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అన్యః పార్థివః, పార్థివః పార్థివౌ పార్థివాః పార్థివశక్తః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉపాయమాస్థిత స్థేత్యత్ర రాజ్ఞాన ప్రమాద్యమిచ్ఛ్యంతం. అప్రమాద ప్రకారహితః—

బుద్ధితి. బుద్ధిరేవ శక్త్యం యస్య సః బుద్ధిశక్తః, అమాఘపాతత్వా త్రన్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్మాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయ' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యా వ్రాహ్మం వైకల్యా దితి భావః. ఘనాచపాసం, సంవృతి ర్నంత్రగుప్తీరేవ. కంచకః కంచో యస్య స తథోక్తః, 'మంత్రభేదే రాజ్యభేదా దితి భావః. చరణీతి చరః, సచాద్యన్. స ఏవ చాలో నూడపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వా తస్మిన్ శైల్యుత్థయః. 'చారకృ నూడపురుష' ఇ త్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షు ర్యస్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వప్రపంచల

వృత్తాంతాదర్శనా దంధశ్శేవ పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతఏవ మాఖ్య
వాగ్యస్య చ మాతమఖ్యః. 'స్యాత్సందేశహతో దూత' ఇ త్యమరః. అన్యథా మాకశ్యే
వాగ్యస్యవహాసాన్తే తస్మాన్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్యాదితి భావః. ఏవంభూత
పాఢ్యః కోఽపి పురుషః. ఆన్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమా ని త్యర్థః. అతో
రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవాప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వ
రూపహాని స్యాదితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధో
క్యో తద్రూపాతికయో క్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్రాత్వాదిరూపకనిర్వాహ్యధేతి తేన సహం
గాంగిభావేన చంకరః.

ఆవ. “ చతుర్థోపాయసాధ్యే ” యనుక్తోకము మొదలిడి ట్టాత్రమే జూప
వలయు నని చెప్పినదానికి ప్రత్యుత్తరము చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. తేజః త్నమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతే,

నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః.

౮౩

టీ. కాలజ్ఞస్య=సమయమెఱంగిన, మహీపతే=భూపాలునకు, తేజః=ఢాత్రమే
యనియేని, త్నమా=త్నమయేయనియేని, ఏకాంతః=నియమము, న=లేదు. తథాహి=
అదియట్లే, రసభావవిదః శృంగారము మున్నగురసములను నిర్వేదము మున్నగుభావము
లను నెఱంగిన, కవేః=కవికి, ఏకం=ఒక్క, ఓజః=ఓజోగుణము (సమాసభావశ్యా
దులు గలిగిన ప్రాధరచనము) గాని, ఏకః=ఒక్క, ప్రసాదః=ప్రసాదగుణము (సుకర
మైనరచనము) గాని, న=(ఆశ్రయింపవలసినదిగా) లేదు.

తా. ఏయేసమయమం దేయేకావ్యములఁ జేయవలయునదియు
బాగుగా నెఱంగినరాజులకు ఢాత్రధర్మమునే యవలంబింపవలయు
నని గాని శాంతియే బూనవలయు నని గాని యొకనియమము లేక సమ
యోచితముగా నుభయంబు నాశ్రయింపందగు. శృంగారాదిరసములను
జక్కఁగా గ్రహించి కవిత్వము జెప్పువాఁడు తత్తద్రసాను గుణంబుగ
నొక్కొక్కచోట పెద్దపెద్దసమాసములతో ప్రాధంబుగను వేటొక్క
చోట చిన్నచిన్న మృదువదంబులతో సుకుమారంబుగను రచింపదగును
గాని కేవల ప్రాధబంధము గాని కేవల సుకుమార బంధము గాని యెల్ల
చోట్ల గ్రహింపరాదుగదా.

క. స.—తేజః, తేజః తేజసి తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్నమా,
త్నమా త్నమే త్నమా త్నమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వా అన్య. న అన్య. ఏకాంతః,

నగగియుండి మందులను సాధ్యపడక శరీరమున బలముగిగింపజేసెట్లు ప్రకోపించి యావజ్జీవము నలియబెట్టునట్లు ప్రాజ్ఞుడగు శత్రువున కారము చేసినను గ్రోధవికారమును బయల్పడనీయకుండ నోపకట్టియుండి శత్రువున కసాధ్యుడై పానికి బలక్షయకారము రా వేగమే విజృంభించి వానిని ద్రుంచునను.

శ. స.—కృతః అపచారః యస్యసః కృతాపచారః, అపచారః అపచారా అపచారాః కృతాపచారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పరైః, పరేణి పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. త్వ. బ. న ఆవిష్కృతా అనావిష్కృతా అనావిష్కృతా విక్రియా యేనసః అనావిష్కృత విక్రియః, విక్రియః విక్రియా విక్రియాః అనావిష్కృతవిక్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సాధితం శక్యః సాధ్యః నసాధ్యః, అసాధ్యః, అసాధ్యః అసాధ్యా అసాధ్యాః అసాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే దుకృష్కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ. కోపం, కోపం కోపా కోపాన్ కోపశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రాప్తే, ప్రాప్తే ప్రాప్తయోః ప్రాప్తేషు ప్రాప్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కాలే, కాలే కాలయోః కాలేషు కాలశబ్దః అ. పు. స. ఏ. గదః, గదః గదా గదాః గదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యథా అవ్య.

యదుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం తుమేత క ఇతి తత్కర్తృక మాహ.—

కృతేతి. పరైశ్శక్రభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అపభ్యం చ యస్యసః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్గూఢవికారః, అతఏవాసాధ్యః అప్రతిసమాధే యస్యక, గదోయథా రోగఇవ, 'ఇవవద్యాయథాశబ్ద' ఇతి దండి. కాలేబలక్షయా వసతే, ప్రాప్తే సతి, కోపంకురుతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వహే దమిత్రంస్కం ధేన యవత్కాలవిపర్యయః, తమేవ చాగతే కాలే భింద్యా ధ్వుట మివాత్మనేతి.

అవ. ఇందువలనను తుమించవలయునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మృదువ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,

ప్రదీప స్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా.

౧౫

టీ. మృ...తం—మృదు=మెత్తనిదానిచేత, వ్యవహితం=మలుగుపడిన, తేజః=ప్రతాపము, అర్థాన్=ప్రయోజనములను, భోక్తుం=అనుభవించుటకు, ప్రకల్పతే=ముగ్ధుడును. తథాహి=అట్లేగదా, ప్రదీపః=దీపము, అభ్యంతరస్థయా=మధ్యనున్న, కళయా=వర్తిచేత, స్నేహం=చురుసు, ఆదత్తే=అందుకొనుచున్నది.

తా. బుద్ధిమంతుడు విధి యెట్లున్నదో అట్లుగునని వైకమును మాత్రమే ప్రమాణముగా నన్ని యూరకుండఁడు. అట్లుారకుంఁపి నని చును. కేవలపురుషకారమే సర్వార్థసాధకమనియు నభిమానించును. అట్లభిమానించినను వైవాసుకూల్యము లేనిచో పురుషకారము విఫలమగును. ఇంక సత్కువి కవిత్వమున కావ్యశరీరము లగుశబ్దార్థముల రెంఁదినిగూడ నుపహరించుచట్లు పరస్పరసంబంధము గల వైవపురుషకారము, అను రెంటినిగూడ గార్యసాధనముగాఁ గైకొనును. ఇట్లు పౌరుషము గూడ నావశ్యకమ యయ్యును సమయమందే ప్రయోగించవలయునని భావము.

శ. స.—న అవ్య. ఆలంబతే ఆలంబతే ఆలంబం తే ఆత్పూర్వకరభి లబి లబి శబ్దే లబిఅవగ్రంసేద ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. దిప్తమితిమతిర్యస్యః జైప్తికః జైప్తికస్యభావః జైప్తికతా తాం జైప్తిక తాం, జైప్తికతాం జైప్తికతే జైప్తికతాః జైప్తికతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. న అవ్య. నిషీదతి నిషీదతః నిషీదంతి నిపూర్వకపద్యవిశరణగత్యవసాదశేష ఇత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పురుషస్య కర్త పౌరుషం తస్మిన్ పౌరుషే, పౌరుషే పౌరుషయోః పౌరుషేషు పౌరుషశబ్దః ఆ. స. స. ఏ. శబ్దశ్చ అర్థశ్చ శబ్దార్థా తా శబ్దార్థా శబ్దార్థశబ్దః ఆ. పు. ని. ద్వి. ద్వి. సత్ సమ్యక్ కవత ఇతి సత్కువి: (కవతే=చాతుర్యేణ వర్ణయతీతి కవిః సంశ్చాసా కవిశ్చ సత్కువి:) కవిః కవి కవయః కవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః ఆ. స. ద్వి. ఏ. వేత్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసా విద్వాం సః విద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపేక్షతేఅపేక్షతే అపేక్షం తే అపపూర్వక ఈక్ష దర్శన ఇత్యస్తాత్సర్వకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

తర్హి పౌరుష మేవ మాధూత్ నిత్యం క్షమమాణస్య వైవమేవ శ్రేయో విధాన్యతీ త్యాశంక్యాహ.—

నానంబరఇతి. విద్వాన్భిజ్ఞః, దిప్తం మతి రస్యేతి జైప్తికః, జైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'జైవం దిప్తం భాగధేయమిత్యమరు. 'అస్తి నా స్తిదిప్తంమతి' రితి రక్. తదాభి మం జైప్తికతా, తామేవ, నాలంబతే, సర్వధా యదభివిష్యస్య వినాకా రితి భావః. తథా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యావాదిత్వా దబ్బిర్యయః. ననిషీదతి సచిద్రూపి, జైవప్రాణిహర్యే తస్యవైఫల్యాదితి భావః, కింతు సత్కువిః సమ్యక్కవయితా, శబ్దార్థా

5. తదాః కావ్యరీత్యా తితి కావః. యథాను వాచాః—అవోహా ౧౭౦
అంకానా శ్చాభా కావ్యః తితి. వ్యసం ప్రసం పాదపం వాచేతి. అం
యమ సావ్యవర్ణావేక, తంతు కావే శ్చవ్యవర్ణావేక, వాచామవ్యవర్ణా
వ్యవర్ణావేకత్యా తితి కావః. ఉపయాంకాః

అవ. ఇంక కొరివికలరొగమున కెన్నుచున్నాఁడె.—

శ్లో. స్థాయినోఽక్తే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారణో యథా,

రక్షైర్నికస్య భూయాంశు క్తథా జేతు ర్మహీభ్యతః. ౧౭1

టీ. రక్ష=శృంగారాదిరసముయొక్క (స్థితికొరకు, స్థాయినః=స్థాయినానము
యొక్క, ఏకస్య=ఒక్కచానియొక్కయే, అక్తే=ప్రతిపక్షించుటయును) ప్రయోజనము
పయమై, భూయాంశు=అనేకములను, సంచారిణః=వ్యవహారులను, భావా=విశ్వ
గదివానములు (విభావానులును), యథా = ఏమి, ప్రవర్తంతే=ప్రవర్తించుచున్నారో,
థా=అట్లు, స్థాయినః=స్థిరులై (యోగ్యులమండి), ఏకస్య=ఒక్కయైన, తేను=విచిత్ర
గురాజునకు, భూయాంశు=అనేకులు, మహీభ్యతః=రాజులు, ప్రవర్తంతే=తోడ్పడు
దురు. జేతుకవ్యాఖ్యానము:—స్థాయినః = స్థిరమైన, ఏకస్య=నుభవ్యమైన, రక్ష=
రసముయొక్క, అక్తే=ప్రయోజనమునందు, సంచారిణః=ప్రసంగవరమున వచ్చియెత్తర
సములు, యథాప్రవర్తంతే - (తక్కినది సమానము).

తా. విభావానుభావసాత్వికభావనృభిచారిభావములు, రతి,
హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జుగంప, విస్త
యము, శమము ననుస్థాయిభావములలో నొక్కొక్కచానియందు మాధు
ర్యమును నింపుచు శృంగారాదిరసములన్నిటికి తోడ్పడునట్లు కాలి గలిగి
తగినసమయమును నిరీక్షించుచు స్థిరులై యున్న రాజునకు విజయము
సిద్ధింపఁ జాలమందిరాజులు తోడ్పడుదురు. కావున తమింగదగునని
భావము.

శ. స.—స్థాయినః, స్థాయినః స్థాయినో స్థాయినాన్ స్థాయిన్యట్టః స. పు.
మ. ఏ. అక్తే, అక్తే అక్తయోః అక్తేషు అక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ప్రవర్తతే ప్రవర్తతే ప్రవ
ర్తంతే ప్రపూర్వకవృతువర్తన ఇత్యస్తాదకర్త కాఙ్గతో. కర్తవ్యవర్తమానేతి అత్త.
ప్ర. పురు. బ. భావా. భావః భావో భావా. భావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సంచరం
తితి సంచారిణః, సంచారి సంచారిణో సంచారిణః సంచారిన్యట్టః స. పు. ప్ర. బ.
యథా అవ్య. రక్షతఇతి రక్ష. తస్య రక్షస్య, రక్షస్య రక్షయోః రసానాం రక్షశబ్దః అ. పు.

మ. ఏ. ఏకస్య ఏకకన్యః ఆ. పు. ని. మ. ఏ. అత్యంతంబహవః ధూయాంసః, ధూయాన్
 ధూయాంసా ధూయాంసః ధూయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తథా ఆవ్య. కేతుః, కేసు
 కేనో, కేత్వాణాం కేత్వశబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. మహింఽశ్రుతితి మహిశ్చుతిః, శ్చుత్
 శ్చుతో శ్చుతః మహిశ్చుశ్శబ్దః త. పు. ప్ర. బ.

ఆక ట్టంతేః ఫల మాహ.—

స్థాయిశ్చితి. రస్యతే స్వావ్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్వావ్యతా
 క్షత్వా ప్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయిః
 స్థాయిభావస్య రత్యాజే. 'రతి ద్వానశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా,
 జగుహ్సవిస్మయఃచ' స్థాయిభావాః ప్రక్షీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యై
 వాక్తే స్వాదుష్టాయ)భావమానే, ప్రయోజనే ధూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో
 భావాః నిర్వేదాదయః. విభావిదీనామపుష్పపలక్షణమేతత్. యథాప్రవర్తంతే శ
 దుక్తం.—'విభావై రమభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమాన స్వాదుష్ట్యం
 స్థాయిభావో రసః స్పృశ' ఇతి తథా స్థాయిసః స్థిరస్య, ట్టంత్యా కాలం ప్రతీక్ష
 మాణస్తేవ్యర్థః. తస్యైకస్య కేతుః విజోహర్షాయకస్య అథే ప్రయోజనే, ధూయాం
 సామహిశ్చతో రాజానఃప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. ఆతః
 తంతవ్యమితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాపి రసపరత్వ మశ్రిత్యయథా సంచారిణః
 ప్రసంగాదాగంతుకాః ఆస్యే రసాః స్థాయిసః స్థిర వైకస్య ముఖ్యస్య రసస్వాధే ప్రవ
 ర్తంతే తథాస్తి స్నేహ కావ్యే వీరస్య శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉప
 మాటంకారః.

అన. ట్టంతిపక్షమున నేమటి యొకగుణమును జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. తంత్రావాపవిదా యోగైర్మండలాన్యధితిష్ఠతా,

సునిగ్రహః నరేంద్రేణ ఫణీంద్రా ఇవ శత్రవః.

౮౮

టీ. తంత్రావాపవిదా - తంత్ర=స్వరాష్ట్రచింతనమును (శాస్త్రమును) ఆవాప=
 పరరాష్ట్రచింతనమును (బౌషధప్రయోగమును), విదా = గుణు తెలిగినట్టియు,
 యోగః=(సామాది) ఉపాయములచేత (దేవతాధ్యానములచేత), మండలాని=స్వపర
 రాష్ట్రములను (మహేంద్రాది దేవతాస్థానములను), అధితిష్ఠతా=ఆక్రమించుచున్న,
 నరేంద్రేణ=రాజాచేత (విషవైద్యునిచేత), శత్రవః=శత్రువులు, ఫణీంద్రాఇవ=పాము
 లట్లు, సునిగ్రహః=సుఖముగా నిరాకరింప నగుదురు.

తా. విషవైద్యుఁడు మంత్రశాస్త్రమును బౌషధప్రయోగమును
 గుర్తెఱిగి దేవతాధ్యానములచే దేవళములయందుండినవాఁడై యవ

లీలావాగుబాములను సాధించగలిగియున్న వారు తన రాజ్యమునకును, యుగలీలాప్రముదైన్యమును స్వీకరించును. ఇట్లుగా తలచితో నామరాష్ట్ర వాయుములచే నలీలాప్రముల నాక్రమించి నేర్పరచు కనిపించగా వీరచరించి జయించును.

శ. ౪.—తంత్రం ఆవాదశ్చ తంత్రావాపా తంత్రావాపశ్చ తంత్రావాప
 వి తే తంత్రావాపవిదా, విదా విద్యాం విద్వి తంత్రావాపవిద్వి. క. పు. తృ. వి.
 యోగేన యోగాభ్యాం యోగైః యోగశ్చ. ఆ. పు. తృ. ౨. మండలం, మండలం
 మండలే మండలం మండలశ్చ. ఆ. ౪. ద్వి. ౨. అభితిష్ఠతా, అభితిష్ఠతా అభితిష్ఠ
 వ్యాం అభితిష్ఠ్యి అభితిష్ఠ్యచ్చ. త. పు. తృ. వి. సుగ్రహా నిగ్రహా నిగ్రహా
 సునిగ్రహా, సునిగ్రహా సునిగ్రహా సునిగ్రహా సునిగ్రహాశ్చ. ఆ. పు. పు. ౨.
 చరాచా మింద్రః కరేంద్రః తేన కరేంద్రం, కరేంద్రైః కరేంద్రాభ్యాం కరేంద్రైః
 కరేంద్రశ్చ. ఆ. పు. తృ. వి. ఫణా విహం సంపతి విహం విహనాం విహ్రా
 ఫణేంద్రా, ఫణేంద్రః ఫణేంద్రా ఫణేంద్రా ఫణేంద్రాశ్చ. ఆ. పు. పు. ౨. ఇవ
 అవ్య. శత్రవః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశ్చ. ఆ. పు. పు. ౨.

తంత్రం ఏవ గుణాంతర మాహ:—

తంత్రేతి. తంత్రావాపా స్వపరాష్ట్రచింతే, అత్యంత తంత్రం కాత్తం ఆవాప
 హువధప్రయోగం, తేతియక్షేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతా
 యామావాపః పరచింతనే, కాష్ట్రాపధాంతముఖ్యేషు తంత్ర చింతి నైజయంతి.
 యోగైః స్వామాద్యుపాయైః, అత్యంత దేవతాభ్యావైశ్చ, 'యోగస్వస్వహోపాయ
 భ్యాన సంకతియైశ్చ ప్రియ' త్యమరః. మండలం స్వపరాష్ట్రచింతి, మహేంద్రాదిదేవతా
 యతనానిచ, అభితిష్ఠతా ఆక్రమతా, కరేంద్రైః రాష్ట్రా విదనైద్యవచ, 'కరేంద్రః
 పాథివే రాష్ట్ర విదనైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వ, శత్రవః ఫణేంద్రాశ్చ, సునిగ్రహా
 సుగ్రహే నిగ్రహ్యా, ఏవ చ ప్రకృతాప్రకృతివిషయ శ్లేషః. ఉపనైజేతి తేతి.

అవ. ప్రభుశక్తికి మంత్రోత్సాహశక్తులు మూలమని "ప్రభోత్సాహా" అని
 శ్లోకమునఁ జెప్పబడియె. దానినే స్ఫుట పఱచుచున్నాఁడు.—

శ్లో. కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రభయః,

ప్రజ్ఞాబలబృహన్నాలః ఫలత్యుత్సాహపాదకః.

౧౪

టీ. ఉత్తుంగః=అత్యున్నతమైన, ప్రజ్ఞాబలబృహన్నాలః=ప్రజ్ఞాబలం=మంత్ర
 శక్తియే, బృహన్నాలః=తెల్ల నేరుగాఁగలిగిన, ఉత్సాహపాదకః=ఉత్సాహకర్తృయ
 వృక్షము, కరప్రచేయాం, కర=కప్పుచుచేత (చేతితో), ప్రచేయాం=పెంపొందించు

బడదగిన (అందుకొనదగిన) ప్రధీయసీమ్ = మిగులగొప్పదియగు, ప్రభుశక్తి = ప్రభుశక్తిని (కొడదండములవలనఁ గలిగినతేజస్సు) ప్రభావము, ఫలతి = ఫలించును (పుట్టించును).

తా. ఉత్సాహశక్తియను మహాన్నతవృక్షము మంత్రశక్తియే ముఖ్యమైన తల్లివేరుగా నొప్పును. అయ్యది ప్రభుశక్తియను మహాఘాతమును ఫలించును. అనఁగా ఉత్సాహము మంత్రపూర్వకమైననే కావ్య సిద్ధిని గూర్చి ఫలవత్తరమగును. అట్లుగానిచో వేరు తెగఁగొట్టిన చెట్లు వలె యుంచును.

శ. స.—ప్రచేతుం మోగ్యా ప్రచేయా కరేణ ప్రచేయా కరప్రచేయా తాం కరప్రచేయాం, ప్రచేయాం ప్రచేయే ప్రచేయాః కరప్రచేయాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగః, ఉత్తుంగః ఉత్తుంగో ఉత్తుంగాః ఉత్తుంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రభా శృక్తిః ప్రభుశక్తిః తాం ప్రభుశక్తిం, శక్తిం శక్తీ శక్తీః ప్రభుశక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆత్యంతం పృథ్వీ. ప్రధీయసీ తాం ప్రధీయసీం, ప్రధీయసీం ప్రధీయస్య ప్రధీయసీః ప్రధీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రజ్ఞాయా బలం ప్రజ్ఞాబలం బృహచ్చ కల్ మూలంచ బృహన్తలం ప్రజ్ఞాబలమేవ బృహన్తలం యస్యసః ప్రజ్ఞాబలబృహన్తలః, మూలః మూలౌ మూలాః ప్రజ్ఞాబలబృహన్తలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తౌ విత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పాదైః పిబతీతి పాదపః ఉత్సాహ ఏవపాదపః ఉత్సాహ పాదపః, పాదపః పాదపౌ పాదపాః ఉత్సాహపాదపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామిత్యత్రైతావేవ ప్రభుశక్తేర్దుల మిత్తుక్తంతదేవ వ్యవక్తి.—

కరేణి. ఉత్తుంగో మహాన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహఏవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగ్రహ్యం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రధీయసీం పృథు తరాం' 'రఘుతోహలా ద్దేర్లఘా' రితి రేఫాదేవ. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్ర భావః ప్రతాపశ్చ య త్తేజః కోడదండజ మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రనూత ఇత్యర్థః, ఫల నిష్పత్తౌ మంత్రపూర్వక ఏవోత్సాహ స్వరూపః ఫలతి విపరీతస్తు చిన్నమాలో వృక్ష ఇవ కుష్మతీతి భావః. రూపకాలంకారః.

శ్లో. అనల్పత్వా త్ప్రేథానత్వా దంశస్యేవేతరే స్వరాః,

విదగీషో ర్మృతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్.

టి. అల్పత్వాత్ = ప్రజ్ఞాత్వానామః తాతతేన వాచ్యం ననకతే (ఉచ్చైస్త్వస్వరముండలకలను), ప్రధాన్త్వాత్ = మండలనాయకమండలమునా (నాయక స్వరమునుండలకలను), అంశస్య = అంశవాచిత్వమునకు, ఇతరే = తక్కిన, స్వరా ఇవ = (పద్యాది) స్వరములంబోలే, విజగీహా = విజయంపరత్వమును నాయకునకు, పృథ తయః = (మధ్యమండలమునందు) రాజులు, పరివారతాం = పరివారపుడనమును, ప్రయాంతి = పొందుదురు.

తా. ఉచ్చస్వరమై ప్రయోగములయందు బహుళములు గాన విద్యయందలి స్వరములకెల్ల నాయకస్వరమైన వాచి స్వరమందుండలగు సంశస్వరమునకు మద్యాదిస్వరములన్నియు సంగములయై తోడ్పడునట్లు మంత్రోత్సాహ సంపత్తి గలిగి పుంలి మండలాధీశ్వరులై విజగీహునగు రాజునకు తక్కిన మధ్యమండల మందలి రాజులందఱు సమదములై తోడ్పడి యాతనికార్యమును నెఱవేర్తురు.

శ. స. — అల్పః అల్పః అల్పస్య భావః అల్పత్వం తస్మాత్ అల్ప త్వాత్, అనల్పత్వాత్ అనల్పత్వాభ్యాం అల్పత్వేభ్యః అల్పత్వశబ్దః అ. స. పం. ఏ. ప్రధానస్య భావః ప్రధానత్వం తస్మాత్ ప్రధానత్వాత్, ప్రధానత్వాత్ ప్రధాన త్వాభ్యాం ప్రధానత్వేభ్యః ప్రధానత్వశబ్దః అ. స. పం. ఏ. అంశస్య, అంశస్య అంశయోః అంశానాం అంశశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ఇవ ఆవ్య. ఇతరే, ఇతరః ఇతరా ఇతరే ఇతరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరాః, స్వరః స్వరౌ స్వరాః స్వరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. విజేతువిచ్చుః విజగీహుః తస్యవిజగీహాః, విజగీహాః విజగీహ్యాః విజగీహాణాం విజగీహశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. నృణాంపతయః పృథతయః పృథతిః పృథతీ పృథతయః పృథతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. ప్రయాంతి ప్రయంతః ప్రయాంతి ప్రపూర్వకయా ప్రాపణిత్వస్తాత్సకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి కర ప్ర. పురు. బ. పరివారస్య భావః పరివారతా తాం పరివారతాం, పరివారతాం పరివారతే పరివారతాః పరివారతాశబ్దః అ. శ్రీ. ద్వి. ఏ.

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞాత్వాహానికత్వాత్, ఆతపివ, ప్రధాన త్వాత్. మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్వరత్వాత్, ప్రయోగబహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశ స్వరస్య, వాచిస్వరశక్యత్వార్థః. 'యో రక్తవ్యంజతో శయే యత్సంవాద్యసువాదిసా, అమాత్యా బహుళాయస్తా ద్రాగో మంద్రవ్యక్తితి. య స్వరయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః, న్యాపోపన్యాసవిన్యాస సన్న్యాసగ్రహతాం గతః.

ప్రయోగే బహుళస్స స్యాద్వాద్యం శేయోగ్యతాదరా' వితిరత్నాకరేఽఙ్గధానాత్. ఇతరే స్వరాః మద్యాదయశ్చ, విజీమార్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవత్సో రాజాః పరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్యకర్తవ్యమితి తాత్పర్యాధ్యర్థః. అంశస్వరలక్షణంచ రత్నాకరవీవ 'యోరక్ష' త్యాది నోక్త మేవ నిష్కృష్టోక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వముంశలక్షణమితి శేషశేషిభావశ్చైవ సాం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటికృతం. 'చతుర్విధాస్వరా వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యవీ, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళస్వరః. శ్రుతయో వ్యాదతాప్తేవా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినా రోస్తాం విధానస్య వివాదినా. విధయో శేష వా స్యాతాం తా తయో ర్వా విధానః, శేషజానునవాదిత్వం వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్వా దస్యా మాత్యో విక్షయతే, వివాదీ విపరీతత్వా ద్ధీరై ర్యుక్తో రిపూషమః, నృపామాత్యాను సారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యవ' ఇతి.

శ్లో. అవ్యనానభమాణ్యు విభో రుత్పాదితాః పరైః,

ప్రజంతి గుణతా మ్భాః శబ్దా ఇవ విహాయసః.

౯౧

టీ. అనారభమాణస్యాఽపి తానేమియు యత్నించనివాడయినను, విభోః=

ప్రభువునకు (వ్యాపకమయిన), పరైః=ఇతరుల (గురాజుల)చేత, (శంఖము కేరిమొదలగువానిచేత), ఉత్పాదితాః=సంపాదించబడిన (పుట్టింపబడిన), అర్థాః=ప్రయోజనములు, విహాయసః=అకాశమునకు, శబ్దాఇవ=శబ్దములవలె, గుణతాం=విశేషత్వమును (గుణముగుఱను) ప్రజంతి=సాండుచున్నవి.

తా. శంఖభేర్యాదుల వలన పుట్టినశబ్దములు కదలక మెదలక స్వవ్యాపకమైనందున నాకాశమునకు గుణములైనట్లు, రాజు తాను దాసీనుడుగా నుండినను తనమహిమంబుచేత నితర రాజులు సంపాదించిన సర్వార్థములును తనవియేయగును.

శ. స.—అపి అవ్య. అనభతఇత్యారభమాణః న అరభమాణః అనారభమాణః తస్య అనారభమాణస్య, అనారభమాణస్య అనారభమాణయోః అనారభమాణానాం అనారభమాణశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. విభోః, విభోః విభోః విభూనాం విభుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. ఉత్పాదితాః, ఉత్పాదితః ఉత్పాదితా ఉత్పాదితాః ఉత్పాదితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రజతి ప్రజతః ప్రజంతి వజప్రజగతా విత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. త్రి. పురు. బ. గుణగృహః గుణతా తాం గుణతాం, గుణతాం గుణతే గుణతాః

అ. కాశ్యపః అ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఆహా, ఆహా ఆహా ఆహా ఆహా అ. వ. ప్ర. బ. క్షా, క్షా క్షా క్షా క్షా క్షా అ. ప్ర. ప్ర. బ. వ. అవ్య. విచారు, విచారు విచారు, విచారుచారు విచారుకర్తా అ. . మ. ఏ.

అ. తి. తింజ ఆనానకయా శ్వ శ్వశానంబిర్ముక్త్యాంవాపి. విహో. ప్ర హా త్వాపకశ్వశ, పై పైశ్వ శ్వశలిశి, కంభశ్వశిశ్చ, ఉశ్వాశితా శ్వశాశితా, జనితా శ్వాశ్చ. ప్రయోజనాలి, విచారు అకాశశ్వ, క్షావశ, నుతాం శ్వశాం, కాశాత్వా శ్వశశ్వంవ ప్రజంతి ప్రయాంతి, పైహి కాశా శ్వశ మహావీర ఏవ ఆకాశతో శ్వశుమిమైవ కాశశ్వేకం వ్యాప్తుశ్చ క్షావశ శ్వాశా విశ్వశీయతాం మయ తీ త్యక్త. గుప్త్యాన్వ లిక్త్యాదిశ్చైవ) మామఖ్యతంబుద్వితీ జయంతీ.

శ్లో. యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహాదిమాలాయా మధికద్యుతి,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే. ౯౦

టీ. ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం-ఏక=ఒక్క, అర్థ=ప్రయోజనము, తంతు=చారమున, ప్రోతాయాం=గుచ్చబడిన, యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహాదిమాలాయాం-యాతశ్వ=నేరతో యుద్ధమునకు యెదుర్కొనబడ పోదగిన శత్రువు, పార్శ్వగ్రాహ=దండెత్తిపోవు వానికి వెనుదిక్కుననుండు శత్రువును, అది=మొదలుగాగల (యొకవరుసగానున్న) వారనియెడు, మాలాయాం = రత్నమాలికయందు, అధికద్యుతి = గొప్పతేజస్సుగల, నాయకః = (శక్తిమంతుడగు) జగీషువు, నాయకాయతే = మధ్యనాయకమణివలె వెలుంగుచున్నాడు.

తా. ఒక్కజయలాభంబునకై పరుసగాఁగూడి వెనఁగులాడుచున్న శత్రువు పార్శ్వగ్రాహుడు మున్నగు నారాజవంశరలో దేబోవంతుడైన జగీషువు ఒక్కచారమున గుచ్చబడిన రత్నమాలికయందలి నాయక మణివలె మిన్నయై వన్నె కెక్కును.

శ. ౯౦.—యాతుం యోగ్యః యాతశ్వః పార్శ్వం గృహ్యతీతిపార్శ్వగ్రాహః, యాతశ్వశ్చ పార్శ్వగ్రాహశ్చ యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహౌ యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహౌ ఆదీ ఏషాంతే యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహోదయః యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహోదయ ఏవమాలా యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహాది మాలా తపార్థం యాతశ్వపార్శ్వగ్రాహాదిమాలాయాం, మాలాయాం మాలయోః

మాలాసు యాతవ్యపాక్షి గ్రాహదిమాలాశబ్దః ఆ. శ్రీ. స. ఏ. అధికాద్యుతిః యస్యః
అధికద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః అధికద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకశ్చాసా
వక్తృశ్చ ఏకార్థః ఏకార్థమేవ తంతుః ఏకార్థతంతుః ఏకార్థతంతో ప్రతా ఏకార్థతంత
ప్రతా తస్యాం ఏకార్థతంతప్రతాయాం, ప్రతాయాం ప్రతయోః ప్రతాసు ఏకార్థ
తంతప్రతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. స. ఏ. సయతీతి నాయకః, నాయకః నాయకౌ నాయకాః
నాయకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నాయక ఇవాచరతి నాయకాయతే, నాయకాయతే
నాయకాయేతే నాయకాయంతే నాయకశబ్దాత్సంజాతౌ త్కర్తృ వాచకాదాచాశ్చ
శ్చేక్యతీతధంతా దక్షర్తకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పునః ఏ.

యాతవ్యేతి. కించపికార్థః ఏకప్రయోజనం, సమేవ తంతు స్సూత్రం తత్ర
ప్రతాయాం సూతాయాం, ఏకాభిప్రాయే భిలాషిణ్యా మిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వేషా
కర్తృణి క్తః. 'చవిష్ణవీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిప్రాయితవ్యః
అరిః పాక్షింగృహ్లాతీతి పాక్షి గ్రాహః, పుష్టానుధావీ, 'కర్తృణి' తా వాదీ యేషాం
తే పూర్వోక్తాః సత్త్వికాః స్థితాః తమేవ మాలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః
మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జీషుగ్నాయకాయతే మధ్యమణి రి వాచరతి,
స్వయమేవ సర్వోత్కృష్టేణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విస్మయక కర్తవ్య మిత్యర్థః.
'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హరమధ్యమణా వ పీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి
కృత్. ఆకృతాన్వధాతుకయో రితి దీర్ఘః. నాయకాయతఇత్యుపమా. అన్యథా
అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్యిత్యత్ర తు రూపకమధిష్టానతిరోధానే నానోప్య
మాతంతతుత్వసైవ ఉపభుక్త్యాతోఽతత్వ నిష్ఠే తదేవ యుక్తం. తద్వలాత్పాక్షి
గ్రాహదిమాలాయా మి త్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రణీతా చేయముప మే త్యంగాంగీ
భావేన సంకరః.

అవ. విమర్శించి చేయుటయన నెట్లొ చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. షాక్త్యం ముపయంజిత శక్త్యవేక్షో రసాయనమ్,

భవంత్యన్యైవ మజ్ఞాని స్తాస్మాని బలవంతిచ.

౯౩

టి. శక్త్యవేక్షః - శక్తి=ప్రభు మంత్రోత్సాహవృత్తలను (బలమును), అపే

క్షస్సుక=అపేక్షించినవాడై, షాక్త్యం=సంధి, విగ్రహము మున్నగు నాటుగుము
లనియోగము, రసాయనం=ముదిమినిబోగొట్టు మందును, ఉపయంజిత=సేవించవలెను,
ఏవం=అట్లే, మజ్ఞాని=అన్య=మీని, అంగాని=స్వామ్యాది రాజ్యాంగములు
(అవయవములు), స్తాస్మాని=స్థిరమైనవియు, బలవంతిచ=పరపీడల సహింపజాలి
కవియు (బలవంతులగునట్లు), భవంతి=అగును.

తా. బలము నపేక్షించుచు ముదిమిని బోగొట్టు మందు (రసాయనమును) నేవించువాని శరీరావయవములు యావత్కాలమును శిథిలములుగాక పృథగ్ములైయుండునట్లు ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులను మూటి నపేక్షించుచు సంధి, విగ్రహము, యానము, ఆసనము, వైదిధీభావము, సమాశ్రయము ననుపద్ధుణములను సుపయోగించు రాజయొక్క రాజ్యాంగములు (స్వామి, జనపదము, అమాత్యుని, కోశము, దండము, బలము, సుహృత్తు ననునవి) యేడును స్థిరములై నిలచి పరవీడల సహింపఁజాలునవి యగును.

శ. స — పట్టతే గుణాశ్చ పద్మణాః పద్మణా ఏవ పాద్మణ్యం తత్ పాద్మణ్యం, పాద్మణ్యం పాద్మణ్యే పాద్మణ్యాని పాద్మణ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపయుంజీత ఉపయుంజీయాతాం ఉపయుంజీరన్ ఉపపూర్వకాయ జిర్యోగ ఇత్యస్తాత్సక్తకాత్కర్తరి విధ్యాచాలశ్చ ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. శక్తిమపేక్షత ఇతిశక్త్యపేక్షః, శక్త్యపేక్షః శక్త్యపేక్షే శక్త్యపేక్షాః శక్త్యపేక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసాయనం రసాయనే రసాయనాని రసాయనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్తకాథాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. అస్య, అస్య అసయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. ఏవం ఆవ్య. అంగాని, అంగం అంగే అంగాని అంగశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. తిష్ఠన్తి స్థాన్మాని, స్థాన్సు స్థాన్సునీ స్థాన్మాని స్థాన్సుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. బలమేషా మస్తీతి బలవంతి బలవత్ బలవతి బలవంతి బలవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. చ ఆవ్య.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మేహ.—

పాద్మణ్యమితి. శక్తిం ప్రభావాదిత్రయం, బలం చాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్ష స్సక్, పదాద్యచ్ 'శక్తిర్భలే ప్రభావాదా'వీతి విశ్వః. పద్మణాః పాద్మణ్యం సంధి విగ్రహాదిపట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థేష్యశ్చిత్వయః. తదేవ రసాయన మాపధవిశేషం, ఉపయుంజీత నేవేత. 'రసాయనం విహంగేఽపి జరావ్యాధిభిర్భాషధ' ఇతి విశ్వః, 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయన మి'తి బాహుళ్య. ఏవం సత్య సోపయోక్తురంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామీ జనపదోఽపూర్త్యః కోశో దుర్గబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యణం నీతిజ్ఞా స్సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థాన్మాని, స్థితాణి, కాలాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'హృజీఞ్చక్షుష్చ రి'తి కు. ౧. ప. త్రయః బలవంతిచ పరవీడినక్షమాణి చ, భవంతి, స్థిప్తపరథునితరూపకం.

శ్లో. స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,
అయథాబల మారంభో నిదానం త్షయసంపదః.

F ౪

టీ. స్థానే=అశక్యములపట్ల, శమవతాం=ఓర్పుగలిగిన, అంగినాం=సప్తాంగములతో, గూడిన రాజులకు (దేహధారులకు), శక్త్యా=ప్రభావాద్యనుసరణముచే (బలానుసరణముచే), వ్యాయామే=వ్యాపారముగలుగఁగా, వృద్ధిః=అభివృద్ధి (అగును), అయథాబలం=శక్తినిమించి, ఆరంభః=వ్యాయామము, త్షయసంపదః=మిక్కిలి తీణించుటకు, నిదానం=మూలకారణము.

తా. అశక్తులగు మానవు లోపికపట్టి తమకున్న బలమునకు తగునట్లు నడుచుట మున్నగు వ్యాయామములను జేసినచో పుష్టిగలిగి వారిశరీరము వృద్ధిజెందునట్లు అశక్యమయిన చోటులయం దొర్పుగల వారై సప్తాంగములతోఁ గూడిన రాజులు తమకుగల ప్రభావాదులకు తగినట్లు పద్ధతములను ప్రయోగించుచువచ్చినఁ దమ రాజ్య మభివృద్ధి నొందును. శక్తికి మించిన వ్యాయామ మంగములకు మిగుల హానికర మగును. కాబట్టి మన మకస్థాత్తుగా శిశుపాలు నెదుర్కొని పోవుట శ్రేయస్కరము గాదని భావము.

శ. స.—స్థానే, స్థానే స్థానయోః స్థానేషు స్థానశబ్దః అ. న. స. ఏ. శమః ఏషా మస్తీతి శమవంతః తేషాం శమవతాం, శమవతః శమవతోః శమవతాం శమవ చ్చబ్దః త. పు. మ. బ. శక్త్యా, శక్త్యా శక్తిభ్యాం శక్తిభిః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వ్యాయామే, వ్యాయామే వ్యాయామయోః వ్యాయామేషు వ్యాయామశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వృద్ధిః, వృద్ధిః వృద్ధీ వృద్ధయః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అంగినాం ఏషాం సంతీతి అంగినః తేషాం అంగినాం, అంగినః అంగినోః అంగినాం అంగిన్వబ్దః న. పు. మ. బ. బలమనతిక్రమ్య యథాబలం న యథాబలం అయథాబలం అవ్యయా భావా వ్యయం. ఆరంభః, ఆరంభః ఆరంభో ఆరంభాః ఆరంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిదానం, నిదానం నిదానే నిదానాని నిదానశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. త్షయస్య సంపత్ త్షయసం పత్ తస్యాః త్షయసంపదః, త్షయసంపదః త్షయసంపదోః త్షయసంపదాం త్షయసం పచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ.

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, త్షయవతాం, అంగినాం సప్తాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరిణాంచ, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ బలానుసారేణచ, వ్యాయామే వ్యాపారే, పద్ధత్యై ప్రయోగే గఘనాదౌ చ సతీతలరః. మది రుప

ఫలిత మాహ.—

తదితి. తత్తస్మాదశక్యార్థస్యాకార్యత్వాచ్చేదీనామితితారం శిశుపాలంభవా
న్నావమంస్త నావమన్యస్య, మన్యతే ర్నాజీ లుక్. అనుదాత్తత్వా స్నేడాగమః. కుతః
య వైచిత్ర్య ఉదాత్త(స్య స్తుదాత్త ఇతి. శ్లిష్టోదాత్తః) స్వరాక్ పరిశిష్టాక్ గ్వరితా.
దీని ఎలీనేకపదే ఏకస్యై కా పదన్యాసే, సుప్తిజంతలక్షణే చ నిహంతి హి న స్తి, నీచైః కరో
తిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం పదమేకవర్ణమి'తి పరిభాషాబలాచ్చేతిభావః.

అవ. ఈశిశుపాలుఁ డొంటరివాఁడు మన నేమి జేయఁగలఁడని తలంచరాదని
చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. మావేది య దసా వేరో జేతవ్య శ్చేదిరా డితి,

రాజయత్తేవ రోగాణాం సమూహ స్స మహీభృతామ్. ౯౬

టీ. అసా=ఈ, చేదిరాట్=చేదిదేశపురాజు (శిశుపాలుఁడు), ఏకః=ఒంటి
గాఁడు, (కనుక) జేతవ్యః=జయింపశక్యమైనవాఁడు, ఇతి=అని, మావేది=తెలిసికొన
వలదు, యత్=ఎందువలన, సః=వాఁడు, రాజయత్త్వ=క్షయరోగము, రోగాణా
మివ = రోగములయొక్కయుంబోలె, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, సమూహః=
మొత్తమే.

తా, ఈశిశుపాలుఁ డేకాకియై. యున్నవాఁడు గదా! మనము
సుకరముగా జయింపవచ్చునని తలంప నయితిగాదు. క్షయరోగ మెల్ల
రోగములయొక్కయు సమష్టిరూపమైనట్లు ఈతఁడు సమస్త రాజుల
యొక్కయు సమష్టి స్వరూపుడై వెలుంగుచున్నవాఁడు. ఒక్కడే రాజు
పుంజంబునంత బలంబు గలవాఁడుగనుక క్షయరోగమువలె నసాధ్యుఁ
డని తాత్పర్యము.

శ. స.—మా అవ్య. వేది వేదిసాతాం వేదిషత విదజ్ఞాన ఇత్యస్తాత్సకర్త
కాత్కర్తజి భూలేలజి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ అవ్య. అసా, అసా అమూ అమీ
అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. జేతుం శక్యః
జేతవ్యః, జేతవ్యః జేతవ్యో జేతవ్యాః జేతవ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాంరాట్
చేదిరాట్, చేదిరాట్ చేదిరాజా చేదిరాజః చేదిరాట్నబ్దః జ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య.
రాజ్ఞః యత్త్వ రాజయత్త్వ (రాజాచాసౌ యత్త్వచ రాజయత్త్వ) యత్త్వ యత్త్వణౌ
యత్త్వణః రాజయత్త్వనబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. రోగాణాం, రోగస్య రోగయోః
రోగాణాం రోగశబ్దః అ. పు. మ. బ. సమూహః, సమూహః సమూహౌ సమూహః

సమూహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. మహీంబిభ్రతీతి
మహీభృతః తేషాం మహీభృతామ్, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృ
చ్చబ్దః త. పు. మ. బ.

న చాయ మేకాకీ శిశుపాలః కిం సః కరిష్యతీతి మంత్రవ్య మిత్యాహ. —

మావేదీతి. అసౌ ఛేదిరాట్ ఏక ఏకాకీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది
మాజ్ఞాయ, వేత్తే కర్తణి మాజీ లుక్. యద్య స్తా త్స ఛేదిరాట్ రాజ్ఞ శ్చంద్ర,
స్యయత్తౌ యద్వా రాజాసౌ యత్తేతి వా రాజయత్తౌ క్షయరోగః రోగాణా మివ
మహీభృతాం సమూహః సమష్టిరూపః, యథాహ బాహుటః—‘అనేకరోగానుగతో
బహురోగపురోగమః, రాజయత్తౌ క్షయ శ్శోషో రోగరాడితి చ స్మృతః. నక్ష
త్రాణాం ద్విజానాం చ రాష్ట్రోఽభూ ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్తౌచ
రాజయత్తౌ తతో మతః ఇతి. అతో సుక్షేయ ఇతి భావః, ఏతేన ‘చిరస్య మిత్రవ్యసనీ
సుదమో దమఘోషజ’ ఇతి వాక్యార్థో నిరస్తః.

అవ. ఇక నీతినియెల్లజేడుల మొత్తపుంధనమును వివరించు చున్నాడు. —

శ్లో. సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదకః,

కార్తుకేనేన గుణినా బాణ స్సంధాన మేష్యతి.

౯౭

టీ. సంపాదితఫలః=సంపాదితం=సంపాదింపబడిన, ఫలః=లాభము (బాణము
ములికి, అలుగు) కలిగినట్టియు, సపక్షః=చెలికొండ్రతోఁ (కంకపత్రములతోఁ)
గుడినట్టియు, పరభేదకః=శత్రువులను ద్రుంచు, బాణః=బాణాసురుడు (అస్తు),
గుణినా=శౌర్యాదిగుణములుగల (అల్లెత్రాడుగలిగిన), తేన=ఆశిశుపాలునితో, కార్తుకే
నేన=ధనస్సుతోడనుబోలె, సంధానం=సంధిని, ఏష్యతి=పొందఁగలఁడు.

తా. ములుకు లమచ్చి వేగముగాఁబోవ రాపులుఁగులొక్కలు
గట్టిన బాణము శత్రు భేదకమైన యెక్కువెట్టి ధనస్సుతో సంధాన
మునకు సిద్ధమగునట్లు కొఠాది సంపత్తిలాభము సంపాదించుకొని సుహృ
చ్చలముతోఁ గూడుకొనిన బాణాసురుడు శత్రు సంహారమునకుఁ జాలిన
వాఁడై శౌర్యాదిసంపన్నుడగు శిశుపాలునికి సహాయపడఁగలఁడు కావున
నీతఁ డేకాకిగాఁడని భావము.

శ. స. — సంపాదితం ఫలం యస్యసః సంపాదితఫలః, ఫలః ఫలౌ ఫలాః సం
పాదితఫలశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. త్పు. ఏ.
పక్షైః సహవర్తత ఇతి సపక్షః, సపక్షౌ సపక్షౌః సపక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరే
షాం భేదకః పరభేదకః, భేదకః భేదకా భేదకాః పరభేదకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కర్తృణే ప్రభవతీతి కార్తుకమ్ తేన కార్తుకేన, కార్తుకేన కార్తుకాభ్యాం కార్తుకైః
కార్తుకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. గుణాః అస్య సంతీతి గుణీ తేన గుణినా,
గుణినా గుణీభ్యాం గుణిభిః గుణిశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. (గుణః అస్మిన్ ఆస్తీతి గుణీ
తేన గుణినా, గుణినా గుణీభ్యాం గుణిభిః గుణిశబ్దః ఇ. న. తృ. ఏ.) బాణః, బాణః
బాణౌ బాణాః బాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంధానం, సంధానం సంధానే సంధా
నాని సంధానశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏవ్యతి ఏవ్యతః ఏవ్యంతి ఇణ్ గతా విత్త్యస్తా
త్సకర్తృకాత్కర్తరి భవిష్యదథేల్పటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య సర్వరాజసముష్టితామేవ ద్వాభ్యా మాచక్షేః—

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రంచ యస్యసః, 'ఫలంలాభ
శరాగ్రయో రితి కాశ్వతః. సపక్షస్సనువృత్, కంకాదిపత్రయు క్తశ్చ పరేషాం భేదక
శ్చుత్తువిదారణః, బాణో బాణాసుర శ్చరశ్చ, గుణినా శార్యాదిగుణవతా, అధిజ్యేన చ
తేన చైద్యేన, కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం, 'కర్తృణాడకఞ్' తేనేవ సంధానం
సంధి మేవ్యతి అతో నైకాకీతి భావః. అత్రాప్యపమాక్షేషో వా మతభేదాత్.

శ్లో. యే చాన్యే కాలయవన సాల్వ రుక్తి ద్రుమాదయః,

తమస్స్వభావా స్తేష్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః. ౯౮

టీ. అన్యే=ఇతరలగు, కాలయవనసాల్వరుక్తిద్రుమాదయః=కాలయవనఁడు,
సాల్వఁడు, రుక్తి, ద్రుముఁడు మొదలగు, యేచ=ఏయేరాజులు, తమస్స్వభావాః=
తమోగుణము స్వభావముగాఁగలవారు (కలరో), కనుకనే, తేష్యే=వారును, ప్రదో
షం=దుష్టఁడగు(తామసుఁడేయగు), ఏనం=వీనిని, అనుయాయినః=అనుసరించువారు.

తా. చీకటి ప్రదోషకాలము ననుసరించి యుండినట్లు కాల
యవనుఁడు సాల్వుఁడు రుక్తి ద్రుముఁడు మున్నగు తమోగుణప్రధాను
లైన మఱికొందఱురాజులును దమవలె తామసుఁడగు నీశిశుపాలుని
వెంబడించి యుందురు.

శ. స.—యే, యః యో యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. అన్యే,
శన్యః అన్యౌ అన్యే అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాలయవనశ్చ సాల్వశ్చ రుక్తిచ
ద్రుమశ్చ కాలయవన సాల్వరుక్తిద్రుమాః కా...ద్రుమాః అదయః యేషాంతే కాల
యవనసాల్వరుక్తిద్రుమాదయః, అదిః ఆదీ అదయః కాలయ...మాదిశబ్దః ఇ. పు.
ప్ర. బ. తమః స్వభావః యేషాంతే తమస్స్వభావాః, స్వభావః స్వభావౌ స్వభావాః
మస్స్వభావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తౌ తే. తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అపి
వ్య. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకృప్తః దోషః
స్వస్థః ప్రదోషః తద ప్రదోషం, ప్రదోషం ప్రదోషా ప్రదోషాన్ ప్రదోష

శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అనుసృత్య యాన్యంతీత్యనుయాయనః, అనుయాయా అనుయాయినౌ అనుయాయినః అనుయాయినోశబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

యేచేతి. కిం చ ఆస్యే కాలయవనసాల్యరుక్తిర్మూదయో యే రాజానః తమ స్వభావా త్తమోగుణాత్త కాః, ఆతఏవతేఽపి ప్రవోషం ప్రకృప్తవోషం, తామస మేవైసం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాన్యంతే, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి గమ్యాదయ' ఇతి జీనిః భవిష్యదన్తే. 'అకోనోర్భవిష్యదాధమర్ల్యయో రి'తి వస్తీప్రతి షేధా ద్వితీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్వదితి వస్తునాలంకార ధ్వనిః. 'రాహు ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః. 'ప్రవోషా దుష్టరాత్ర్యంకావి'తి నైజయంతీ.

ఆవ. ఓయీ! (పైఁజెప్పిన) వాణాదు లిప్పుడు మనలో సంధిగలిగి యున్నవారు ధేదిల్లరు అనునెడ చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. ఉపజాపః కృత తేన తానాకోపవత స్త్వయి,

ఆశు దీపయితాలోపః సాగ్నీ నేధానివానిలః.

౯౯

టీ. తేన=ఆశుపాలునిచేత, కృతః=చేయఁబడిన, అలోపః=కొలఁదిమాత్ర మైనను, ఉపజాపః = ధేదము, త్వయి = నీయందు, ఆకోపవతః=మిక్కిలికోపముగల, తాన్=అపాణాదులను, అనిలః=వాయువు, సాగ్నీన్=అగ్నితోఁగూడిన, ఏధానివ= చిదుకులనుంలొలె, ఆశు=తోడనే, దీపయితా=మండింపఁగలదు.

తా. కొంచెము నిప్పంటుకొనియున్న చిదుకులు గాలితగిలిన తోడనే భగ్గుమనీమండునట్లు కెళుపాలుఁ డేమాత్రపుధేదము పుట్టించి నను అంతర్వైఃముగల బాణాదులు మండిపడుదురు.—మనమెంత సంధిచేసికొనియున్నను లోలోపల పగగలవారు సందుదొరడినప్పుడు వేటై పగదీర్చుకొందురు.

శ. న.—ఉపజాపః, ఉపజాపః ఉపజాపౌ ఉపజాపాః ఉపజాపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృతః, కృతః కృతాకృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేనతాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. తాన్, తం తౌ తాన్ తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. బ. ఆకో పవతః, ఆకోపవంతం ఆకోపవంతౌ ఆకోపవతః ఆకోపవచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్టాసు యుష్టచ్చబ్దః ద. పు. న. ఏ. ఆశు అవ్య. దీపయితా, దీపయితా దీపయితారౌ దీపయితారః దీపీ దీప్తా విత్యస్తా ధ్ధతో ర్నిజం తాత్సకర్త కాత్కర్త ర్యనద్యతనభవిష్యతిలుటి పర. ప్ర. పు. ఏ. అల్పః, అల్పః, అల్పా అల్పః అల్పశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నినానహవర్తంత ఇతి

సాగ్నయః తాన్ సాగ్నీన్, సాగ్నిం సాగ్నీ సాగ్నీన్ సాగ్నీశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ.
 ఏధాన్, ఏధం ఏథా ఏథాః ఏధశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. బ. ఇవ ఆవృ. అనిలః, అనిలః
 అనిరా అనిలాః అనిలశబ్దః ఆ. పు. ప్రి. ఏ.

నను బాణాదయోఽస్తాభి రిదాసీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీ త్యక్తాహః.

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేన కృతః అల్పౌఽపుష్పజాహి భేదః, 'భేదోపజాహి పుష్పభే' త్యమరః, త్వయి ఆశోపవతః ప్రశోపవత స్తాక బాణాదీక, అనిలః సాగ్నీ వేథా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దాద్వింధనం తేహ ఇద్ధ మేధ సుమిత' స్త్రియా మిత్యమరః, ఆశు దీపయతా సద్యః ప్రజ్వలయన్యతి. 'దీపేర్జ్వంతాల్లాట్' అంతర్వరా సుంహితా అపి సతి రంధ్రే, సద్యో విజ్ఞప్యంతీతి భావః. ఉపమా.

శ్లో. బృహత్సహాయః కార్యంతం ఊదీయానపి గచ్ఛతి,

సంభూతాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగాపగా. ౧౦౦

టీ. బృహత్సహాయః=గొప్పసహాయము గలిగిన, ఊదీయానపి=మిక్కిలియల్లు, డుంగూడ, కార్యాంతం=పనియొక్క ముగింపును, గచ్ఛతి=పొందును, నగాపగా=సెలయేటు, మహానద్యా=పెద్దయేటుతో, సంభూయ=కలిసి, అంభోధిం=సముద్రమును, అభ్యేతి=పొందుచున్నది.

తా. మిక్కిలియల్పుండైనను గొప్పసహాయము గలవాడైనచోఁ గార్యసిద్ధిఁ జొందఁగలుగును. చిన్నచిన్న సెలయేళ్లు మహానదితోఁ గలసి సముద్రముఁ జొచ్చుచున్నవి గదా? అల్పుండే యిట్లయినప్పుడు అట్టి మహావీరుండగు శిశుపాలుని సంగతి వేఱ చెప్పవలయునా?

క. స.—బృహన్ సహాయో యస్యసః బృహత్సహాయః, సహాయః సహాయా
సహాయః బృహత్సహాయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కార్యస్య అంతః కార్యాంతః తం
కార్యాంతం, కార్యాంతం కార్యాంతో కార్యాంతా కార్యాంతశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. అత్యంతంక్షుద్రః ఖోదీయా, ఖోదీయా ఖోదీయాంశా ఖోదీయాంసః
ఖోదీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఆపి అవ్య. గచ్ఛతి గచ్ఛతః గచ్ఛంతి గమ్మగతావిత్యస్తా
త్సక్రక్కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంభూయ అన్యబంతమువ్య.
అంభాంసి ధీయంతే అప్తిన్ ఇతి అంభోధిః తం అంభోధిం, అంభోధిం అంభోధి అంభో
ధీన్ అంభోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభీయంతి అభిపూర్వక ఇళ్ గతా
విత్సక్రక్కాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరష్ట్య. ప్ర. పురు. ఏ. మహాచీన సా
నదీచఃమహాచీనీ తంసా మహాచీనా, మహాచీనా మహాచీనా మహాచీనాశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
త్య. ఏ. జనానా మహానాః, అయం తేనసచ్చుతికార్యమాగా, మహాచీనీతి సజ్జలకోగ్ అపగాన
గాపగా, ననాభూతానామిత్యనే చరాపహః శిగాతగాశబ్దః అ. ద్వీ. త్య.

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాక్, త్విదీయాత్ తుద్రతరోఽపి, స్థూలమారోత్యాదినా యజాదిపరలోపః, పూర్వగుఃశ్చ. కార్యస్యాంతం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్యసమూహ' ఇత్యేవ, తేన గచ్ఛతి త్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మితిత్వా అంభోధి మభ్యేతి, తుద్రోఽప్యేవం తాదృచ్ఛహాపీర త్చైద్యస్తు కిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మఱియును, శత్రువు సాధింపబడమియేగాక మీఁదు మిక్కిలి యవధా వహమగు మిత్రవిరోధముగూడ నగునని చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. తస్య మిత్రాణ్యమిత్రా స్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,

అభియుక్తం త్వయేనం తే గంతార స్త్వా మతోఽపరే. ౧౦౧

టీ. యేచ = ఎవరెవరు, తస్య = ఆశిశుపాలునికి, మిత్రాణి = మిత్రులగు, నృపాః = రాజులలో, యేచ = ఎవరెవరు, తే = నీకు, అమిత్రాః = శత్రులగు, నృపాః = రాజులలో, తే = ఆ, ఉభయే = రెండు తెగలవారును, త్వయా = నీచేత, అభియుక్తం = ఎదురుకొనబడిన, ఏనం = ఈశిశుపాలుని, గంతారః = పొందుదురు, అతః = ఈరెండు తెగలవారికంటె, అపరే = పేదైనవారు, నీమిత్రులును, వానిశత్రువులును, త్వం = నిన్ను, గంతారః = పొందుదురు.

తా. నీవు యుద్ధ సన్నద్ధుడవై శిశుపాలుని యెదిరించినప్పుడు నీశత్రువును, వానిమిత్రులును నగురాజులెల్లరును వానితో తోడై వత్తురు. వానిశత్రువులును నీకు మిత్రులును నగురాజులెల్లరును నీకు తోడై నీపక్షమున వత్తురు.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. మిత్రాణి, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః ఆ. న. ప్ర. బ. అమిత్రాః, అమిత్రః అమిత్రే అమిత్రాః అమిత్రశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. తథా తే యువధౌః వాయుష్టకంవః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. యో యో యో యో యో యుష్టశబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. యో, యో యో యో యో యో యుష్టశబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. ఉభయః ఉభయే ఉభయశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. స్థూకా పాంతీతి నృపాః, నృపః నృపా నృపాః నృపశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. అభియుక్తం, అభియుక్తం అభియుక్తా అభియుక్తా అభియుక్తశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. త్వయా. యువాభ్యాం యుష్టాభిః యుష్టచ్ఛబ్దః ద. పు. త్వ. ఏ. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంతశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. తేః, సః తాతే తచ్ఛబ్దః ద. పు.

ప్ర. బ. గంతా గంతారా గంతారః గన్ధగతావిత్తస్తాత్సకర్తృకాద్ధాతాః కర్తరి
అనద్యతనభవిష్యతి లుటి పర. ప్ర. పురు. బ. త్వాం, త్వాం త్వా యువాం వాం
యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అతః అవ్య. అపరః ఆపరా అపరే అపర
శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధ శాచ్ఛికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. యేచ తస్యచైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః
తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో
గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరిక్తాః, తే తవ మిత్రాణి
తస్యామిత్రాశ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

అవ. దానంజేసి యేమగు ననినం జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మఖవిఘ్నాయ సకల మిత్ర ముత్థాప్య రాజకమ్,

హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయాః. ౧౦.౨

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, మఖవిఘ్నాయ=మఖ=యజ్ఞ ముయొక్క, విఘ్నాయ= విఘ్న
తముకొఱకు, సకలం=సమస్తమైన, రాజకం=రాజబృందమును, ఉత్థాప్య=లేవదీసి
(కలతపఱచి), హంత=అన్ని, అజాతారేః=అజాతశత్రువగు ధర్మరాజునకు, త్వయా=
నీచేత, ప్రథమేన=మొట్టమొదటి, అరిణా=శత్రువుగా, జాతం=అగుట (పుట్టుట.)

తా. ఈవిధముగా నీవు రాజులనందఱను కలతపెట్టి యుద్ధము
నకు లేవజేయుటవలన ధర్మరాజుచేయఁబూనిన రాజసూయయాగము
నకు పెద్దవిఘాతము సంప్రాప్తమగును. దానంజేసి యజాతశత్రువని
పేరు వడిన ధర్మరాజునకు మొట్టమొదటి శత్రువుగాఁ బుట్టినవాడ
వగుదువు.

శ. స—మఖస్య విఘ్నః మఖవిఘ్నః తస్మై మఖవిఘ్నాయ, మఖవిఘ్నాయ
మఖవిఘ్నాభ్యాం మఖవిఘ్నేభ్యః మఖవిఘ్నశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సకలం, సకలం
సకలే సకలాని సకలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇత్థమ్ ధము ప్రత్యయాంతావ్య. ఉత్థాప్య
బ్యబంతావ్య. రాజాం సమూహోరాజకంతత్ రాజకం, రాజకం రాజకే రాజకాని
రాజకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. హంత అవ్య. జాతం, జాతం జాతే జాతాని జాతశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. అజాతాః అరయః యస్యసః అజాతారిః తస్య అజాతారేః, అజా
తారేః అజాతార్యోః అజాతారీణాం అజాతారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రథమేన,
ప్రథమేన ప్రథమాభ్యాం ప్రథమైః ప్రథమశబ్దః అ. పు. త్వు. ఏ. త్వయా, త్వయా

యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం
అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ.

తతః కి మత ఆహ.—

మఖేతి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థస్థమురి'తి ధముప్రత్యయః. మఖస్య
విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా
పుశ్, ఉత్థాప్య త్కోభయత్వా, హంతేతి భేదే. అజాతారే అజాతశత్రోః, యధి
ష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమేనారిణా, జాత మజని, నపుంసకే భావే క్తః.

అవ. ఆతండును శత్రువుగానిమ్ము, చెఱుపేమి? యనుప్రశ్న యందిట్లు
చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. సంభావ్య త్వా మతిభరక్షమస్కంధం సబాంధవః,

సహాయ మధ్వరధురాం ధర్తరాజో వివక్షతే.

౧౦౩

టీ. బాంధవః=బంధువుడగు, సః=ఆ, ధర్తరాజః=ధర్తరాజు, అతి...ధం-
అతిభర=మిక్కిలిభారమునకు, క్షమ=సమర్థమైన, స్కంధం = భుజముగల, త్వాం=
నిన్ను, సహాయం=సహాయునిగా, సంభావ్య=తలచుకొని, అధ్వరధురాం=యజ్ఞ భార
మును, వివక్షతే = వహింపనిచ్చుగించుచున్నాడు.

తా. ముఖ్యబంధువగు ధర్తరాజు సమానస్కంధుడవగు నిన్ను
సహాయునిగాఁ జూచుకొని కష్టసాధ్యమయిన రాజసూయ యాగమును
జేయసమకట్టియున్నవాడు. ఇట్లుండగా విరోధించుట విశ్వాసఘాతము
బంధుద్రోహము నగును.

క. స.—సంభావ్య. ల్యబంతావ్య. త్వాం త్వా యువాం వా యుష్మాకః
యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్యంతం భరః అతిభరః అతిభరస్య క్షమః అతిభరక్షమః
అతిభరక్షమః స్కంధః యస్యసః అతిభరక్షమస్కంధః తం అతి...ధం, స్కంధం
స్కంధౌ స్కంధాః అతిభరక్షమస్కంధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః
ద. పు. ప్ర. ఏ. బంధుచేవబాంధవః, బాంధవః బాంధవౌ బాంధవాః బాంధవశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. సహాయం, సహాయం సహాయౌ సహాయాః సహాయశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. అధ్వరస్య ధూః అధ్వరధురా తాం అధ్వరధురాం, అధ్వరధురాం అధ్వరధురే
అధ్వరధురాః అధ్వరధురాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధర్తరాజౌ రాజాచ ధర్తరాజః,
ధర్తరాజః ధర్తరాజౌ ధర్తరాజాః ధర్తరాజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వివక్షతే వివక్షే తే
వివక్షంతే వహప్రాపణ ఇత్యస్తాద్ధాతో సున్నంతాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేతి
ఆత్. ప్ర. పురు. ఏ.

అస్తు సోఽపి శత్రుః కో దోషస్త్రాహ.—

సంభావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవ స్స ధర్మరాజః, అతిభరస్య తుమః సమర్థ స్కుంధో యస్యతం సమానస్కుంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంభావ్య అభిసంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'ఋక్సూ రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽచ్చుత్యయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వాత్తత్పురుషే పరవల్లింగత్వేటావ్. వివక్షతే వోఽధుమిచ్చతి. వహతే స్వరితేత స్సన్నంతా ల్లట్. తథాపి విరోధే విశ్వాసఘాతో బంధుద్రోహశ్చ స్యాత్సామితి భావః. విశేషణసామ్యాదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే స్స మాసోక్తిః.

అవ. ఓయీ ! ముందుచేసెదనని మాట యిచ్చి చేయకుండుటయే దోషముగాని మావల్ల కాదని చెప్పిన నింకేమి తప్ప అనువిషయమునఁ జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. మహాత్మానోఽనుగృహ్లాంతి భజమానాన్ రిపూ నపి,

సపత్నీః ప్రాపయంత్యభిం సింధవో నగనిమ్నగాః.

౧౦౮

టీ. మహాత్మానః = మహానుభావులు (నిగ్రహానుగ్రహసమర్థులు), భజమానాన్ = శరణుజొచ్చుచున్న, రిపూనపి = శత్రువులనుపైతము, అనుగృహ్లాంతి=అనుగ్రహింతురు, సింధవః = మహానదులు, సపత్నీః=సవతులగు, నగనిమ్నగాః = సెలయేఱులను, అభిం = సముద్రమును, ప్రాపయంతి=పొందించుచున్నవి.

తా. మహానుభావులగు వారు శరణుబొందిన శత్రువులను పై తము దయతో జూచుచున్నారు. ఇంక బంధువులను గుఱించి వేఱచెప్పవలయునా? గంగానది మున్నగు మహానదులు తమతోఁ గలసి వచ్చుచున్న సవతులగు కొండయేఱులను సముద్రము జేర్చి తమ సౌభాగ్యమును వాని కొసంగుచున్నయనిగదా. కావున మావల్లగాదని పరిహరించుటయుఁ దగదనిభావము.

శ. స.—మహాన్ అత్తా యేషాంతే మహాత్మానః అత్తానః, అత్తా అత్తానా అత్తానః మహాత్మన్యబ్జః న. పు. ప్ర. బ. అనుగృహ్లాంతి, అనుగృహ్లాతి అనుగృహ్లాతః అనుగృహ్లాంతి అనుపూర్వకగ్రహ ఉపాదాన ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. భజమానాన్, భజమానం భజమానా భజమానాన్ భజమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అనిష్టం రపస్తీతి రిపవః తాన్ రిపూన్ రిపుం, రిపూ రిపూన్ రిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. ఆపి ఆవ్య. సమానః పతిః యాసాం తాః సపత్నీః తాః సపత్నీః, సపత్నీం సపత్నీన్ సపత్నీః సపత్నీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ప్రాపయతి ప్రాపయతః ప్రాపయంతిప్రపూర్వక ఆప్లవాస్తా విత్త్యస్తాధాతోః క్లిజస్తా త్సకర్తృకాత్కర్తరి వర్తమానే

లటిపర. ప్ర. పురు. బ. ఆపః ధీయంతే అస్మిన్నితి, అద్భిః తథా అద్భిం, అద్భిం అద్భీ అద్భీ అద్భి శబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. సింధవః, సింధుః సింధూ సింధవః సింధుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. బ. నిమ్నం గచ్ఛంతీతినిమ్నగాః నగచ్ఛంతీతి నగాః నగేషు నిమ్నగాః నగనిమ్నగాః తాః నగనిమ్నగాః, నిమ్నగాం నిమ్నగే నిమ్నగాః నగనిమ్నగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

నను ప్రతిశ్రుత్యా కరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే కోదోషస్తత్రాహ.—

మహాత్మాన ఇతి. మహాత్మానో నిగ్రహామగ్రహసమర్థాః, భజమానాః శరణాగతాః, రిపూనపి అనుగృహ్యంతి, కిముత బంధూనితి భావః. అత్రాథాంతరం న్యసృతి— సింధవో మహానద్యః సమానః ఏకః పతి ర్యాసాం తా సృపతీః. 'నిత్యం సపత్నాద్విదిష్వి'తి జీవ. నకారశ్చ నగనిమ్నగాః గిరినిర్ద్వరిణీః, అద్భిం ప్రాపయంతి, స్వసాభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యనర్హ ఇతి భావః.

అవ. అట్లయిన నిష్పాదుపేక్షించియును దరువాత వేడుకొనియైన ధర్మరాజు ననుకూల పఱచుకొనియెద నను విషయమునుగుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. చిరా దపి బలాత్కారో బలిన స్సిద్ధయేఽరిషు,

ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా సుహృదో విమనీకృతాః. ౧౦౫

టీ. బలినః=బలవంతునికీ, అరిషు=శత్రువులవిషయమున, బలాత్కారః=బలాత్కారముగా దండించుట, చిరాత్=చాలాకాలమునకైనను, సిద్ధయే=సిద్ధికొఱకు (అగును), విమనీకృతాః=వైమనస్యముకలవారగాఁ జేయబడిన, సుహృదః=మిత్రులు, ఛందా...ధ్యాః=ఛంద=అభిప్రాయముయొక్క, అనువృత్తి=అనుసరణముచేత నైనను, దుస్సాధ్యాః=(అనుకూలపఱచుకొనుటకు) సాధ్యపడరు.

తా. బలవంతుఁడు శత్రువుల నప్పుడే కాకపోయిన మఱికొంత కాలమునకైనను బలాత్కారముగా సాధించి వశపఱచుకొనవచ్చును. గాని మనస్సు విరిగినప్పుడు మిత్రుల నెంతమంచితనముజేసియు ననుకూలపఱచుకొనుట మిగులదుష్కరము.

శ. స.—చిరాత్ అవ్య. అపి అవ్య. బలాత్కారః, బలాత్కారః బలాత్కారా బలాత్కారాః బలాత్కారశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బలి. తస్య బలినః, బలినః బలినోః బలినాం బలిన్యబ్దః న. పు. య. ఏ. సిద్ధయే, సిద్ధయే సిద్ధిభ్యాం సిద్ధిభ్యః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. అరిషు, అరౌ అర్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. బ. ఛందస్యానువృత్తిః ఛందానువృత్తిః దుఃఖేన సాధితుంశక్త్యాః ఛందానువృత్త్యా దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యాః, దుస్సాధ్యః దుస్సాధ్యై దుస్సాధ్యాః ఛందానువృత్తి దుస్సాధ్యశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. కోభనం హృదయం

యేషాంతే సుహృదః, సుహృత్ సుహృదౌ సుహృదః సుహృచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అవిమనసః విమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, విమనీకృతః విమనీకృతౌ విమనీకృతాః విమనీకృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

తస్మా సంప్రత్యపేక్ష్యాపి పశ్యాత్ప్రార్థనయాపి పార్థ మావర్జయేయ మిత్య త్రాహ.—

చిరాదితి. బలిన స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దండః, చిరాచ్ఛిరకాలేనాపి, సద్యో మాభూదిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే భవతీతి శేషః. అవిమనసోవిమనస స్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. 'అరుత్త నశ్చక్షుశ్చేతోరహారజసాంలోపశ్చే'తి చ్విప్రత్యయస లోపా. 'అస్య చ్వా వి'తీకారః. శోభనం హృదయం యేషాంతే సుహృదౌ మిత్రాణి. 'సుహృద్భూదౌ మిత్రామిత్రయౌ రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అను వృత్త్యా చిత్తానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః అవర్జయితు మశక్యాఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయ శ్చంద ఆశయ' ఇత్యమరః. శనై శ్శత్రు ర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సామ్నాపీత్యర్థః.

అవ. ఓయీ! మిత్రులకార్యముకన్న దేవకార్యము ప్రబలమైనది (ముఖ్యము) అనువిషయమునుగురించి చెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. మన్యనేఽరివధశ్చేక్రియాన్ ప్రీతయే నాకినా మితి,

పురోడాశభుజా మిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్.

౧౦౬

టీ. నాకినాం=దేవతలయొక్క, ప్రీతయే=సంతోషముకొఱకు, అరివధః=శత్రు సంహారము, శ్రేయః=ప్రశస్తమైనది, ఇతి=అని, మన్యనే(చేత్)=తలచితివేని, పురోడాశభుజాం=హవిస్సుల, (యజ్ఞముకొఱకగు పిష్టపూపాదులను భక్షించు వారు కనుకనే) దేవతలయొక్క, ఇష్టం=వాంఛితమును, కర్తుం=చేయుటకు, ఇష్టం=యాగము, అలంతరామ్=పూర్తిగాఁ జాలును.

తా. శత్రువులను సంహరించినచో దేవతలకు సంతోషముకలు గునని తలంచెదవు గాబోలు. సరే అటులయిన యజ్ఞములలో హవిస్సుల ననుభవించి సంతసించెడు దేవతలకు యాగమును నిర్వహించుటయు ప్రీతిజనకమేగదా? అదిగాక శత్రువధకన్న యాగమే మిక్కిలిప్రీతికరము. హవిస్సులను భుజించి పిష్టుట యైనను శత్రుసంహారముగూడ గావింప వచ్చును. ముందుగా శత్రుసంహారమునకు గడంగిన యజ్ఞవిఘ్నమై

హవిరోజనము సున్నయగును. ఇందు నీకును విశ్వాసఘాతము బంధు ద్రోహము రాకుండ సుహృత్కార్యమును దేవకార్యములును గూడ కలిసి వచ్చును.

శ. స.—మన్యసే మన్యేధే మన్యధ్వే మనజ్ఞాన ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పురు. ఏ. ఆరీణాంవధః అరివధః, వధః వధా వధాః అరివధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆత్యంతం ప్రశస్యః శ్రేయాన్, శ్రేయాన్ శ్రేయాంసౌ శ్రేయాంసః శ్రేయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ప్రీతయే, ప్రీతయే ప్రీతిభ్యాం ప్రీతిభ్యః ప్రీతిశబ్దః ఇ. ప్రీ. చ. ఏ. న. ఆకం అస్తిన్నితి నాకః నాకః యేషామస్తీతి నాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినామ్ నాకిన్మబ్దః న. పు. మ. బ. ఇతి అవ్య. పురోడాశాక్ భుంజతఇతి పురోడాశభుజః తేషాం పురోడాశభుజాం, భుజః భుజోః భుజాం పురోడాశభుక్శబ్దః జ. పు. మ. బ. ఇప్తం ఇప్తే ఇప్తేని ఇప్తశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇప్తం ఇప్తే ఇప్తేని ఇప్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. కర్తుం తుమున్నంత ఆలంత రామ్ అవ్య.

నను సుహృత్కార్యా త్సురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యసఇతి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయాక్ ప్రశస్యతరః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి క్రాదేశః. ఇతి మన్యసే చే, తర్హి పురోడాశభుజాం హవిర్భుజాం, అతఏవ నాకినా మిప్తం ఈప్సితం, కర్తుం, ఇషేః కర్మణీక్తః. ఇప్తం ఇప్తి ర్యాగ ఇతియావత్, యజే ర్భావేక్తః. 'వచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మతి పర్యాప్తం, అవ్యయాదామ ప్రత్యయః, శత్రు వధాదతి ప్రియకరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్వాపి శత్రువధస్య సుకరత్వాదితిభావః.

అవ. అశ్లేయయినను అమృతంబు గ్రోలువారినా యాపిండిలిండికొసగొల్పుట? అనునాశంకవలన చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. అమృతం నామ యత్యంతో మంత్ర జిహ్వోషు జుహ్వతి,

శోభైవ మందరక్షుభక్షుభితాంభోధివర్ణనా.

౧౦౭

టీ. అమృతంనామ=అమృతమనగా, సంతః=విద్వాంసులు, మంత్ర జిహ్వోషు= అగ్నులయందు, యత్=యే పురోడాశాదికమును, జుహ్వతి=హోమముచేయుచున్న వారో, తదేవ=అదియే, మందర...నా, మందర=మందర పర్వతమును, త్సుభ=కవ్యము చేత, త్సుభిత=చిలుకబడిన, అంభోధి = సముద్రముయొక్క, వర్ణనా=వర్ణించుట, శోభైవ=అలంకారము మాత్రమే.

తా. మంత్రవేత్తలగు విద్వాంసులు మంత్రములే నాలుకలుగా
గల శ్రేతాగ్నులయందు హోమము జేయుపురోడాశము ఆజ్యము
మొదలగునవియే యగ్నిముఖులగు దేవతల కమృతంబుగాని వేటొండు
గాదు. మందరపర్వతమును కష్టముగాఁజేసి పాలసద్రమును తరు
చుట వలన నమృతంబు పుట్టినది యనుట చమత్కారకల్పనము మాత్రమే
యని గ్రహింపవలయును.

శ. స.—అమృతం, అమృతం అమృతే అమృతాని అమృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. సప్తః, సక సంతా సంతః సచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. మంత్రా ఏవ జిహ్వే యేమంతే మంత్రజిహ్వః తేషు మంత్రజిహ్వీషు, జిహ్వే జిహ్వయోః జిహ్వీషు మంత్రజిహ్వశబ్దః అ. పు. స. బ. జాహళి జాహుతః జాహ్వతి హుదానాదనయో రిత్యస్తా త్యక్తకా ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. శోభా, శోభా శోభే శోభాః శోభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య. మందరఏవత్పబ్ధః, మందరత్పబ్ధః మందరత్పబ్ధేన త్పబ్ధితః మందరత్పబ్ధత్పబ్ధితః అంభాంసి ధీయంతే ఆస్తిన్నితి అంభోధిః మందరత్పబ్ధ త్పబ్ధిత శ్చాసా వంభోధిశ్చ మందరత్పబ్ధ త్పబ్ధితాంభోధిః మందరత్పబ్ధ త్పబ్ధితాంభోధేర్వర్ణనా మందరత్పబ్ధత్పబ్ధితాంభోధివర్ణనా, వర్ణనా వర్ణనే వర్ణనాః మందరత్పబ్ధ త్పబ్ధితాంభోధివర్ణనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తథాప్యమృతాశినాం తేషాం కి మేఘః పిష్టభక్షణప్రలోభనై రత ఆనా. —

అమృతమితి. అమృతంనామ, సంతో విద్వాంసుః, మంత్రావీవ జిహ్వ యేషాం తేషు మంత్రజిహ్వోష్వస్పిషు, 'మంత్రజిహ్వస్స ప్రజిహ్వః సుగ్విహ్వో హవ్యవాహనః' ఇతి వైజయంతీ. య త్సురోదాశాదికం జహ్యతి, తదేవేతి శేషః. యత్తద్ ర్నిత్యసం బంధాత్. మందరవీవ త్సుభ్రో మంథదండః. 'త్సుభ్రన్యాం తే'త్యాదినా అస్తి స్రగ్ధేవిపా తనా దనిట్త్వం. తేన త్సుభితస్య మథితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారవీవ, అభిమథనేన అమృత ముత్పాదితమితి యత్, తత్క్రియత్రాత్రం అతో హుతమే వామృత మితి భావః, వాక్యార్థయో ర్హేతుహేతుమదాభివాద్యాక్యార్థహేతుకం క్వాన్యలింగ మలంకారః.

అవ. యుద్ధయాత్రకు నీవుదాటరాని ప్రతిబంధకమొకడు గల దని చెప్ప
చున్నాడు:—

శ్లో. సహిష్యే శత మాగాంసి సూనోస్త ఇతి యత్స్వయా,
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్యసే ప్రతిశుతమ్.

ద్వి తీ య స్స ర్గ ఖము.

టీ. ప్రతీక్ష్యాయై=పూజ్యురాలగు, పితృవ్యస్త్రే=మేనేత్రకొఱవ, తే=సియొక్క, నూనోః=కుమారునియొక్క, శతం=నూఱు, ఆగాంసి=ఆపరాధములను, ఏహి=మేం=సహించగలను, ఇతి=అని, యత్=ఏ, త్వయా=నీచేతను, ప్రతిశ్రుతం=ప్రతిజ్ఞ చేయబడినదియో, తత్=అది, ప్రతీక్ష్యం=పరిపాలించదగినది.

తా. నీకొడుకుయొక్క నూఱుతప్పలను మన్నించెద నని మున్ను పూజ్యురాలగు మీమేనత్త యిష్టానుసారముగాఁ బ్రతిజ్ఞ చేసియున్నావు. ఆప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చుకొనక తప్పదు లేనిచో మహాదోషము వచ్చునని తాత్పర్యము.

శ. స. -- సహిష్యే సహిష్యవహే సహిష్యమహే పహమర్షణ ఇత్యస్తా త్వర్కకాత్కర్తరభివ్యతి లృటి ఆత్మ. ఉ. పురు. ఏ. శతం, శతం శతే శతాని శతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆగాంసి, ఆగః ఆగసీ ఆగాంసి ఆగశబ్దః స. న. ద్వి. బ. నూనోః, నూనోః నూనోః నూనూనాం నూనుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. తే, తవ తే యువయోః వాం యుష్టాకం వః యుష్టచ్చబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఇతి, అన్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్టాభిః యుష్టచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. ప్రతీక్షీతుంయోగ్యం ప్రతీక్ష్యం, ప్రతీక్ష్యం ప్రతీక్ష్యే ప్రతీక్ష్యాణి ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రతీక్ష్యాయై, ప్రతీక్ష్యాయై ప్రతీక్ష్యాభ్యాం ప్రతీక్ష్యాభ్యః ప్రతీక్ష్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. పితుః స్వసా పితృవ్యసా, త్వయే పితృవ్యస్త్రే, స్వస్తే స్వసృభ్యాం స్వసృభ్యః పితృవ్యసృశబ్దః ఋ. స్త్రీ. చ. ఏ. ప్రతిశ్రుతం, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిశ్రుతే ప్రతిశ్రుతాని ప్రతిశ్రుతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

యాత్రాయః కశ్చిత్ప్రతిబంధోదుస్తరస్తవాస్తీత్యాహ. —

సహిష్యఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృవ్యస్త్రే పితృభగినై, 'విభాషాస్వసృపత్యో' రితి వికల్పాదలుగభావః. 'మాతృపితృభ్యాం స్వస్తే'తి షత్వం తే తవ, నూనో శృత మాగాంసి అపరాధాక, 'ఆగోఽపరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోధాహే ఇతి, యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, త త్వప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్తరణా దితి భావః. అవ. అవును ప్రతిజ్ఞ చేసినదనిజమేకాని పీనియొక్క తలమీదిన పొగరు చూచి గొప్పబడియును విడువవలసినది యనుచోఁ జెప్పుచున్నాఁడు. —

శ్లో. త్రిష్టా నారంతుదా బుద్ధిః కర్తృ శాంతం ప్రతాపవత్,

నోపతాపి మన సోన్విత వాగేకా వాగ్నిన స్పృతః.

౧౦౯

టీ. సతః=సత్పురుషునియొక్క, బుద్ధిః=బుద్ధి, తీక్షా=చుఱుకైనది, (స్యాదితి=అగునని, విద్ధి=ఎఱుంగుము,) (తథాపి=అట్లయినను) అరుంతుదా=(శస్త్రమువలె) మర భేదకము, సభవేత్=కాదు, కర్త=వ్యాపారము, ప్రతాపవత్=తేజోవంతము, (స్యాత్=అగును), (తథాపి=అయినను), శాంతం=శాంతమైనది, (స్యాత్=అగును), మనః=చిత్తము, సోష్ఠ=అభిమానముచేతనుష్టమైనది, (స్యాత్=అగును), (తథాపి=అట్లు అయినను), ఉపతాపి=అగ్నివలె సంతాపపెట్టునది, నస్యాత్=కాదు, వాగ్మి నః = వక్త యగు, సతః = సత్పురుషునియొక్క, వాక్ = మాట, ఏకా = ఒక్కవిధమయినది, (స్యాత్=అగును).

తా. సత్పురుషునియొక్క బుద్ధి విషయగ్రహణమందు మిక్కిలి చుఱుకైనదిగానుండునుగాని యాచుఱుకుండనము పరుల యాయువు పట్టులనుదాఁకి ములుకులట్లు బాధపెట్టునదిగాదు. వానికృత్యమును తేజోవంతమై భీకరముగాఁ గన్పట్టునుగాని సింహవ్యాఘ్రాదులయట్లు హింసించునదిగాదు. మఱియు వాని మనస్సు అభిమానము, గర్వము, పరాక్రమము మొదలగువానిచేత సత్యుగ్రమైయుండునుగాని యాయు గ్రభావము నిష్పాకలయట్లు సంతాపమును బుట్టించునదిగాదు. మహా వాగ్మియైన నట్టివానియొక్క వాక్కును నొకేతరున నుండునుగాని చలించదు. కావున సత్యసంధునికి ప్రతిజ్ఞాభంగ మయుక్తమని తాత్పర్యము.

శ. స.—తీక్షా, తీక్షా తీక్షే తీక్షాః తీక్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. అరుంషి తుదతీత్యరుంతుదా అరుంతుదా అరుంతుదే అరుంతుదాః అరుంతుదా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బుద్ధిః, బుద్ధిః బుద్ధీ బుద్ధయః బుద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కర్త, కర్త కర్తణీ కర్తాణి కర్తన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. శాంతం, శాంతం శాంతే శాంతాని శాంతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాపః అస్యాస్త్రీతి ప్రతాపవత్, ప్రతాపవత్ ప్రతాపవతి ప్రతాపవంతి ప్రతాపవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఉపతాపయతీత్యుపతాపి ఉపతాపి, ఉపతాపి ఉపతాపిసి ఉపతాపిసి ఉపతాపిశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. మనః, మనః మనసీ మనాంసి మనశ్శబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. ఊష్మణాసహ వర్తత ఇతి సోష్ఠ, సోష్ఠ సోష్ఠణీ సోష్ఠాణి సోష్ఠన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. వాక్, వాక్ వాచా వాచః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏకా ఏకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. వాచః అస్యసంతీతివాగ్మీ తస్య వాగ్మి నః, వాగ్మి నః వాగ్మినోః వాగ్మినాం వాగ్మి న్శబ్దః న. పు. మ. ఏ.

సత్య మస్తి ప్రతిశ్రుతం, కిం త్వ సోన్మత్తత్వా దౌర్ధత్వాత్తదపి జహాసిత మత ఆహ.—

తీక్షణీతి. సత స్సత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీక్షా నిజితాస్యా దితి విధిత్యధ్యాహరః. ఏవ ముత్తరత్రాపి, తథా ప్యరుంతుదతీత్యరుంతుదా శస్త్రవ స్సర్వభేదినీ న భవేత్, అహింసయైవ పరం వీడయేదిత్యర్థః. కర్తవ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్వి భయ దంస్యాత్, తథాపి శాంతం స్యాత్ నతు సింహాదివ ద్ధింస్రం భవే దిత్యర్థః. మన శ్చిత్తం సోష్ణ అభిమానోష్ణం స్యాత్ తథా, పుష్పతాపయ తీ త్యుపతాపి, అగ్న్యాదివ త్వరమసంతాపి న స్యాత్ వాగ్నినో వక్తుః సతో వాగేకా ఏకరూపా స్యాత్, వా గ్నీసత్యమేవ వదేది త్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రు తార్థహాని రనర్హేతి భావః. అత్ర ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్తృమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌప మ్యావగమా దీపకాలంకారః. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామర్థ్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే.

అవ. సమయము రానిదే శిశుపాలుని చంపుట యశక్యమనియుఁ జెప్పు చున్నాడు.—

శ్లో. స్వయం కృతప్రసాదస్య తస్యాహాన్ని భానుమా నివ,

సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయా లం భవానపి.

౧౧౦

టీ. అహ్నః=పగటియొక్క, అంతాయ=సమాప్తికొఱకు, భానుమానివ= సూర్యుడుంబోలె, స్వయం=స్వయముగా, కృతప్రసాదస్య=చేయఁబడిన యను గ్రహముగల (తాను గలుగఁజేసిన వెలుతురుగల), తస్య = ఆశిశుపాలునియొక్క, అంతాయ = సంహారముకొఱకు, సమయావధిం = నియతకాలముయొక్క, సమాప్తిని, అప్రాప్య = పొందక, భవానపి=నీవును, నాలం=సమర్థుడవుగావు.

తా. తాను వెలుతురునిచ్చి పగటిని జేయు పగలింటిదొర నియత కాలము గడవనిదే యాపగటికాలమును ముగింపఁజాలనియట్లు నీయం తట నీవే యనుగ్రహించి వరమిచ్చిన యా శిశుపాలుని ప్రతిజ్ఞాకాలము పూర్తియగుదాక నీవును సంహరింపఁజాలవు. కనుక నీయకాల ప్రయ త్నము వ్యర్థముగా నహస్తిర్తియేగాని లాభమేమియు లేదు.

శ. స.—స్వయం అవ్య. కృతః ప్రసాదః యస్యసః కృతప్రసాదః తస్య కృతప్రసాదస్య, ప్రసాదస్య ప్రసాదయోః ప్రసాదానాం కృతప్రసాదశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. అహ్నః,

ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధయః, ప్రణిధిః ప్రణిధీ ప్రణిధయః ప్రణిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విదాంకరోతు విదాంకు రతాత్ విదాంకురుతాం విదాంకుర్వంతు విదజ్జాన ఇత్యస్తాదామంత్ర్యాదనుప్రయుక్తౌ త్కృత్థాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి విధ్యాదోలోటి పర. ప్ర. పురు. బ. మహతః, మహతః మహతోః మహతాం మహచ్ఛబ్దః తి. న. మ. ఏ. తలం, తలం తలే తలాని తలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విద్విషన్నేవ అంభః విద్విషదంభః తస్య విద్విషదంభః, అంభః అంభసోః అంభసాం విద్విషదంభశ్శబ్దః స. న. మ. ఏ.

తస్మి కి మయ ముషేత్స ఏవ నే త్యాహ.—

కృత్యేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణి ధయో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి ర్గూఢపురుష' ఇతి హలాయుధః. తరంత్యేభి రితి తీర్థాని మంత్రాద్యస్తాదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ 'యోనా జలావతారే చ మంత్రా ద్యస్తాదశస్థానై, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్వాది'తి హలాయుధః. తేష్వంతః, పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, వి ద్విషక్ శత్రురేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. 'అథ స్వరూపయో రస్త్రీ తల మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్జానే లోబ్ 'విదాం కుర్వంత్యన్యతరస్యా మి'తి వికల్పా దాంప్రత్యయనిపాతః. అంభస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరిత్యజ్యతీర్థః. శిష్టపరం పరితరూపకాలంకారః.

అవ. ఇయ్యది యావశ్యకమైనదియునని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. అనుత్సూత్రపదన్యాసా సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనా,

శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతి రపస్పశా.

౧౧౨

టీ. అనుత్సూత్రపదన్యాసా=నీతిశాస్త్రవిరుద్ధమైన యొక్కపదప్రక్షేప (స్వల్ప వ్యవహార) మేనియు లేని, (విడువఁబడని మాత్రముల యక్షరములుగల, అనగా "ఇష్టి, ఉపసంఖ్యానము" లక్కఱలేకయే మాత్రక్షరములవలన నంతయర్థమును దెలి యఁజేయు "న్యాస" మను "వృత్తి" వ్యాఖ్యానగ్రంథముగల) సద్వృత్తిః-సత్ = (చక్కగాఁ గట్టించుటచేత) శోభించుచున్న, వృత్తిః=(భృత్యులు మొదలగువారి) జీవిక (కాశికావృత్తి) కలిగినట్టియు, సన్నిబంధనా=అనుజీవులకు పనియైన తరువాత నిచ్చెడు కాశ్వత పారితోషికములు కలిగినట్టియు (మహాభాష్యము కలిగినట్టియు), రాజనీతిః=రాజవృత్తి, అపస్పశా=దూరీభూతమైన చారులుగలదియని ("పస్పశ"

మను నుపాధ్యత గ్రంథము లేని) శబ్దవిద్యవ=వ్యాకరణశాస్త్రమునట్లు, నోభాతి=ప్రకాశించదు.

తా 'ఇష్యతే (ఇష్టిః), ఉపసంఖ్యానమ్' అనుపదములతోఁ జేరిన వాక్యములు కొన్ని కలవు. అవి సూత్రములయందు చెప్పబడని యర్థమును బోధించునవిగా నేర్పడినవి. కాని వానియవేక్షలేక సూత్రాక్షరములవలననే యావదర్థమునుఁ దెలియచేయుచు 'కాశికావృత్తికి' వ్యాఖ్యానముగా 'న్యాస' మను నొక మహాగ్రంథము వ్రాయఁబడియున్నది. అదియును, చక్కనిరచనగలిగి యుప్పారు 'కాశికావృత్తి'యు నత్యుత్తమంబగు మహాభాష్య గ్రంథమునుం గలిగియు 'పన్నశాష్టిక' మని యెడు శాస్త్రారంభ ప్రయోజన సమర్థకమగు నుపాధ్యత ప్రకరణము లేనిచో వ్యాకరణశాస్త్రము శోభింపనియట్లు గొంచె మయినను దప్పక నీతిశాస్త్రాను గుణమగు సర్వవ్యవహారములును, తగునట్లుగా నేర్పఱచిన భృత్యామాత్యాదుల జీవితమును, అయ్యైకార్యంబులు నెఱవేఱునతోడనే యనుచరులకు శాశ్వతముగా నిచ్చుగోవులు హిరణ్యము మున్నగు పారి తోషిక దానములునుం గలిగియుండియు గూఢచారులులేనిదే రాజనీతి శోభిల్లదు. కనుక చారప్రేషణము ముఖ్యముగాఁ జేయవలెను. అది లేనచో రాజు గుడ్డివాఁడేగదా! అని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉల్లంఘితం నూత్రందేనసః ఉత్సూత్రః పదస్య న్యాసః పదన్యాసః ఉత్సూత్రశ్చాసా పదన్యాసశ్చ ఉత్సూత్రపదన్యాసః అవిద్యమానః ఉత్సూత్రపదన్యాసః యస్యాం సా అనుత్సూత్రపదన్యాసా (నూత్రస్య పదాని నూత్రపదాని అనుత్సూత్రాని నూత్రపదాని యేనసః అనుత్సూత్రపదః అనుత్సూత్రపదః న్యాసః యస్యాం సా అనుత్సూత్రపదన్యాసా) న్యాసా, న్యాసా న్యాసే న్యాసాః అనుత్సూత్ర పదన్యాసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సతీ వృత్తి ర్యస్యాంసా సద్వృత్తిః, వృత్తిః వృత్తి వృత్తయః సద్వృత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంతి నిబంధనాని యస్యాంసా (సత్ నిబంధనం యస్యాంసా) సన్నిబంధనా, నిబంధనా నిబంధనే నిబంధనాః సన్నిబంధనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శబ్దానాం విద్యాశబ్దవిద్యా, విద్యావిద్యే విద్యాః శబ్దవిద్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. నో అవ్య. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తావిత్యస్తా దకర్తకాధ్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేతి పర. ప్ర. పు. ఏ.

రాజ్ఞాం నీతిః రాజనీతిః, నీతిః నీతీ నీతయః రాజనీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపగతాః
స్పృశాః యస్యాంసా (అవిద్యమానః పస్పశో యస్యాంసా) అపస్పృశా, అపస్పృశా
అపస్పృశే అపస్పృశాః అపస్పృశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆవశ్యకం వైత దిత్యాహ —

అనుత్సాత్రేతి. ఉత్సాత్రః ఉచ్ఛాత్రః, నీతిశాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః ఏక
పదప్రక్షేపాఽపి, స్వల్పవ్యవహారోఽపీతి యావత్. స నాస్తి యస్యాం సా
అనుత్సాత్రపదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్యర్థః. అన్యత్ర అనుత్సా
త్రపదోఽనుత్సృప్తనూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుపసంఖ్యాననైరపేక్ష్యేణ నూత్రాక్షరైరేవ
సర్వార్థ ప్రతిపాదకః, న్యాసః వృత్తివ్యాఖ్యాన గ్రంథవిశేషో యస్యాం తథోక్తా
యథా సతి యథార్థకల్పనయా శోభనా, వృత్తిః భృత్యామాత్రాదిజీవితా, కాశికా
వృత్తిశ్చ యస్యాం సా, 'వృత్తిర్గ్రంథే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని
అనుజీవ్యాదీనాం క్రియవసానేషు దత్తాని, గోహిరణ్యాదిశాశ్వతికపారితోషికదా
నాని యస్యాం సా, ఏతచ్చ 'దత్త్వా భూమిం నిబంధం చే' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే
మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా,
ఏవంభూతాపి రాజనీతిః రాజవృత్తిః, అపగతః స్పృశశ్చారో యస్యాం సా అపస్పృశా
చేత్, 'యథార్థవర్ణో మర్త్యజ్ఞః స్పృశో హరక ఉచ్యతే, అపసర్ప శ్చర స్పృశ' ఇత్యు
మరః, అన్యత్ర అవిద్యమానః పస్పశః శాస్త్రారంభసమర్థక ఉపోద్ఘాతగ్రంథసందర్శి
యస్యాం సా అపస్పృశా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నోభాతి న శోభతే, తస్మా
చ్చారప్రేమణ మావశ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్ఞోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్ప
శేతి జతుకాంతవ చ్ఛబ్దయోరేవ శిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః. సద్వృత్తి సన్నిబంధనేత్యత్ర
ఏకనాశావలంబి ఫలద్వయవదర్థయోరేవ శిష్టత్వా దర్థశ్లేషః, అనుత్సాత్రపదన్యా
సేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయశ్లేషః. శబ్దవిద్యేవేతి పూర్ణోపమా వ్యక్తేవ, తయోః
సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

అవ. చారులద్వారా పరవృత్తాంతమును చెలిసికొనుట మాత్రమే కాదు. భేద
మునుగూడ బుట్టింపవలయునని చెప్పుచున్నాడు. —

శ్లో. అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్ధూషోభయవేతనైః,

భేద్యా శ్శత్రో రభివ్యక్త శాసనై స్సామవాయికాః. ౧౧౩

టీ. అజ్ఞాతదోషైః-అజ్ఞాతః=పరులచేత) తెలియబడని. దోషైః=(తమ) మర్త
ములు గలిగినవారును, దోషజ్ఞైః=(పరుల) మర్తములను చెలిసికొనినవారును, అభివ్యక్త
శాసనైః-అభివ్యక్తః=(భేద్యులయెదుట) ప్రకటింపబడిన, శాసనైః=తూటశాసనములు

గలవారును, ఉభయవేతనైః=రెండువైపుల (తమ యజమానునివద్ద, భేదింపఁబోవుపరు నివద్ద) జీతమును పొందువారును (నగు చారుల) చేత, శత్రోః=విరోధియొక్క, సామవాయికాః=సంఘముఖ్యులు (మంత్రి మొదలగువారు), ఉద్దూష్య=దూషింపఁ జేసి, భేద్యాః=వేటుపఱచఁగనివారు.

తా. ఇదియునుఁగాక మనము పంపించిన గూఢచారులు శత్రు పురంబులకుఁబోయి యక్కడ నివసించియుండి మనవద్దనుండియే గాక వారివద్దనుండియుఁగూడ జీతములు గొనుచుఁ దమ మర్తంబులు బయల్పడనీయక యచ్చటివారి మర్తంబులన్నియుఁ దెలిసికొనుచు నారాజుతో వాని మంత్రులు మొదలగు పరివారముఖ్యులమీఁద చాడీలు చెప్పుచు వారు వ్రాసిన క్లేవియో కొన్ని యపనమ్మకము పుట్టించు వ్రాతలను సృష్టించి చూపుచు వారిలో వారికి భేదములు గలుగునట్లు చేయవలయును.

శ. స. — న జ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః దోషాః యేషాంతే అజ్ఞాతదోషాః తైః అజ్ఞాతదోషైః, దోషేణ దోషాభ్యాం దోషైః అజ్ఞాతదోషశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. దోషాకా జానంతీతి దోషజ్ఞాః తైః దోషజ్ఞైః, దోషజ్ఞేన దోషజ్ఞాభ్యాం దోషజ్ఞైః దోషజ్ఞశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. ఉద్దూష్య ల్యబం. ఉభయత్ర వేతనం యేషాంతే ఉభయవేతనాః తైః ఉభయవేతనైః వేతనేన వేతనాభ్యాం వేతనైః ఉభయవేతనశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. భేత్తుం యోగ్యాః భేద్యాః, భేద్యః భేద్యో భేద్యాః భేద్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శత్రోః, శత్రోః శత్రోః శత్రుణాం శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. అభివ్యక్తాని కాసనాని యైస్తే అభివ్యక్తకాసనాః తైః అభివ్యక్తకాసనైః, కాసనేన కాసనాభ్యాం కాసనైః అభివ్యక్తకాసనశబ్దః అ. పు. త్వు. బ. సమవాయాకా సమవయంతీతి సామవాయికాః, సామవాయికః సామవాయికా సామవాయికాః సామవాయికశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

న కేవలం చారముభేద పరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపజాపశ్చ కర్తవ్య ఇత్యాహ. —

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోషైః పరైః, అజ్ఞాతస్వమర్తభిః దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్తజ్ఞైః, అభివ్యక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని కాసనాని, తదమాత్యాద్య నాశ్వాసకరాణి కూటలిఖితాని, యేషాంతైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యస్యామిని న వేతనం భృతి యేషాంతైః ఉభయత్ర జీవితాగ్రహిభిశ్చ, భేద్యనగర

వాస్తవైశ్చ శ్చరైరిత్యర్థః. 'భృతయో భర్త వేతన మి'త్యమరః. శ త్రోస్సంబంధినః, సమవాయం సమవయంతీతి సామవాయకాః, సంఘముఖ్యా స్సచివాదయః, 'సమవాయాన్ సమవైతీ'తి తక్. ఉద్దూష్య ద్విషా మేతే ద త్తహస్తాః అస్తాభి రేషాం లిఖితాని ఏతాని గృహీతానీ త్యుచ్చై రుక్త్యా దూషయత్వా, భేద్యాః విఘటనీయాః, సపత్నా త్పృథక్కరణీయాః.

శ్లో. ఉపేయివాంసి కర్తారః పురీ మాజాతశాత్రవీమ్,

రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ.

౧౧౪

టీ. ఉపాయజ్ఞైః = (కార్యసాధకముగు) ఉపాయ మెఱిగిన, తవ=నీయొక్క,

చరైః = గూఢచారులచేత, ఏకార్థాని = ఒకే ప్రయోజనముగల, రాజన్యకాని=రాజబృందములు, అజాతశాత్రవీం = ధర్మరాజు గారిసంబంధమైన, పురీం=ఇంద్రప్రస్థపురమును, ఉపేయివాంసి=పొందినవిగా, కర్తారః=చేయఁబడుఁగాక.

తా. కార్యమును సాధించుకొని రాగల నేర్పరులగు నీవేగువాండ్రనుబంపి అక్కడ జరుగబోవు రాజకార్యమునకు యుద్ధసన్నద్ధులరై ధర్మరాజుగారి యజ్ఞమును మిషగాఁ బెట్టుకొని యింద్రప్రస్థమునకు రండని గుప్తముగాఁ దెలియపఱచి యచ్చట నీమిత్రులందఱును పోగుబడునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—ఉపేయవత్, ఉపేయవత్ ఉపేయషీ ఉపేయివాంసి ఉపేయవచ్ఛబ్దః స. న. ప్ర. బ. కర్తా, కర్తా కర్తారా కర్తారః డుకృష్టో కరణ ఇత్యస్తాత్స కర్తకాత్కర్తణి భవిష్యతి లుటి అత్. ప్ర. పురు. బ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అజాతాః శత్రవః యస్యసః అజాతశత్రుః అజాతశత్రోరియం అజాతశాత్రవీ తాం అజాతశాత్రవీం, శాత్రవీం శాత్రవ్యోశాత్రవీః అజాతశాత్రవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకం తాని రాజన్యకాని, రాజన్యకం రాజన్యకే రాజన్యకాని రాజన్యకశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఉపాయం జానంతీత్యుపాయజ్ఞాః తైః ఉపాయజ్ఞైః, ఉపాయజ్ఞేన ఉపాయజ్ఞాభ్యాం ఉపాయజ్ఞైః ఉపాయజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఏకః అర్థః ఏషాంతాని ఏకార్థాని, అర్థం అర్థే అర్థాని ఏకార్థశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చరంతీతి చరాః తైః చరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తవ, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ.

ఉపేయివాంసీతి. కించ. ఉపాయజ్ఞైః కార్యసాధనకుశలైః, తవ తే, చరం
తీతి చరై ర్గూఢచారిభిః, పచాద్యచ్, ఏకాధాని త్వయా సహౌకప్రయోజనాని, రాజ
న్యానాం సమూహాః రాజన్యకాని, 'గోత్రోక్షే'త్యాదినా వుభౌ. అజాతశత్రో
రిమా మాజాతశాత్రవీం పురీ మింద్రప్రస్థం ఉపేయివాంసీ ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివా
ననాశ్చాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే,
కృషాః కర్తంతి లుప్. ఇంద్రప్రస్థేనైస్తాకం మహద్రాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వర
యాత్రావ్యాజేన సన్నద్ధైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్రసర్వే మేళయితవ్యా
ఇత్యర్థః 'అజాతశత్రు శ్శుల్కారి ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

అవ. అయ్యా! అచ్చట యజ్ఞము జరుగుచుండ యుద్ధమున కవకాశ మెక్కుడిసి
యని శంకించికొని యక్కడ నేగొప్పకలహకారణము తటస్థించునని చెప్పుచున్నాడు.

శ్లో. సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,

వైరాయితార స్తరళా స్వయం మత్సరిణః పరే.

౧౧౧

టీ. పాండోః=పాండురాజాయొక్క, సుతే=కొడుకు (ధర్మరాజు), భవతి=
పూజ్యుడవగు నీయందు, సవిశేషం=అతిశయముగా, భక్తిం=భక్తిని, తన్వతిసతి=
చేయుచుండగా, తరళాః=చంచలులును, మత్సరిణః=ద్వేషముగలవారునగు, పరే=
శత్రువులు, స్వయం=తమంతట తామే, వైరాయితారః=విరోధముచేయుదురు.

తా. ధర్మరాజు యజ్ఞకాలమున భక్తిమంతుడై జగత్పూజ్యుడ
వగుని న్నందటిలో నెక్కువగౌరవముగాఁ బూజించును. అదిచూచి
యొర్పలేక చంచలులగు నీ విరోధులు కలహమునకు డీకొందురు.

శ. స.—విశేషేణ సహవర్తనం యస్మిన్ కర్తంతి తద్యథాభవతి తథా సవి
శేషం క్రియావిశేషణమవ్య. సుతే, సుతే సుతయోః సుతేషు సుతశబ్దః అ. పు.
స. ఏ. పాండోః, పాండోః పాండోః పాండునాం పాండుశబ్దః ఉ. పు. ఏ. ఏ.
భక్తిం, భక్తిం భక్తి భక్తిః భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భవతి, భవతిభవతోః భవత్సు
భవచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. తనోతీతి తన్వన్ తస్మిన్ తన్వతి, తన్వతి తన్వతోః తన్వత్సు
తన్వచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. వైరం కర్తారః వైరాయితారః, వైరాయితా వైరా
యితారౌ వైరాయితారః వైరాయ ఇతి కరణార్థక క్యజంతాద్ధాతోర కర్తకాత్కర్తరి
భవిష్యతి లుటి అత్త. ప్ర. పురు. బ. తరళః, తరళః తరళౌ తరళాః తరళశబ్దః అ. పు.
ప్ర. బ. స్వయం అవ్య. మత్సరః యేషామస్తీతి మత్సరిణః, మత్సరీ మత్సరిణౌ మత్సరిణః
మత్సరిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. పరః, పరః పరౌ పరే పరాః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నను తత్ర అధ్వరకర్తణి కో యద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహత్కల హబీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరళా శ్చపలాః, మత్సరిణో ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘభ్యః కరణ' ఇతి క్యక్, తతః కర్తిరిలుట్.

అవ. వారందఱును వైరముచేయుదురా యేమి ? అట్లుకాదని చెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. య ఇహత్మవిదో విపక్షమధ్యే

సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజ స్సృజిః,

బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః

పృథగస్తా దచిరేణ భావితా తైః.

౧౧౬

టీ. ఇహ=ఈ, విపక్షమధ్యే = శత్రువులలోపల (మధ్యమున), సహసంవృద్ధియుజోఽపి = (శిశుపాలునితో) కూడాపెరిగినవారయినను, యే = ఏ, భూభుజః = రాజులు, అత్తవిదః=అత్త వేత్తలు, సృజిః = అగుదురో, తైః=ఆరాజులచేత, బలిపుష్టకులాత్ = కాకులగుంపునుండి, అన్యపుష్టైరివ = కోకిలచేతనుంబోలె, అచిరేణ = అప్పుడు, అస్తాత్ = ఈశత్రువుల మధ్యనుండి, పృథక్ భావితా = వేరుకాబోవుట.

తా. ఈశత్రుమండలియందు శిశుపాలుని బలగమైయుండియు తత్వవేత్తలును ఆభిజాత్యముకలవారు నగురాజులు కోకిలులు కాకులగుంపులోనుండి వేతై వీడిపోవునట్లు లా శత్రువుల గుంపునుండి వేరుపడి మనలో కలియుదురు.

శ. స.—యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఇహ అవ్య. ఆత్తానం విదంతీత్యాత్త విదః, విత్ విదౌ విదః ఆత్తవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. విపక్షాణాం మధ్యః విపక్షమధ్యః తస్మిన్ విపక్ష మధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు విపక్షమధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. సహ సంవృద్ధిః, సహసంవృద్ధిః సహసంవృద్ధిం యుంజతే (గచ్ఛంతి) ఇతి సహసంవృద్ధియుజః యక్ యౌ యుజః సహసంవృద్ధియుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. భువం భుంజత ఇతి భూభుజః, భుక్ భుజౌ భుజః భూభుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. స్యాత్ స్యాతాం స్యుః అసభువీత్వస్తాదకర్తకాత్క

రరి విధ్యాదౌ లిజీ పర ప్ర. పురు. బ. బలినా పుష్టాః బలిపుష్టాః బలిపుష్టానాం
కులం బలిపుష్టకులం తస్మాత్ బలిపుష్టకులాత్, కులాత్ కులాభ్యాం కులేభ్యః బలి
పుష్టకులశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అన్యైః పుష్టాః అన్యపుష్టాః తైః అన్యపుష్టైః,
పుష్టేన పుష్టభ్యాం పుష్టైః అన్యపుష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పృథక్ అవ్య. అస్మాత్,
అస్మాత్ ఆభ్యాం ఏభ్యః ఇదంశబ్దః మ. పు. పం. ఏ. అచిరేణ అవ్య. భావితా
భవితా భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్త కాధాలోర్భావేలుటి అత్త. ప్ర. పురు. ఏ.
తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః ద. పు. తృ. బ.

కిం తే సర్వే వైరాయీష్యంతే సేత్యాహ.—

యఇతి. యే ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే, సహ సంవృద్ధియుజోఽపి చైద్యేన
సహౌశ్వర్యం గంతాహోఽపి. 'సత్సాద్విషే'త్యాదినా క్విప్. యే భూభుజః రాజానః,
ఆత్మ విదః స్వాభిజనవేదిన స్సుప్తః, యద్వా స్వాత్మరూపవేదినస్సుప్తః, తైర్భూభు
గ్నిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిప్తబలిపుష్టసకృత్ప్ర'జా'ఇత్యమరః.
అన్యపుష్టైః పరభృతైరివ అచిరేణ సద్యోఽస్మా ద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్య
శబ్దస్యాన్తపరత్వా త్పృథగాదియోగేఽపి పంచమి. పృథగ్భావితా, పృథగ్భావిష్యతే,
భావే ల్యుట్, చిణ్విడిటివృద్ధిః, తేష్యపి కేచి దస్తాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. ఔప
చ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అవ. ఇళక పర్యవసానమును ముగించుచు నాశీర్వదించుచున్నాడు.—

శ్లో. సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,

తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మసుహృద్దణః.

టీ. సహజచాపలదోషసముద్ధతః - సహజ=స్వాభావికమైన, చాపల=దుర్విన.
యమను (నిలుకడలేమియను), దోష=దోషముచేత, సముద్ధతః=గర్వించినట్టియు,
చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః-చలిత=స్థిరములేని, దుర్బల=బలములేని, పక్ష=సహాయము
(తెక్కల) యొక్క, పరిగ్రహః=స్వీకారముగల, అసుహృద్దణః=శత్రువర్గము, తవ=
నీయొక్క, దురాసదవీర్యవిభావసౌ - దురాసద=దుస్సహమైన, వీర్య=తేజస్సును,
విభావసౌ=అగ్నియందు, శలభతాం=మిడుతతనమును, లభతాం=పొందుగాక.

తా. స్వాభావికమైన దుర్వినయము తోపాటు గర్వాంధులై
ఉండునో ఊడునోయను దుర్బలమైన సహాయసంపత్తిగల యీశత్రువులు
దుస్సహమగు నీ వీర్యాగ్నియందు స్థిరవృత్తి లేక దుర్బలమైన తెక్కలు
గల మిడుతలై పడి చతురుగాక.

శ. స.—సహ జాతం సహజం చపలస్య కర్తృచాపలం—సహజంచ తత్ చాప
లంచ సహజచాపలం సహజచాపలమేవ దోషః సహజచాపలదోషః సహజచాపల
దోషేణ సముద్ధతః సహజచాపలదోషసముద్ధతః, సముద్ధతః సముద్ధతౌ సముద్ధతాః
సహజ చాపలదోష సముద్ధతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దుర్బలశ్చాసౌ పక్షశ్చ దుర్బలపక్షః
(దుర్బలాచ తౌ పక్షైచ దుర్బలపక్షౌ) దుర్బలపక్షస్య (...క్షయోః) పరిగ్రహః
చలితః దుర్బలపక్షపరిగ్రహః యస్యసః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహః, పరిగ్రహః
పరిగ్రహౌ పరిగ్రహః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవతే
యువయోః వాం యుష్మాంకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. దుఃఖేన ఆనదితుం
శక్యః దురాసదః పీర్యమేవ విభావనుః పీర్యవిభావనుః దురాసదశ్చాసౌ పీర్యవిభావ
నుశ్చ దురాసదపీర్యవిభావనుః తస్మిన్ దురా...వసౌ, విభావసౌ విభావస్వో విభావ
నుషు దురాసద పీర్యవిభావనుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శలభస్యభావః శలభతా తాం
శలభతాం, శలభతాం శలభతే శలభతాః శలభతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. లభతాం
లభేతాం లభంతాం దులభప్రాప్తావిత్పస్తాత్సకర్తృకాత్కర్తరి ఆశి లోటి ఆత్మ.
ప్ర. పురు ఏ. శోభనం హృదయం యేహంతే సుహృదః నసుహృదః అసుహృదః
అసుహృదాం గణః అసుహృద్గణః గణః గణౌ గణాః అసుహృద్గణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ ఫలితం నిగమయ న్నాశిమం ప్రయంక్తే—

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం చాపలం, దుర్బలీతత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చ
పలః పారదే శీఘ్రే దుర్బలీతేనవస్థిత' ఇతి వైజయంతి. తేనైవ దోషేణ. సముద్ధ
తో దృష్టః, పక్ష స్సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తి
ష్య'తి వైజయంతి. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్యసః, అసుహృద్గణః
శత్రువర్గః తవ దురాసదపీర్యవిభావసౌ, దుస్సహతేజోఽగ్నా. 'పీర్యం శుక్లే ప్రభా
వేచ తేజస్సామర్థ్యయో రపీతి విశ్వః. 'సూర్యవహ్నివిభావసూ' ఇత్యమరః. శలభతాం
పతంగత్వం భావే తత్. 'సహపతంగశలభావి' త్యమరః. లభతాం గచ్ఛంతు, రూప
కాలంకారః. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

శ్లో. ఇతి విశకలితార్థా మౌద్ధవీం వాచ మేనా

మనుగతనయమార్గా మర్గళాం దుర్నయస్య,

జనితముద ముదస్థా దుచ్ఛక్తై రుచ్చితోర

స్థలనియతినిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః.

౧౧౮

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

మన్తవర్ణనం నామ ద్వితీయః స్కంధః

టీ. సః=ఆశ్రీకృష్ణమూర్తి, ఇతి=ఇట్లు, విశకలితార్థాం = వివేచనచేయబడిన యర్థముగలదియు, అనుగతనయమార్థాం = అనుసరింపబడిన నీతిమార్గముగలదియు, దుర్నయస్య = దుర్నితీకి, అర్గళాం = నివారకమైనదియు, (కనుకనె) జనితముదం = (కృష్ణునికి) కలిగింపబడిన సంతోషముకలదియు, ఉచ్చితోరస్థలనియతనిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం - ఉచ్చిత=ఉన్నతమైన, ఉరస్థల = వక్షస్థలమందు, నియతనిషణ్ణ=నిత్యము నివసించియున్న, శ్రీ=లక్ష్మీచేత, శ్రుతాం = విసంబడినదియు, బౌద్ధపీఠం = ఉద్ధవుని సంబంధమైనదియు నగు, ఏనాం=ఈ, వాచం=వాక్యమును, శుశ్రువాన్ = వినినవాడై, ఉచ్చక్షైః=ఉన్నతుడై, ఉదస్థాత్ = (పీఠముమీదనుండి) లేచెను.

తా. శ్రీకృష్ణమూర్తి తనవక్షస్థలమందు దెప్పడు నెడబాయక నివసించియుండు లక్ష్మీగాక మఱియొవ్వరును వినకుండ నేకాంతమందు విశదముగను నీతియుక్తముగను బలరాముడు చెప్పిన నీతివిరుద్ధములకు ఖండనముగను నుద్ధవుడు వక్కాణించినవాక్యములను విని యానందించి పీఠమునుండిలేచెను.

శ. స.—ఇతి అవ్య, విశకలితః అర్థః యస్యాస్యా విశకలితార్థాతాం విశకలితార్థాం, అర్థాం అథే అర్థాః విశకలితార్థాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఉద్ధవస్వేయం బౌద్ధపీఠం బౌద్ధపీఠం, బౌద్ధపీఠం బౌద్ధవ్యా బౌద్ధపీఠం బౌద్ధపీఠాశ్చబ్దః ఈ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచా వాచః వాక్చబ్దః చ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఏనాం, ఏనాం ఏనే ఏనాః ఇదంశబ్దః మ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. నయస్య మార్గః నయమార్గః అనుగతః నయమార్గః యయాసా అనుగత నయమార్థా తాం అనుగతనయమార్థాం, మార్థాం మార్గే మార్గాః అనుగత నయమార్థాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. అర్గళాం, అర్గళాం అర్గళే అర్గళాః అర్గళాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. దుష్టశ్చాసా నయశ్చ దుర్నయః తస్య దుర్నయస్య, దుర్నయస్య దుర్నయయోః దుర్నయానాం దుర్నయశ్చబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. జనితా ముత్ యయాసా జనితముత్ తాం జనితముదం, ముదం ముదౌ ముదః జనితముచ్చబ్దః ద. శ్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదస్థాత్ ఉదస్థాతాం ఉదస్థః ఉత్పూర్వకస్థాగతి నివృత్తా” విత్తస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ఉచ్చక్షైః అవ్య. ఉరసః స్థలం ఉరస్థలం ఉచ్చితంచ తత్ ఉరస్థలంచ ఉచ్చితోరస్థలం నియతం నిషణ్ణా నియతనిషణ్ణా ఉచ్చితోరస్థలం రస్థలం నియతనిషణ్ణా ఉచ్చితోరస్థలనియతనిషణ్ణా ఉచ్చితోరస్థలనియతనిషణ్ణాచ సా శ్రీశ్చ ఉచ్చితోరస్థల నియతనిషణ్ణశ్రీః ఉచ్చితో... శ్రీయా శ్రుతా ఉచ్చితోరస్థలనియతనిషణ్ణ శ్రీశ్రుతా తాం ఉచ్చితో... శ్రుతాం, శ్రుతాంశ్రుతే శ్రుతాః ఉచ్చితోరస్థలనియత నిషణ్ణశ్రీశ్రుతాశ్చబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. శుశ్రువాన్,

శుశ్రువాణ్ శుశ్రువాంసో శుశ్రువాంసుః. శుశ్రువచ్ఛబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః
తా తే తచ్ఛబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ.

రెండవస్కంధము ముగిసెను.

ఇతీతి. స హరిః, ఇతీతం, విశకలితార్థాం విజేచితార్థాం, అనుగతనయమార్గాం
నీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్యబలభద్రాద్యుక్తస్యేత్యర్థః. అర్థశాంనివారయి త్రీమితి
వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః. ని 'తద్విష్కంభోఽర్థశం ననే' త్యమరః, అతఏవ, జనిత
ముదం, హరేః, కృతానందాం ఉచ్చితే ఉన్నతేఉరస్థస్థిరే, నియతనిష్కణ్డయానిత్య
శ్రాంతయా, శ్రియాశ్రుతా నాన్యైరితి మంత్రగుప్తిః, ఉద్ధవస్యేమామాధపీం, ఏనాం
పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాణ్ శుశ్రువాణ్ 'భాషాయాం సదవసశ్రవ' ఇతి క్వసు
ప్రత్యయః. ఉచ్చైరేవోచ్చైరన్నతస్సక్, 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్షేరి'
త్యకచ్చిప్రత్యయః. ఉదస్థాత్ ఆసనాదుత్థితవాణ్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్తణీ' త్యస్య
ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుసారాలంకారా. మాలినీవృత్తం.

ఇతి క్రి పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథనూరివిరచితాయాం మాఘవాఙ్మయాయాం
సర్వంకషాఙ్మయాయాం ద్వితీయ స్కంధః.

తృతీయ స్కంధము.

శ్లో. కాబేరదిగ్భాగ మపాస్యమాంఽ
మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,
అపేతయుద్ధాభి నివేశసామ్యో
హరి ర్హరిప్రస్థ మథ ప్రతస్థే.

౧

టీ. అథ=(ఉద్ధవుని మాటలు వినిన) పిమ్మట, అపేత యుద్ధాభి నివేశసామ్యః= వదలిపోయిన యుద్ధమందలి యాగ్రహము కలవాఁడు (గనుక) ప్రసన్నుఁడు. (కనుకనే), కాబేరదిగ్భాగం=కుబేరుని సంబంధమయిన దిక్కుయొక్క ప్రదేశమును (ఉత్తరాయణమును,) అపాస్య=విడిచి, ఆగస్త్యం-మార్గం=ఆగస్త్యునిసంబంధమైన మార్గము (నకును) (దక్షిణాయనమునకు), అవతీర్ణః=దిగిన, ఉష్ణాంశుః ఇవ (స్థితః)= సూర్యుఁడు వలె (నున్న), హరిః=కృష్ణమూర్తి, హరిప్రస్థం=ఇంద్రప్రస్థ పురమును గుఱించి, ప్రతస్థే=బయలుదేరెను.

తా. ఉద్ధవుఁడు చెప్పిన పై నీతివాక్యములు విన్నతోడనే శ్రీ కృష్ణమూర్తి, ఉత్తరాయణము వదలి తీవ్రభావమును వీడి దక్షిణాయన మునకుఁ దిరిగిన సూర్యునట్లు, యుద్ధ యాత్రచేయవలయునను పట్టుదల నప్పటి కణచుకొని శాంతభావమునఁ గాలప్రతీక్షాపరుఁడై యింద్ర ప్రస్థపురమునకుఁ బ్రయాణమయ్యెను.

శ. స.—కుబేరస్వయం కాబేరీ కాబేరీచ సా దిక్ష్వా కాబేరదిక్ కాబేరదిశః భాగః కాబేరదిగ్భాగః తంకాబేరదిగ్భాగం, భాగం భాగో భాగాత్ కాబేరదిగ్భాగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపాస్య, ల్యబం. మార్గం, మార్గం మార్గా మార్గాత్ మార్గ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆగస్త్యస్య, అయం ఆగస్త్యః తం ఆగస్త్యం, ఆగస్త్యం ఆగస్త్యై ఆగస్త్యాక్ ఆగస్త్య శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉష్ణాః, అంశవః యస్యసః ఉష్ణాంశుః, అంశుః అంశూ అంశవః ఉష్ణాంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అవతీర్ణః, అవతీర్ణః అవతీర్ణా అవతీర్ణాః అవతీర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుద్ధే అభినివేశః యుద్ధాభినివేశః అపేత యుద్ధాభినివేశః యస్యసః అపేత యుద్ధాభినివేశః అపేతయుద్ధాభినివేశశ్చాసా సామ్యశ్చ అపేతయుద్ధాభినివేశసామ్యః సామ్యః సామ్యా సామ్యాః

అశేతయుద్ధాభినివేశ సౌమ్యశబ్దః అ. పు ప్ర. ఏ. హరిః, హరిః హరి హరయః హరిశబ్దః
ఇ. పు. ప్ర. ఏ. హరిప్రథం, హరిప్రథం హరిప్రథే హరిప్రథాని హరిప్రథశబ్దః
అ. న. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. ప్రతస్థే ప్రతస్థాతే ప్రతస్థితే ప్రపూర్వక “హ గతిని
వృత్తా” విత్యస్తా తస్కర్త కాధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన పరోక్షాక్ ణిటి అత్త
ప్ర. పురు. ఏ.

కాబేరితి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేతో యుక్తే అభినివేశః
ఆగ్రహో యస్య సః, శాంతత్రోధఇత్యర్థః. అతఏవ సౌమ్యః ప్రసన్నః, అతఏవ, కాబే
రిచ సా దిక్చ తస్యాః భాగః ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. ‘స్త్రీయాః పుంసామిత్యాది
నా పుంసాదాభివః. తమపాస్య త్యక్త్వా అగస్త్యసేమమాగస్త్యం మార్గ మవతీర్ణః,
దక్షిణాయానం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశు నూన్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః త్రోధః
కార్యవశాదకాల మంతస్త్సంభితః, న త్యేకాంతతో నివృత్తమితి నూచితమ్. హరిః
శ్రీకృష్ణః, హరిప్రథం, ఇంద్రప్రథం, ప్రతస్థే ప్రయయా. ‘ఇంద్రోరుశ్చ్యవనో హరి
రి’తి హలాయుధః. ‘సమవప్రవిభ్యఃస్థ’ ఇత్యాత్మ సేపదం ‘దేశకాలాధ్యగంతవాః కర్త
సంజ్ఞావ్యకర్తృణా’ మితి గంతవ్యస్య కర్తృత్వం. ఉపహాలంకారః. అస్మిక్వాసనే ఇంద్రో
‘పేంద్రవజ్రామిత్రణాదుపజాతివృత్తం. తా కీదృగ్విధా—‘స్వాదింద్రవజ్రా యది తా
జగ గః ఉపేంద్రవజ్ర జతజా స్తతో గా, అనంతరోదీరితలత్త్వభాజః పాదా యదీ
యా ఉపజాతయ స్తా’ ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అన. ఇక నీతిని ప్రయోగసన్నాహము వర్ణించుచు మొదట ఛత్రధారణముఁ
జెప్పుచున్నాఁడు.—

శ్లో. జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః

స్పృష్టుం జగత్పూజ్య మయుజ్యతార్కః,

యతో బృహత్పార్వణచంద్రచారు

తస్యాతపత్రం బిభరాంబభూవే.

౨

టీ. అర్కః=సూర్యుడు, జగత్పూజ్యం=ప్రపంచమునకు (అంతకు) పూజనీ
యుఁడగు, తం=అకృష్ణుని, (కనుకనే) జగత్పవిత్రైరపి=జగత్తులను పావనముచేయునవి
యయినను, పాదైః=కాళ్ల (కిరణముల) తో, స్పృష్టుం=స్పృశించుటకు, న అయు
జ్యత=అర్హుఁడు కాలేడు. యతః=ఎందులకుగా, తస్య=అకృష్ణునికి, బృహత్పార్వణ
చంద్రచారు=పెద్దదియు పున్నమనాటి చంద్రుఁడుంబోలె సుందరమైనదియనగు,
అతపత్రం=గొడుగు, బిభరాంబభూవే=ధరింపబడెనో.

తా. ఎంత పవిత్రములయినను సూర్యుడు తన పాదములతో
జగత్పూజ్యుడైన భగవంతుని (కిరణముల) స్పృశించుట యుక్తము
మాఘటిక—31

గాదని అట్లుగాకుండ పున్నమనాటి చంద్రునివలె మనోహరమై గొప్పది
యగు గొడుగు శ్రీకృష్ణమార్తికి పట్టుకొనబడియెను.

శ. స.—జగతాం పవిత్రాః జగత్పవిత్రాః తైః జగత్పవిత్రైః, పవిత్రేణ పవిత్రాభ్యాం పవిత్రైః జగత్పవిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య, తం, తం తా తా త తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. న అవ్య. పాదేన, పాదేన పాదాభ్యాం పాదైః పాదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్పృష్టం తుమున్నం జగతాం పూజ్యః జగత్పూజ్యః తం జగత్పూజ్యం, జగత్పూజ్యం జగత్పూజ్యో జగత్పూజ్యాన్ జగత్పూజ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అయ్యజ్యత అయ్యజ్యేతాం అయ్యజ్యంత యుజసమాధావి త్యస్తా దకర్త కాత్కర్తరి భూతే లజి. ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అర్కః, అర్కః అర్కా అర్కాః అర్కశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యతః అవ్య. పర్వణిభవః పార్వణః పార్వణశ్చసా చంద్రశ్చ పార్వణచంద్రః పార్వణచంద్ర ఇవ. చారు. పార్వణచంద్రచారు బృహచ్చ తత్ పార్వణచంద్రచారుచ బృహత్పార్వణచంద్రచారు, చారు. చారుణి చారుణి బృహత్పార్వణచంద్రచారుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఆతపాత్రాయత ఇతి ఆతపత్రం, ఆతపత్రం ఆతపత్రే ఆత పత్రాణి ఆతపత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విభరాంబభూవే విభరాంబభూవాతే విభరాం బభూవిరే దుభ్యుధా ధారణ పోషణ యోరిత్యస్తాదామంతా దనుప్రయుక్తాత్ భూధాతో స్సకర్త కాత్కర్తణి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదౌ ఛత్రధారణ మాహ.—

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పవన్తై రపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్పృష్టం నాయుజ్యత నార్హత, యుజే దైవాదికా త్కర్తరి లజ్. కుతః యతః తస్య హరేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణః, సచాసా చంద్రశ్చ తద్వ చ్చారు, పూర్ణేందుసుందరమిత్యపమాలంకారః. ఆతపాత్రాయత ఇత్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కృః. విభరాంబభూవే దధే. భృగః కర్తణి లిట్. 'భీష్మీభృమువాం—' ఇతి వికల్పాదాం ప్రత్యయః ఆతపత్రాంత ర్హితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్పృష్టుమశక్యత్వా దితి భావః. జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేన స్వర్ణనిషేధాదితచ ధ్వనిః.

అవ. ఇళక చామరధారణముఁ జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. మృణాలసూత్రామల మంతరేణ

స్థిత శ్చలచామరయో ర్ద్వయం సః,

భేజే ౭భిః పాతుకసిద్ధసింధో

రభూతపూర్వాం శ్రియమంబురాశేః.

3

టీ. మృణాళనూత్రామలం = తామరతూడులలోని దారములవలె నిర్మలమును, చలత్ = (వీచుటవలన) కదలుచున్న, చామరయోః ద్వయం అంతరేణ = వింజామరల రెంటికి నడుముగా, స్థితః = ఉన్న, సః = ఆకృష్టాడు, అభిః పాతుక సిద్ధసింధోః = రెండువైపులను పడుచుండు నాకాశగంగ కల, అంబురాశేః = సముద్రనియొక్క, అభూతపూర్వాం = మున్నెన్నడునుఁ గలిగియుండని, శ్రియం = చక్కఁదనమును, భేజే = పొందెను.

తా. ఇరుపార్శ్వములయందును దామరతూడులలోని తంతువుల వలె తెల్లని వింజామరలువీచుచుండ నామధ్యమున వేంచేసియున్న శ్రీకృష్ణమూర్తి యిరుప్రక్కలనుండియు గంగా ప్రవాహంబులు వచ్చి పడుచుండఁగా సముద్రని కెట్టి యపూర్వశోభ గల్గునో యట్టి చక్కద నముగలిగి ప్రకాశించెను.

శ. స. — మృణాళస్య. నూత్రం మృణాలనూత్రం మృణాలనూత్రమి వామలం మృణాలనూత్రామలం తత్ మృణాళనూత్రామలం, అమలం అమరే అమ లాని మృణాళనూత్రామలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతరేణ ఆవృ. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చలత్, చలత్ చలతి చలంతి చలచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. చామరయోః, చామరస్య చామరయోః చామరాణాం చామరశబ్దః అ. న. ష. ద్వి. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భేజే భేజాతే భేజరే భజసేవాయా మిత్యస్తాత్స కర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. పతతీతి పాతుకా అభిః పాతుకా అభిఃపాతుకా సిద్ధానాం సింధుః సిద్ధసింధుః అభిఃపాతుకాసిద్ధసింధు ర్యస్యసః అభిఃపాతుకసిద్ధసింధుః తస్య అభిఃపాతుకసిద్ధసింధోః, సింధోః సింధోవః సింధూనాం అభిఃపాతుకసిద్ధసింధుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. పూర్వంభూతా భూత పూర్వా సభూతపూర్వా అభూతపూర్వా తాం అభూతపూర్వాం, అభూతపూర్వాం అభూతపూర్వే అభూతపూర్వాః అభూతపూర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అంబూనాంరాశిః, అంబు రాశిః తస్య అంబురాశేః, రాశేః రాశ్యోః రాశీనాం అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

అథ చామరధారణ మాహ. —

మృణాళేతి. మృణాళనూత్రామలంబిగతంతువన్నిర్మలమిత్వపమా. చలత్ వీచ నాదిలిఖావః. చామరయోర్ద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్యర్థః.

‘అంతరాంతరే యుక్తే’ ఇతి ద్వివీతీయా. స హరిః అభిః పాతుకాఉభయతః పాతిసి, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తతోక్తః. ‘పర్యభిభ్యాం చేతి తసిల్పిత్యయః. ‘సంభోభయాధ్వన ర్తమానాభ్యామివ్యత’ ఇత్యుభయాధ్వనం. ‘సుపుష్పేతి సమాసః పాతుకేతి. ‘అప పతేత్యాదినా ఉకఙ్కృత్యయః. తస్యాంబురాశేః సముద్రస్య న భూతా పూర్వం ఆభూతపూర్వా, సుపుష్పేతి సమాసః, తాం శ్రియంభేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్సర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావ నామాత్రోక్త్యాభిః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమాలయా అసంబంధే సంబంధరూపా తిశయోక్త్యా స్సోష్ణీవకసంయోగేన సంకీర్తత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. ఇక నెనిమిదిశ్లోకములలో నీయన యలంకారము వర్ణించుచు కిరీటుము చాల్చుటను గుఱించి చెప్పచున్నాడు.—

శ్లో. చిత్రాభి రసోపరి మకాభిభాజాం భాభి ర్మణీనా మనణీయసీభిః,

అనేకధాతుచ్చురితాశ్చ ర్శ్చ ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి. ౪

టీ. అస్య = ఈ శ్రీహరియొక్క, ఉపరి=(తల)మీది, మకాభిభాజాం = కిరీట ముందున్న, మణీనాం=రత్నములయొక్క, అనణీయసీభిః=మిక్కిలి యధికములైన, చిత్రాభిః=నానారంగులగల, భాభిః=కాంతులచేత, అనేకధాతుచ్చురితాశ్చ ర్శ్చేః= పలువిధముల గైరికాదిధాతువులచే గప్పబడిన మరకతమణుల కిరణములుగల, గోవర్ధనస్య=గోవర్ధన పర్వతముయొక్క, ఆకృతిః = ఆకారము, అన్వకారి = అను కరించబడెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శిరస్సున మణియమకిరీటమలంకరింపఁగనే యందలి చిత్రవిచిత్రము లైనకాంతులు నలుదెసలం గ్రమ్మి మున్నుగోకులపరిత్రాణము కొఱకెత్తి పట్టుకొనబడిన పలుదెఱంగుల ధాతువులతో మిశ్రితములైన మరకతమణికిరణముల నొప్పు గోవర్ధన పర్వతంపుసొంపును నింపుచున్నవి.

శ. స.—చిత్రయా, చిత్రయా చిత్రాభ్యాం చిత్రాభిః చిత్రాశబ్దః ఆ. శ్రీ. తృ. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. ఉపరి అవ్య. మూళిం భజంతీతి మూళిభాజః తేషాం మూళిభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం మూళిభాక్తబ్దః జ. పు. మ. బ. భాభిః, భాసా భాభ్యాం భాభిః శాశ్వుబ్దః స. శ్రీ. తృ. బ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. మ. బ. అణ శ్లోనభవంతీతి అనణవః అత్యంతం అనణవః అనణీయస్యః తాభిః అనణీయసీభిః, అన

ణీయస్యా అనణీయసీభ్యాం అనణీయసీభిః అనణీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. బ. అనే
 కేవలేధాతవశ్చ అనేకధాతవః అనేకధాతుభిః ఛరితాః అనేకధాతుచ్చరితాః అనేక
 ధాతుచ్చరితాశ్చ తే అత్తానశ్చ అనేకధాతుచ్చరితాత్తానః అనేకధాతుచ్చరితాత్తానాం
 రత్తయో యస్యః అనేకధాతుచ్చరితాత్తరత్తః తస్య అనేకధాతుచ్చరితాత్తరత్తేః,
 రత్తేః రత్తోః రత్తీనాం అనేకధాతుచ్చరితాత్తరత్తశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గోవర్ధ
 నస్య, గోవర్ధనస్య గోవర్ధనయోః గోవర్ధనానాం గోవర్ధనశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. ఆకృతిః,
 ఆకృతిః ఆకృతీ ఆకృతయః ఆకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం
 అన్వకారిషత అనుపూర్వకదుకృణో కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాత్కర్తణి భూలేలజి
 ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాష్టభి రస్య ప్రసాదనవిధిం వర్ణయన్ మకుటధారణ మాహ.—

చిత్రాభరితి. అస్య హరే దుపరి మూర్ధోర్ద్వదేశే, హాలిభాజాం మకుటగతానాం
 మణీనా మనణీయసీభిః చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'స్యః
 ప్రభారుగ్రుచిన్ద్విడాభిభాశ్చవిద్యుతిదీప్తయ' ఇత్యమరః. సాంతపక్షే, 'భో భగో
 అఘో అపూర్వస్యయో శీత్యనేన రో ర్యకారే తస్య 'హలిసగ్యేషా మి'తి లోపః.
 అనేకై ర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛరితానాం రూషితానాం, అత్తనాం మరకత
 మణీనాం, రత్తయో యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి అనుకృతా, తత్సా
 దృశ్యమభాజీత్యర్థః. ఇంద్రధ్వజమహోత్సవకాలే గోపికాసీతపదార్థస్వీకారా
 త్కుపితేంద్రప్రేషితపుష్కలావర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యా భీత గోకులపరిత్రాణాయ
 వర్షభయం నివారయతుం గోవర్ధనాద్రిం భుజేనేద్ధృత్య గాః పరిపాలయ దితి
 కథాచ పూర్ణోపమేయమ్.

అవ. కుండలధారణమును వర్ణించుచున్నాడు.—

శ్లో. తస్యోల్లసత్కౌంచనకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్తరతన్నభాసా,

అవాప బాల్యోచితనీలకంఠ కింఛావచూడాకలనామివోరః ॥

టీ. తస్య=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఉరః=వత్సస్థలము, ఉల్లసత్కౌంచన
 కుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్తరతన్నభాసా = మెఱయుచున్న బంగారుకుండలముల
 కొనలయందు చెక్కుబడిన మరకతమణుల కాంతిచేత, బాల్యోచితనీలకంఠ కింఛావ
 చూడాకలనాం=చిన్నతనమునం దభ్యాసపడిన నెమలిపురితోఁ (గట్టబడిన) మాలిక
 యొక్క నూడికను, అవాపేవ=పొందెనో అనునట్లున్నది.

తా. శ్రీకృష్ణుడు అలంకరించుకొనిన బంగారు కుండలముల
 ముందటిభాగమున చెక్కిన మరకతమణుల మెఱయుచున్న కాంతులు

వ్యాపించుగా శ్రీకృష్ణుని వక్షస్థలము చిన్నతనము దలవాటుపడిన నెమలిపించుపుమాలిక వ్రేలాడ నొప్పుచున్నదో యనునట్లున్నది.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. కాంచనస్య కుండలే, కాంచనకుండలే కాంచనకుండలయోః అగ్రే కాంచనకుండలాగ్రే కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టాని గారుత్త తాసీతి రత్నాని గారుత్త తరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టానిచ గారుత్త తరత్నానిచ కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నానాం భాః కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టగారుత్త తరత్నభాః ఉల్లసంతీచ సా కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్టగారుత్త తరత్నభాశ్చ ఉల్లసంతాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నభాః తయాకాం...భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః ఉల్లసంతాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్త తరత్నభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. అవాప అవాపతుః అవాపుః అవపూర్వక ఆప్తవ్యాప్తావిత్తస్తా త్వకర్త కాధ్యతోః కర్తరి భూతేతి పర. ప్ర. పురు. ఏ. బాలస్య భావః బాల్యం బాల్యే ఉచితం బాల్యోచితం నీలః కంఠః యస్యసః నీలకంఠః నీలకంఠస్య పింఛం నీలకంఠపింఛం బాల్యోచితంచ తత్ నీలకంఠపింఛంచ బాల్యోచితనీలకంఠపింఛం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛమేవ అవచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడా యాః ఆకలనాబాల్యో...డాకలనా తాం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాం, ఆకలనాం ఆకలనే ఆకలనాః బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉరః, ఉరః ఉరసీ ఉరాంసి ఉరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

కుండలే చ ధృతే ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుష్టానాం ఖచితానాం గారుత్త తరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరం త్యేతి భావః. బాల్యంతైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యభో ప్రత్యయః తస్మాదీతి మభ్యస్తం యస్మిలకంఠపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యస్తేఽపుచితం న్యాయమి' తి యాదవః. 'పింఛబర్హే నపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్దితావచూడా మాలికా, తస్య కలనా మామోచన మవమోచన మవాపేవేత్యుత్పేక్షా. తదుక్తం.—'యత్రాన్యధర్త సంబంధా దన్యత్వే నోపవర్ణితం, ప్రకృతంహి భవే త్ప్రజ్ఞా స్తాముత్పేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి లక్షణాత్.

శ్లో. తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘ్రుట్టనో త్రేజనయా మణీనామ్,
జహ్న్వియసా దీప్తివితానకేన చకాసయామాసతురుల్లసంతి. ౬

టీ. తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, మంద...నయా-మందర=మందరపర్వతముయొక్క, కూట=శిఖరములయొక్క, కోటి = అగ్రములయొక్క, వ్యాఘ్రుడన=రాపిడియను, ఉత్తేజనయా=సానపట్టుటచేత, బహ్వియసా=అత్యధికమైన, మణీనాం=మాణిక్యములయొక్క, దీప్తివితానకేన=కాంతిపుంజముచేత, ఉల్లసంతీ=ప్రకాశించుచున్న, అంగదే=భుజకీర్తులు, చకాసయామాసతుః=శోభింపజేసినవి.

తా. మున్ను సముద్రమథనకాలమున మందరపర్వత శిఖరాగ్రముల రాపిడియే సానబట్టుగాఁ గాంతి యతిశయించి మెఱయు మాణిక్యంబుల నొప్పారుభుజకీర్తుల ధరించె.

శ. స.—తం, తం తౌ తాక తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. అంగదే, అంగదం అంగదే అంగదాని అంగదశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. మందరస్య కూటాని మందరకూటాని మం...టానాం కోటయః మంద...టకోటయః మం...టీనాం వ్యాఘ్రుడనా మంద...టీవ్యాఘ్రుడనా మం...ట్టనైవ ఉత్తేజనా మం...ట్టనోత్తేజనాతయా మంద...జనయా, ఉత్తేజనయా ఉత్తేజనాభ్యాం ఉత్తేజనాభిః మందర...త్తేజనాశబ్దః ఆ. శ్రీ తృ. ఏ. మణీనాం, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. ప. బ. అత్యంతం బహు బహ్వియః తేన బహ్వియసా, బహ్వియసా బహ్వియోభ్యాం బహ్వియోభిః బహ్వియశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. దీప్తినాం వితానకం దీప్తివితానకం తేన దీప్తివితానకేన, వితానకేన వితానకాభ్యాం వితానకైః వితానకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చకాసయామాస చకాసయామాసతుః చకాసయామాసుః చకాసృదీప్తా” విత్తస్థాణ్ణిజంతాదను ప్రయుక్తాత్మకర్త కాదసధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఉల్లసత్, ఉల్లసత్ ఉల్లసంతీ ఉల్లసంతి ఉల్లసచ్ఛబ్దః త. చ. ప్ర. ద్వి.

తమిలి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘ్రుడనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, నైవ ఉత్తేజనా, శాణోల్లేఖనా, తయా బహ్వియసా బహుశతరేణ, ‘ప్రియస్థిరే’ త్యాదినా బహుశశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, ‘అచ్ఛీనద్యోర్ను మితి వికల్పా స్సూమాగమః. అంగదేకేయారే, ‘కేయూరమంగదంతుల్య’ ఇత్యమరః. చకాసయామాసతుఃశోభయాం చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యమరః, చకాస్తేర్ణ్యంతా ల్లి ట్యాంప్రత్యయే, అస్తే రనుప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేఽప్యభేదోక్తిముత్ప్రేత్య తయోర్నందరకూటకోట్యసంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యో స్సంకరః.

శ్లో. నిసర్గరక్తైర్వలయావనద్ధతామ్రాశ్చిరశ్చిచ్ఛురిజైర్నఖాగ్రైః,

వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షోభజాస్మకన్నపితైరివాసా. 2

టీ. అసా = ఈకృష్ణుడు, నిసర్గరక్షైః = స్వభావముచేతనే యెఱుఁగినవియు, వలయావనద్ధతామ్రాశ్చ...తైః - వలయ = కడియములయందు, అవనద్ధ = చెక్కఁ బడిన, తామ్రాశ్చ = పద్మరాగములులయొక్క, రశ్మి = కాంతులచేత, ఛరితైః = పూయఁ బడినవియుఁ గనుకనే, అద్యాఽపి = నేటివఱకును, సురా...స్మితైరివ-సురారి = హిరణ్య కళిపునియొక్క, వక్షః = వక్షస్థలముయొక్క, విఙ్కోభజ = చీల్చుటచేత జనించిన, అస్పృక్ = రక్తముచేత, స్మపితైరివ = తడుపఁబడినవియో అనునట్లున్న, నఖాన్త్రైః = గోటికొనలతో, వ్యద్యోతత = ప్రకాశించెను.

తా. స్వతస్సిద్ధముగానే యెఱుఁగిన చేతి మురుగులయందు చెక్కిన పద్మరాగములుల కాంతులుగూడ వైఁబర్వగా కృష్ణమూర్తి గోటికొనలు హిరణ్యకళిపు వక్షస్థలమును చీల్చినప్పు డంటుకొనిన రక్తము నేటి వఱకు నట్లే యున్నదో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్నవి. శ్రీకృష్ణుడు కంకణములను ధరించెనని ఫలితార్థము.

శ. స.—నిసర్గేణ రక్తాని నిసర్గరక్తాని తైః నిసర్గరక్తైః, రక్షేణ రక్తాభ్యాం రక్తైః నిసర్గరక్తశబ్దః అ. న. తృ. బ. వలయయోః అవనద్ధాః వలయావనద్ధాః తామ్రాశ్చ తే అశ్చానశ్చ తామ్రాశ్చానః వలయావనద్ధాశ్చ తే తామ్రాశ్చానశ్చ వల...శ్చానః వల... శ్చానాం రక్తయః వల...శ్చయః వల...శ్చిభిః ఛరితాని తైః వల...రితైః, ఛరితేన ఛరితాభ్యాం ఛరితైః వల...రితశబ్దః అ. న. తృ. బ. నఖానాం అగ్రాణి నఖాగ్రాణి తైః నఖాన్త్రైః, నఖాగ్రేణ నఖాగ్రాభ్యాం నఖాన్త్రైః నఖాగ్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. వ్యద్యోతత వ్యద్యోతేతాం వ్యద్యోతంత విపూర్వకద్యుతదీప్తా విత్యస్తాదకర్ష కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. సురాణాం అరిః సురారిః సురారేః వక్షః సురారివక్షః సు...క్షః విఙ్కోభః సు...భః సు...భేణ జాతం సు...భజం సురా...భజంచ తత్ అస్పృక్ సు...స్పృక్ సు... స్పృజా స్మపితాని సురా...తాని తైః సు...స్మపితైః, స్మపితేన స్మపితాభ్యాం స్మపి తైః సురారివఙ్కో విఙ్కోభజాస్పృక్స్పితశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. అసా, అసా అమా అమి ఆదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

నిసర్గేతి. అసా హరిః, నిసర్గరక్త స్వభావలోహితైః, కించ వలయే కటకే, 'కటకం వలయోఽస్త్రియా మిత్యమరః. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుష్టానాం, తామ్రాశ్చానాం పద్మరాగాణాం, రక్షిభిః, ఛరితైః యాపితైః అతఏవాద్యాపి, సురార్చేర్నిరణ్యకళిపాః వక్షః విఙ్కోభేణ విదారణేన, జాతా యా అస్పృక్తయా, స్మపితైః నిక్షేరిన స్థితైరిత్యుత్పేక్షా. సాతే ర్ణ్యంతాత్మ. 'అర్చిస్తే' త్యాదినా పుగాగమః. 'ఖితాం ప్రాప్త్య' నఖాన్త్రై ర్వ్యద్యోతత కటకే చ ధృతవానిత్యర్థః.

శ్లో. ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథక్పతేతా
మాకాశగంగాపయసః ప్రవాహౌ,
తేనోపమీయేత తమాలనీల

మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః.

౮

టీ. తమాలనీలం=తాపింధపుష్పమువలె నల్లనైనట్టియు, ఆ ముక్తముక్తాలతం=వ్రేలాడుచున్న ముత్యాలగరములు గలిగినట్టియు, అస్య = ఈకృష్ణమూర్తియొక్క, వక్షః=వక్షస్థలము, ఆకాశగంగాపయసః = ఆకాశగంగాజలముయొక్క, ఉభౌ=రెండు, ప్రవాహౌ = ప్రవాహములు, వ్యోమ్ని = ఆకాశమందు, పృథక్=ప్రత్యేకముగా, పతేతాంయది=ప్రవహించినయేని, తేన=దానితో, ఉపమీయేత=పోల్చబడును.

తా. కృష్ణుడు ధరించుకొనిన ముత్యాలహారములు తాపింధపుష్పమువలె నల్లనైన యాయనవక్షస్థలమున వ్రేలాడుచున్నవి. అది ఆకాశమున గంగాప్రవాహములు రెండువైపుల బాటుచుండిన దానితో బోల్పదగి యున్నది. నీరుపమానముగా నున్నది యనిభావము.

శ. స.—ఉభౌ ౨ ఉభాభ్యాం ౩ ఉభయోః ౨ అ. పు. ని. ద్వి. ప్ర. ద్వి. యది ఆవ్య. వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమ్నాః వ్యోమసు వ్యోమస్థబ్జః స. న. స. ఏ. పృథక్ ఆవ్య. పతేత్ పతేతాం పతేయుః పత్తగతా విత్యస్తా దకర్త కాద్ధాతోః కర్తరి సంభావనాయాం లిజి పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఆకాశేగంగా ఆకాశగంగా ఆకాశగంగాయాః పయః ఆకాశగంగాపయః తస్య ఆకాశగంగాపయసః, పయసః పయసోః పయసాం ఆకాశగంగాపయశ్చబ్జః స. న. ఉ. ఏ. ప్రవాహౌ, ప్రవాహః ప్రవాహౌ ప్రవాహోః ప్రవాహశ్చబ్జః అ. పు. ప్ర. ద్వి. తేన, తేన తాభ్యాం తై తచ్చబ్జః ద. న. తృ. ఏ. ఉపమీయేత ఉపమీయే యతాం ఉపమీయేరత్ ఉపపూర్వకమాత్ మానే ఇత్యస్తాత్సకర్త కాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌలిజి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. తమాల మివ నీలం తమాలనీలం, నీలం నీతే నీలాని తమాలనీలశ్చబ్జః అ. న. ప్ర. ఏ. ముక్తా నాం లతే ముక్తాలతే ఆముక్తే ముక్తాలతే యన్తిక్ తత్ ఆముక్తముక్తాలతం, ముక్తాలతం ముక్తాలతే ముక్తాలతాని ఆముక్తముక్తాలతశ్చబ్జః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏనాం ఇదంశ్చబ్జః మ. పు. ఉ. ఏ. వక్షః, వక్షః వక్షసీ వక్షాని వక్షశ్చబ్జః స. న. ప్ర. ఏ.

ఉభావితీ. తమాలనీలం, ఆముక్తే ఆసంజితే, ముక్తాలతే మూక్తికహారా, యన్తిక్ తత్, అస్య హరేః, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహౌ, మాఘటిక—82

వోయి పుకర్పతేతాయది, ప్రవహేతాంచేత్, సంభావనాయాం లిక్. తేనోయ్
మా. ఉపమాయేతసమీక్రియేత, నాస్యోపమానం కించి త్వక్వామితిభావః. ముక్తా
హారం ధృతవానిత్యర్థః. అత్ర వోయ్ముః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేఽపి సంభా
వనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యా
ది' త్యాద్యదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

శ్లో. తేనాంభసాం సారమయః పయోధే ర్దధ్రే మణి ర్ద్ధితిదీపితాశః,
అంతర్వసన్ బింబగతస్తదంగే సాక్షా దివాలక్ష్యత యత్రలోకః॥

టీ. తేన=ఆకృష్టనిచేత, దీ...శః=దీధితి=కాంతులచేత, దీపిత=ప్రకాశించి
జేయబడిన, ఆశః=దిక్కులుగల, పయోధే=సముద్రముయొక్క, అంభసాం=ఉదక
ములయొక్క, సారమయః=సారమయమైన, మణిః=(కొస్తుభ) మణి, ధృతః=ధరించ
బడెను, యత్ర=దేనియందు, బింబగతః=ప్రతిబింబించిన, లోకః=(బాహ్య) ప్రపం
చము, తదంగే=ఆయనశరీరమందు, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగ, అంతర్వసన్నివ=లోపల
నున్న ప్రపంచమో యనునట్లు, అలక్ష్యత=కనబడెను.

తా. సముద్రపుజలముయొక్క సారభూతమై దిగంతములవఱ
కును వ్యాపించిన కాంతులతో నొప్పుచు అమృతమథనకాలమున
బుట్టిన కొస్తుభమాణిక్యమును శ్రీహరి తనవక్షస్థలమున నలంకరించు
కొనియె. అందు బాహ్యప్రపంచమంతయు ప్రతిఫలించి యాయన
కుక్షిలోని ప్రపంచమెల్ల ప్రత్యక్షముగాఁ గాన్పించుచున్నదో యను
నట్లు గన్పట్టె.

శ. స.—తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అంభసాం,
అంభసః అంభసాః అంభసాం అంభశ్చబ్దః స. న. మ. బ. సారస్య వికారః సారమయః,
సారమయః సారమయా సారమయాః సారమయశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పయాంసి
ధీయంతే అస్తిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః, పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం
పయోధిశ్చబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. దధ్రే దధ్రాతే దధ్రీరే ధృక్ ధారణ ఇత్యస్తాత్సకర్త
కాధాలోః కర్తణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మణిః, మణిః మణీ మణయః మణి
శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దీధితిభిః దీపితాః దీధితిదీపితాః దీధితిదీపితాః ఆశాః యేనసః
దీధితిదీపితాశః, ఆశః ఆశా ఆశాః దీధితిదీపితాశశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతర్వసన్
త్యంతర్వసన్, వసన్ వసంతో వసంతః అంతర్వసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. బింబగతః
బింబగతః, గతః గతో గతాః బింబగతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య అంగంతదంగ

తస్మిన్ తదంగే, తదంగే తదంగయోః తదంగేషు తదంగశబ్దః అ. న. స. ఏ. సాక్షాత్ అవ్య. ఇవ అవ్య. అలక్ష్యత అలక్ష్యేతాం అలక్ష్యంత లక్షదర్శనాంకనయో రిత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తృణి భూతే లజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ర, త్రలంతమవ్య. లోకః, లోకః లోకా లోకాః లోకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

తేనేతి. తేన హరిణా, దీధితిభిః దీపితా ఆశా, యేన సః దిగంతవిక్రాంతతేజా ఇత్యర్థః. పయోధే రంభసాం, సారస్య వికార స్సారమయో మణిః అమృతమథనే సముద్రోత్థః కాస్తుభాఖ్య ఇత్యర్థః. దధే ధృతః, ధృధారణే కర్తృణి లిట్, యత్ర మణో బింబ గతః ప్రతిబింబితో లోకః, బాహ్యప్రపంచః, తదంగే తస్యహరేశ్వరీరే, సాక్షా ద్భూతోబహిః ప్రత్యక్షేణ లక్ష్యమాణఇత్యర్థః. అంతర్వనక్ అంతర్గతో లోకఇవాలక్ష్యత, యత్ర మణో ప్రతిబింబితో బాహ్యలోకః తదంగ ఏవ వైర్వల్యా ద్బహిః ప్రతిఫలితః కుక్షేఫలోకఇవ అలక్ష్యతేత్సుతేప్రితా.

శ్లో. ముక్తామయం సారసనావలంబి

భాతి స్త దామాప్రపదీనమస్య,
అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాత మివోర్ధ్వముచైచ
స్త్రిస్తోతన స్సంతతధారమంభః.

౧౦

టీ. అస్య=ఈకృష్ణనియొక్క, ముక్తామయం=మృత్యుమలతో నిండినదియు, సారసనావలంబి = మొలనూలునందు వ్రేలాడుచున్నదియు, ఆప్రపదీనం=పాదాగ్ర ముల నంటుచున్నదియునగు, దామ=మృత్యులకోవ, అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాతం=బొట్టనవ్రేలి చేతవిడువబడినదియు, ఊర్ధ్వం=పైకి ప్రవహించునదియు, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైనదియు నగు, త్రిస్తోతనః=ఆకాశగంగయొక్క, సంతతధారం = అవిచ్ఛిన్నప్రవాహముగల, అంభఇవ=ఉదకమనునట్లు, భాతిస్త=ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీహరియొక్క మొలత్రాడునందు పాదాగ్రములదాక వ్రేలాడునట్లొక మంచిముత్యాలకోవ యలంకరింపబడియె నది యాయన బొట్టనవ్రేలియం దుద్భవించి యూర్ధ్వముఖముగాఁ బాటుచున్న యవి చ్ఛిన్నగంగాప్రవాహమె యనునట్లొప్పె.

శ. స.—ముక్తాఙ్గిః ప్రకృతం ముక్తామయం, ముక్తామయం ముక్తామయే ముక్తామయాని ముక్తామయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సారసనే అవలంబితఇతి సారసనా వలంబి, అవలంబి అవలంబిని ఆవలంబీని సారసనావలంబిన్యబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తా విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలజి పర. ప్ర.

పురు. ఏ. స్త. అవ్య. దామ, దామ దామిని దామనీ దామాని దామన్మబ్బః స. న.
 ప్ర. ఏ. పాదస్య అగ్రం ప్రపదం ప్రపదపర్యంతం ఆప్రపదం ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి
 ఆప్రపదీనం, ఆప్రపదీనం ఆప్రపదీనే ఆప్రపదీనాని ఆప్రపదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
 అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. అంగుష్ఠేన
 నిష్ఠ్యాతం అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాతం, నిష్ఠ్యాతం నిష్ఠ్యాతే నిష్ఠ్యాతాని అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాతశబ్దః
 అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వే ఊర్ధ్వాని ఊర్ధ్వశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. త్రిస్రోతాని యస్మాస్మా త్రిస్రోతాః తస్యాః త్రిస్రో
 తసః, త్రిస్రోతసః త్రిస్రోతసోః త్రిస్రోతసాం త్రిస్రోతశ్శబ్దః స. స్త్రీ. మ. ఏ. సంతతా
 ధారా యస్య తత్ సంతతధారం, ధారం ధారే ధారాణి సంతతధారశబ్దః అ. న.
 ప్ర. ఏ. అంభః, అంభః అంభసీ అంభాని అంభశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

మూక్తామయమితి. అస్య హారే, మూక్తామయం మూక్తాప్రచరం తత్ప్రకృతవశ
 నే మయత్. సారసనీ కటిసూత్రే, అవలంబితఇతి సారసనావలంబి, 'క్షీణే సారస
 నం చాథ పుంస్కట్యాం శృంఖలం త్రిప్లి' త్యమరః. ఆప్రపదం ప్రాప్నోతితి ఆప్రప
 దీనం పాదాగ్రచుంబి, 'ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి' తీతి ఖప్రత్యయః. దామ మూక్తాసరః,
 అంగుష్ఠేన నిష్ఠ్యాతం విసృప్తమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వా దగ్రమ్యత్వం యథాహ
 దంఢీ—'నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర
 గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహ ముచ్చైరున్నతం, త్రిస్రో
 తసో మందాకిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్నసంపాతమంభఇవ భాతి స్తే త్యుత్పేక్షా.

శ్లో. స ఇంద్రనీలస్థలనీలమూర్తి

రరాజ కర్చురపిశంగవాసాః,

విసృత్వై రంబురుహం రజోభి -

రగ్మస్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః.

౧౧

టీ. ఇంద్రనీల... ర్జి-ఇంద్రనీలస్థల=ఇంద్రనీలమణి ప్రదేశమువలె, నీల=నల్ల
 నైన, మూర్జి=శరీరముగలవాఁడును, కర్చురపిశంగవాసాః=కర్చుర=హంతాశము
 వలె, పిశంగ=పచ్చనైన, వాసాః =వస్త్రముగలవాఁడునునగు, సః=అకృష్ణమూర్తి,
 విసృత్వైః=ప్రసరించుచున్న, అంబురుహం=పద్మములయొక్క, రజోభిః = పరాగ
 ములచేత, చిత్రః=చిత్రవర్ణమైన, యమస్వసుః = యమునానదియొక్క, ఉదభార
 ఇవ=జలపూరముంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. ఇంద్రనీలములపోల్కి నల్లనిదేహకాంతుల నొప్పురు గోపాల
 కృష్ణుండు పచ్చని పట్టుపుట్టములం గట్టుకొని తామరపూవులలోని పుష్పి

డులు బద్వటం జిత్రవర్ణంబైన యమునానదీ ప్రవాహంబునుంబోలే జెన్నారె.

శ. సు—సు, సు తౌ తే తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇంద్రనీలానాం స్థలం ఇంద్రనీలస్థలం ఇం...లమివ నీలా ఇ...లనీలా ఇ...లామూర్తిః యస్యసః ఇంద్రనీల స్థల నీలమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఇంద్రనీలస్థల నీలమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. రరాజరరాజతుః రేజతుః రరాజః రేజః రాజ్యదీప్తా విత్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరీభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కర్పూరమివ పిశంఁగం. క...గం-వాసః యస్యసః క...గవాసాః, వాసాః వాససౌ వాససః కర్పూరపిశంఁగవాసశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. విసృత్వరేణ, విసృత్వరేణ విసృత్వరాభ్యాం విసృత్వరైః విసృత్వరశబ్దః అ. న. తృ. బ. అంబుని రోహంతీతి అంబురంహి తేహం అంబురహం, అంబురహః అంబు రుహాః అంబురుహం అంబురుచ్ఛబ్దః హ. న. మ. బ. రజసా, రజసా రజోభ్యాం రజోభిః రజశబ్దః స. న. తృ. బ. యమస్య స్వసా యమస్వసా తస్యాః యమస్వసః, స్వసః స్వస్తోః స్వస్తూణాం యమస్వస్తశబ్దః ఋ. స్త్రీ. మ. ఏ. చిత్రః, చిత్రః చిత్ర చిత్రః చిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉదకస్య భారః ఉదభారః, ఉదభారః ఉదభారా ఉదభారాః ఉదభారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. ఇంద్రనీలస్థలమివ నీలమూర్తిః శ్యామాంగః, సంహితాయాం 'రో రీ'తి రేఫలోపే. 'ధ్ర'లోపేపూర్వస్థదిస్లు-ఽణ'ఇతి దీర్ఘః. కర్పూరం హరితాళమివ పిశం గం వాసో యస్యసః, పీతాంబరఇత్యర్థః, 'హరితాళం తు కర్పూర మి'తి వై జయంతీ. స హరిః విసృత్వరైః విసృమరైః, 'ఇణజ్జిస ర్దిభ్య' ఇతి క్వరవ్. అంబురుహం అంబుజా నాం, రుహేః క్విప్. రజోభిః పరాగైః, చిత్ర శ్చిత్రవర్ణః, యమస్వసః యమనాయాః ఉదకస్య భారః పూరః ఉదభారః స ఇవ, రరాజ బభాసే, 'మంథోదనే' త్యాదినా వికల్పా రుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః.

శ్లో. ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ
దన్యైవ లక్ష్మీ రితి యుక్త మేతత్,
వపుష్య శేషేఽఖిలలోకకాంతా
సానన్య కాంతా హన్యరసీతరా తు.

౧౨

టీ. ప్రసాధితస్య=అలంకరింపబడిన, అస్య=ఈ, మధుద్విషః=కృష్ణమూర్తికి, అన్యైవ=సాటిలేని (వేటొక్కతెయగు), లక్ష్మీ=కాంతి (లక్ష్మీదేవి), ఆభూత్=అయ్యెను. ఇతి=ఇట్లు, ఏతత్=ఇది, యుక్తం=యుక్తమైనది, హి=ఏలయన, సా=

ఆ యలంకారమువల్ల గలిగిన లక్ష్మి, అశేషే=సమస్తమైన, వపుషి=శరీరమందును, వసతి=ఉన్నది, అఖిలలోక=సమస్తలోకమునకును, కాంతాచ=ప్రియమైనదియును, ఇతరాదు = నిత్యలక్ష్మి, అనన్యకాంతా=అన్యులకు ప్రియురాలుగానివై (అయనకు మాత్రమే కాంతయై), ఉరసి=వక్షస్థలమందు మాత్రమే నివసించియున్నది.

తా. పైజెప్పిన యలంకరింపువలన శ్రీకృష్ణునికొక యపూర్వమైన లక్ష్మి (చక్కదనము) యావిర్భవించినది. ఆయ్యది సర్వాంగములయందును నుండి యెల్లలోకులకుం గాంత (మనోహరము)యై యొప్పారుచుండె. నింతకుముందును నిత్యముగానుండు లక్ష్మిమాత్రము వక్షస్థలమునందే నివసించియుండి అన్యకాంత (పరభార్య) గాక యాయనకు మాత్రమే ప్రియురాలుగా నొప్పుచున్నది. ఈయలంకరింపువలన మిక్కిలి యెక్కువ చక్కదనము వచ్చినదియని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రసాధితస్య, ప్రసాధితస్య ప్రసాధితయోః ప్రసాధితానాం ప్రసాధితశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. అన్య, అన్య అనయోః ఏనయోః ఏనాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. మధుం ద్వేష్టితి మధుద్విత్ తస్య మధుద్విషః, మధుద్విషః మధుద్విషోః మధుద్విషాం మధుద్విట్టబ్దః ష. పు. ష. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవత్ భూసత్తాయా మి త్యస్తాదకర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతే లుజి. పర. ప్ర. పురు. ఏ. అన్య, అన్య అన్యే అన్యః అన్యశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అన్య, లక్ష్మీః, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యై లక్ష్మ్యైః, లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అన్య, యుక్తం, యుక్తం యుక్తే యుక్తాని యుక్తశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వపుషి, వపుషి వపుషోః వపుష్న వపుష్శబ్దః ష. న. స. ఏ. అశేషే, అశేషే అశేషయోః అశేషేషు అశేషశబ్దః ఆ. న. స. ఏ. అఖిలకాంతా లోకశ్చ అఖిలలోకః అఖిలలోకస్య కాంతా అఖిలలోకకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అఖిలలోకకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా. సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్యస్య కాంతా అన్యకాంతా అన్యకాంతా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అనన్యకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హి. అన్య, ఉరసి, ఉరసి ఉరసోః ఉరస్సు ఉరశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తు. అన్య.

ప్రసాధితశ్చేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, అన్య మధుద్విషో హరేః, అన్యై వాసదత్తీ విభిన్నాచ, 'అన్యవిభిన్నాసద్భూతా వి'తి వైజయంతి. లక్ష్మీః శోభా

పద్మాచ, 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ క్షీరసి కథ్యత' ఇతి విశ్వః. అభూదిత్యేత ద్యుక్తం, కుతః హి యస్తాత్, సా ప్రసాధనయాపాలక్ష్మీ, ఆశేషే వపుషి వసతీతి శేషః, కించ అఖిలలోకస్య కాంతా ప్రియాచ, ఇతరా నిత్యాతు, అన్యస్య కాంతా ప్రియా న భవతీత్యనన్యకాంతా, కింతు తస్యైవేత్యర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. అత్ర హరేః ప్రసాధనా దసాధారణీ శోభా సంజాతేతి పారమార్థికో వాక్యార్థః. అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన క్షేషమహిమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా శ్రీదే వ్యాసహాభేదాధ్యవసాయాదియ మశ్వేవ లక్ష్మీరి త్యభేద భేదయాపాతిశయోక్తిః.

అవ. ఇక నీయర్థమునే మఱియొక ప్రకారముగాఁ జెప్పచున్నాఁడు.—

శ్లో. కవాటవి స్తీర్ణ మనోరమోరస్థులస్థిత శ్రీలలనస్య తస్య,

ఆనందితాశేషజనా బభూవ సర్వాంగసంగిన్యవరైవ లక్ష్మీః. ౧౩

టీక. కవా...నస్య-కవాట=తలుపువలె, విస్తీర్ణ=విశాలమైన, మనోరమ=సుందర మైన, ఉరస్థుల=వక్షస్థులమందు, స్థిత=ఉన్న, శ్రీ=లక్ష్మీయను, లలనస్య=కాంతగల, తస్య=ఆ కృష్ణమూర్తికి, ఆనందితాశేషజనా-ఆనందిత=సంతోషింపఁబడిన, ఆశేష జనా=ఎల్లజనముు గలిగినట్టియు, సర్వాంగసంగినీ=శరీరమం దంతటను సంబంధించి నట్టిదియు, (గనుకనే) అపరైవ=అసాధారణమైన (శ్రీదేవిగాక మఱియొక), లక్ష్మీః= శోభ (లక్ష్మీదేవి), బభూవ=అయ్యెను.

తా. విశాలమై సుందరమైన వక్షస్థులమునందు లక్ష్మీదేవిని కూర్చుండఁ బెట్టుకొనిన యాకృష్ణమూర్తికిఁ బైఁజెప్పినయలంకారము లచే నెల్ల లోకములకుం జూడనింపై సర్వాంగములయందును బొల్పా రుచున్న యసాధారణ లక్ష్మీ (ఎక్కుడుచక్కదనము) యంకురించెను.

శ. స. — కవాటమివ విస్తీర్ణం కవాటవిస్తీర్ణం ఉరసః స్థలం ఉరస్థులం మనోర మంచ తత్ ఉరస్థులంచ మనోరమోరస్థులం కవాటవిస్తీర్ణంచ తత్ మనోరమోరస్థు లంచ కవా...స్థలం క...తే స్థితాక...లస్థితా శ్రీరితిలలనా శ్రీలలనా కవా...స్థితా శ్రీలలనా యస్యసః కవాట...లనః తస్య కవా...లనస్య, లలనస్య లలనయోః లలనా నాం కవాటవిస్తీర్ణ మనోరమోరస్థులస్థిత శ్రీలలనశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. అశేషశ్చాసా జనశ్చ అశేషజనః ఆనందితః అశేషజనః యయాసా ఆనందితాశేషజనా, జనా జనే జనాః ఆనందితాశేషజనా శబ్దః అ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయా మిత్యస్తా దకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సర్వంచతత్ అంగంచ సర్వాంగం సర్వాంగే సజ్జతీతి సర్వాంగసంగినీ, సంగినీ సంగిన్యా సంగిన్యః సర్వాంగసంగినీశబ్దః

ఈ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. అపరా, అపరా అపరే అపరాః అపరాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. ఏన ఆవ్య. లక్ష్మీః, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యై లక్ష్మ్యైః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. శ్రీ. ప్ర. ఏ.

అథైవ మే వార్థం భంగ్యంతరేణాహ. —

కవాటేతి. కవాటవ ద్విస్తీర్ణే, మనోరమేసుందరేచ, ఉరస్థులే శ్చితాశ్చి రితి లలనా కాంతా, యస్య తస్య తథోక్తస్య హరేః, అనందితా శేషజనాసర్వాంగసంగీనీ, అతఏవ అపరైవ సాధారణ్యేవ శ్రీదేవ్యాః అన్వైవ చ లక్ష్మీః, శోభా రమావ బ భూవ, స ఏవాలంకారః. ప్రాయేణైకార్థక మ ప్యనేకం శ్లోకం ఉక్తివిశేషలోభాత్ లిఖంతి కవయః, యథా నైషధే ఆదావేవ నివీయేత్యాదిశ్లోకద్వయం తిథా స్వకేళి దేశ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం చేత్యాది ద్రవ్యవ్యమ్.

అవ. ఇంక దేవిసమేతముగనే యాతని ప్రయాణమని నూచించుచుఁ బై యలంకరింపునకుఁ బ్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు. —

శ్లో. దైత్యాధిపప్రాణముషాం నఖానా

ముపేయుషాం భూషణతాం తుతేన,

ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా

స్తనౌ తరుణ్యః పరివప్రేరేనమ్.

౧౪

టీ. భూషణతాం=అలంకారత్వమును, ఉపేయుషాం=పొందిన, దై...షాం= దైత్యాధిప=హిరణ్యకశిపుయొక్క, ప్రాణముషాం=ప్రాణములనపహరించిన(పోఁగొట్టిన), నఖానాం=గోళ్లయొక్క, తుతేన=గీటుడుచేత, ప్రకాశ...ణౌ - ప్రకాశ=స్ఫుట పడిన, కార్కశ్య=కాఠిన్యమును, గుణౌ=గుణముగలిగిన, స్తనౌ=కుచములను, దధానాః=ధరించుచున్న, తరుణ్యః=జవరాండ్రు, ఏనం=ఈకృష్ణుని, పరివప్రేః=చుట్టువారు కొనిరి.

తా. నరసింహావతారమునందు పొట్టచీల్చి హిరణ్యకశిపుని ప్రాణములు దీసినవియు నిప్పుడాయుధములుగఁ గాక భూషణముగా నున్నవి యునగు తన గోటిగిల్లుల నోర్చుటచే వ్యక్తపఱచుచున్న కాఠిన్యముగల స్తనములుగలిగిన జవరాండ్రు కృష్ణునిచుట్టుకొని వెంట బయలు వెడలిరి.

శ. స. — దైత్యానాం అధిపః దైత్యాధిపః దై...పస్య ప్రాణాః దై...పప్రాణాః దై...జాన్ ముష్ణంతీతి దైత్యా...ణముషః తేషాందై...షాం, ముషః ముషాః ముషాం దైత్యాధిపప్రాణముట్కుబ్బః య. పు. య. బ. నఖానాం, నఖస్య నఖయోః నఖానాం నఖశబ్దః ఆ. పు. య. బ. ఉపేయుషాం, ఉపేయుషః ఉపేయుషాః ఉపే

యుషాం ఉపేయవచ్చుటః స. పు. మ. బ. భూమణస్య భావః భూమణతా తాం భూమణ
తాం, భూమణతాం భూమణతే భూమణతాః భూమణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. క్షతే
స, క్షతేన క్షతాభ్యాం క్షతైః క్షతశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. కార్కశ్యమేవ గుణః కార్క-
శ్యగుణః ప్రకాశః కార్కశ్యగుణః యయోస్తా ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ, గుణః గుణౌ
గుణాః ప్రకాశకార్కశ్యగుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. దధానాః, దధానా దధానే
దధానాః దధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. స్తనం, స్తనం స్తనౌ స్తనాన్ స్తనశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ద్వి. తరుణ్యః, తరుణీ తరుణ్యౌ తరుణ్యః తరుణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
పరివహార పరివవ్రతుః పరివవ్రుః పరిపూర్వక వృజ్ఞోవరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాద్ధాతోః
కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. ఏనం, ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు.
ద్వి. ఏ.

అథ దేవీసహచరస్యైవాస్య యాత్రేతి సూచయత్ ప్రసాధనవిధేః ఫల
మాహ. —

దైత్యాధిపేతి. భూమణతా ముపేయుషాం, న తు ప్రహరతా మితి భావః.
దైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపోః, ప్రాణముషాం ప్రాణాపహారిణాం, వజ్రదపి కఠోరా
ణామిత్యర్థః. సఖానాం క్షతేన వ్రజేన, ప్రకాశో వ్యక్తః, కార్కశ్యమేవ గుణో
యయోస్తా స్తనః; స్తనా నిత్యర్థః. జాతా వేకవచనే స్తాస్తే భూయసా స్తనాదిషు
జాతే ద్విత్వావేతత్వాత్. ద్వివచనం యథాహ వామనః—‘స్తనాదీనాం ద్విత్వ
విశిష్టా జాతిః ప్రాయే జేతి దధానా స్తరుణ్యో యువతయః, ‘వయసి ప్రథమ’ ఇతి
జీవ్. ఏనం హరిం పరివవ్రుః, అత్ర హరిసఖానాం సరహరినవై ఛేదేఽప్యభేదోక్త్యా
స్తనయోశ్చ తాదృక్కృత్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్త్యా చాతిశయోక్తిః. త
యోశ్చ సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. ఆకర్షతే వోర్ధ్వ మతిక్రశీయా

నత్యున్నతత్వా త్కుచమండలేన,

ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా

నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్.

౧౫

టీ. అత్యున్నతత్వాత్=మిక్కిలి యున్నతమగుటవలన, ఊర్ధ్వం=మీదికి, ఆక-
ర్షతే=లేవనెత్తుచున్న యట్లున్న, అతిగురుత్వభాజా=మిక్కిలి వృద్ధియగుటను (మిక్కిలి
బరువగుటను) పొందిన, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, కుచమండలేన=స్తనమండలము
చేత, అతిక్రశీయాన్=మిక్కిలినూత్నమయిన (మిగులచిక్కిన), మధ్యః=నడుము,
నితాంతం = మిక్కిలి, ఆక్రాంతఇవ = పీడింపబడినదియింటిలో, ననామ = వంగెను
(నమస్కరించెను).

మాఘటిక—౪౪

తా. మిక్కిలి యభివృద్ధిగలవాడై యున్నటుండగు విజిగీషుని
 రాయుడులచేత సుక్కి బక్కచిక్కి యున్నవాడగు నమ్ముడగువిధమున,
 మిక్కిలి బగువై యున్నతములగుటంబట్టి యెక్కలాగుచున్నవియో
 యనునట్లున్న పాలిండ్లచే బీడింపబడినదియో యనునట్లు సూక్ష్మమైన
 నడుము నమ్రమగుచున్నది. ఎత్తైన పెద్దపెద్ద స్తనములును సన్ననినడుము
 మంగలవారని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఆకర్షతా, ఆకర్షతా ఆకర్షదాభ్యం ఆకర్షభిః ఆకర్షచ్ఛబ్జః త. స.
 తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వా ఊర్ధ్వాక్ ఊర్ధ్వశబ్జః అ. పు.
 ద్వి. ఏ. అత్యంతంకృశః క్రశీయాక్ అత్యంతం క్రశీయాక్ అతిక్రశీయాక్, అతి
 క్రశీయాక్ అతిక్రశీయాంసా అతిక్రశీయాంసః అతిక్రశీయశ్శబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ.
 అత్యంతం ఉన్నతః అత్యున్నతః అత్యున్నతస్య భావః అత్యున్నతత్వం తస్మాత్
 అత్యున్నతత్వాత్, అత్యున్నతత్వాత్ అత్యున్నతత్వాభ్యాం అత్యున్నతత్వేభ్యః అత్యు
 న్నతత్వశబ్దః అ. న. ప. ఏ. కుచానాం మండలం కుచమండలం లేన కుచమండలేన,
 మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః కుచమండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ననామ నేమ
 తుః నేముః ఇమప్రహ్వత్వేజ్జే ఇత్యస్తాదకర్షకాద్ధాతోః కర్తరి లిటి పర. ప్ర.
 పు. ఏ. మధ్యః, మధ్యః మధ్యా మధ్యాః మధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. గురోర్భావః
 గురుత్వం అత్యంతం గురుత్వం అతిగురుత్వం అతిగురుత్వం భజతీతి అతిగురుత్వభాక్ లేన
 అతిగురుత్వభాజా, భాజా భాగాభ్యం భాగ్భిః అతిగురుత్వభాచ్ఛబ్దః జ. స. తృ. ఏ.
 నితాంతం అవ్య. ఆక్రాంతః, ఆక్రాంతః ఆక్రాంతౌ ఆక్రాంతాః ఆక్రాంతశబ్దః
 అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః
 అ. ప్రి. చ. బ.

ఆకర్షతేతి. అత్యున్నతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్ష లేన నమంతం మధ్యమ
 న్నయతీవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా, అతిగురుత్వ మతి ప్రవృద్ధత్వ మతిభరత్వం చ, భజతీతి
 తదాభక్, భజోజిః. లేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా సత్యంతకృశ
 తరః, తసీయాక్ ఊర్ధ్వ, 'రబ్బుతో హలాదే ర్లఘో రి'తి రేఛాదేశః. మధ్యో
 నితాంత మాక్రాంతః పీడితఇవ, ననామ సతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలవిశేషణ
 సామ్యాదవిజిగీషు రాజప్రతీతే స్సమాసోక్తిః, తయాచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానా
 భేదేన ఆక్రమణక్రియా కర్తృకర్తృభావం సంభావయంత్యానుప్రాణితేయం నమన
 స్యాక్రమణహేతుకత్వోత్ప్రేక్షా త్యనయో స్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయోస్తు వైరపేక్ష్య
 త్సంస్పృశ్యరేవేతి వివేకః.

శ్లో. యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ

సా సా హియా నమ్రముఖీ బభూవ,

నిశ్శంక మన్యా స్సమ మాహితేర్వా

స్తత్రాంతరే జఘ్నురముం కటాక్షైః.

౧౬

టీ. ప్రియః = వల్లభుడైన కృష్ణుడు, యాం యాం = ఏయేస్త్రీని, ప్రైక్షత = చూచెనో, సాసా = ఆయాస్త్రీ, కాతరాక్షీ = భయపడు (చలించు) చున్న కన్నులుగల దియై, హియా = సిగ్గుచేత, నమ్రముఖీ = వంచినముఖముగలదిగా, బభూవ = ఆయ్యెను. అన్యాః = ఇతర (అట్లుచూడబడని) స్త్రీలు, ఆహితేర్వాః = జేయబడినయనూయగల వారై, తత్రాంతరే = ఆ (చూచెడు) సమయమున, నిశ్శంకం = నిర్భయముగా, సమం = ఒక్కమాటు, కటాక్షైః = కడకన్నులచేత, అముం = ఈ కృష్ణుని, జఘ్నుః = కొట్టిరి.

తా. ఆస్త్రీలలోఁగృష్ణుఁ డెవ్వరెవ్వరివంకం దిలకించి చూచెనో వాళ్లు సాధ్వసంబుకన్నుల మిటుమిట్లు గొలుపలజ్జించి ముఖముల నించు కంతవంచిరి. తక్కుంగలజవరాం ద్రుదియొచ్చక తమ్ముంజూడఁడయ్యెనని యాక్షణంబ యొక్కమాటు నిశ్శంకంబుగా నాతనిపైఁ దీవ్రకటాక్షం బులం జొనిపిరి.

శ. స. — యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రియః, ప్రియః ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రైక్షత ప్రైక్షేతాం ప్రైక్షంత ప్రచార్యక ఈక్షదర్శన ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తరి భూతేలజీ అత్త. ప్ర. పురు. ఏ. కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్సా కాతరాక్షీ, అక్షి అక్ష్యే అక్ష్యః కాతరాక్షీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా, సా తే తాః తచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హియా, హియా హిభ్యాం హిభిః హిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నమ్రం ముఖం యస్యాస్సానమ్రముఖీ, ముఖీ ముఖ్యో ముఖ్యః నమ్రముఖీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. నిర్గతా శంకా యస్మిన్ కర్తరి తద్యథాతథానిశ్శంకం క్రియావిశేషణ మవ్య. అన్యాః, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సమం అవ్య. ఆహితా ఈర్వా యభిస్తాః ఆహితేర్వాః, ఈర్వా ఈర్వే ఈర్వః ఆహితేర్వా శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తత్ర అవ్య. అంతరే, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు అంతరశబ్దః అ. న. స. ఏ. జఘ్నాన జఘ్నుతుః జఘ్నుః హనహింసాగతోర్విరిత్యస్తా త్సకర్త కాత్కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అముం, అముం అమూ అమూన్ అద

శృంగారః స. పు. ద్వి. ఏ. కటాక్షైః, కటాక్షేణ కటాక్షాభ్యాం కటాక్షైః కటాక్షశబ్దః
అ. పు. త్ప. బ.

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యపీష్పయో
రి'తి పీష్పాయాం ద్విర్యాభవః. ఏకపదం చైతత్. ప్రైక్షత, సా సా పూర్వవద్విర్యా
వః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చ్చక్రితలోచనా సతీ, హ్రియా నమ్రముఖీ బభూవ, ఏతేన
కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసామిర్వ్యాభావోదయ మా
హ—అన్యః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్వ్యాః కృతాక్షమాస్సత్యః, 'పరోత్క
ర్వాక్షమేర్వ్యా స్యా ది'తి లక్షణాత్. త త్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, 'క్షీణే
ఽస్తరంచావకాశే తాదర్శ్యేఽవసరేఽవధావి'తి వైజయంతీ. నిశ్చంకం తదనిరీక్షణా
దేవ విస్రబ్ధం. సమం యుగప త్కటాక్షైః, అమం హరిం, జఘ్నుః, ప్రజహ్నుః,
సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అవ. ఇంక నీయన కస్త్ర సాన్నిధ్యమును జెప్పుచున్నాడు.—

శ్లో. తస్మాత్తనీసూనసమానభాసో

భ్రామ్యన్మయూఖావళిమండలేన,

చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్మహావర్త ఇవైకబాహుః.

౧౭

టీ. అత...సః—అతసీనూన=నల్ల యగిసిపూవులతో, సమాన=సరియగు, భాసః=
కాంతిగల, తస్య=ఆకృష్టమూర్తియొక్క, ఏకబాహుః=ఒకభుజము, భ్రామ్యన్...లేన-
భ్రామ్యత్=చుట్టును ఆవరించుచున్న, మయూఖావళి=కిరణమాలికలయొక్క, మండ
లేన సమాహముగల, చక్రేణ = సుదర్శనముచేత, స్ఫురన్మహావర్తః - స్ఫురత్ =
ప్రకాశించుచున్న, మహావర్తః=పెద్దసుడికలిగిన, యమునాజలౌఘః=యమునానది
ప్రవాహముంబోలె, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. నల్లని యగిసిపూవులుంజోలె నిగనిగలాడు మైచాయనో
ప్రకృష్టః డొకబాహువున చుట్టును మిలమిలమని మెఱయు మెఱుఁ
గులతోఁగూడిన చక్రాయుధమును ధరియించె. ఆబాహువు సుడిదిరుగు
చున్న యమునానదిప్రవాహమట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ఘ. ఏ. అతస్యాః
నూనం అతసీనూనం అ...నేన సమానా అతసీనూనసమానా అ...నా భాః యస్య
సః అ...భాః తస్య అ...భాసః, భాసః భాసోః భాసామ్ అతసీనూనసమాన
భాశృబ్దః స. పు. ఘ. ఏ. మయూఖానాం ఆవళయః మయూఖావళయః మయూఖా

వళీనాం మండలం మయూఖావళిమండలం భ్రామ్యత్ మయూ...లం యస్య తత్
 భ్రామ్య...లం తేన భ్రా... లేన, మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః భ్రామ్యన్త యూఖా
 వళి మండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చక్రేణ, చక్రేణ చక్రాభ్యాం చక్రైః చక్రశబ్దః అ. న.
 తృ. ఏ. రేజే రేజాతే రేజరే రాజ్యదీప్తా విత్యస్తాదక ర్తకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి
 ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. యమునాయాః జలం యమునాజలం యమునాజలస్య ఓఘః
 యమునా జలఓఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః యమునాజలఓఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 మహాంశ్చ సావావ ర్తశ్చ మహావ ర్తః స్ఫురన్ మహావ ర్తః యస్మిన్ సః స్ఫురన్త మహావ ర్తః,
 ఆవ ర్తః ఆవర్తే ఆవర్తాః స్ఫురన్త మహావ ర్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఏకశ్చ సౌ
 బాహుశ్చ ఏకబాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః ఏకబాహుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్య పంచభిః దివాస్త్రిసన్నిధాన మాహ.—

తస్మైతి. అతసీనూసేన తుమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతే, స్నిగ్ధ
 శ్యామస్మేత్యర్థః ‘అతసీన్యాదుమాక్షుమే’ త్యమరః. తస్య హరే రేకబాహుః, భ్రామ్య
 దావ ర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేణ సుదర్ప
 నేన, స్ఫురన్త మహావర్తో భ్రమో యస్య సః, ‘స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ’ ఇత్య
 మరః. యమునాజలానామోఘః పూర ఇవ రేజే చక్రం దధావిత్యర్థః.

శ్లో. విరోధినాం విగ్రహభేదదత్తౌ

మూర్తేవ శక్తిః క్వచిదస్థలస్త్రి.

నిత్యం హరేస్సన్నిహితా నికామం

కౌమోదకీ మోదయతిస్త్వచేతః.

౧౮

టీ. విరోధినాం = శత్రువులయొక్క, విగ్రహభేద = శరీరములుపగులగొట్టుట
 యందు, దత్తౌ = సమర్థమైనదియు, క్వచిత్ = ఎక్కడను, అస్థలంతీ = చలించనిదియు,
 నిత్యం = ఎల్లప్పుడును, సన్నిహితా = విడువకయుండునదియు (కనుకనే), మూర్తా =
 మూర్తిమత్తైన, శక్తిరివ = సామర్థ్యమో అనునట్లున్న, కౌమోదకీ = గద, తస్య = అకృష్ణుని
 యొక్క, చేతః = చిత్తమును, నికామం = అత్యంతమును, మోదయతిస్త్వ = ఆనందపఱచెను.

తా. శత్రుదేహముల నుగ్గుసేయఁజాలి యెయ్యెడను జ్ఞాతిలేక
 యెల్లప్పుడు నెడబాయక మూర్తిమత్తైన స్వకీయసామర్థ్యమో అనునట్లు
 సన్నిహితమై గద (కౌమోదకీ) యాశ్రీకృష్ణునిచిత్తము నానందపఱచెను.
 అనఁగా కౌమోదకియనుగదఁ దాల్చెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరోధః ఏషమస్తీతి విరోధినః తేషాం విరోధినాం, విరోధినః
 విరోధినోః విరోధినాం విరోధిన్యబ్జః న పు. ష. బ. విగ్రహజాం భేదః విగ్రహభేదః

విగ్రహభేదే దత్తా విగ్రహభేదదత్తా, దత్తా దత్తే దత్తాః విగ్రహభేదదత్తాశబ్దః
 ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మూర్తా, మూర్తా మూర్తే మూర్తాః మూర్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 ఇన అవ్య. శక్తిః, శక్తిః శక్తి శక్తయః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్వచిత్ అవ్య.
 నష్టలంతీ అష్టలంతీ, అష్టలంతీ అష్టలంత్యా అష్టలంత్యః అష్టలంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 నిత్యం క్రి-అవ్య. హరే, హరే హర్యోః హరీణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సన్ని
 హితా, సన్నిహితా సన్నిహితే సన్నిహితాః సన్నిహితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 నికామం అవ్య. కామోదకీ, కామోదకీ కామోదక్యా కామోదక్యః కామోదకీశబ్దః
 ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మోదయతి మోదయతః మోదయంతి ముదహర్ష ఇత్యస్తాణ్ణిజం
 తాదాతో స్ఫుకర్త కాత్కర్తరి భూతే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్స అవ్య. చేతః,
 చేతః చేతసీ చేతాని చేతశబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దత్తా
 'శరీరం వర్షవిగ్రహ' ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వాప్యష్టలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృత్తి
 రిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామ
 ర్థ్యమివ, స్థితేత్వత్ప్రేక్షా - కామోదకీ గదా, తస్య హరే, చేతః నికామం మోద
 యతిస్త, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

శ్లో. న కేవలం య స్వతయా మురారే

రనన్యసాధారణతాం దధానః,

అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం

నామ్నాసి తస్యైవ స నందకోఽభూత్.

౧౯

టీ. అనన్యసాధారణతాం = ఇతరులకు సమానము కాకపోవుటను, దధానః = ధరిం
 మచున్నది (యయ్యాను), యః = ఏనందకము, స్వతయా కేవలం = తనదియగుటచేత
 మాత్రమే, మురారే = కృష్ణునిసంబంధమైననందకము, న = కాదు, (కింతు = ఇంకేమన)
 పరేషాం = శత్రులకు, అత్యర్థం = మిక్కిలి, ఉద్వేజయితా = భయమునుగలుగజేయు
 మన్నదై, (కనుక నే) నామ్నాఽపి = పేరుచేతనుగూడ (సంతోషపఱచుటచేగూడ),
 సైవ = ఆయన సంబంధమైనదియేదో, సః = ఆ, నందకః = నందకమునుఖడ్గము,
 భూత్ = (సన్నిహితము) అయ్యెను.

తా. నందకమును ఖడ్గము సర్వసాధారణముకాదు. శ్రీకృష్ణునికి
 మాత్రమే తగియున్నది. ఇట్లుగుట నది గజాన్వాదులవలె స్వంతమయి
 సంతమాత్రముచేతనే యాతనినందకముకాలేదు. పరుల (శత్రుల) నందఱును

భయపటచునదియై యాతని సంతోషపటచుటచేతనుం గూడ నాతని నందకమే (ఆహ్లాదకరము) అయ్యెను. అట్టి నందకంబను ఖడ్గంబు సన్ని హితముగాఁగాఁ గృష్ణుఁడు ధరించె నని తాత్పర్యము.

శ. స. — న అవ్య. కేవలం అవ్య. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. స్వస్య భావః స్వతా తయా స్వతయా, స్వతయా స్వతాభ్యాం స్వతాభిః స్వతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మురస్య అరిః మురారిః తస్యమురారేః, మురారేః మురారోఽః మురారీణాం మురారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అన్యస్య సాధారణః అన్యసాధారణః న అన్యసాధారణః అనన్యసాధారణః అనన్యసాధారణస్య భావః అనన్యసాధారణతా తాం అనన్యసాధారణతాం, సాధారణతాం సాధారణతే సాధారణతాః అనన్యసాధా రణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యర్థం అవ్య. ఉద్వేజయితా, ఉద్వేజయితా ఉద్వేజయితారా ఉద్వేజయితారః ఉద్వేజయితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప, పరేషాం పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః ఆ. పు. ష. బ. నామ్నా నామభ్యాం సామభిః నామన్యబ్దః న. న. తృ. ఏ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అవ్య. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. నందయతీతి నందకః, నందకః నందకా నందకాః నందకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూసత్తాయా మిత్య స్తాదకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సేతి. అన్యస్యసాధారణ స్సమా న భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్య భావ స్తత్తా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గజాశ్వాదివ దసాధారణస్వత్వేనైవ మురారే ర్నందకోన, మురారిసమ్బంధీ న, కింతు పరే షాం శత్రుజాం, అత్యర్థ ముద్వేజయితా భీషయితా సకా, అతఏవ నామ్నాపి చంద్రవన్నందయతీతి నందక ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయత్పత్వేనాపితి యా వత్. తస్మైవ తదీయఏవ యోనన్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్మైవ నందకో నందయితాచేత్యర్థః. స నందకో నందకాఖ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహి తోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్. అత్రానన్యసాధారణత్వ పరోద్వేజకత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్యా నందకస్య తదీ యతా సమర్థనా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

శ్లో. న నీత మన్వేన సతిం కదాచి

తక్ష్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,

విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం

శార్ఙ్గం ధను ర్మిత్ర మివ ద్రక్షీయః.

౨౦

టీ. కదాచిత్ = ఒకప్పుడును, అశ్వేన = మఱియొకనిచేత, నలిం = ఆకర్షణమును (భేదముచే తనవై పగుటను), నసితం = పొందింపఁబడనిదియు, క్రియాసు = యుద్ధ క్రియలయందు (హితములు అహితములునగు పనులయందు), కర్ణాం...ణం-కర్ణాంతిక = శ్రవణగోచరత్వమును, ప్రాప్త = పొందిన; గుణం = నారి (స్నేహధర్మము) కలదియు, విధేయం = (కార్యములయందు) స్వాధీనమయినదియు, ద్రక్షీయః = మిక్కిలిదృఢమై నదియు, శార్ఙ్గం = శార్ఙ్గమును పేరుగలదియు నగు, ధనుః = ధనుస్సు, మిత్రమివ = స్నేహితుఁ డట్లు, అస్య = ఈ, హఠే = కృష్ణునికి, అంతికస్థం = సన్నిహితముగా, అభవత్ = అయ్యెను.

తా. ఇతరుల దుర్బోధలకు లోఁబడక ఆవుండై మంచి చెడుగు లను చెవిలోఁజెప్పుచు విధేయుండై దృఢముగానుండు మిత్రునియట్లు లెన్నడు నితరులకబ్బక యుద్ధములయందు కర్ణాంతముదాక వ్యాపించు నారిగలదై బాణప్రయోగాదుల కనుకూలమై దృఢమైన శార్ఙ్గధనుస్సు శ్రీకృష్ణునికి సన్నిహితమయినది.

శ. స.—న అవ్య. సీతం, సీతం సీతే సీతాని సీతశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. అశ్వేన, అశ్వేన అన్యాభ్యాం అవ్యైః అన్యశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. నలిం, నలిం నతీ నతీః సతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కదా అవ్య. చిత్ అవ్య. కర్ణస్య అంతికః కర్ణాంతికః కర్ణాంతికం ప్రాప్తః కర్ణాంతిక ప్రాప్తః క...ప్తః గుణః యస్యతత్ కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణం, గుణం గుణే గుణాని కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. క్రియాసు, క్రియాయాం క్రియయోః క్రియాసు క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. విధాతుం యోగ్యం విధేయం, విధేయం విధేయే విధేయాని విధేయశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయామిత్యస్తాదకర్తకాత్కర్తరిభూతే లజిపర. ప్ర. పురు. ఏ. అంతికే తిప్తతీతి అంతికస్థం, అంతికస్థం అంతికస్థే అంతికస్థాని అంతికస్థశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం, శార్ఙ్గం శార్ఙ్గే శార్ఙ్గాణి శార్ఙ్గశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూషి ధనుశ్శబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అత్యంతం దృఢం ద్రక్షీయః, ద్రక్షీయః ద్రక్షీయషి ద్రక్షీయాంసి ద్రక్షీయశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

న నీతమితి. కదాచిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతిమాకర్షణం, భేదేన స్వానుకూల్యం చ, న నీతం న ప్రాపితం, క్రియాసు రణకర్తను, హితాహితకృత్యేషు చ, కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తి గుణో మార్వీ అప్రతారూపధర్మశ్చ యస్య తత్, విధేయం క్రియాసు వశంవదం, ద్రధీయో దృఢతరం, పీడానహమితి యావత్. శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హరేంతికన్ధం సన్నిహిత మభవత్.

శ్లో. ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదః

కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః,

మందానిలాపూరకృతం దధానో

నిధ్వాన మహ్రాయత పాంచజన్యః.

౨౧

టీ. ప్ర...దః-ప్రవృద్ధ=మార్బబడిన, మంద్ర=గంభీరమైనట్టియు, అంబుద=మేఘముయొక్కయుంబోలె, ధీర=మనోహరమైన, నాదః=ధ్వనికలదియు, కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః-కృష్ణ = కృష్ణుడను, అర్ణవ = సముద్రముయొక్క, అభ్యర్ణ=సమీపమున, చర=సంచరించు, ఏక=ఒక, హంసః = హంసయైనదియు, మం...తం-మందానిల = మందమారుతముయొక్క, ఆపూర=పూరణముచేత, కృత=కలుగఁజేయఁబడిన, నిధ్వానం=ధ్వనిని, దధానః = ధరించుచున్న, పాంచజన్యః = ఇతనిశంఖము, అహ్రాయత=వినఁబడెను.

తా. మేఘమువలె గంభీరముగను మనోహరంబుగను ధ్వనించునదియై కృష్ణుడను సముద్రప్రాంతమున సంచరించు హంసయగు పాంచజన్యంబు మందమారుతంబునకు ధ్వనించుట వినవచ్చె. అనఁగా శ్రీకృష్ణుడు పాంచజన్యమును తనశంఖమును ధరించెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—అంబూనీ దదాతీతి అంబుదః ధియం రాతీతి ధీరః అంబుదస్యేవ ధీరః అంబుదధీరః మంద్రశ్చాసౌ అంబుదధీరశ్చ మంద్రాంబుదధీరః మం...రశ్చాసౌ నాదశ్చ మం...దః ప్రవృద్ధః మం...దః యేనసః ప్రవృద్ధ...నాదః, నాదః నాదా నాదాః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీర నాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృష్ణఏవ అర్ణవః కృష్ణార్ణవః కృష్ణార్ణవస్య అభ్యర్ణః కృష్ణార్ణవః కృ...ర్ణ చరతీతి కృ...చరః ఏకశ్చాసౌ హంసశ్చ ఏక హంసః కృ...చరశ్చాసౌ ఏకహంసశ్చ కృ...హంసః, హంసః హంసౌ హంసాః కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మందశ్చాసౌ అనిలశ్చ మందానిలః మందానిలస్య ఆపూరః మందానిలాపూరః మం...రేణ కృతః మం...

కృతః తం మం...తం, కృతం కృతా కృతాన్ మందానిలాపూరకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధ్వానం నిధ్వానా నిధ్వానాన్ నిధ్వానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అశ్రూయత అశ్రూయేతాం అశ్రూయంత శ్రు శ్రవణభిన్నాత్సకర్తకాద్ధాతోః కర్తణి రూతే లుజి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. పంచజనే భవః పాంచజన్యః, పాంచజన్యః పాంచజన్యా పాంచజన్యాః పాంచజన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రవృద్ధి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదశ్యేవ ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుపమా. కృష్ణ ఏవార్ణవః తస్యాభ్యర్ణవచోఽంతికచారి. 'ఉపకంతాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభి తోఽవ్యయ మి'త్యమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మందానిలాపూరః ఆపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాద్ధా తోఽపి మందమారుత ప్రవేశాదేవ ధ్వనన్నితి పాటవాతిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబంధేఽపి సంబంధకథనాత్, పంచజనోనామ కశ్చిదమరః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి వ్యుత్ ప్రత్యయః. అశ్రూయత శ్రూయతేస్త. పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. వీణాశ్రూయంతే, పుష్పాణ్యామ్రాయంతఇత్యాదివద్ధర్మధర్మణోరభేదోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

శ్లో. రరాజ సంపాదక మిప్తసిద్ధి

స్వర్వాసు దిక్ష్యప్రతిషిద్ధమార్గమ్,

మహారథః పువ్యరథం రథాంగీ

క్షీప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః.

౨౨

టీ. మహారథః = మహారథుఁ (తనను, సారథిని, అశ్వములనుంగాచుకొనుచు యుద్ధమునేయువాఁ) డగు, రథాంగీ=చక్రధారి, ఇప్తసిద్ధిః = అభిమతకార్యసిద్ధికి, సంపాదకం=సంపాదించునట్టియు, స్వర్వాసు=సమస్తములైన, దిక్షు=దిక్కులయందు, అప్రతిషిద్ధమార్గం = అడ్డులేనిలోప (సంచారము) గలట్టియు, క్షీప్రం=శీఘ్రముగాఁ జోవునట్టి (క్షీప్రమునుపేరుగల), పువ్యరథం=తన క్రీడారథమును (రథమువంటిపువ్యమీ నక్షత్రమును), అధిరూఢః = ఎక్కినవాఁడై (పొందిన), క్షపానాథః=చంద్రుఁ డుంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. మహారథుండగు నాచక్రపాణి, మనోరథముల కనుగుణ మగు లక్షణములతో నొపలచు నిరాటంకముగ శీఘ్రముగాఁ

జోటులం బోవు పుష్కరభముమీఁద నెక్కి, యేదిక్కునకు బ్రయాణ మైనను తప్పక శీఘ్రముగాఁ జింతితకార్యసిద్ధిజేయు పుష్కరమీనక్షత్రమును బొందిన చంద్రుడట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—రరాజ రేజతుః రేజః రాజృదీప్తా విత్తస్థాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంపాదకం, సంపాదకం సంపాదకా సంపాదకాన్ సంపాదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇప్తస్య సిద్ధిః ఇప్తసిద్ధిః తస్యాః ఇప్తసిద్ధేః, సిద్ధేః సిద్ధ్యోః సిద్ధినాం ఇప్తసిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. సర్వాసు, సర్వస్యాం సర్వయోః సర్వాసు సర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. దిక్షు దిశి, విశోః దిక్షు దిక్శబ్దః శ. స్త్రీ. స. బ. న ప్రతిషిద్ధః అప్రతిషిద్ధః, అప్రతిషిద్ధః మార్గః యస్య సః అప్రతిషిద్ధమార్గః తం అ...ర్గం, మార్గం మార్గా మార్గాన్ అప్రతిషిద్ధమార్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహాన్ రథః యస్యసః మహారథః, రథః రథౌ రథాః మహారథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. (పుష్కరభవ) పుష్కరథః తం పుష్కరథం, రథం రథౌ రథాన్ పుష్కరథశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. రథస్య ఆంగం రథాంగం రథాంగమస్యాస్త్రీతి రథాంగీ, రథాంగీ రథాంగిణౌ రథాంగిణః రథాంగిణ్యబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్షీప్రం అవ్య. క్షపాయాః నాథః క్షపానాథః, నాథః నాథౌ నాథాః క్షపానాథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అధిరూఢః, అధిరూఢః అధిరూఢౌ అధిరూఢాః అధిరూఢశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

రరాజేతి. మహా రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః. 'అత్తానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్సాన్విదిత్యాహు ర్నీతి కోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్త్రీతి రథాంగీ హరిః ఇప్తసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్త్వాత్ 'పుష్కరస్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాసు దిక్షు అప్రతిషిద్ధమార్గ మనిషిద్ధగమనమిత్యర్థః. అధిపాత్మక క్షేరిరంతుశత్వాత్. 'పుష్కర హస్తౌ మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సర్వదిద్వావరకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. క్షీప్రం క్షీప్రగామినం, అన్యత్ర క్షీప్రకారిణం, 'క్షీప్రంచాశ్విది సేకపుష్కమ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్కరథం క్షీడారథం. 'అసౌ పుష్కరథశ్చక్రయానంనసమ రాయ యది' త్యమరః. అధిరూఢస్సక్ పుష్కరభ ఇవ పుష్కరథః తమధిరూఢః పుష్కర నక్షత్రగతః క్షపానాథ శ్చంద్ర ఇవ రరాజ.

శ్లో. ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే

స్సంక్రాంతమూర్తి రక్షణిమేదినీషు,

ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా

స్తలం వివిక్షున్నివ పన్నగారిః.

టీ. అథ=పిమ్మట, శౌరే=శ్రీకృష్ణునియొక్క, ధ్వజాగ్రధామా-ధ్వజ=ధ్వజ ఘయొక్క, అగ్ర=కొన, ధామ=ఉనికిపట్టుగాగలిగిన, మణిమేదినిఘ-మణి=మణిఘ చితములైన, మేదినిఘ=భూములయందు, సంక్రాంతమూర్తి=ప్రతిఫలించిన యాకార ములుగల, పన్నగారి=గరుత్తంతుడు, ఫణావతః=సర్పములను, త్రాసయితుం=రులి పించుటకు, రసాయా=భూమియొక్క, తలం=ప్రదేశమును (పాతాళమును), వివిక్ష నివ=ప్రవేశింప నిచ్చగించుచున్నవాడో యనునట్లు, దదృశే=కనబడెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడు రథారోహణము చేసినతోడనే గరుత్తంతుడు సన్నిహితుడై, తనకు స్థానమైన ధ్వజముమీదనుండెను. అప్పుడాతని మూర్తికింద రత్నములుమలచికట్టిన నేలయందు ప్రతిబింబించెను. అది చూడగా నీపన్నగారి పాములను బెదరింపఁ బాతాళములోనికిం బోఁ జూచుచుండెనో యనునట్లు గన్పట్టెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—ధ్వజస్య అగ్రం ధ్వజాగ్రం, ధ్వజాగ్రం ధామ యస్యసః ధ్వజా గ్రధామా, ధామా ధామానా ధామానః ధ్వజాగ్రధామన్బుజః న. పు. ప్ర. ఏ. దదృశే దదృశాతే దదృశిరే దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్వకర్తకాధాతోః కర్తణిభూ తేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అథ అవ్య. శూరస్య గోత్రపత్యం పుమాణ శౌరిః తస్య శౌరే, శౌరే శౌర్యోః శౌరీణాం శౌరీశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. సంక్రాంతా మూర్తిః యస్యసః సంక్రాంతమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః సంక్రాంతమూ ర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మణీనాం మేదిన్యః మణిమేదిన్యః తాను మణిమేదినిఘ, మేదిన్యాం మేదిన్యోః మేదినిఘ మణిమేదినిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. ఫణాః ఏషంసం తీతి ఫణావంతః తాన్ ఫణావతః, ఫణావంతం ఫణావంతో ఫణావతః ఫణావచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్రాసయితుం తుమున్నంతావ్య. సాయారః, రసాయాః రసయోః రసా నాం రసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. మ. ఏ. తలం, తలం తలే తలని తలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వేష్టు మిచ్చక్ వివిక్షక్, వివిక్షక్ వివిక్షంతో వివిక్షంతః వివిక్షచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. పన్నగానాం అరిః పన్నగారిః, అరిః అరీ అరయః పన్నగారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

ధ్వజేతి. అథ రథారోహణానంతరం శౌరే శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామ స్థానం యస్యసః మణిమేదినిఘ కుట్టిమేఘ, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబింబితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాక్, ఫణావతః సుర్వాక్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయా స్తలం పాతాళం వివిక్షక్ ప్రవేష్టుమిచ్చన్నివేత్యత్యేయా. విశతేస్సన్నంతాల్లట కృత్రాదేశః. దదృశేదృష్టః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

తృ తీ య స్స ర్గ ము

శ్లో. యియాసత స్తస్య మహీధ్రరంధ్ర

భిదాపటీయా నృటహప్రణాద

జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘు

శృబ్దాంతరాణ్యంత యాంచకార.

౨౮

టీ. యియాసతః = బయలెడల నిచ్చుచుచున్న, తస్య = ఆకృష్టనియొక్క, మ...యాక్ = మహీధ్ర = పర్వతములయొక్క, రంధ్ర = బిలములయొక్క, భిదా = భేదిం చుటయందు, పటీయాక్ = మిక్కిలిసమర్థమైన, పటహప్రణాదః = పటహధ్వని, మహార్ణ వౌఘః = సముద్రప్రవాహము, జలాంతరాణీవ = ఇతరజలములంబోలె, శృబ్దాంతరాణీ = ఇతరధ్వనులను, అంతరయాంచకార = మాయమగునట్లుచేసెను.

తా. కృష్ణమూర్తి ప్రయాణమగుచుండఁగా నగారా జేరి మృదం గము మొదలగు వాద్యములు దిక్కులు పిక్కటిల్లి పర్వతములు పగులు నట్లుగా మ్రోగెను. పెద్దసముద్రప్రవాహము తక్కిననిల్లనన్నింటిం గన పడకుండఁ జేసినట్లు లామ్రోత లితరధ్వనులను వినకుండఁ జేసెను.

శ. స. — యాతుమిచ్ఛక్ యియాసక్ తస్య యియాసతః, యియాసతః యియాసతోః యియాసతాం యియాసచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. మహీం ధరంతీతిమహీధ్రాః మహీధ్రాణాం గంధ్రాణి మహీధ్రరంధ్రాణి మ...ణాం భిదా మ...దా అత్యంతం పటుః పటీయాక్ మ... దాయాం పటీయాక్ మ...యాక్, పటీయాక్ పటీయాంసౌ పటీయాంసః మహీధ్ర రంధ్రభిదాపటీయశ్శబ్దః స. పుం. ప్ర. ఏ. పటహానాంప్రణాదః పటహప్రణాదః, ప్రణాదః ప్రణాదౌ ప్రణాదాః పటహప్రణాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యాని జలాని జలాంతరాణీ తాని జలాంతరాణీ, జలాంతరం జలాంతరే జలాంతరాణీ జలాం తరశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ఇవ అవ్యు, అన్తాంసి అస్తిక్ సంతీతి అర్ణవః మహాంశ్చాసౌ అర్ణవశ్చ మహార్ణవః మ...వస్య ఓఘః మహార్ణఘవౌఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః మహా వౌర్ణఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యే శబ్దాః శబ్దాంతరాణీ తాని శ...ణి, అంతరం అంతరే అంతరాణీ శబ్దాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతరాణీ చకార అంతరయాంచ కార అంతరయాంచకార అంతరయాంచ క్రతుః అంతరయాంచక్రః అంతరశబ్దాత్త త్కరోతీతిన్యంతాల్లిటి ఆమంతాదనుప్రయుక్తాత్కృష్ణో ధాతో స్సకర్తకాత్కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

యియాసతఇతి. యాతుమిచ్ఛతః యియాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రా దేశః, తస్య హరేస్సంబంధీ మహీంధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాది

త్వాత్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—‘మహీధ్రాదయోమూలవిభజాదిదర్శనా’
దితి. తేషాం రంద్రాణి బిలాని, తేషాం భిదా భేదనం, పిద్భిదాదిభ్యోక్. భిదా
యాం పటియాక్ సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహర్ణవస్యోఘః
ప్రవాహః అన్యాని జలాని జలాంతరాణీతి ‘సుపుషే’ తి సమాసః అన్యాక్ శబ్దాక్
శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్ని తాని, చకార అంతరయాంచకార
ఛాదయామాసేత్యర్థః. అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాల్లిట్. ‘అంతర
మవకాశానధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదగ్ధ్య’ ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

శ్లో. యత స్పధర్తా జగతాం జగమ ధర్తా ధరిత్ర్యః ఫణినాతతోఽధః,
మహాభ రాభుగ్న శిరస్సహ స్రసాహాయ్యకవ్యగ్ర భుజం ప్రసస్తే. ౨౫
టీ. జగతాం=లోకములను, ధర్తా = (కుక్షియందు) ధరించుచున్న, సః=ఆ
కృష్ణుడు, యతః=ఏభూతాగమున, జగమ=వెడలెనో, తతః=అచ్చోట, అధః=దిగువ
(పాతాళమందు), ధరిత్ర్యః=భూమిని, ధర్తా=ధరించుచున్న, ఫణినా=ఆదిశేషునిచేత,
మహా...భుజం=మహత్=అధికమైన, భర=బరువుచేత, ఆభుగ్న=బాగావంగిన, శిరస్స
హ స్ర = వేయితలలయొక్క, సాహాయ్యక=సహాయముచేయువిషయమై, వ్యగ్ర=
తొందరపడుచున్న, భుజం=భుజములుగలుగువట్లుగా, ప్రసస్తే=ప్రసరించుట.

తా. పాతాళలోకంబుననుండి భూమిని మోయుచున్న యాది
శేషువు ఎల్లలోకములను దనకుక్షియందు దాల్చుచున్న యాశ్రీకృష్ణుడు
నడచుచున్నవైపున భూమి బరువగుటచే దానిని మోయలేక క్రుంగ
బాటుచున్న తనవేయిశిరస్సులకుం దనవేయిబుజముల నూతఁగొల్పు
చుండ దత్తఁపాటుచెందెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—యతః తస్మింత సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ధర
తీతి ధర్తా, ధర్తా ధర్తారౌ ధర్తారః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. జగతాం, జగతః
జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. ష. బ. జగమ జగ్గతుః జగ్గుః గమ్లోగతా
విత్యస్తాదకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర . ప్ర. పురు. ఏ. ధర్తా, ధర్తా ధర్తృ
భ్యాం ధర్తృభిః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. ధరిత్ర్యః, ధరిత్ర్యః ధరిత్ర్యోః ధరి
త్రీణామ్ ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. ఫణిః అన్య సంతీతి ఫణీ తేన ఫణినా, ఫణినా
ఫణిభ్యాం ఫణిభిః ఫణిన్శబ్దః న. పు. తృ. ఏ. తతః అవ్య. మహంశ్చాసౌ భరశ్చ మహాభరః
మ...రేణ ఆభుగ్నం మ...గ్నం శిరసాం సహస్రం శిరస్సహస్రం మహా...గ్నంచతత్
శిరస్సహస్రంచ మహా...హస్రం సహాయస్య కర్త సాహాయ్యకం మహా...ప్రస్య సాహ
య్యకం మహా...య్యకం మ...కే వ్యగ్రః మహా...వ్యగ్రః మ...గ్రః భుజాః యసి

స్మర్త॑ణి తద్యథాభవతి తథా మ...జం క్రియావిశేషణం ప్రసన్నే ప్రపూర్వక
స్మగతావిత్వస్తాదకర్త కాధాతోః భావేకాలసామాన్యే లిటి ని. ఏ. ప్ర. పు. ఏ.

యత ఇతి. జగతాం ధర్మా ధారయితా కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావః. 'కర్తృ
కర్త॑ణోః కృతీ, తి కర్త॑ణి వష్టి. సహరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తతస్త
స్తి స్నేవ భాగే అధః పాతాశే ధరిత్రాః, ధరణ్యాః ధర్మా ధారయిత్రా, పూర్వవత్
వష్టి. ఫణినా కేషేణ మహతా భరణ ఆసమన్తాద్భుగ్నస్య కుక్షిభూతస్య శిరస్సహస్రస్య
సాహాయ్యే సహాయకర్త॑ణి, యోపధాద్ధురూపోత్తమాద్వ్యుత్. వ్యగ్రా స్త్వరమాణాః
భుజాయస్తి స్మర్త॑ణి తద్యథా తథా ప్రసన్నే ప్రసృతం, భావేలిట్. హరిశ్చచారే
త్యర్థః. అత్ర కేవలస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్లో. అథోచ్చుకై స్తోరణసంగభంగ

భయావనమ్రాకృతకేతనాని,

క్రియాఫలానీవ సునీతిభాజం

సైన్యాని సోమాన్వయ మన్వయు స్తమ్.

౨౬

టీ. అథ=అటుతరువాత, ఉచ్చు...నాని-ఉచ్చుకైః = ఉన్నతమైన, తోరణ=
తోరణమందు, సంగ=తగులుటచేతనగు, భంగ = భంగమువలని, భయ=భయముచేత,
అవనమ్రాకృత=వంచబడిన, కేతనాని = ధ్వజములుగల, సైన్యాని=సేనలు, సోమా
న్వయం=చంద్రసంతతియగు, తం=కృష్ణుని, సునీతిభాజం=నీతిమంతుని, క్రియాఫలా
నీవ-క్రియా = సామాద్యుపాయప్రయోగములయొక్క, ఫలానీవ=లాభములుంబోలె,
అన్వయుః=వెంటడించెరి.

తా. నీతిశాస్త్రానుసారముగా సామాద్యుపాయములను ప్రయో
గించుచు మెలంగునట్టిరాజును ఉపాయప్రయోగములగు ఫలమగుధనము
భూమి మిత్రులు మున్నగునవియునుంబోలె సైన్యంబులెల్ల ద్వారతోర
ణంబులకుఁ దగులకుండఁ దమతమధ్వజంబులను వంచి యెత్తుకొనుచుం
బయలుదేరి యా శ్రీకృష్ణుని వెంటడించినవి.

శ. స.—అథ అవ్య. ఉచ్చుకై శ్చసౌ తోరణశ్చ ఉచ్చుకైస్తోరణః ఉ...శే+
సంగః...గః ఉ...గేన భంగః ఉచ్చు...భంగః ఉ...భంగాత్ భయం ఉచ్చు...
భయం ఉ...భయేన అవనమ్రాకృతాని ఉ...కృతాని ఉ...తాని కేతనాని యై
స్తాని ఉ...తనాని, కేతనం కేతనే కేతనాని ఉచ్చుకైస్తోరణసంగభంగ భయావనమ్రా
కృతకేతనశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. క్రియాణాం ఫలాని క్రియాఫలాని, ఫలం ఫలే

ఫలాని క్రియాఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శోభనా చ సా నీతిశ్చ సునీతిః
సునీతిం భజతీతి సునీతిభాక్ తం సునీతిభాజం, భాజం భాజౌ భాజః సునీతిభాక్కుబ్దః
జ. పు. ద్వి. ఏ. పైన్యాని, పైన్యం పైన్యే పైన్యాని పైన్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ.
సోమస్య అన్వయః సోమాన్వయః తం సోమాన్వయం, అన్వయం అన్వయా అన్వ
యాన్ సోమాన్వయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అన్వయాత్ అన్వయాతాం అన్వయః
అన్వయాన్ అనుపూర్వకయా ప్రాపణిత్వస్మా త్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి భూతేలజి
పర. ప్ర. పురు. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చక్తరున్న తే తోరణే ద్వారదారుణి
సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రాకృతాని కేతనాని యైస్తాని పైన్యాని సోమస్యా
న్వయ స్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజం సుప్తునీతిమంతం క్రియా
స్సామాద్యుపాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయః
అన్వగచ్ఛక్, యాతేర్లక్. 'లజశ్శాకటాయన స్యే'తి ఝేర్లున్.

శ్లో. శ్యామారుణైర్వారణదానతోయై

రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,

ఆనేమిమగ్నై శ్శితికంతపింఛ

క్షోదద్యుత శ్శుక్తుభిరే రథౌఘైః.

౨౭

టీ. శ్యామారుణైః=నల్లగను యెఱ్ఱగను నున్న, వారణదానతోయైః=ఏనుగుల
మదధారలచే, అలోడితాః=ముంచెత్తబడినవి, (గనుకనే) శితి...ద్యుతః=శితికంత=
నెమలియొక్క, పింఛ=పురియొక్క, క్షోద=చూర్ణమువలె, ద్యుతః=వెలుగుచున్న,
కాంచనభూపరాగాః=కాంచనభూ = బంగారు నెలయొక్క, పరాగాః=రేణువులు,
ఆనేమిమగ్నైః=చక్రముల యంచులపర్యంతమునింగిన, రథౌఘైః=రథసమూహముల
చేత, శుక్తుభిరే=నలియకొట్టబడినవి.

తా. పైనిజెప్పినట్లు పైన్యములు నడువఁగా నచ్చటి బంగారునేల
దుష్టు దూళియయ్యె. అందు యేనుగులగండస్థలములనుండి స్రవించిన
నలుపుయెఱుపునగు మదజలము కలసి యేకముగాఁగ నది నెమలిపింఛపు
చూర్ణమువలెఁ బ్రకాశించుచున్నది. అట్టి యాపరాగము చక్రము లం
చులు ఖూఱి మునుగ నడచుచున్న రథములచేత పిండిపిండి యగుచున్నది.
అనఁగా నీపైన్యమున రథంబులును యేనుంగులును మెండుగా నిండి
యున్నవని తాత్పర్యము.

శ. స. — శ్యామానిచ తాని అరుణానిచ శ్యామారుణాని తైః, శ్యా...జైః, అరుణేన అరుణాభ్యాం అరుజైః అరుణశబ్దః అ. న. తృ. బ. దానస్య తోయాని దాన తోయాని వారణానాం దానతోయాని వారణదానతోయాని తైః వార...యైః, తోయేన తోయాభ్యాం తోయైః వారణదానతోయశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఆలోడితాః, ఆలోడితేః ఆలోడితౌ, ఆలోడితాః ఆలోడితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః కాంచనభువః పరాగాః కాంచనభూపరాగాః, పరాగః పరాగా పరాగాః కాంచనభూపరాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆనేమిః ఆనేమి ఆనేమి మగ్నాః ఆనేమిమగ్నాః తైః ఆనేమిమగ్నైః, మగ్నేన మగ్నాభ్యాం మగ్నైః ఆనేమిమగ్న శబ్దః అ. పు. తృ. బ. శితిః కంఠః యస్యసః శితికంఠః శితికంఠస్య పింఛం శి...ఛం శి...ఛస్య ఊదః శి...దః శితి...దః ఇవ ద్యోతంతఇతి శితి...ద్యుతః, ద్యుత్ ద్యుతౌ ద్యుతః శితికంఠపింఛఊదద్యుచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చుక్షుభే చుక్షుభాతే చుక్షుభిరే క్షుభసంచలన ఇత్యస్తా త్సకర్తృకాద్ధాతోః కర్తృణిభూతేలిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. బ. రథానాం ఓఘాః రథాఘాః తైః రథాఘైః, ఓఘేన ఓఘాభ్యాం ఓఘైః రథాఘశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుణానిచ తైః శ్యామారుణైః కృష్ణలోహితైః 'వర్ణోవర్ణేనే'తి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదక్తైః, ఆలోడితాస్సమైశితాః, అతపివ శితికంఠపింఛఊదోమయూరబర్హచూర్ణ ఇవ ద్యోతంతఇతి తథోక్తైః, క్షిప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆనేమిభ్యః ఆనేమి నేమిమభివ్యాప్య ప్రధిపర్యంతం 'చక్రధారాప్రధి ర్మేమి'రి త్యమరశేషః. 'ఆజ్ఞ ర్యాదాభివిధ్యో రి'త్యభివిధావవ్యయీభావః. మగ్నైః రథాఘైః చుక్షుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టపేషణాసంబంధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహాతి గజరథసంపత్తిర్వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. శ్లో. నలంఘయామాసమహాజనానాం శిరాంసి నై వోద్ధతిమాజగామ,

అచేష్టతాప్తాపదభూమిరేణుః పాదాహతో యత్సదృశం గరిష్ఠః. ౨౮

టీ. అష్టపదభూమిరేణుః = బంగారపు నేలయొక్క పరాగము, పాదాహతః = కాళ్లతోఁ ద్రొక్కఁ బడినదయ్యను, మహాజనానాం = బహుమందిజనుల యొక్క (పూజ్యులయొక్క), శిరాంసి = శిరస్సులను, నలంఘయామాస = ఆక్రమించలేదు, (వెయ్యేల) ఉద్ధతిం = పైకెగయుటను (గర్వమును), నై వాజగామ = పొందనేలేదు. యతః = ఏదికారణముగా, గరిష్ఠః = గురుత్వగుణమునకు (మాహాత్మ్యమునకు), సదృశం = తగునట్లుగా, అచేష్టతః = చరించెనో,

తా. ఎనిమిదిలోహంబులలో వన్నె కెక్కిన బంగారపు నేలమీద నేనాసంచారమువల్ల బుట్టిన పరాగము, వారందఱునుఁ గాళ్లతోఁ ద్రొక్కుచున్నను మహాజను (చాలమంది) లగు వారితలమీది కెగసి పడలేదు. సరిగదా పైకి లేవనైననులేదు. అది యెందుచేతననఁగా సువర్ణమునకు గురుత్వము (బరువు) గుణమని తర్కశాస్త్రసంప్రదాయము. ఆగుణమునకుఁ దగినట్లుగానే జరిగినది.

సత్కులప్రనూనుండగు సజ్జనుండు తాను తన్నులు దిన్నను సరే యని యూరకుండునుగాని పూజ్యు లగుపెద్దలయాజ్ఞ మీఱి వారి నతిక్రమింపబోడు. తుదకు గర్వమైనను బడఁడు. తాను మహానుభావుడైన దానికిఁ దగినయట్లు సంచరించు ననునర్థ మిందు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—న అవ్య. లంఘయామాస, లంఘయామాస లంఘయామాసతుః లంఘయామాసుః గత్యర్థక లఘిధాతోర్ణిజంతాదామంతాదను ప్రయుక్తాదసధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. మహాంతశ్చ తే జనాశ్చ మహాజనాః తేషాం మహాజనానాం, జనస్య జనయోః జనానాం మహాజనశబ్దః అ. పు. మ. బ. శిరాంసి, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. న అవ్య. ఏవ అవ్య. ఉద్ధతిం, ఉద్ధతిం ఉద్ధతీ ఉద్ధతీః ఉద్ధతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆజగామ ఆజగతుః ఆజగ్తుః ఆజ్ పుర్యకగమగతావిత్సస్తాత్సకర్త కాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అచేష్టత అచేష్టేతాం అచేష్టతం చేష్టచేష్టయామిత్యస్తాదకర్త కాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లజీ ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. అష్టసు (ధాతుః) పదం (ప్రతిష్ఠా)యస్య తత్ అష్ట పదం అష్టపదస్య భూమిః అష్టపదభూమిః అ...మేః రేణుః అ...మిరేణుః, రేణుః రేణూ రేణవః అష్టపదభూమిరేణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. పాదైః ఆహతః పాదాహతః, ఆహతః ఆహతో ఆహతాః పాదాహతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. సదృశం క్రియావిశేషణం. గురోః భావః గరిమా తస్య గరిష్ఠః, గరిష్ఠః గరిష్ఠాః గరిష్ఠాం గరిమన్శబ్దః న. పు. మ. ఏ.

నేతి. అష్టసులోపేషుపదం ప్రతిష్ఠాశ్యేతి అష్టపదం సువర్ణం, 'రుక్తంకార్త స్వరంజాంబూనదమష్టపదోఽస్త్రియామిత్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కాంచనభూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి సన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహుజనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి నలంఘయామాస, నాతిక్రమతిస్త, కింబహునా ఉద్ధతిముత్పతనం దర్పించ నైవాజగామ కుతః, యద్యస్తాత్ గరిష్ఠా గురుత్వగుణస్య మాహత్యస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాజేః సదృశమను

హుపంయథాతథా అచేష్టత అచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య ఔద్ధత్యప్రతిబంధకత్వా
దితిభావః, అత్రాస్తాద్ధత్యాది ప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాద ప్రస్తుతసుజనప్రతీతే
స్సమాసోక్తిరలంకారః.

శ్లో. నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచి

న్యహు ర్య దుచ్చిక్షీపు రగ్రపాదాః,

ధ్రువం గురూన్తార్గరుభః కరీంద్రా

నుల్లంఘ్య గంతుం తురగా స్తదీషుః.

౨౯

టీ. తురగాః=గుఱ్ఱములు, యదుభిః = యాదవులచేత, కథంచిత్ = ఎట్లెట్లో,
నిరుధ్యమానాఅపి=అడ్డగించఁబడుచున్న వయ్యను, యత్ = ఎందులకో, అగ్రపాదాః
=పాదాగ్రములను, ముహూః=మాటి మాటికి, ఉచ్చిక్షీపుః=ఎత్తివేసినవి, తత్ = కనుక,
మార్గరుభః=దారికడ్డమైన, గురూః=గొప్పవి (పూజ్యులు) యగు, కరీంద్రాః=కొమ్ము
లేనుఁగులను, ఉల్లంఘ్య = దాటి, గంతుం=పోవుటకు, ఈషుః = ఇచ్చయించినవి,
ధ్రువం=నిశ్చయము.

తా. యాదవులు తమ గుఱ్ఱములఁ గల్గెములం బిగపట్టి
యీడ్చి యాపిపట్టినకొలఁది నయ్యవి. ముంగాళ్ల నెగవేయఁ జొచ్చినవి.
చూడఁగా మెల్లగా నడచుచు దారికడ్డమైన యాకొమ్ములేనుంగు లంత
గొప్పవైనను వాని దాటిబోఁజూచుచున్నవియో యనునట్లున్నది.
గురువులయిననుసరే సన్తార్గమున కడ్డమైన వారి నతిక్రమించవలసి
నదియే యనునర్థ మిందు బొందుపఱుపఁబడినది.

శ. స. — నిరుధ్యమానాః, నిరుధ్యమానః నిరుధ్యమానా నిరుధ్యమానాః
నిరుధ్యమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యదుభిః, యదునా యదుభ్యాం యదుభిః యదు
శబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కథం అవ్య. చిత్ అవ్య. ముహూః అవ్య. యత్ అవ్య. ఉచ్చి
క్షేప ఉచ్చిక్షీపతుః ఉచ్చిక్షీపుః ఉత్సూర్వకక్షీప ప్రేరణఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః
కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అగ్రాణిచ తే పాదాశ్చ అగ్రపాదాః తాత్
అగ్రపాదాః, పాదం పాదౌ పాదాః అగ్రపాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అవ్య.
గురూః, గురుం గురూ గురూః గురుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. మార్గం రుంధంతీతి
మార్గరుభః తాత్ మార్గరుభః రుధం రుథౌ రుభః మార్గరుచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. బ.
కరీణాం ఇంద్రాః కరీంద్రాః తాత్ కరీంద్రాః, కరీంద్రం కరీంద్రౌ కరీంద్రాః కరిం
ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఉల్లంఘ్యల్యబంత. గంతుం తుమున్నంత. తురం గచ్ఛం
తీతి తురగాః, తురగః తురగా తురగాః తురగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్ అవ్య.

ఇయేష ఈషతుః ఈషుః ఇషుఇచ్చాయామిత్యస్తా దకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిటి
పర. ప్ర. పురు. బ.

నిరుధ్యమానాఇతి. తురగాః యదుభిరారూఢై రితిభావః, కథంచిదతిప్రయ
త్నేన, నిరుధ్యమానాః వల్లకర్షణేనవార్యమాణాః, యద్యస్తాత్ అగ్రాణిచతే పా
దాశ్చతానగ్రపాదాక్, హస్తాగ్రహస్తాదయోగుగుణినో ర్భేదాభేదాదితివామన
నూత్రాత్సమానాధికరణసమాసః. మహురుచ్చిక్షిపురుత్తిప్తవంతః, తత్తస్మాన్తార్గం
రంభంతీతిమార్గరథః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూక్ మహతః
పూజ్యాంశ్చ అలంఘ్యానపీతిభావః. కరీంద్రా నుల్లంఘ్య గంతుమీషురిచ్చంతిస్త ద్రువ
మిత్యుత్ప్రేక్షా. గురవోపి సన్తార్గప్రతిరోధకాః పగైరుల్లంఘ్యాఇత్యలంకారేణ
వస్తుభ్యసి.

శ్లో. అవేక్షితానాయతవల్ల మగ్రే

తురంగిభి ర్యత్ననిరుద్ధవాహైః,

ప్రక్రీడితా నైఋభి రేత్య తూర్ణం

నిన్యుజ్జనన్యః పృథుకాన్ పథిభ్యః.

30

టీ. ఆయతవల్లం = లాగిపట్టుకొనబడిన కల్లము గల్లనట్లుగా, య...హైః -
యత్న=ప్రయత్నముచేత, నిరుద్ధ = అడ్డగింపబడిన, వాహైః=గుఱ్ఱములుగల, తురం
గిభిః=గుఱ్ఱపురౌతులచేత, అగ్రే=ముందరను, అవేక్షితాక్ = చూడబడిన, నైఋభిః
ప్రక్రీడితాక్ = దుష్టుడాట లాడుకొనుచున్న, పృథుకాన్ = పిల్లలను, జనన్యః=
తల్లులు, తూర్ణం = శీఘ్రముగా, ఏత్య=వచ్చి, పథిభ్యః= మార్గములనుండి, నిన్యుః=
(తోలగించి) తీసికొనిపోయిరి.

తా. రౌతులు ముందు మార్గములయందు దుష్టుడాటలాడు
కొనుచున్న చిన్నపిల్లలను జూచి ప్రయత్నపూర్వకముగా గల్లములు
విగ్రబట్టి గుఱ్ఱముల నాపుచుండఁగా దల్లులు జరాలున వచ్చి యాపిల్ల
లను దారిలోనుంచి తోలగించిరి.

శ. స.—అవేక్షితాక్, అవేక్షితం అవేక్షితా అవేక్షితశబ్దః
అ. పు. ద్వి. బ. ఆయతా వల్ల యస్తిక్ కర్తణి తివ్యధాభవతి తథాఆయతవల్లం
క్రియావిశేషణం అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః అ. న. స. ఏ. తురం
గాః ఏషాంసంతీతి తురంగిణః తైః తురంగిభిః, తురంగిణా తురంగిభ్యాం తురంగిభిః
తురంగిన్యబ్జః న. పు. త్వు. బ. యత్నేన నిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః వా
హైః యైస్తేయత్ననిరుద్ధవాహైః తైః యత్ననిరుద్ధవాహైః, వాహేన వాహాభ్యాం

వాహైః యత్నునిరుద్ధవాహశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రకర్షణ క్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాః తాక్ ప్రక్రీడితాక్, ప్రక్రీడితం ప్రక్రీడితా ప్రక్రీడితాక్ ప్రక్రీడితశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. రేణుభిః, రేణునా రేణుభ్యాం రేణుభిః రేణుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. ఏత్య. ల్యబంత. తూర్ణం అవ్య. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః ణీఞ్ ప్రాపణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధ్ధాతోః క ర్తరి భూతానద్యతన పరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. జనన్యః, జననీ జనన్యో జనన్యః జననీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. పృథుకాక్, పృథుకం పృథుకా పృథుకాక్ పృథుకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పథిభ్యః పథః పథిభ్యామ్ పథిభ్యః పథిన్యబ్దః న. పు. పం. బ.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, వల్లా ముఖరజ్జ్వర్హస్తి త్క కర్తృణితద్యథాభవతి తథాయత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్నేన నిరుద్ధవాహావాజినోయై స్తైః 'వాజివాహార్వగంధర్వహాయైంధవసప్తయై' ఇత్యమరః. తురంగిభిరశ్వసాదిభిః పురోఽగే పురోదేశే అవేక్షితానాలోకితాక్ రేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాక్ పాంసుక్రీడాకరాన్ క ర్తరి క్తః. పృథుకాక్ శిశూక్, 'పృథుకశ్చాబకశ్శిశు రి'త్యమరః. జనన్యస్తూర్ణమేత్య పథిభ్యోనిన్యః అపసారయాంచక్ర రితి స్వభావోక్తిః.

శ్లో. దిదృక్షమాణాః ప్రతిరథ్య మియు

ర్హరారి మారా దనఘం జనోఘాః,

అనేకశస్సంస్తుతమప్యనల్పా

నవం నవం ప్రీతి రహా కరోతి.

30

టీ. అనఘం = పాపరహితుఁడైన, మారారిం = కృష్ణమూర్తిని, దిదృక్షమాణాః = చూడఁగోరుచున్న, జనోఘాః = జనులగుంపులు, ప్రతిరథ్యం = రాజవీధియందు, ఆరాత్ = దగ్గరగా, ఈయః = పోయిరి, అనేకశః = పలుమారులు, సంస్తుతమపి = ఎఱుకబడిన (వస్తువును) ను, అనల్పా = అధికమైన, ప్రీతిః = ప్రేమ, నవంనవం = కొత్తకొత్త దానిని గా, కరోతి = చేయుచున్నది, అహా = ఆశ్చర్యము.

తా. ఇట్లు బయలుదేరిన యా శ్రీకృష్ణుని జూచువేడుకతోఁ బురజనులెల్లరు గుంపులు గూడి రాజవీధిలోనికి సమీపించిరి. పలుమాఱు జూచుచుండిన వస్తువైనను బరమ ప్రేమాస్పదమైనచోఁ గ్రొత్త కొత్తగానే గాన్పించు చుండును గదా.

శ. స. — ద్రష్టమిచ్ఛంతేః దిదృక్షమాణాః, దిదృక్షమాణః దిదృక్షమాణౌ దిదృక్షమాణాః దిదృక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రథాయాం ప్రతిరథ్యం అవ్య యీభావావ్యయ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయః ఇణ్ గతా విత్యస్తా డకర్త కాధ్ధాతోః

ర్రరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పు. బ. మురస్య అరిః మురారిః తం మురారిం, మురారిం మురారీ మురారీక్ మురారిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాత్ అవ్య. అవిద్య మానం అఘం యస్మిక్ సః అనఘః తం అనఘం అనఘం, అనఘా అనఘాక్ అనఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనానాం ఓఘాః జనాఘాః, జనాఘః జనాఘా జనాఘాః జనాఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అనేకశః, శసంతమవ్య. సంస్తుతం, సంస్తుతం సంస్తుతే సంస్తుతాని సంస్తుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. న అల్పా అనల్పా, అనల్పా అనల్పే అనల్పా అనల్పశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అభీక్ష్యేన్యననవం నవంనవం, నవంనవం నవంనవే నవంనవాని నవంనవశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రీతిః, ప్రీతిః ప్రీతీ ప్రీతయః ప్రీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అహో అవ్య. కరోతి కరుతః కర్వంతి డుకృష్కరణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

దిదృక్షమాణా ఇతి. అనఘమకశంకం మురారిం దిదృక్షమాణాః, ద్రష్టు మిచ్ఛంతః దృశ్యేస్సన్నంతాల్లటశ్చానజాదేశః. 'జ్ఞాశ్చస్సదృశాం సనఇత్యాత్త నేపదం. జనాఘాః రథ్యాయాం ప్రతిరథ్యం యథార్థేఽవ్యయీభావః ఆరాత్సమీపమ్. 'ఆరాద్ధూరసమీపయా రి'త్యమరః. ఈయః, జగ్గుః 'ఇటోలిటిదీర్ష ఇణః కి తి' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కా దిదృక్షేత్యత్రాహ—అనేకశఇతి బహువార మిత్యర్థః. 'బహుల్పార్థాచ్ఛసార్కాదన్యతరస్యామి'తి శస్పృత్యయః. సంస్తుతం పరిచితమపి వస్తు జనేనేవేతి శేషః. 'సంస్తుతస్సాన్యతరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, అభీక్ష్యేన్య నవంకరోతి 'నిత్యవీప్సనా రి'తి నిత్యాన్తే ద్వీర్భావః. అహో శబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చ క్యే. యథా పరమప్రే మాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ ప్రతిక్షణం దిదృక్ష తే భగవానపి తత్తే వేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్లో. ఉపేయుషో వర్త నిరంతరాభి

రసా నిరుచ్ఛాస్య మనీకినీభిః,

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు

ర్విద్వాక్ విదామాస శనైర్న యాతమ్.

3-1

టి. విద్వాక్ = అభిజ్ఞాడు, (కనుకనే) తస్యాం = ఆ, పురి = పట్టణమందు, దత్తచక్షుః = చూచుపబడిన చూపుగలవాడగు, అశా = ఈకృష్ణుడు, నిరంతరా భిః = ఎడతెరిపిలేని, అనీకినీభిః = నేనలచే, నిరుచ్ఛాస్యం = ఊపిరాడకుండనున్న, వర్త = మార్గమును, ఉపేయుషః = పొందిన, రథస్య = రథముయొక్క, శనైః యాతం = ముందుకునుమును. నవిదామాస = కనిపెట్టలేదు.

తా. ప్రాజ్ఞుడగు నా శ్రీకృష్ణుండు సేనలతోఁ గ్రిక్కిరిసియున్న మార్గ మధ్యమున బోవుచున్న రథముమీఁదఁ గూర్చుని యా పట్టణంపుసొంపు గనులారఁ గనుఁగొనుచు నాసందడిలో రథంబు నెప్పుదిగా నడచుట గను పెట్టలేదు. పట్టణవైభవం బంత దర్శనీయముగా నున్నది. శ్రీకృష్ణుం డింగితాభిజ్ఞుండు గావున లోకులకు సావకాశముగా తనివిదీర దర్శన మొసంగెననియుఁ దాత్పర్యంబు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషః ఉపేయుషం ఉపే యివచ్ఛబ్జః స. న. ష. ఏ. వర్త్య, వర్త్య వర్త్యనీ వర్త్యాని వర్త్యశ్చబ్జః స. న. ద్వి. ఏ. నిర్గతాని అంతరాణి యాభ్యః తాః నిరంతరాః తాభిః నిరంతరాభిః, నిరంతరయా నిరం తరాభ్యాం నిరంతరాభిః నిరంతరాశబ్జః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అసౌ, అసౌ అమా అమీ అదశ్చబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. నిర్గతాః ఉచ్చాస్వాః యస్తాత్తత్ నిరుచ్చాస్వసం తత్ నిరుచ్చాస్వసం, ఛాస్వసం ఛాస్వసే ఛాస్వాని నిరుచ్చాస్వసశబ్జః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అనీకి నీభిః, అనీకిన్యా అనీకినీభ్యాం అనీకినీభిః అనీకినీశబ్జః ఈ. స్త్రీ. తృ. బ. రథస్య, రథస్య రథయోః రథానాం రథశబ్జః ఆ. న. ష. ఏ. తస్యాం, తస్యాం తయోః తాసు తచ్ఛబ్జః ద. స్త్రీ. స. ఏ. పురి, పురి పురోః పూర్ష పూర్శబ్జః రేఫాంత స్త్రీ. స. ఏ. దత్తే చక్షుషీ యేనసః దత్తచక్షుః, చక్షుః చక్షుషా చక్షుషః దత్తచక్షుశ్చబ్జః ష. పు. ప్ర. ఏ. వేత్తీతి విద్వాక్, విద్వాక్ విద్వాంసౌ విద్వాంసుః విద్వచ్ఛబ్జః స. పు. ప్ర. ఏ. విదామాస విదామాసతుః విదామాసుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్తాదామంతా దను ప్రయుక్తా దసధాతోః సకర్తృకాత్కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. శనైః అవ్య. న అవ్య. యతం, యతం యాతే యాతాని యాతశబ్జః ఆ. న. ద్వి. ఏ.

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః అతఏవ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచక్షుర్ని విప్లదృష్టిరసౌ హరిః నిరంతరాభి ర్నీరంధ్రాభిరనీకినీభిః సేనాభిః నిరుచ్చాస్వసమతీసంక టం వర్త్య ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శనై ర్యాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాస నవివేద, 'ఉపవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యామ్ ప్రత్యయః. వ్యాసం గాదనివేదనం సత్యజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్య పదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః.

అవ. ఇంక ముప్పదియొక్క శ్లోకములలో ద్వారకాపురమును వర్ణించు చున్నాడు.—

శ్లో. మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ

ర్యా కుర్వతీ కాంచనవప్రభాసా,

తురంగకాంతాముఖహవ్యవాహ

జ్వా లేవ భిత్వా జల ముల్లలాస.

33

టీ. మధ్యేసముద్రం = సముద్రమునడుమ, కాంచనవప్రభాసా = బంగారు ప్రాకారపు గోడయొక్క కాంతిచేత, కకుభః=దిక్కులను, పిశంగీః=పచ్చనివాట్లనుగా, కుర్వతీ=చేయచున్న, యా=ఏపట్టణము, జలం=సముద్ర పునీరును, భిత్వా=పాయవఱచు కొని (పైకివచ్చి), తు...వ-తురంగకాంతా = బడబయొక్క, ముఖ = ముఖమందలి, హవ్యవాహ = అగ్నియొక్క (బడబాగ్నియొక్క), జ్వా లేవ = జ్వాలయోయనునట్లు, ఉల్లలాస=వెలసెనో.

తా. ద్వారకాపట్టణము సముద్రమధ్యమం దున్నది. దాని బంగారు ప్రాకారపుగోడలకాంతులవలన నలుదిక్కులును పచ్చవాటుచున్నవి. ఆ పురము, సముద్రజలమును వెకలించుకొని పైకివచ్చిన బడబాగ్నిజ్వాల యో యనునట్లు వెలసియున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—సముద్రస్య మధ్యే మధ్యేసముద్రం అవ్యయా. కకుభః, కకుభం కకుభా కకుభః కకుప్పజ్జః భ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పిశంగీః, పిశంగీం పిశంగ్యా పిశంగీః పిశంగీశబ్జః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యా, యా యే యాః యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కుర్వతీ, కుర్వతీ కుర్వత్యా కుర్వత్యః కుర్వతీశబ్జః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కాంచనస్య వప్రః కాంచనవప్రః కాంచనవప్రస్య భాః కాంచనవప్రభాః తయా కాంచనవప్రభాసా, భాసా భాభ్యాం భాభీః కాంచనవప్రభాశ్చబ్జః స. స్త్రీ. త్వు. ఏ. తురంగ చ్చతీతి తురంగః తురంగస్య కాంతా తురంగకాంతా తురంగకాంతాయాః ముఖం తురంగకాంతాముఖం హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహః తురంగకాంతాముఖే హవ్య వాహః తురం...హః తు...హస్య జ్వాలా తురం...జ్వాలా, జ్వాలా జ్వాలే జ్వాలాః తురంగకాంతా ముఖ హవ్యవాహ జ్వాలాశబ్జః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భిత్వా క్త్వాప్రత్యయాంతమవ్య. జలం, జలం జలే జలాని జలశబ్జః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఉల్లలాస ఉల్లేసతుఃఉల్లేసుః లసశ్లేషణ క్రిడనయో రిత్యస్తా దుత్పూర్వకా దకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అపైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం వర్ణయతి:—

మధ్యేసముద్రమితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేషస్థావేతి వికల్పాదవ్యయాభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం కాంచనవప్ర భాసా సేమప్రాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిత్వాత్ జీష్. కుర్వతీ యా ఘాః జలం సముద్రోదకం భిత్వా ఉత్థితేతిశేషః, తురంగకాంతా

యాః బడబాయాముఖే హవ్యంవహతీతిహవ్యవాహః కర్తవ్యః, తస్య బడబాగ్నౌ
జ్ఞానేన ఉల్లలాస ఉద్భవానే, ఆత్ర, సముద్రాంతర్గీ నాయాం బడబాసలజ్ఞానాయాం
కదాచిత్సంభావ్యమానస్యమధోన్యస్థ సనస్య పురిదర్శనాభేదాధ్యవసాయేనఅస్యాజ్ఞాలా
త్యముత్పేత్త్యతే. ఇవశబ్దోయముత్పేత్తవ్యంజకవీవ నోపమాయాః. ఈద్వజ్ఞాలా
యా ఆప్రసిద్ధ త్వేన ఉపమానత్వాయోగాత్. 'మన్యేశంకే ధ్రువంనూనం ప్రాయ ఇత్యేవ
మాదిభిః, ఉత్పేత్తవ్యజ్యతేశ్చైరివశబ్దోఽపితాదృశ' ఇత్యాచార్యదండీ.

శ్లో. కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రై

రుదన్వదంభః పరివీతమూర్తిః,

అనిర్విదా యా విదధే విధాత్రా

పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ.

38

టీ. భూమిభృతాం=రాజులయొక్క (పర్వతములయొక్క), సహస్రై=వేలచేత,
కృతాస్పదా = చేయఁబడినయునికి గలదియు-ఉద... ర్తిః-ఉదన్వత్ = సముద్రము
యొక్క, అంభః=ఉదకములచేత, పరివీత=చుట్టుకొనఁబడిన, మూర్తిః=స్వరూపము
గలదియు, పృథ్వీ=విశాలమైనదియు నగు, యా=ఏపురము, అనిర్విదా=అలసటలేని,
విధాత్రా = బ్రహ్మదేవునిచేత, పృథివ్యాః = భూమియొక్క, ప్రతియాతనేవ = ప్రతి
కృతియో యనునట్లు, విదధే=చేయఁబడెనో.

తా. నాలుగువైపులను సముద్రజలముచే జుట్టుకొనఁబడినదై
వేలకొలది భూపాలురతో నిండి మిగుల విశాలమైన యాద్వారకా
నగరము చూడఁగా ననేకభూధరంబుల కాలవాలమై చతుస్సముద్ర
పరితమై యున్న యీ భూమండలమునకుఁ బ్రతినిధియా యనునట్లు
శిల్పనై పుణ్యముగల యాస్పష్టికర్త నిర్మాణముగా నున్నది. భూలోక
మందలి యావద్విచిత్రవస్తువు లందు గలవని తార్పర్యము.

శ. స.—కృతం ఆస్పదం యస్యాం సా కృతాస్పదా, ఆస్పదా ఆస్పదే ఆస్పదాః
కృతాస్పదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. భూమిం చిభ్రతీతి భూమిభృతః తేషాం భూమి
భృతాం, భృతః భృతోః భృతాం భూమిభృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. సహస్రైః సహస్రేణ
సహస్రాభ్యాం సహస్రైః సహస్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఉదకమస్యా స్తీతుద్వన్వాక్,
ఉదన్వతః అంభాంసి ఉదన్వదంభాంసి ఉదన్వదంభాభిః పరివీతా ఉద...వీతా ఉద
...వీతా మూర్తిః యస్యాస్స ఉ...ర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఉదన్వదంభః
పరివీతమూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ననిర్విద్యత ఇత్యనిర్విత్ తేన అనిర్విదా, అనిర్విదా

అనిర్విద్యాం అనిర్విద్భిః అనిర్విచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యా, యాయే యాః యచ్ఛబ్దః
 ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. విదధే విదధాతే విదధిశ్ శిష్యార్థకడుధాజ్ఞా ధారణపోషణయో
 రిత్యస్తాత్సకర్తృకాత్కర్తృణి భూతేతి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. విదధాతీతి విధాతా తేన
 విధాత్రా, విధాత్రా విధాతృభ్యాం విధాతృభిః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. పృథ్వీ,
 పృథ్వీ పృథ్వీపుథ్వ్యః పృథ్వీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పృథివ్యాః, పృథివ్యాః
 పృథివీభ్యః పృథివీనాం పృథివీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ఋ. ఏ. ప్రతియాతనా, ప్రతియాతనా
 ప్రతియాతనే ప్రతియాతనాః ప్రతియాతనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. ఆవ్య.

కృతేతి. భూమిభృతాం రాజ్ఞాం, గిరిణాం సహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధి
 స్థానా 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా మి'తి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్త్రీతుదన్వానుదధిః
 'ఉదన్వానుదధాచే'తి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః పరివీతా పరివేష్టితామూర్తిః
 స్వరూపం యస్యాస్యా పృథ్వీపుథుః 'వోతో'గుణవచనా ది'తి వికల్పాత్ జీవ. ఏవం
 భూతా యా పూః ననిర్విద్యతే నభిద్యత ఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానార్థాత్ నిఃపూర్వాత్
 సత్సూన్యైషేత్యాది నా క్రిష్, తేన అనిర్విదా అభిన్నేన అన్యథా శిల్పసౌప్తవాసిద్ధేరితి
 భావః. విధాత్రా ప్రథత ఇతి పృథివీ భూః ప్రథేరాణాదికష్టివత్ పిద్యారాదిభ్యశ్చేతి జీవ,
 తస్యాః ప్రతియాతనా ప్రతికృతిరివ విదధే, విహితా 'ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా ప్ర.
 కృతి రి'త్యమరః. భూ ప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పురోవై చిత్రవిస్తారాదివస్తువ్యభ్యతే.
 శ్లో. త్వష్టృ సుదాభ్యాసగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,

అదృశ్యతాదర్శతలామలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు. 3౫

టీ. త్వష్టః=విశ్వకర్తయొక్క, సదా...రస్య-సదాభ్యాస=ఎడతెగని యల
 వాటుచేత, గృహీత=అలవడిన, శిల్పవిజ్ఞాన=కర్తవిద్యయను, సంపత్=సంపదయొక్క,
 ప్రసరస్య=ఉత్కర్షకు, సీమా=అవధియగు, యా=ఏనగరము, అదర్శతలామలేషు=
 అద్దముయొక్క పైభాగమువలె నిర్మలములైన, జలధేః=సముద్రముయొక్క, జలేషు=
 నీళ్లలో, స్యః=స్వర్గముయొక్క, ఛాయేన=ప్రతిబింబమో యనునట్లు, అదృశ్యత=
 చూడఁబడెను.

తా. విశ్వకర్త తనకు నిరంతరాభ్యాసముచేతఁ గలిగిన శిల్ప
 విద్యానైపుణ్యమునంతను ద్వారకాపుర నిర్మాణముం దుపయోగపఱ
 చెను. అట్టి నిరుపమానమైన యా పట్టణము అద్దమువలె నిర్మలమైన
 సముద్ర జలముందు ప్రతిఫలించిన స్వర్గమో యనునట్లు చూపట్టుచున్నది.
 స్వర్గ లోకముందలి చిత్ర విచిత్ర వైభవము లన్నియు నచ్చట గలవు గనుక
 యా పురము స్వర్గ తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—త్వష్టే, త్వష్టే త్వష్టే త్వష్టాణాం త్వష్టశబ్దః ఋ. పు.
 ష. ఏ. సదా అభ్యాసః సదాభ్యాసః సదాభ్యాసేన గృహీతః సదా...తః శిల్పస్య
 విజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానమేవ సంపత్ శిల్ప...పత్ శి...పదః ప్రసరః శిల్ప
 ...సరః సదాభ్యాసగృహీతశ్చ సదా...ప్రసరశ్చ సదా...సరః త్యస్య స...
 రస్యః ప్రసరస్య ప్రసరయోః ప్రసరాణాం సదాభ్యాస గృహీత శిల్పవిజ్ఞాన సంప
 త్ప్రసరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. సీమా, సీమా సీమే సీమాః సీమాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 అదృశ్యతే అదృశ్యేతాం అదృశ్యంత దృశీర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాధాతోః
 కర్తృణి భూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. ఆదర్శస్య తలం ఆదర్శతలం ఆదర్శతల
 మివ అమలాని ఆదర్శతలములాని తేషు ఆదర్శతలములేషు, అమలే అమలయోః అమ
 లేషు ఆదర్శతలములశబ్దః అ. న. స. బ. ఛాయా, ఛాయా ఛాయే ఛాయాః ఛాయా
 శబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః డ. స్త్రీ.
 ప్ర. ఏ. స్వః అవ్య. జలని ధీయంతే అస్తిన్నితి జలధిః తస్య జలధేః, జలధేః
 జలధ్యోః జలధీనాం జలధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. జలేషు, జలే జలయోః జలేషు జలశబ్దః
 అ. న. స. బ.

త్వష్టరితి. త్వష్టర్విశ్వకర్తృణః సదాభ్యాసేన గృహీతోల్బధోయః శిల్పవిజ్ఞానస్యశిల్ప
 విద్యాయావీవ సంపదః ప్రసరః ప్రకర్షః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతియావత్. యా
 పూః ఆదర్శతలము లేషు దర్పూపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్పణేముకురాదర్శా వి'త్యమరః. జల
 ధేర్జలేషు స్వః స్వర్గస్య 'స్వరవ్యయ మి'త్యమరః. ఛాయాప్రతిబింబమివ అదృశ్య
 తేష్యతేప్రేక్షా. 'ఛాయాత్వనాతపేకాంతాప్రతిబింబార్కభార్యయో'రితివై జయంతి.

శ్లో. రథాంగభక్త్రేభిరవం వరాయ

యస్యాః పితేవ ప్రతిపాదితాయాః,

ప్రేష్టాపకంతం ముహూ రంకభాజో

రత్నావలీ రంబుధిరాబబంధ.

3౬

టీ. అంబుధిః=సముద్రుడు, పితేవ=తండ్రియొంటోలె, వరాయ=శ్రేష్ఠుడగు
 (అల్లుడగు), రథాంగభక్త్రే=చక్రధరునికొఱకు(కృష్ణునికొఱకు), అభినవం=కొత్తగా,
 ప్రతిపాదితాయాః=ఇవ్వబడినట్టియు, అంకభాజః=దగ్గఱ జేరియున్నట్టి (తొడమీద
 కూర్చున్న), యస్యాః=ఏపురముయొక్క, ఉపకంతం=దగ్గఱను (మెడయందు),
 ముహూః = పలుమాఱు, ప్రేష్టా=అనురాగముచేత, రత్నావళిః = రత్నమాలికలను,
 ఆబబంధం=వైచెను.

తా. ఉత్తమోత్తముడగు వరుసకుఁ గ్రొత్తగా నిచ్చిన తన
 యాడుబిడ్డను జేరదీసి తొడపైఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొని ప్రేమాతి

శయముచే నామెకంతమున రత్నహారములను సమర్పించు తండ్రి
యట్లు సముద్రుడై తనయల్లుడగు శ్రీకృష్ణున కపూర్వముగా నొసఁ
గఁబడి తన సమీపమున నున్న యాపురిమతల్లియవకంతమున (దగ్గఱ)
పలుమాటు రత్నావళులను విరజిమ్మెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—రథస్య అంగం రథాంగం బిభర్తీతి భర్తా రథాంగస్యభర్తా రథాం
గభర్తా తస్మై రథాంగభక్త్రే, భక్త్రే భర్తృభ్యాం భర్తృభ్యః రథాంగభర్తృశబ్దః
ఋ. పు. చ. ఏ. అభినవం క్రియావశే. వరాయ, వరాయ వరాభ్యాం వరభ్యః వర
శబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ.
ష. ఏ. పితా, పితా పితరా పితరః పితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపాదితాయాః,
ప్రతిపాదితాయాః ప్రతిపాదితయోః ప్రతిపాదితానాం ప్రతిపాదితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ష. ఏ. ప్రేష్టా, ప్రేష్టా ప్రేమభ్యాం ప్రేమభిః ప్రేమన్యబ్దః న. న. తృ. ఏ. ఉపకం
తం, ఉపకంతం ఉపకంతా ఉపకంతాన్ ఉపకంతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కంఠే ఇతి
ఉపకంతం అవ్యయిభావా. ముహుః అవ్య. అంకం భజతీతి అంకభాక్ తస్యాః అం
కభాజః, భాజః భాజోః భాజాం అంకభాక్తృశబ్దః జ. స్త్రీ. ష. ఏ. రత్నానాం ఆవళ
యః రత్నావళయః తాః రత్నావళి, రత్నావళీం రత్నావళ్యా రత్నావళీః రత్నావళీ
శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అంబుధిః, అంబుధిః అంబుధీ అంబుధయః అంబుధిశబ్దః
ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆబబంధ ఆబబంధతుః ఆబబంధుః ఆజ్ఞూర్వక బంధ బంధన
ఇత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి ధూతేలితి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

రథాంగేతి. అమ్బుధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామత్రేచ 'వరోజామాతృపి
ద్యయోః శ్రేష్ఠేన్యవ ది'తి విశ్వః. రథాంగభక్త్రే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం
యథారథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్సంగశ్చతద్భాజః. 'అంకస్సమీప
ఉత్సంగే'విహేష్టా స్థానాపరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంతం అంతికే
అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేవ్యయిభావః. ముహుః, ప్రేష్ఠా
రత్నావళీ రాబబంధ ఆముహేచ, శ్లేషానుస్రాణి తేయముపమేతి సంకరః.

శ్లో. యస్యాశ్చలద్వారిధివారివీచి చ్చటోచ్చలచ్చంఖకులాకులేన,

ఎప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్ర స్సుమేరువప్రాన్వహ మన్వకారి. 3 2

టీ. చల...లేన-చలత్ = అల్లలాడుచున్న, వారిధివారివీచి=సముద్రజలతరంగ

ములయొక్క, చటా=పరుసపరంపరలయందు, ఉచ్చలత్ =పై కెగయుచున్న, శంఖ=
శంఖముల, కుల=గుట్టలచేత, ఆకులేన = నిండియున్న, యస్యాః = ఏనగరముయొక్క,
ప్రేణ=స్థాకారముచేత, పర్యంతచరోడుచక్రః = పరంత-సాంక్షములయందు చక్ర

తిరుగుచున్న, ఉడుచక్రం=నక్షత్ర మండలముగల, సుమేరువప్రః = మేరుపర్వతపు చరియ, అన్వహం=ప్ర తిదినమును, అన్వకారి=అనుకరింపబడెను.

తా. ద్వారకాపురముఁ జుట్టుకొనియున్న సముద్ర జలమందు తరంగము లల్లలాడుచుండ వానిమధ్యనుండి శంఖములు మెండుగాఁ బ్రతిదినము నాపురస్రాకారముమీఁది కెగయుచుండును. అప్పుడది నక్షత్రమండలము తిరుగుచున్న మేరుపర్వతపు చరియంబోలి యొప్పుచున్నది. ఈపోలికవలన నాపురస్రాకారము మేరువంత యాన్నత్యము గలదియని స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. మ. ఏ. వారీణి ధీయంతే అస్తిన్నితి వారిధిః వారిధేః వారీణి వారిధివారీణి వారిధివారీణాం వీచయః వారిధివారివీచయః చలంత్యశ్చతాః వారి...చయశ్చ చలద్వా...చయః చల...వీచీనాం ఛటాః చల...ఛటాః చ...టాసు ఉచ్చలంతి చల...టోచ్చలంతి శంఖానాం కులాని శంఖకులాని చ...టోచ్చలంతిచ తాని శంఖకులానిచ చల...చ్చలచ్చంఖకులాని చ...కులైః ఆకులః చలద్వారి...కులాకులః తేన చల...కులేన, ఆకులేన ఆకులాభ్యాం ఆకులైః చలద్వారిధివారివీచిచ్చటోచ్చలచ్చంఖకులాకులశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వప్రేణ, వప్రేణ వప్రాభ్యాం వప్రైః వప్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పర్యంతేషు చరతీతి పర్యంతచరం ఉదూనాం చక్రం ఉడుచక్రం పర్యంతచరం ఉడుచక్రం యస్యసః పర్యంతచరోడుచక్రః, చక్రః చక్రా చక్రాః పర్యంతచరోడు చక్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సుమేరోః వప్రః సుమేరువప్రః, వప్రః వప్రా వప్రాః సుమేరువప్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహస్యహని అన్వహం అవ్యయా భావాన్వయం. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం అన్వకృషాతాం అన్వకారిషత అన్వకృషత అనుపూర్వక డుక్పక్షో కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాత్కర్తణి భూతేలుజ్ అత్త. ప్ర. పురు. ఏ.

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారివీచీనాం ఛటాసు పరంపరాసు, ఉచ్చలద్భిరుత్పత్తిః శంఖానాం కులైరాకులేన ఆకీర్ణేన యస్యాః పురః వప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యసః సుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సాసు ప్రాకారయోర్వప్ర' ఇత్యుభయత్రాపీ సజ్జనః. అహస్యహని అన్వహం 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినా యథార్థేఽవ్యయభావః. అనశ్చ నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యంప్రాపేత్యర్థః. మేరుపమానాద్వప్రస్య తత్తుల్యమాన్నత్యం వ్యజ్యతే.

శ్లో. వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర
 భ్రమాగతైరంబుభి రమ్బురాశిః,
 లోలై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణ
 న్నత్నాని రత్నాకరతామవాప.

3౮

టీ. యత్ర = ఏద్యారకాపురమున, వణిక్పథే = అంగటివీధియందు, పూగకృతాని = పోగులుగాఁ జేయఁబడిన, అలోలద్యుతిభాంజి = మాయనికాంతులుగల, రత్నాని = రత్నములను, భ్రమాగతైః = జలదాయలనుండి వచ్చిన, అంబుభిః = ఉదకములచేత, ముష్ణక్ = దొంగిలించుచు, అంబురాశిః = సముద్రుఁడు, రత్నాకరతాం = రత్నాకరత్వమును, అవాప = పొందెను.

తా. ద్వారకాపురిలోని యంగడివీధులయందు రాసులుగాఁబోసి యుంచఁబడిన మాయని కాంతిగల మంచిమంచి రత్నములను జలదాయలగుండా వచ్చిన తననీరముద్వారా దొంగిలించి సముద్రుఁ డిప్పుడు రత్నాకరం డయ్యెనుగాని యంతకుముం దాతఁడు జలముమాత్రమే సారముగాఁ గలవాడై యంబురాశిగానే యుండెను. ఈవర్ణనమువలన సముద్రమందుకంటె నా ద్వారకాపట్టణమందు రత్నసమృద్ధి మెండని తోచుచున్నది.

శ. స. — వణిజాం పంథాః వణిక్పథః తస్మిన్ వణిక్పథే పథే సథయాః పథేషు వణిక్పథశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపూగాః పూగాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని తాని పూగకృతాని, పూగకృతం పూగకృతే పూగకృతాని పూగకృతశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత. భ్రమేభ్యః అగతాని భ్రమాగతాని తైః భ్రమాగతైః, భ్రమాగతేన భ్రమాగతాభ్యాం భ్రమాగతైః భ్రమాగతశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అంబునా, అంబునా అంబుభ్యాం అంబుభిః అంబుశబ్దః ఉ. న. తృ. ఏ. అంబునాం రాశిః అంబురాశిః, రాశిః రాశీ రాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. లోలైః లోలేన లోలాభ్యాం లోలైః లోలశబ్దః అ. న. తృ. బ. న లోలాః అలోలాః అలోలాశ్చతాః ద్యుతయశ్చ అలోలద్యుతయః అలోలద్యుతీః భజంతీతి అలోలద్యుతిభాంజి తాని అలోలద్యుతిభాంజి, భాక్ భాజీ భాంజి అలోలద్యుతి భాక్పద్యః జ. న. ద్వి. బ. ముష్ణక్, ముష్ణక్ ముష్ణంతో ముష్ణంతః ముష్ణచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. రత్నానాం ఆకరః రత్నాకరః రత్నాకరస్య భావః రత్నాకరతా తాం రత్నాకరతాం, రత్నాకరతాం

రత్నాకరతే రత్నాకరతాః రత్నాకరతాశబ్దః ఆ. శ్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప అవాపతుః
అవాపుః అవపూర్వక ఆప్యవ్యాప్తా విత్యస్తా త్సకర్త కాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర.
ప్ర. పురు. ఏ.

వణి గితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణిజాం పథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూ
గాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంశీకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి'
రితిసమాసః, శ్రేణ్యాదిభు చ్వర్ణిర్థవచనమితిచ్వర్ణిర్థతాచ. అలోలద్యుతిభాంజి స్థిరప్ర
భావంతి రత్నాని లోలైశ్చలైః అతఏవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమమార్గాగతైః 'భ్రమాశ్చ
జలనిర్గమా' ఇత్యమరః, అంబుభిర్దుష్ణా అపహరణ్ అంబురాశిరర్ణవః జలమాత్రసారో
పీతిభావః, రత్నాకరతామవాప నతుప్రాగితి భావః. ఆత్రామ్బురాశేః ప్రాగ్రత్న
సంబంధేప్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచ పుర్యా సముద్రాతిశాయినీ రత్నసమ్పద్ది
ర్వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ

నపాంనిధిః ఘనపిన్దభాసః,

యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం

విస్తారయామాస తరంగహస్తైః.

3౯

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, అపాంనిధిః=సముద్రుడు, అంభశ్చ్యుతః=నీరుగ్ర
మ్ముచున్న, (కనుకనే) ఘన...సః=ఘన=నురుగులచేత, పిన్ద=కప్పబడిన, భాసః=
కాంతులుగల, కోమలరత్నరాశీ=ఉత్కృష్టములైన రత్నపురాసులను, ఆతపే ధాతు
మివ=ఎండఁబెట్టుటకో అను నట్లు, అధితల్పం=మిదలమీఁద, తరంగహస్తైః=తరంగ
ములనుచేతులతో, విస్తారయామాస=ప్రసరింపఁజేసెనో.

తా. ఆద్వారకాపట్టణమందు సముద్రుడు నీరుగ్రమ్ముచు నురు
గులచే మెఱుఁగుమాసియున్న రత్నపురాసులను ఎండఁబెట్టుటకొ యన్నట్లు
మిదలమీఁదికి తరంగములనియెడు తనచేతులతో నెత్తిపోసెను.

శ. స.—అంభఃచ్యోతంతీతి అంభశ్చ్యుతః తాన్ అంభశ్చ్యుతః, అంభశ్చ్యుతం
అంభశ్చ్యుతౌ అంభశ్చ్యుతః అంభశ్చ్యుచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. బ. రత్నానాం రాశయః
రత్నరాశయః కోమలాశ్చతే రత్నరాశయశ్చ కోమలరత్నరాశయః తాన్ కోమల
రత్నరాశీన్, రాశిం రాశీ రాశీన్ కోమలరత్నరాశిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అపాం
నిధిః అపాంనిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః అపాంనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనైః పిన్
ద్ధాః ఘనపిన్దాః ఘనపిన్దాః భాసః ఏషాంతే ఘనపిన్దభాసః తాన్ ఘనపిన్ద

భాసః, భాసం భాసా భాసః ఘోషపద్యభాష్యబ్జః స. పు. ద్వి. బ. యత్ర త్రలంత, ఆతపే, ఆతపే ఆతపయోః ఆతపేషు ఆతపశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ధాతుం తుమున్నంత తల్పేషు ధితల్పం అవ్యయీ విస్తారయామాస విస్తారయామాసతుః విస్తారయామాసుః విపూర్వక స్త్యజ్ ఆచ్ఛాదన ఇత్యస్తా ణ్ణిజంతాధాతో రామంతా దనుప్రయుక్తా దసధాతో సుకర్తకాత్కర్తరి భూతేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. తరంగావహస్తాః తరంగ హస్తాః తైః తరంగహస్తైః, హస్తేన హస్తాభ్యాం హస్తైః తరంగహస్తశబ్దః అ. పు. త్ప. బ.

అంభ ఇతి. యత్ర పురి అపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోతంతి క్షరంతీత్యం భస్పృతః జలస్రావిణః ఆత ఏవ ఘోషైః పినద్యభాసః పిహితకాంతీః, అపిపూర్వా న్నహ్యతేః కర్తణీకైః, 'వష్టివాగురిల్లోపమవాపోయిరుపసర్గయోరి' త్యపేరకారలోపః. కోమలానుత్కృష్టైః రత్నరాశిక్ అతపే ధాతుం శోషణార్థం నిధాతుమివేతిఫలో త్ప్రేక్షా, తల్పేవ్యత్యేషు అధితల్పం. 'తల్పంశయాట్టదారే' ప్సిత్త్యమరః. నిభక్త్యర్థే వ్యయీభావః. తరంగై రేవ హస్తైః విస్తారయామాస. ప్రసారయామాస, అత్రాతపా ధానస్యతరంగహస్తసాధ్యత్వేనోత్ప్రేక్షారూపకయోస్సంకరః.

శ్లో. యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం

దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,

మహోర్తిభి ర్వాహతవాంఛితార్థైః

ప్రీడాదివాభ్యాశగతై ర్విలిల్వే.

౪౦

టీ. సాగరస్య=సముద్రముయొక్క, మహోర్తిభిః=పెద్దయలలచేత, యత్సాలం =ఏపట్టణముయొక్క ప్రాకారమును, ఉత్తుంగతయా=బొన్నత్యగుణముచేత, విజేతుం= గెలుచుటకొయన్నట్లు, దూరాత్ = దూరమునుండి, ఉదస్థీయత = పైకగయుట, (అల్లే) అభ్యాశగతైః=దగ్గఱను జేరినవియు, వ్యాహతవాంఛితార్థైః=వ్యాహత=వ్యర్థమైన, వాంఛితార్థైః=ఇష్టార్థము (సాలవిజయము) గలవియుగనుకనే, (యాతరంగములచేత), ప్రీడాదివ=సిగ్గువల్ల నోయన్నట్లు, విలిల్వే=అణగిపోవుట.

తా. సముద్రతరంగము లా ద్వారకాపురియొక్క ప్రాకారము నొన్నత్యములో జయించుటకొ యన్నట్లు దూరమందుండియే యెగిరెగిరి పడుచువచ్చి దగ్గఱజేరి తమకోరిక యీడేరనందున సిగ్గుపడిన వాళ్ళో యున్నట్లు లీనమైపోయినవి.

శ. స. — యస్యా స్నానః యత్సాలః తం యత్సాలం, సాలం సాలా సాలాన్
యత్సాలశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగస్య భావః ఉత్తుంగతా తయా ఉత్తుంగతయా,
ఉత్తుంగతయా ఉత్తుంగతాభ్యాం ఉత్తుంగతాభిః ఉత్తుంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.
విజేతుం తుమున్నం. దూరాత్, దూరాత్ దూరాభ్యాం దూరేభ్యః దూరశబ్దః ఆ. స.
పం. ఏ. ఉదస్థీయత, ఉత్పూర్వకాత్ స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్తా దకర్తకాధాతోః
భావేలజి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ. సగరాణామయం సాగరః తస్య సాగరస్య,
సాగరస్య సాగరయోః సాగరాణాం సాగరశబ్దః ఆ. పు. మ. ఏ. మహాంతశ్చ తే
ఊర్తయశ్చ మహార్తయః తైః మహార్తిభిః, ఊర్తిణా ఊర్తిభ్యాం ఊర్తిభిః మహా
ర్తీనృబ్దః ఇ. పు తృ. బ. వాంఛితశ్చాసౌ అర్థశ్చ వాంఛితార్థః వ్యాహతః వాంఛి
తార్థః యేషాంతే వ్యాహతవాంఛితార్థాః తైః వ్యాహతవాంఛితార్థైః, అర్థేన అర్థా
భ్యాం అర్థైః వ్యాహతవాంఛితార్థశబ్దః ఆ. పు. తృ బ. ప్రీడాత్, ప్రీడాత్ ప్రీడా
భ్యాం ప్రీడేభ్యః ప్రీడశబ్దః ఆ. పు. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అభ్యాశంగతాః అభ్యాశ
గతాః తైః అభ్యాశగతైః, అభ్యాశగతేన అభ్యాశగతాభ్యాం అభ్యాశగతైః అభ్యాశ
గతశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. విలిత్యే విపూర్వకాత్ లీజ్జేషణ ఇత్యస్తా దకర్తకాధా
తోః భావేలితి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ.

యదితి. సాగరస్య మహార్తిభిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం
'ప్రాకారోవరణస్నాన' ఇత్యమరః, ఉత్తుంగతయా ఔన్నత్యగుణేన, విజేతుం జేతుమి
వేత్యర్థః. ఫలోత్పేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం
భావేలజ్, తథా అభ్యాశగతైః సమీపగతైః 'సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృప్తసనీడ
వ ది' త్యమరః, వ్యాహతో వాంఛితార్థస్నానవిజయరూపా యేషాంతే విజయాక్ష
మైరిత్యర్థః. అతఏవ ప్రీడాదివేతి హేతుత్పేక్షా. విలిత్యే విలీనం లీయతేర్భావే
లిత్. అత్రాశక్తస్యాప్య విజగీషోర్వీడానుదయాత్సాపేక్ష త్వేన ఉత్పేక్షయోస్సంకరః.

శ్లో. కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య

ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,

రసన్నరోదీ దృష్టశ్చ మంబువర్ష

వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః.

రగ

టి. అంబువాహః = మేఘుడు. కుతూహలేనేవ = లోపల ప్రవేశించవలయునను
కోరికచేతనోయన్నట్లు, జవాత్ = వేగమువలన, ఉపేత్య = దగ్గరకువచ్చి, యస్యాః =
ఏపురియొక్క, ప్రాకారభిత్త్యాం = ప్రాకారపుగోడచేత, సహసా = శీఘ్రముగా, నిరుద్ధః
= అడ్డగించబడినవాడు, (గనుకనే) బహిరేవ = వెలుపలనే, రసన్ = ఉఱుముచు

(మొట్ట బెట్టుచు), అంబువర్న వ్యాజేన = వానకురియుటయనుమిషతో, భృశం = మిక్కిలి, అరోదీత్ = కన్నీరువిడిచెను (ఏడ్చెను).

తా. పాపము మేఘుడను ద్వారకాపురిలోనఁ బ్రవేశింపవలెనని కాబోలు నాదరికి వేగముగావచ్చి కోటగోడలడ్డమైనందున లోపలకు బోలేక బైటనే పెద్దయులుముగా మొట్టవెట్టుచు వర్షముగురియుట యను వంకతో కన్నీరు వెట్టుకొనియె.

అవ. ఇక్కడ “దశభాగాస్సముద్రేషు” అను న్యాయమునఁ బట్టణములో కంటె సముద్రములో వర్షమెక్కుడను నభిప్రాయమును మనస్సున నుంచుకొని కోట గోడల యాన్నత్యముతోఁ గవి చమత్కరించి నాడని పెద్దలు చెప్పుదురు.

శ. స.—కుతూహలేన, కుతూహలేన కుతూహలాభ్యాం కుతూహలైః కుతూహలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్యు. జవాత్, జవాత్ జవాభ్యాం జవేభ్యః జవశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉపేత్య ల్యబం ప్రాకారస్య భిత్తిః ప్రాకారభిత్తిః తయా ప్రాకారభిత్త్యా, భిత్త్యా భిత్తిభ్యాం భిత్తిభిః ప్రాకారభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సహసా అవ్యు. నిరుద్ధః, నిరుద్ధః నిరుద్ధౌ నిరుద్ధాః నిరుద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసక, రసన్ రసస్తా రసస్తః రసచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అరోదీత్, అరుదత్ అరుదతాం అరుదన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యస్తా దకర్త కాధాతోః కర్తరి ఆనద్య తనభూతే లిజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. అంబునః వర్షం అంబువర్షం అంబువర్షస్య వ్యాజః అంబువర్ష వ్యాజః తేన అంబువర్ష వ్యాజేన, వ్యాజేన వ్యాజాభ్యాం వ్యాజైః అంబువర్ష వ్యాజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యసాం యచ్చ బ్దః ద. స్త్రీ. మ. ఏ. బహిః అవ్యు. అంబూని వహతీతి అంబువాహః, వాహః వాహశా వాహః అంబువాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కుతూహలేనేతి. అమ్మాని వహతీత్యంబువాహా మేఘః కర్త గ్యున్. కుతూ హలేనేన అంతః ప్రవేశకాతుకేనేవేతి హేతుత్వేన, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధౌ నివారితః, అతఏవ బహిరేవ రసక గర్జక దుఃఖా త్కృందంశ్చేతిశ్లేషః. అంబువర్ష వ్యాజేన భృశమరోదీత్ అశ్రుణి ముక్తవాక్ రుదిర్ అశ్రువిమోచనే లక్. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్ష వ్యాజేనేత్యపన్నవస్య ఉక్తశ్లేషత్వేనాసాపేక్షత్వా త్సంకరః.

శ్లో. యదంగనారూపసరూపతాయాః

కంచి ద్గుణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,

ఆరాధితోఽర్థా మను రప్పరోభిః

చక్రే ప్రజా సాస్వి సునిమేషచిహ్నః.

టీ. యదంగనా...యాః - యత్ = ఏద్వారకాపురమందలి, అంగనా=స్త్రీల, రూప=చక్కదనముయొక్క - ఆకారముయొక్క, సరూపతాయాః = సారూప్యము వలన, భేదకం = వ్యావర్తకమైన (భేదమును దెలియజేయు), కంచిత = ఒకానొక, గుణం=ధర్మమును, ఇచ్చతీభిః=అపేక్షించుచున్న, అప్పరోభిః=అప్పరస్త్రీలచేత, ఆరాధితః=వేడుకొనబడిన, మనుః=మనుష్యసృష్టికర్త, స్వాః = స్వీయలగు, ప్రజాః=ప్రజలను, సనిమేషచిహ్నః = రెప్పపాటును గుఱుతుతోఁగూడినవారిగా, చక్రే=చేసినో, అద్ధా=ఇది యథార్థము.

తా. అచ్చరలాద్వారకానగరమందలి యంగనామణుల రూపము నకును తమరూపమునకును నించుకేనియు భేదములేమి సరిగాదని యట్టిగుఱు తేదేని యుండవలయునను దలంపుతో మానుషసృష్టికర్త ను వేడుకొనిరి. దానంజేసి యాతఁడు దా సృజించుప్రజలకు రెప్ప పాటొక గొఱుతుగా నొనరించె నియ్యది నిజముగానున్నది. అనఁగా రెప్పపాటున మాత్రము వేఱుగానున్నదిగాని యచటినుందరీమణుల సౌందర్యము దివ్యమైన సౌందర్యమని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం అంగనాః యదంగనాః యదంగనానాం రూపం య... పం సమానం రూపం యస్య తత్ సరూపం సరూపస్యభావః సరూపతా యదంగ నారూపస్య సరూపతా యదం...పతా తస్యాః య...తాయాః, సరూపతాయాః సరూపతాభ్యాం సరూపతాభ్యః యదంగనారూప సరూపతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. ఏ. కం, కం కా కాన్ కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్ అవ్య. గుణం, గుణం గుణౌ గుణాన్ గుణశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. భేదకం, భేదకం భేదకా భేదకాన్ భేదకశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్చత్యా, ఇచ్చత్యా ఇచ్చతీభ్యాం ఇచ్చతీభిః ఇచ్చతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆరాధితః, ఆరాధితః ఆరాధితౌ ఆరాధితాః ఆరాధితశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అద్ధా అవ్య. మనుః, మనుః మనూ మనవః మనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అప్పరసః అ అప్పరోభిః అప్పరోభ్యః అ అప్పరసాం అప్పరస్సు అప్పరశబ్దః స. స్త్రీ. ని బ. తృ. బ. చక్రే చక్రతే చక్రిరే డుకృజ్జకరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్తనే. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రజాం, ప్రజాం ప్రజే ప్రజాః ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వాం, స్వాం స్వే స్వాః స్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నిమేషవివ చిహ్నం నిమేషచిహ్నం నిమేషచిహ్నాన సహవర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నః తాః సనిమేషచిహ్నః, చిహ్నం చిహ్నా చిహ్నః సనిమేషచిహ్నశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యదితి. యస్యాం పుర్యాం అంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకాఙ్క్షా 'రూపంస్యభావే సౌందర్యఆకారశ్లేషయోర పీ' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః

సారూప్యాత్ భేదకం వ్యావర్తకం, కంచిద్గుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః
'అచ్ఛిన్నద్యోర్ముమి' తి వికల్పాన్నమభావః. అప్పరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః
మానుషస్పృష్టికర్తా, స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పక్షపాతపవ చిహ్నం
వ్యావర్తకం, తేన సహవర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నః 'తేన సహేతి తుల్యయోగే'
ఇతి బహువ్రీహిః చక్రే అద్ధాతత్త్వమిత్యత్యేప్రితా. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసాద్వయమి'
త్యమరః. అత్ర స్వాభావికనిమేషస్య ఆపసరఃప్రార్థనాహేతుకత్వోత్పేక్షయా
ద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రభిన్నమమానుషంసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. స్ఫురత్తుషా రాంశుమరీచిజాలై

ర్వినిహ్నుతా స్ఫాటిక సాధపక్ష్యేః,

ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం

నభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజ్.

౪౩

టీ. యస్యాం=ఎపురమున, క్షణదాసు = రాత్రులయందు, నార్యః = స్త్రీలు,
స్ఫు...లైః-స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న, తుషారాంశుః=చంద్రునియొక్క, మరీచి
జాలైః=కిరణపుంజముల (వెన్నెలల) చేత, వినిహ్నుతాః = మఱుగుపఱుపఁబడిన,
స్ఫాటి...క్షీః-స్ఫాటిక సాధ=స్ఫటికపు రాలమేడలయొక్క, పక్ష్యేః=వరుసలను,
ఆరుహ్య=ఎక్కి, నభోగతాః=ఆకాశముననున్న, దేవ్యఇవ = దేవకన్నియలుంబోలె,
వ్యరాజ్=ప్రకాశించిరి.

తా. ఆపట్టణమున మేడలు వరుసలుగా దీర్చి స్ఫటికపు రాలతోఁ
గట్టఁబడియున్నవి. కాంతులు సమముగా నున్నందువలన నవి రాత్రుల
యందు వెన్నెలలో మఱుగుపడి తెలియరాకుండినవి. ఇట్లు కనుపించక
మిక్కిలి యెత్తుగానున్న యామేడలపై నెక్కియున్న పౌరాంగనలు
అంతరిక్షమున జేరియున్న దేవతా స్త్రీలవలె విలసిల్లిరి.

౪. స. — తుషారాః అంశవో యస్యసః తుషారాంశుః మరీచీనాం జాలాని
మరీచిజాలాని తుషారాంశోః మరీచిజాలాని తు...లాని స్ఫు...రంతిచతాని తు...
లానిచ స్ఫురత్తుషారాంశు మరీచిజాలాని తైః స్ఫు...లైః, జాలేన జాలాభ్యాం జాలైః
స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలశబ్దః అ. న. తృ. బ. వినిహ్నుతాం, వినిహ్నుతాం
వినిహ్నుతే వినిహ్నుతాః వినిహ్నుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్ఫాటికానాం వికారాః
స్ఫాటికాః స్ఫాటికాశ్చ తే సాధాశ్చ స్ఫాటికసాధాః స్ఫాటికసాధానాం పక్ష్యయః
స్ఫాటికసాధపక్ష్యయః తాః స్ఫా...క్షీః, పక్ష్యేం పక్ష్యే పక్ష్యేః స్ఫాటికసాధ
పక్ష్యశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆరుహ్య ల్యబంత. నార్యః, నారీ నార్యో నార్యః నారి

శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. త్తణదాను, త్తణదాయాం త్తణదయోః త్తణదాను త్తణదా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ.
స. ఏ. నభః గతాః నభోగతాః, గతా గతే గతాః నభోగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
దేవ్యః, దేవీ దేవ్యో దేవ్యః దేవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ ఆవ్య. వ్యరాజత్ వ్యరా
జతాం వ్యరాజన్ విపూర్వక రాజ్యదీప్తా విత్యస్తా దకర్త కాధాతోః క ర్తరి భూతే
లజి పరస్మై ప్ర. పురు. బ.

స్ఫురదితి. యస్యాం పురి త్తణదాను రాత్రిఘ. నార్యః స్ఫురద్భిః తుషారాం
శో శ్చంద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకరూపతాప
త్తేగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యంగుణసామ్యేన
యత్రవస్వంత రైకతే'తి లక్షణాత్. స్ఫటికానాం స్ఫటికవికారాణాం, సాధా
నాం పక్షీ రారుహ్య నభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్యపచాదిషు దేవ
డతిపాతాత్ 'టిడ్డాణ ఇ'త్యాదిసాజీవ. వ్యరాజక సాధానామగ్రహణాదభ్రంకవ
త్వాచ్చ త్రిలత్యమాణాః స్త్రీయః భేచర్యఇవ రేజు రిత్యర్థః. ఆత్ర నభోగతత్వో
త్ప్రేక్షయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

శ్లో. కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు

ప్రతిక్షపం హర్త్యతలేషు యత్ర,
ఉచ్చైః రధఃపాతిపయోముచోఽపి

సమూహ మూహః పయసాం ప్రణాళ్యః.

౪౪

టీ. యత్ర=ఏపట్టణమున, ప్రతిక్షపం = రాత్రులయందు, కాంతే...ఘ-
కాంత=రమ్యములైన, ఇందుకాంతోపలకుట్టిమేషు = చంద్ర కాంతమణుల కట్టడపు
నేలలుగల, హర్త్యతలేషు=మేడలయందలి, ఉచ్చైః=ఉన్నతములైన, ప్రణాళ్యః=
నీళ్లుపోవుదారులు, అధఃపాతిపయోముచోఽపి=క్రిందుగాసంచరించుచున్న మేఘములు
గలవియయ్యును, పయసాం=ఉదకములయొక్క, సమూహం=సముదాయమును (జల
ప్రవాహమును), ఉహః=వహించినవి.

తా. చంద్ర కాంతమణులుచెక్కిన కట్టడపునేలల నొప్పారుచున్న
యచ్చటిమేడలమీదనున్న తూములు మేఘమండలము వానికి దిగువ
గానుండుటచేత నెన్నడును వాననీరుపడకపోయినను రాత్రులయందు
చంద్రకిరణ ప్రసారమున నచ్చటి చంద్ర కాంతమణులు ప్రవించుటచేత
నిండుగా జలమును ప్రవహించుచున్నవి. అచ్చటిమేడలు మిక్కిలి
యున్నతములని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఇందుకొంతా ఇతి ఉపలాః ఇందుకొంతోపలాః ఇం...లానాం కుట్టి
మాని ఇందు...ల కుట్టిమాని కొంతాని ఇందు...మానియేషు తాని కొంతే...మాని
తేషు కొం...మేషు, కుట్టిమే కుట్టిమయోః కుట్టిమేషు కొంతేందు కొంతోపలకుట్టి
మశబ్దః ఆ. న. స. బ. క్షపాయాం ప్రతిక్షపం అవ్యయభావావ్య. హర్త్యజ్ఞాం
తలాని హర్త్యతలాని తేషు హర్త్యతలేషు, తలే తలయోః తలేషు హర్త్యతలశబ్దః
ఆ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత. ఉచ్చైః అవ్య. అధఃపతంతీతి అధఃపాతినః పయాంసీ
ముంచంతీతి పయోముచః అధఃపాతినః పయోముచః యాసాంతాః అధఃపాతి పయో
ముచః, ముక్ ముచౌ ముచః అధఃపాతిపయోముచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. అపి అవ్య.
సమూహం, సమూహం సమూహకౌ సమూహకౌ సమూహశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ.
ఉవాహ, ఉహతుః ఉహః వహప్రాపణ ఇత్యస్తాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే
లిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. పయసాం, పయసః పయసోః పయసాం పయశ్శబ్దః స. న.
ష. బ. ప్రణాశ్యః, ప్రణాశీ ప్రణాశ్యా ప్రణాశ్యః ప్రణాశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

కొంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేఽవ్యయభావః, కొంతాని
రమ్యాణి ఇందుకొంతోపలానాం చంద్రకాంతమణీనాం కుట్టిమాని నిబద్ధభూమయో
యేషు తేషు 'కుట్టిమౌఽస్త్రీనిబద్ధాభూ రి'త్యమరః. హర్త్యతలేషు ఉచ్చైరున్నతాః
ప్రణాశ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాశీపయసః పదవ్యామి'త్యమరః. అధఃపాతినః
అధశ్చరాః, పయోముచో మేఘా యాసాంతాః అధః కృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాత
వృష్టిపాతా ఆపీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం. సమూహం పయః పూరంఊహః
వహంతిస్త, చంద్రకాంతనివ్యంబైరితి భావః. వహేర్లిట్. వచిస్వ పీ'త్యాదినాం
ప్రసారణం. అత్ర సాధానాం ప్రణాశీనాంచ తాదృగ్నన్నత్యపయఃపూరాసంబం
ధేపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

శ్లో. రతో హియా యత్ర నిశామ్య దీపాన్

జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః,

బిభృష్ ర్భిడాలేక్షణభీషణాభ్యో

వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః.

౪౫

టీ. యత్ర = ఏనగరమున, అధిగృహం = ఇండ్లయందు, గృహిణ్యః = కులాంగనలు,
రతో = సంభోగకాలమున, హియా = సిగ్గుచేత, దీపాన్ = దీపములను, నిశామ్య = అర్పి,
జాలాగతాభ్యః = కిటికీలగుండావచ్చిన, వైదూర్యకుడ్యేషు = వైదూర్యమాణిక్యపు
గోటలయందు ప్రతిఫలించినవి గనుక, బిడాలేక్షణ భీషణాభ్యః = పిల్లి కళ్లవలె భయంక
రములైన, శశిద్యుతిభ్యః = చంద్రకాంతులవల్ల, బిభృష్ = భయపడిరి.

తా. ఆపురియందలి కులాంగనలు రతులయందు సిగ్గుచేత యిండ్ల లోని దీపముల నార్పివైచిరి. కాని కిటకీలగుండా లోపలికి వచ్చిన చంద్రకిరణములు వెలుతురు గలుగఁజేయుటయేగాక యచ్చటి వైడూర్యమణులు గోడలమీఁదఁబడి షిల్లికండ్లవలె భయంకరములుగా తోచి నవి. అవిచూచి యాముగుదలు భయమందిరి.

శ. స.—రత్యాం, రత్యాం రతౌ రత్యోః రతిషు రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రియా, ప్రియా ప్రీభ్యాం ప్రీభిః ప్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశామ్య ల్యబంత. దీపాన్, దీపం దీపా దీపాక్ దీపశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. జారేభ్యః ఆగతాః జాలాగతాః తాభ్యః జాలాగతాభ్యః, ఆగతాయాః ఆగతాభ్యాం ఆగతాభ్యః జాలాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. బ. గృహేషు అధిగృహం ఆవ్యయా. గృహిణీ, గృహిణీ గృహిణ్యో గృహిణ్యః గృహిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విభాయ విభ్యతుః విభ్యః ఇభిభయఇత్యస్తాదకర్తృకాథాతో, కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పుయ. ఏ. విడాలానాం ఈక్షణాని విడాలేక్షణాని విడాలేక్షణవత్ భీషయంతీతి విడాలేక్షణ భీషణాః తాభ్యః విడాలేక్షణభీషణాభ్యః భీషణాయాః భీషణాభ్యాం భీషణాభ్యః విడాలేక్షణభీషణాశబ్దః అ. స్త్రీ. పం. బ. విదూరాత్ (వాలవాయత్) ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వైదూర్యాణాం కుడ్యాని వైదూర్యకుడ్యానితేషు వైదూర్యకుడ్యేషు, కుడ్యే కుడ్యయోః కుడ్యేషు వైదూర్యకుడ్యశబ్దః అ. న. స. ఏ. శశినః ద్యుతయః శశిద్యుతయః తాభ్యః శశిద్యుతిభ్యః, ద్యుత్యాః ద్యుతేః ద్యుతిభ్యాం ద్యుతిభ్యః శశి ద్యుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. పం. బ.

రతావతి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. గృహిణ్యః, కులాంగనాః, అతఏవ రతౌ రతికాలే, ప్రియా దీపాక్ నిశామ్య నిర్వాప్య 'శమేర్దర్శన్యతిరిక్తార్థమిత్త్యాద్ధృస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేత్యేవపాతో వల్ల భాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యోగవాక్షమార్గప్రవిష్టేభ్యః 'జాలంగవాక్షఅనాయ' ఇతి విశ్వః, విదూరాత్ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదూర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విదూరాష్ట్యా' ఇతి ష్యప్రత్యయః. 'అత్ర విదూరశబ్దోవాల వాయస్వాదేశః పర్యాయావాత్ప్రపచరితోవా, తేన వాలవాయాద్ధిరేరసాప్రభవతి, న విదూరాన్నగరాత్. అత్రతు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్— 'వాలవాయోవిదూరంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవైత త్రేలిచేద్భూయాజ్జిత్యరీవదుషా చరేది'తి. తేషాం కుడ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతి శేషః. అత ఏవ తచ్చాయాపత్త్యా హైంగశ్యాత్, విడాలేక్షణవద్భీషణయంతీతి భీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః సంద్యాదిత్యా

త్క్రరరిల్లుటో ప్రత్యయే టావ్. శశిద్యుతిభోభి విభుర్భీతాః మాగ్ధ్యాదితిభావః. లిక్. ఆత్మ లజ్జావారణాయ దీపనిర్వాపణే న కేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుత భయంచోత్పన్నమితి అనర్థోత్పత్తిరూపావిషమప్రభేదః. 'విరుద్ధకార్యస్యాత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే'తి లక్షణాత్

శ్లో. యస్యా మతిశ్లక్ష్యతయా గృహేషు

విధాతు మాలేఖ్య మశక్నువంతః,

చక్ర ర్యువానః ప్రతిబింబితంగా

సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తిః.

రఁ

టీ. యస్యాం = ఏపట్టణమందు, గృహేషు = ఇండ్లయందు, అతిశ్లక్ష్యతయా = మిక్కిలి నున్న నివియగుటచేత, ఆలేఖ్యం = చిత్తరువును, విధాతుం = నిర్మాణముజేయుటకు, అశక్నువంతః = అసమర్థులై, యువానః = ప్రాయపువారు, ప్రతిబింబితంగా = ప్రతి ఫలించిన తమ యాకారముగలవారగుచు, రత్నభిత్తిః = రతనపుఁగోడలను, సజీవచిత్రా ఇవ = జీవముతోఁగూడిన చిత్తరువులు గలవియన్నట్లు, చక్రః = చేసిరి.

తా. అచ్చటి రత్నాలగోడలు నున్న గానుండుటచేత వానియందు చిత్తరువులు వ్రాయఁబూనిన చిత్రకారులట్లు చేయఁజాలక పోయిరి కాని తమ విగ్రహములందు ప్రతిఫలింపఁగా గోడలు సజీవ చిత్రవంతము లన్నట్లు చేసిరి.

శ. స. — యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ఆత్యంతం శ్లక్ష్యః అతిశ్లక్ష్యః అతిశ్లక్ష్యానాం భావః అతిశ్లక్ష్యతా తయా అతిశ్లక్ష్య తయా, అతిశ్లక్ష్యతయా అతిశ్లక్ష్యతాభ్యాం అతిశ్లక్ష్యతాభిః అతిశ్లక్ష్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహః గృహే గృహైః గృహేభ్యః. ఆ. గృహాణాం గృహేషు గృహ శబ్దః ఆ. పు. ని. బ. స. బ. విధాతుం తుమున్నంత. ఆలేఖ్యం, ఆలేఖ్యం ఆలేఖ్యే ఆలేఖ్యాని ఆలేఖ్యశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అశక్నువన్తః, అశక్నువన్తా అశక్నువన్తౌ అశక్నువంతః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చక్రార చక్రతుః చక్రః డుకృ షోకధణ ఇత్యస్తా త్సకర్త కాత్క్రరరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యువానః, యువా యువానా యువానః యువన్తశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. ప్రతిబింబితాని అంగాని యేమంతే ప్రతిబింబితంగా, అంగః అంగ్ అంగాః ప్రతిబింబితాంగశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. బ. జీవైస్సహవర్తంత ఇతి సజీవాని సజీవాని చిత్రాణి యాసు తాః సజీవ చిత్రాః తాః సజీవచిత్రాః, చిత్రం చిత్రే చిత్రాః సజీవచిత్రశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

ఇవ అవ్య. రత్నానాం భిత్తయః రత్నభిత్తయః తాః రత్నభిత్తీః, రత్నభిత్తిం రత్న
భిత్తీ రత్నభిత్తీః రత్నభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యస్యామితి. యస్యాం గృహేషు అతిశక్లతయా రత్నభిత్తీనామిన్నిగ్ధత
యా అల్యం చిత్రం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్తువంతః యువానః ప్రతిబింబి
తాంగాః స్వయం తాసు సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః రత్నభిత్తీస్సజీవచిత్రా స్సచేతన
చిత్రవతీరివ, చక్రరిత్యుత్పేక్షా.

శ్లో. సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం

లత్యైః స్వరాపాండుతయాంగనానామ్,

యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ

స్తంభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః.

౪౭

టీ. యస్యాం = ఏద్యారకాపురియందు, కలధౌతధామ స్తంభేషు = బంగారు
యింటికంబములయందు, ప్రతిమాగతానాం = ప్రతిఫలనముఁబొందిన, సావర్ణ్యభాజాం
= సావర్ణ్యమును జేంది (వేటుగాఁదెలియక) యున్న, అంగనానాం = స్త్రీలయొక్క,
స్వరాపాండుతయా-స్వర = మదనవికారముచేత, ఆపాండుతయా = అంతటను దెల్ల
నగుటచేత, లత్యైః = (ఏర్పాటుగా) కనబడుచున్న, కపోలైః = చెక్కిఁకులచేత, మణిదర్పణ
శ్రీః = స్ఫటికమణులతోఁజేసిన యద్దముల కాంతివంటికాంతి, భేజే = పొందఁబడెను.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందలి యిండ్లస్తంభములు బంగారుతోఁ
జేయఁబడినవి. అంగనామణుల యంగములును బంగారువలె మెఱుఁ
గారుచుండును. వారియంగము లా స్తంభములయందు ప్రతిఫలించివీకవర్ణ
మగుటవలన వేటుగాఁ దెలియరాకున్నవి. కాని మదన వికారాతిశయం
బున తెల్లఁబడియుండుటంజేసి యందు గప్పట్టుచున్న కపోలములుమా
త్రము స్ఫటికపురాలతో జేయఁబడిన యద్దముల కాంతిని మించియున్నవి.

శ. స. — సమానః వర్ణః యాసాంతాః సవర్ణాః సవర్ణానాంభావః సావర్ణ్యం,
సావర్ణ్యం భజంతీతి సావర్ణ్యభాజః తాసాం సావర్ణ్యభాజాం, భాజః భాజోః భాజామ్
సావర్ణ్యభాక్త్యబ్దః జ. స్త్రీ. ష. బ. ప్రతిమాం గతాః ప్రతిమాగతాః తాసాం ప్రతి
మాగతానాం, గతాయః గతయోః గతానాం ప్రతిమాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ.
లత్యంతఇతి లత్యైః తైః లత్యైః, లత్యైః లత్యైః లత్యైః లత్యైః లత్యైః లత్యైః లత్యైః లత్యైః
తృ. బ. పాండునాం భావః పాండుతా ఆసమంతాత్ పాండుతా ఆపాండుతా
స్తకేణ ఆపాండుతా స్వరాపాండుతా తయా స్వరాపాండుతయా, ఆపాండుతయా
మాఘటిక — 88

అపాండుతాభ్యాం అపాండుతాభిః స్మరాపాండుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కల్యాణం
అంగం యాసాం తాః అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః
అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు
యచ్చబ్బద. స్త్రీ. స. ఏ. కపోలైః, కపోలేన కపోలాభ్యాం కపోలైః కపోలశబ్దః
అ. పు. తృ. బ. ధామ్నం స్తంభాః ధామస్తంభాః కలధాతవికారాశ్చ తే ధామస్తం
భాశ్చ కలధాతధామస్తంభాః తేషు కల... షు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు కలధాత
ధామస్తంభశబ్దః ఆ. పు. స. బ. భేజే భేజాతే భేజరే భజనేవాయా మిత్యస్తాత్స
కర్తృకాధాతోః కర్తృణిభూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మణీనాం దర్పణాని మణిదర్ప
ణాని మణిదర్పణానాం శ్రీవక్త్రీః మణిదర్పణశ్రీః, శ్రీః శ్రియా శ్రియః మణిదర్ప
ణశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలధాతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు,
'కలధాతం రూప్యహేమ్నోరి' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం.
సావర్ణ్యభావాం తత్సావర్ణ్యదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః
'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం
స్మరాపాండుతయా స్మరణ మదనేన అపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృ
హ్యమాత్రై రిత్యర్థః. కపోలైర్పణిదర్పణానాం స్ఫటికమణిమకురాణాం శ్రీవక్త్రీర్భేదే
ప్రాప్తేతినిదర్శనా. సాచోక్తసామాన్యప్రసాదలభ్యేతి తేనాస్యాస్సంకరః.

శ్లో. శుకాంగసీలోపలనిర్జితానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహాలీనామ్,

యస్యా మలిందేషు న చక్రురేవ

ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని.

ర౮

టీ. యస్యాం=ఏపురమందు, ముగ్ధాంగనాః=ముద్దరాంగు, శు... నాం=శుకాం
గ=చిలుకతెక్కులవలె, సీల=సీలవర్ణమైన, ఉపల=(మరకత)మణులచేత, నిర్జితానాం=
నిర్జింపబడిన, గృహదేహాలీనాం=ఇంటిగడపలయొక్క, భాసా=కాంతిచేత, లిప్తేషు=
పూయబడిన, అళిందేషు=వాకిళ్లమందలి, గోమయగోముఖాని=అవువేడయలుకుట
లను, నచక్రురేవ=చేయకయేపోయిరి.

తా. ఆ ద్వారకానగరముందలి యిండ్లకు గడపలుగా బెట్టిన
చిలుకతెక్కులవంటి మరకత మాణిక్యముల కాంతులు ప్రసరించి పచ్చ
గానుండుట జూచి అలికినచోటే యనుకొని భ్రాంతిపడి కడపలముందలి
గోమయముతో నలుకుట మూనివేసిరి.

శ. సు.—శుకస్య అంగం శుకాంగం శుకాంగమివ నీలాః శుకాంగనీలాః శు...
 లాశ్చ తే ఉపలాశ్చ శుకా...పలాః శు...పల్లైః నిర్మితాః శుకా...ర్మితాః తాసాం
 శు...తానాం, నిర్మితాయాః నిర్మితయోః నిర్మితానాం శుకాంగనీలోపలనిర్మితాశ్చబ్దః
 ఆ. స్త్రీ. మ. బ. లిప్తేషు, లిప్తే లిప్తయోః లిప్తేషు లిప్తశబ్దః ఆ. పు. స. బ. భాసా,
 భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్చబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహణాం దేహశ్యః గృహ
 దేహశ్యః తాసాం గృహదేహశీనాం, దేహశ్యాః దేహశ్యోః దేహశీనాం గృహ
 దేహశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః
 ద. స్త్రీ. స. ఏ. అలిందేషు, అలిందే అలిందయోః అలిందేషు అలిందశబ్దః ఆ. పు. స.
 బ. న. అవ్య. చకార చక్రతుః చక్రతుః డుక్పఞ్ కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాద్ధాతోః
 కర్తిరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పు. బ. ఏవ అవ్య. ముగ్ధాశ్చ తాః అంగనాశ్చ ముగ్ధాం
 గనాః, అంగనా అంగనే అంగనాః ముగ్ధాంగనాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. గోః పురీ
 షం గోమయం గోమయస్య గోముఖాని గోమయగోముఖానితాని గో...ఖాని,
 గోముఖం గోముఖే గోముఖాని గోమయగోముఖశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ.

శుకాంగేతి. యస్యాం పురి. ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవన్నీలాఉపలా మణయో
 మరకతానీత్యర్థః. 'ఉపలఃప్రస్తురేమణా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్మితానాం గృహదే
 హశ్యోగృహద్వారకాఖాధారదారూణి, గృహవగ్రహణీదేహశ్యంగణంచత్వరాజిర'
 ఇత్యమరః. తాసాం భాసాలిప్తేషు అలిందేషు ద్వారబహిర్భాగేషు 'ప్రపూణప్రపూణా
 లిందా బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠక' ఇత్యమరః. గోః పురీషం గోమయం 'గోశ్చపురీష'
 ఇతి మయట్, తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేకుటిలాగా (కా) లేపాద్యభాంజేపి
 గోముఖ' మితి విశ్వః. నచక్రలేప మరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాంత్యేతిభావః.
 అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్యంతరమతియత్ర, సభ్రాంతి
 మాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

శ్లో. గోపానసీషు ఊణ మాస్థితానా

మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః,

హరిన్దణిశ్యామతృణాభిరామై

ర్గృహణి నీవ్రైరివ యత్ర రేజాః.

౪౯

టీ. యత్ర = ఏవట్టణమందు, గోపానసీషు = చూరుపట్టెలయందు, ఊణం =
 కొంచెము సేపు, అస్థితానాం = నిలిచియున్న, చంద్రకిణాం = సెమళ్ల యొక్క, ఆలం
 బిభిః = వ్రేలాడుచున్న, కలాపైః = పింఛములచేత, హ...మైః = హరిన్దణి = మరకతమణుల
 పరె, శ్యామ = ఆకుపచ్చవైన, తృణ = గడ్డిపరకలచేత, అభిరామైః = ఇంద్రవై, నీవ్రైరివ =
 ముంజూరులతోడనుంబోరె, రేజాః = కొమరుమిగిలినవి.

తా. ఆయూరి యిండ్ల చూరుపట్టెల (కొణిగల) మీఁద కొంచెము నేపు నెమల్లు నిలువబడి వానిసింఘములు దిగువకు వ్రేలాడుచుండఁగా నప్పు డాయిండ్లు మరకతమణులవంటి పచ్చని గడ్డిపోచల చూరులతో నొప్పుచున్నవా యన్నట్లు సొంపుమీఱినవి.

శ. స.—గోపానసీఘ గోపానస్యాం గోపానస్యః గోపానసీఘ గోపానసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. త్సణం, త్సణం త్సణౌ త్సణాన్ త్సణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆస్థినాం ఆస్థితస్య ఆస్థితయోః ఆస్థితానాం ఆస్థితశబ్దః అ. పు. మ. బ. ఆలంబినా, ఆలంబినా ఆలంబిభ్యాం ఆలంబిభిః ఆలంబిన్యబ్దః న. పు. తృ. బ. చంద్రకాః ఏషాం సంతీతి చంద్రకిణః తేషాం చంద్రకిణాం, చంద్రకిణః చంద్రకిణోః చంద్రకిణాం చంద్రకిన్యబ్దః న. పు. మ. బ. కలాపైః కలాపేన కలాపాభ్యాం కలాపైః కలాపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హరితశ్చతే మణయశ్చ హరిన్తణయః హరిన్తణయశ్చ శ్యామాని హ...మాని హ...మానిచ తాని తృణానిచ హరి...ణాని హ...ణైః అభిరామాణి హరి...మాణి తైః హ...మైః, అభిరామేణ అభిరామాభ్యాం అభిరామైః హరిన్తణి శ్యామతృణాభిరామశబ్దః అ. న. తృ. బ. గృహాణి, గృహం గృహే గృహాణి గృహశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నీవైః, నీవేణ నీవ్రాభ్యాం నీవైః నీవ్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. యత్ర అవ్య. రరాజ రరాజతుః రేజతుః రరాజాః రేజాః రాజ్యదీప్తా విత్యస్తాదకర్తకాధాతోః కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పు. స. బ.

గోపానసీష్వీతి. యత్రపురి గృహాణి గోపానసీఘ వలభీఛాదనాధారచారుషు, వంశపంజరేష్విత్యర్థః. అతవ 'గోపానసీఘవలభీఛాదనేవక్రదారుణీ' త్యత్రపటలాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ క్షీరస్వామి. త్సణమిషత్కాలం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆస్థితానామాసీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సహచంద్రకమేచకావి' త్యమరః. తద్వతాం చంద్రకిణాంమయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్భూతైః. 'కలాపాభూషణే బర్హ' ఇత్యమరః. హరిన్తణయో మరకతాని, 'గారుత్తతం మరకతమశ్చగర్భంహరిన్తణిరి' త్యమరః. తద్వచ్ఛాన్యమైః తృణైః అభిరామాణి సూతతృణమయాసిత్యర్థః. తైః నీవైః పటలప్రాంతైరివరేజాః, 'వలీకనీవ్రేపటలప్రాంతేఽథ పటలం ఛదిరి' త్యమరః. ఛాదనపర్యాయో పటలచ్ఛదీషీ, ఛదిరంచలవాచినీ వలీకనీవ్రే. ఛదీషఆధారోవంశపంజరోగోపానసీతి వివేకః. హరితత్వలంబనాదిగుణక్రియానిమిత్తానీవ్రైరివేతిస్వరూపోత్పేక్షా.

శ్లో. బృహత్తులై రప్యత్తులై ర్వితాన

మాలాపినద్ధై రపి చావితానైః,

రేజే విచిత్రై రపి యా సచిత్రై

గృహైర్విశాలై రపి భూరిశాలైః.

౫౦

టీ. యా=ఏపురము, బృహత్తులైరపి=బృహత్=పెద్దవైన, తులైరపి=దూలముల దిగువ స్తంభములమీఁదిపీటలు (బోదెలు) కలవి (యయ్యను) యు, అతులైః=(బోది యలులేనివి యని విరోధము.) సాటిలేనివియు, వి...ధైరపిచ-వితాన = మేలుకట్లు (చాందినీల) యొక్క, మాలా=పంక్తులచేత, పినధైరపిచ=కప్పబడినవయ్యను, అవి తానైః=(మేలుకట్లు లేనివి అనివిరోధము.) వట్టివికానివియు, విచిత్రైరపి=చిత్తరువు లేనివయ్యను అని విరోధము) అద్భుతమైనవియు, సచిత్రైః=చిత్తరువులతోఁగూడి నవియు, విశాలైరపి=(చావడులు లేనివయ్యను అని విరోధము.) విశాలమైనవియు, భూరిశాలైః=పెక్కులు సావళ్లుగలవియు (నగు), గృహైః = ఇండ్లతో, రేజే= పొల్వారనో.

తా. ఆ ద్వారకానగరము దూలముల మోయు స్తంభముల మీఁది పెద్ద పెద్దపీటల (బోదియల)తోడను, అన్నిచోట్లను వరుసవరుసలు గాఁ గట్టబడిన చక్కనిమేలుకట్లతోడను, చమత్కారమైన చిత్తరు వులతోడను ననేకములగు చావళ్లు మొదలగు ప్రదేశముతోడను నొప్పి సాటిలేనివై యేవస్తువులకును లేమియనుమాటలేక యేకవిశాలము లై యద్భుతముగా జూచువారలకు సొంపునింపుచున్న లోగిళ్లతో నొప్పియున్నది.

శ. స.—బృహత్త్యః తులః యేషుతే బృహత్తులః తైః బృహత్తులైః, తులేన తులాభ్యాం తులైః బృహత్తులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నవిద్యతే తులా యేషుతే (నవిద్యంతే తులః యేషుతే) అతులః తైః అతులైః అతులేన అతులా భ్యాం అతులైః అతులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వితానానాం మాలాః వితానమాలాః వి...లాభిః పినధాః తైః వితా...ధైః పినధేన పినధాభ్యాం పినధైః వితానమాలాపినధ శబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. చ అవ్య. నవితానాః (నవిద్యంతే వితానాః యేషుతే) అవితానాః తైః అవితానైః, అవితానేన అవితానాభ్యాం అవితానైః అవి తానశబ్దః అ. పు. తృ. బ. రేజే రేజాతే రేజర రాజృదీప్తావిత్తస్తాదకర్షకార్థాతోః కర్షరీ భూతే లిటి ఆత్త. ప్ర. పురు. ఏ. విశేషేణ చిత్రాః (విగతాని చిత్రాణి యేషుతే) విచిత్రాః తైః విచిత్రైః, విచిత్రేణ విచిత్రాభ్యాం విచిత్రైః విచిత్రశబ్దః అ. పు.

తృ. బ. చిత్రైస్సహవర్తంతఇతి సచిత్రాః తైః సచిత్రైః, సచిత్రేణ సచిత్రాభ్యాం సచిత్రైః సచిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహైః గృహశబ్దః అ. పు. ని. బ. తృ. బ. (విగతాః కాలాః యేషు తే వికాలాః తైః వికాలైః) వికాలైః, వికాలేన వికాలాభ్యాం వికాలైః వికాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. భూరయః కాలాః యేషు తే భూరికాలాః, తైః భూరికాలైః, కాలేన కాలాభ్యాం కాలైః భూరికాలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

బృహదితి. యా పూః బృహత్సమితి ఉపరిస్థాప్య దార్వాధారభూతాని స్తంభాగ్రపీతాని యేషుతైః బృహత్తులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః. 'తులానామ్యేస్తంభపీత' ఇత్యుభయత్రాప్యమరశేషః, 'తులానానేపలశతేసాదృశ్యే రాశిభాండయోః, గృహాణాందారుబంధాయ పీత్యా మితి హైమః. వితానానాముల్లోచానాం మాలాభిః పక్షిభిః, పిన్దై రాచ్ఛాదితైః, తథాప్యవితానైస్తద్రహితైరితి విరోధః. అకూన్యైరిత్యవిరోధః. సమస్తమస్తమస్తద్దైరిత్యర్థః. 'అస్త్రీవితానముల్లోచః, వితానం త్రిమతుచ్ఛక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రైరాశేఖ్యరహితైరపి సచిత్రైస్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రైరదృశ్యైరిత్యవిరోధః. 'అశేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమి' త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాకాలాభద్రాణి గృహైకదేశాః యేషాం తాని వికాలాని 'కాలాగృహేతరుస్కంధేశాభాగారైకదేశయోరి' తి విశ్వః. తైర్వికాలై రపిభూరికాలైర్బహుభద్రైరితివిరోధః. వికాలైః. పృథులైరిత్యవిరోధః. 'వికాలం పృథులం మహది' త్యమరః. 'వేశ్మాలచ్చంకటచా వి' తి వాలచ్చుత్యయః. గృహైః శేషే అపి రయం సర్వత్రవిరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధస్సౌఽవిరోధేపి విరుద్ధత్వేనయద్యచః' ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్రి మపత్రిపక్ష్యేః

కపోతపాళీషు నికేతనానామ్,

మార్జార మప్యాయతనిశ్చలాంగం

యస్యాం జనః కృత్రిమమేవ మేనే.

౫౧

టీ. యస్యాం=ఏవట్టణమందు, నికేతనానాం = గృహములయొక్క, కపోత పాళీషు=గువ్వగుళ్లయందు, (ఇది స్తంభాగ్రములయందో, ముంజూరలయందో యేర్పరుపఁబడును.) కృత్రిమం...క్ష్యేః-కృత్రిమం = చేతివియగు, పత్రి = పత్తులయొక్క, పక్ష్యేః=గుంపునకు, చిక్రంసయా=అక్రమించు (పట్టుకొను) తలంపుచేత, అయతనిశ్చలాంగం-అయత=నిడువై ముందటికి వాలినదై, నిశ్చలం=కదలకుండనున్న, అంగం=శరీరము గలిగినట్టి, మార్జారమపి=పిల్లినినైతము, జనః=జనము, కృత్రిమమేవ=చేయఁబడినదానినిగ నే, మేనే=తలంచెను.

తా. ఆద్వారకానగరమందలి రాజ మందిరములలో గువ్వ గూళ్లు నిర్మించి యందలికొయ్యలమీఁద కొయ్యలు మొదలగువాని తోఁ జక్కగా నెన్నియో పాపురములను జేసి యుంచినారు. ఆ చెక్కిన కొయ్యపక్కలనుఁ జూచి నిజముగా పక్షులనికాబోలు మీఁది కుఱికి పట్టుకొనవలయు ననుతలంపుతో చెవులు నిక్కబెట్టుకొని నిడుపుగా సాగి (లేక) ముందటికి వాలి యణఁగి కదలకుండ నున్నయొడలతో పొంచి యున్నపిల్లనిఁజూచి యచ్చటిజనము ఇదియునుఁగూడ కొయ్య తో జేయఁబడినదే యనుకొనిరి. అచ్చటి చిత్రకారులు రచియించిన నిర్జీవప్రతిమలకును నట్టి జీవజంతువులకు నించుకంతయు భేదము కనిపెట్ట వశముగాకున్నది. శిల్పవిజ్ఞాన మంతయతిశయముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—క్రమితుమిచ్చా చిక్రంసా తయా చిక్రంసయా, చిక్రంసయా చిక్రంసాభ్యాం చిక్రంసాభిః చిక్రంసాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ. క్రియయా నిర్వృతాః కృత్రిమాః పత్రే ఏషాంస్తఇతి పత్రిణః కృత్రిమాశ్చతే పత్రిణశ్చ కృత్రిమ పత్రిణః కృ...ణాం పక్షిః కృత్రిమపత్రి పంక్తిః తస్యాః కృత్రిమపత్రిపక్షిః, పక్ష్యాః పక్ష్యేః పక్ష్యోః పక్షీనాం కృత్రిమపత్రిపక్ష్యశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ఘ. ఏ. కపోతాక పాలయంతీతి కపోతపాశ్యః తాసు కపోతపాశ్యః, పాశ్యాం పాశ్యోః పాశ్యః కపోతపాశ్యశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. నికేతనానాం, నికేతనస్య నికేతనయోః నికేతనానాం నికేతనశబ్దః అ. న. ఘ. బ. మార్జారం, మార్జారం మార్జారా మార్జారాక మార్జారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. ఆయతం నిశ్చలం అంగం యస్య సః ఆయతనిశ్చలాంగః తం ఆయ...ంగం, అంగం అంగ ఆంగా ఆయతనిశ్చలాంగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. జనః, జనః జనో జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయానిర్వృతాః కృత్రిమాః తం కృత్రిమం, కృత్రిమం కృత్రిమా కృత్రిమాకా కృత్రిమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. మేనే మేనాతే మేనితే మను అవబోధన ఇత్యస్తాత్ప కర్తకాధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్త నే. ప్ర. పురు. ఏ.

చిక్రంసయేతి. యస్యాం పురి నికేతనానాం, వేత్తనాం. 'వేత్తనద్వనికేతన మిత్యమరః. కపోతాక పక్షిణః, పాలయంతీతి కపోతపాశ్యోవిటంకాపరనామానః స్తంభాగ్రప్రసారితదారువిశేషాః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పునపునక

మి'త్యమరః. కర్తృణ్యత్. జీవ్. తాను కృత్రిమపత్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పక్ష్యేః కర్తృణివష్టి. చిక్రంసయా క్రమితుమిచ్చయా, జిఘృక్షయేత్సర్థః. 'క్రమేస్సన్నంతా దప్రత్యయా ది' త్యకారప్రత్యయే టావ్. స్ముక్తమారనాత్త సేపదనిమిత్త, ఇతిడాగ మోనభవతి. అత్రక్రమేర్వృత్తాదివ్యతిరిక్తాథేపి అనుపసర్గాద్వేతి వైకల్పికస్యాత్త సేపద నిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైకక్షికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘమానతంవానిశ్చల మంగం యస్య తం. మార్గారం బిడాలమపి 'ఓతుర్పిడాలోమార్జారః పృషదంశకఆఖుఘ' గిత్వమరః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మేనేనతువాస్తవమిత్యర్థః. 'ద్వితః క్రిః క్రేర్మిత్వ మి'తీ మవ్ ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృతిమభేదో దుర్గ్రహ ఇతి శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః అత్రకవికల్పితసాదృశ్యాన్తార్జారజనయోః కృత్రిమా కృత్రిమేషు విపరీతమతివర్ణనాదాభ్యంతిమదలంకారః. తల్లక్షణంతూక్తమ్.

శ్లో. క్షీలిప్రతిష్ఠాఽపి ముఖారవిందై ర్వధూజన శ్చంద్ర మధశ్చకార,
అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రాసాదశ్చంగాణి వృథాధ్యరుక్షత్. ౫౭

టీ. యస్యాం=ఏపురియందు, వధూజనః=స్త్రీజనము, క్షీలిప్రతిష్ఠాఽపి = భూమియందునికికలదయ్యును, చంద్రం = (ఆకాశమందున్న) చంద్రుని, ముఖార విందైః=ముఖములను పద్మములచేత, అధశ్చకార=క్రిందుపఱచెను (తిరస్కరించెను). అతీతనక్షత్రపథాని=నక్షత్రమండలమును మించియున్న, ప్రాసాదశ్చంగాణి=మేడకొ పురులను, వృథా=వ్యర్థముగా, అధ్యరుక్షత్=ఎక్కెనో.

తా. అచ్చటి జవరాండు భూమియందున్నప్పడే తమముఖ పద్మ ములచేత (ప్రాసాదశ్చాతిశయంబున) చంద్రబింబమును క్రిందుపఱచిరి. ఇంక వారు నక్షత్రమండలముకంటెను గూడ నెత్తుగా నున్న మేడ కొప్పుర ములమీఁది కెక్కుచుండుట ఎందుకు? నిష్ప్రియోజనమే? ఎక్కకుండఁ గనేక్రిందుపఱచిరి గదా.

శ. స.—క్షీతో ప్రతిష్ఠా యస్యసః క్షీలిప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠః ప్రతిష్ఠా ప్రతి స్థాః క్షీలిప్రతిష్ఠశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ముఖాన్వేన అరవిందాని ముఖా రవిందాని తైః ముఖారవిందైః, అరవిందేన అరవిందాభ్యాం అరవిందైః ముఖారవిందవబ్దః ఆ. న. తృ. బ. వధూనాం జనః వధూజనః, జనః జనో జనాః వధూజనశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రం, చంద్రం చంద్రో చంద్రా చంద్రశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. ఏ. అధః చక్రః చక్రతుః చక్రః డుకృష్ణో కరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు, ఏ. నక్షరంతీలి నక్షత్రాణి నక్షత్రాణాం పంథాః నక్షత్ర

పథః సత్తత్రపథం అతిక్రాంతాని అతీతసత్తత్రపథాని, పథం పథేపథాని అతీత సత్తత్రపథశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రాసాదానాం శృంగాణి ప్రాసాదశృంగాణి తాని ప్రా...ణి, శృంగం శృంగే శృంగాణి ప్రాసాదశృంగశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. వృథా అవ్య. అధ్యరక్షత్ అధ్యరక్షతాం అధ్యరక్షత్ అధిపూర్వకరుహబీజజన్తని ప్రాదుర్భావే చ ఇత్యస్తాత్సర్వకాధ్యతోః కర్తరిభూతే లుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

క్షీతీతి. యస్యాంపురి వధూజనః క్షీతౌ ప్రతిష్ఠాయస్య క్షీతి ప్రతిష్ఠాభూమిస్థాపి, చంద్రదివిష్టమపీతిభావః. తత్రాపిముఖైరేవారవింజైః అధశ్చకారేతి విరోధః స్వల్పావణ్యమహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధా భాసోఽలంకారః. అతీతాని సత్తత్రపథమతీతసత్తత్రపథాని 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యథే ద్వితీయయేతి సమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదినాపరవల్లింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యరక్షత్ అధిరోహతిస్య, అనధిరుద్యైవాధాకరణాదితిభావః రోహతేర్లుక్. 'శల ఇనుపధాదనిటః కన్' ఇతి చ్ఛేః కాన్దేశః ఆత్రాధఃకరణవాక్యార్థస్యక్షేపవిరోధోపశేష్యవై యర్థ్యోహేతుత్వాత్సంక్షేపః కావ్యలింగభేదః.

శ్లో. రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా

రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ణయంతీః,

యస్యా మనేవంత నమద్వలీకా

స్వమం వధూభి ర్వలభీ ర్యవానః.

౫౩

టీ. యస్యాం = ఏపురమందు, యువానః=ప్రాయపువారు, రమ్యాఇతి=రయణీయములయినవి యనుటహేతువుగా (రమణీయమగువారలని), పతాకాః=ధ్వజములు (ప్రఖ్యాతిని), ప్రాప్తవతీః = పొందినట్టియు, వివిక్తాఇతి=విజనములుగా నున్నవి యగుటవలన (పవిత్రమైన వారలగుటవలన), రాగం=అనురాగమును, వర్ణయంతీః=పెంపొందఁజేయుచున్నట్టియు, నమద్వలీకాః =వంగినముంజూరులు గలిగినట్టియు (వంగుచున్న పవిత్రయము గలిగినట్టియు), వలభీః=చంద్రకాలలను, వధూభిస్వమం=స్త్రీలతోడనుండుడ, అనేవంత=నేవించిరి.

తా. ఆపట్టణమునందలి పిన్నవయస్సువారలు రమణీయంబులుగా ధ్వజంబు లెత్తెయు ముంజూరులు దించియు ముద్దుముద్దుగాఁ బొందిక పఱచి తీర్చికట్టిన క్రీడాగృహంబులు విజనంబులై స్త్రీవిజనంబులుగా నుండుటంజేసి యందు చక్కఁదనంబునఁ బేరుపడని పవిత్రమైన యంతరంగ

గంబును నింపైన వళిత్రయంబునుం గలిగి జెన్నలరారు పనితారత్వములతోడం గూడి విహరించిరి.

శ. స. — రమ్యా, రమ్యా రమ్యే రమ్యా; రమ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రాప్తవతీః, ప్రాప్తవతీం ప్రాప్తవత్యో ప్రాప్తవతీః ప్రాప్తవతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పతాకాః, పతాకాం పతాకే పతాకాః పతాకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. రాగం, రాగం రాగో రాగాన్ రాగశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వివిక్తాః, వివిక్తా వివిక్తే వివిక్తాః వివిక్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. వర్ధయంతీః, వర్ధయంతీం వర్ధయంత్యో వర్ధయంతీః వర్ధయంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అసేవత అసేవేతాం అసేవంత మేవుసేవన ఇత్యస్తాత్స కర్తృకాధాతోః కర్తరిధూతేలజి ఆత్త. ప్ర. పురు. బ. నమంతి వలీకాని యాసాంతాః (నమత్యః వశ్యః యాసాంతాః) నమద్వలీకాః తాః నమద్వలీకాః, వలీకాం వలీకే వలీకాః నమద్వలీకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. సమం అవ్య. వధూభిః, వధ్వా వసూభ్యాం వసూభిః వసూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. తృ. బ. వలభీః, వలభిం వలభీ వలభీః వలభిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యువానః, యువా యువానా యువానః యువన్వబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

రమ్యాఇతి. యస్యాం పురి యువానః రమ్యాః రమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్తిప్తధ్వజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేవం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాంచ సాభాగ్యేఽర్కేధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతు ప్రకరణప్రకారాది సమాప్తి స్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వః. వివిక్తాః విజనాః శుద్ధాఇతిచ హేతోః రాగంవర్ధయంతీః 'వివిక్తా పుతవిజనా వి'త్యమరః. నమద్వలీకాః నమ్రసీపాః 'వలీక నీ ప్రేపటలప్రాస్తే' ఇ త్యమరః. అన్యత్రనమంత్యోవల్యః త్రివశ్యాఖ్యామధ్యరేఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్వ్యుత శ్చే'తికవ్ 'వళిర్నధ్వమరేఖో ర్నిజీర్ణత్వస్సహదారు స్వి'తి వైజయంతీ. వలభీః కూటాగారాణి 'కూటాగారం తు వలభి రి'త్యమరః. వసూభిస్సమమసేవంత వధూసహితాఅసేవంతేత్యర్థః. అత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనాపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా నతుశ్లేషః. తత్ర విశేష్యస్యాపి క్లిష్టత్వ నియమాత్ యథాహుః. — 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషఽఽయం క్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్య' ఇతి 'ప్రస్తుతానాంతథా న్యేషాం కేవలతీర్థధర్మతః, ఔపమ్యంగమ్యతేయత్రసామతాతుల్యయోగితా.' ఇతి.

శ్లో సుగంధితామప్రియత్నపూర్వాం

భిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయయానామ్,

మధూని వక్త్రాణి చ కామినీనాం

ఆమోదకర్త వ్యతిహారమియుః.

౫౪

టీ. యత్ర=ఎక్కడ, అప్రతియత్న పూర్వాం=సంస్కార పూర్వకముకాని (స్వాభావికమైన), సుగంధితాం = సువాసనను, బిభ్రంతి=భరించుచున్న, మధూని= మద్యములును, కామినీనాం = వలపుకత్తెలయొక్క, వక్త్రాణిచ=ముఖములును, యూనాం=యౌవనవంతులయొక్క, ప్రమదాయ=ప్రీతికొఱకు, ఆమోదకర్త వ్యతిహారం = ఒకరొకరి పరిమళింపులమార్పును, ఈయుః = పొందినవి.

తా. ఆపట్టణంబున పాకాదిసంస్కారము లేమియు నక్కఱలే కుండ మద్యంబులును, సువాసనద్రవ్యములతోడి సంస్కాముల యక్కఱలేకయ కామినీమణులముఖంబులును స్వాభావికముగా ఘుమఘుమలాడుచుం బరిమళించుచుండు. అయ్యవి వయోవంతు లగుపురుషుల నానందపఱచుటకు దమతమగంధంబులను మార్చుకొనినవి. అనఁగా ముఖగంధంబున మద్యంబులును మద్యగంధంబున ముఖంబును మనోహర గంధంబులయ్యె. నప్పురవరంబునం గల విలాసవంతులు మద్యగంధంబులగు కామినీమణుల సుందరవదనంబులు ముద్దులాడుచు నిరాతంక భోగంబుల నుల్లసిల్లి రని తాత్పర్యము.

శ. స. — శోభనః గంధః యేషాం తాని సుగంధీని సుగంధీనాం భావః సుగంధితా తాం సుగంధితాం, సుగంధితాం సుగంధితే సుగంధితాః సుగంధితాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రతియత్నః పూర్వో యస్యాస్యా ప్రతియత్నపూర్వా న ప్రతియత్నపూర్వా అప్రతియత్నపూర్వా తాం అప్రతియత్నపూర్వాం, పూర్వాం పూర్వే పూర్వాః అప్రతియత్నపూర్వాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రంతి, బిభ్రత్ బిభ్రతీ బిభ్రతి బిభ్రంతి బిభ్రన్తీ చ్చబ్దః త. న. ప్ర. బ. యత్ర త్రలంత ప్రమదాయ, ప్రమదాయ ప్రమదాభ్యాం ప్రమదేభ్యః ప్రమదశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యూనాం, యూనః యూనోః యూనామ్ యౌవనశబ్దః స. పు. ష. బ. మధూని, మధు వధునీ మధూని మధుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. వక్త్రాణి, వక్త్రం వక్త్రే వక్త్రాణి వక్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చ ఆశ్చ. కామినీనాం, కామిన్యాః కామినోః కామినీనాం కామినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. ఆమోదకర్త కర్త ఆమోదకర్త ఆమోదకర్తణః వ్యతిహారః ఆమోదకర్త వ్యతిహారః తం ఆ...రం, వ్యతిహారం వ్యతిహారౌ వ్యతిహారా౯ ఆమోదకర్త వ్యతిహారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయు. ఇకోగతా విత్యస్తాత్సర్వ క్కాధాతోః కర్తరిధూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సుగంధితామితి. యత్ర పురి నప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వోయస్యాస్తామ ప్రతియత్న పూర్వామకృత్రి మాం, స్వాభావికీ మిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నస్తుసంస్కార' ఇతి వై జయంతీ. శోభనోగంధోయేషాం తేషాంభావస్తత్తా తాంసుగంధితాం సారభం. గంధస్యేత్వేనతితల్పిత్యయః. విభ్రంతివిభ్రాణాని 'వానపుంసకస్యే'తి సుమాగమః మధూనిమద్యాని, కామినీనాం వక్త్రాణిచ, యూనాం ప్రమదాయప్రీత్యై ఆమోద కర్తృణోవాసనాదానన్య వ్యతిహారం పరస్పరవ్యతికరమీయః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యం వాసయామానురిత్యర్థః. ఇణోలిట్. అత్రాపి వధూనాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృతత్వాత్ పూర్వవదేవ తుల్యయోగితాభేదః. తేన యూనాం మధువాసితవధూ వదనపానంచ వస్తు వ్యజ్యతే. తేన చ నిరాతంకభోగాః పౌరా ఇతి గమ్యతే.

శ్లో. రతాంతరే యత్ర గృహంతరేషు

వితర్దినిర్యాహవిటంకనీడః,

రుతాని శృణ్వన్వయసాం గణోఽంతే

వాసిత్వ మాప స్ఫుట మంగనానామ్.

౫౫

టీ. యత్ర = ఏపురవరంబున, గృహంతరేషు = లోగిల్లయందు, వితర్దినిర్యాహ విటంకనీడః-వితర్ది = (విహారార్థమైన) అరుగులయొక్క, నిర్యాహ = చేరబడుటకుఁ గట్టిన (మత్తవారణము లనుపేరుగల) యొరగుడుదిండ్లయొక్క (వైభాగముననున్న), విటంక = గువ్వగూళ్లే, నీడాః = గూళ్లుగాఁగల, వయసాం = (చిలుకలు గోరువంకలు మున్నగు) పక్షులయొక్క, గణః = గుంపు, అంగనానాం = స్త్రీలయొక్క, రతాంతరే = పంభోగసమయమందలి, రుతాని = ధ్వనులను, శృణ్వన్ = వినుచు, అంతే వాసిత్వం = వ్యత్యమను, ఆప = పొందెను.

తా. ఆ ద్వారకానగరమందు లోగిల్లలో పురుషులు క్రీడించు ఎక్కుగా మనోహరంబులైన యరుగులు గట్టించి యందొరగి సుఖముగాఁ జేరబడుటకై యేనుగులు మున్నగువానియాకారంబున పిల్లయరుగులు తలగడలు) నిర్మింపబడినవి. వాని మీఁదిఁగములయందమర్చిన పావు గుగూళ్లలో చిలుకలు గోరువంకలు మొదలగు రతికూజితము లాకర్షించి గ్ధముండి చదువుకొను విద్యార్థులపగిది నన్నిశబ్దములను వినినయట్లే ముచ్చరించినవి.

శ్లో. ౫౫.—రతస్య అంతరం రతాంతరం తస్మిన్ రతాంతరే, అంతరే అంతర యాః అంతరేషు రతాంతరశబ్దః అ, న. స. ఏ. యత్ర త్రలంత గృహణాం అంత

రాణి గృహంతరాణి తేషు గృహంతరేషు, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు గృహంతరశబ్దః ఆ. న. స. బ. వితర్దీనాం నిర్యూహః వితర్దనిర్యూహః విత...నాం విటంకాః వి...కాః వి...కా ఏవ నీడాః యస్యసః విత...నీడః, నీడః నీడో నీడాః వితర్దనిర్యూహ విటంక నీడశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. రుతాని, రుతం రుతే రుతాని రుతశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ. శృణ్వక్, శృణ్వక్ శృణ్వంతే శృణ్వంతః శృణ్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. వయసాం, వయసః వయసోః వయసాం వయశ్శబ్దః స. న. మ. బ. గణః గణః గణౌ గణాః గణశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. అంతే, వసంతీతి అంతేవాసినః అంతేవాసినాం భావః అంతే వాసిత్వం, వాసిత్వం వాసిత్వే వాసిత్వాని అంతేవాసిత్వశబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆపున్యాప్తా విత్యస్తా తస్యకర్త కాధ్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్ఫుటం, అవ్య. కల్యాణాని అంగాని ఆసాం సంతీతి అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. మ. బ.

రతాంతరఇతి. యత్రపురి గృహంతరేషు విశర్దయోవిహారవేదికాః “స్యాద్వితర్దీస్తువేదికే” త్యమరః. తాసానిర్యూహః మత్తవారణాఖ్యాఉపాశ్రయాః. ‘నిర్యూహోమత్తవారణ’ ఇతి వైజయంతీ. తేషాంవిటంకాః ఉపరితన్యః కపోతపాలికాః త ఏవనీడాః కులాయాః యస్యసః. ‘కులాయోనీడసప్రియా మి’ త్యమరః. వయసాం శుకశారికాదిపత్రిణాం గణః. ‘వయఃపక్షిణిబాల్యాదా వి’తి విశ్వః, అంగనానాం వితర్దీషు రమమాణానామితిభావః. రతాంతరే రుతాని రతిహజతాని శృణ్వక్, అంతే సమీపేవసంతీత్వంతేవాసినః శిష్యః, ‘ఛాత్రంతేవాసినా శిష్య’ ఇ త్యమరః. ‘శయవాసవాసిష్యకాలాది’ త్యలుక్. తేషాంభావస్తత్త్వం ఆప. సమీపేప్రతిశబ్దంయథాశ్రుతం పశ్చాదుచ్చారణాదేవముద్వేష్యతే, అతఏవ స్ఫుట మితి వ్యంజకప్రయోగః.

శ్లో. ఛన్నేష్యపి స్పష్టతరేషు యత్ర

స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,

ఆకాశసామ్యం దధు రంబరాణి

ననామతః కేవల మర్థతోఽసి.

౩౬

టీ. యత్ర=ఏపురమండు, ఛన్నేష్యపి=కప్పబడినవి యయ్యును, స్పష్టతరేషు=వెల్లడియగుచున్న, నారీకుచమండలేషు=స్త్రీలయొక్కస్తన ప్రదేశములయందు, స్వచ్ఛాని=శుభ్రములైన, అంబరాణి=వస్త్రములు, న నామతః కేవలం=అంబరము అను) పేరువల్ల మాత్రమేకాక, అర్థతోఽపి=అర్థము (అగపడకుండఁజేయుమి) వలనను గూడ, ఆకాశసామ్యం=ఆకాశముపోలికను, దధుః=తాల్చినవి.

ఆ. ఆద్యారకాపురమం దంగనామణులు ధరించిన యంబరములు అంబరముతో సాటిబొందినవి గనుకనే ధరింపబడియు కుచాది సర్వావయవములను గన్పఱచుచుండెను. (అనఁగా అంబరశబ్ద మాత్రమునందును వర్తించును గనుక ఆకసమనునది యున్నదనుకున్నను అట్టి వస్తువెట్లులేదో అట్లుగానే ధరింపబడియు ధరింపవలెట్లుగా నుండుటచే నంబరశబ్దము సార్థకమాయెను) వారుధరించు వలువలగుండా దేహావయవములన్నియు నగపడునంతటి సన్ననిబట్టల దాల్తురని భావము.

శ. స.—ఛన్నేషు, ఛన్నే ఛన్నయోః ఛన్నేషు ఛన్నశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య. అతిశయేన స్పష్టాని స్పష్టతరాణి తేషు స్పష్టతరేషు, స్పష్టతరే స్పష్టతరయోః స్పష్టతరేషు స్పష్టతరశబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత స్వచ్ఛాని, స్వచ్ఛం స్వచ్ఛే స్వచ్ఛాని స్వచ్ఛశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కుచానాం మండలాని కుచమండలాని నారీణాం కుచమండలాని నారీకుచమండలాని తేషు నారీకుచమండలేషు, మండలే మండలయోః మండలేషు నారీకుచమండలశబ్దః అ. న. స. బ. ఆకాశస్య సామ్యం ఆకాశసామ్యం తత్ ఆ...మ్యం, సామ్యం సామ్యే సామ్యాని ఆకాశసామ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దధా దధతుః దధుః డుధాక్షో ధారణపోషణయో రిత్యస్తా త్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అంబరాణి, అంబరం అంబరే అంబరాణి అంబరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న అవ్య. నామతః తసిలంత కేవలం అవ్య. అర్థతః తసిలంత అపి అవ్య.

ఛన్నేష్వితి. యత్ర పురి ఛన్నేష్వాచ్ఛాదితేష్యపి 'వాదాం తే' త్యాదినా వైకల్పికానీపాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్యమాణేష్విత్వర్థః. నారీకుచమండలేషు స్వచ్ఛాని స్ఫుటికాదివదతిగోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలం నామతోంబరమితి నామ్నైవాకాశసామ్యం యథాః 'అంబరంవోమ్ని వాస సీ'త్యమరః. కిం తు అర్థతోపి అర్థక్రియదూషితత్వానన్యదధుఃస్వయమతిమాత్మత్వాదవ్యవధాయకత్వందృష్ట్యా దేర్హార్థంగరగత్యవిఘాతిత్వమిత్యాదినాపి సామ్యందధురిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

శ్లో. యస్యా మజిష్టా మహతీ మపంకా

స్సీమాన మత్యాయతయోఽత్యజంతః,

జనై రజాతస్థలనై ర్న జాతు

ద్వయేవ్యముచ్యంత విసీతవన్తః.

౫౭

టీ. యస్యా = ఏపురియందు, అజిష్టా = పంకర (కపటము) లేనియు, మహతీం = గొప్పదియగు, సీమానం = చుట్టును (కులచారపద్ధతిని), అత్యజంతః = మీలు

నివియు, అపంకాః=బురద (పాపము) లేనివియు, అత్యాయతయః=మిక్కిలిపొడవైనవియు (ఎక్కువగు సుత్తరకాలము గలవియు), ద్వయేపి=రెండువిధములైన న, విసితమార్గాః=చక్కఁగాఁబడిన పురపీఠములు (బాగుగా నేర్పఁబడిన యాచారపద్ధతులు), అజాతస్థలనైః-అజాత = కలుఁగని, స్థలనైః = రాళ్ల దెబ్బలు మొదలగునవి (విరుద్ధముగా నాచరించుట) గలిగిన, జనైః=జనులచేత, జాతు=ఒకప్పుడును, నాముచ్యంత=విడువఁబడలేదు.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందు రాజవీధులు వంకరలులేక రాజుగల్పించిన హద్దులకులోనుగా బురదయనుమాటయే లేకుండి మిక్కిలి పొడవులై సంచరించు జనులకు కాళ్లకు రాళ్లు మిట్టపల్లములు దెబ్బలు తగులకుండ సుగమంబులై యున్నవి. అచ్చటి యాచారపద్ధతులును దంభాదులు లేక కులక్రమముగా వచ్చిన మర్యాదలనుమీఱక నిర్దుష్టములై యుత్తరకాల ఫలంబులు గలిగి యొకప్పుడునుం జెడక సర్వజనాదరణ పాత్రంబులై యున్నవి. అచ్చటిజనులు రెండుదెఱగుల సన్నాగప్రవర్తన (మంచిమంచిత్రోవలఁ దిరుగుట, సదాచారమార్గముల మెలఁగుట) మించి యుండిరని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. స. ఏ. న జిహ్వాః (నవిద్యతే జిహ్వా యేషుతే) అజిహ్వాః, అజిహ్వాః అజిహ్వా అజిహ్వా అజిహ్వా శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. మహతీం, మహతీం మహత్యా మహతీః మహతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే పంకః యేషుతే అపంకాః, అపంకః అపంకా అపంకాః అపంకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సీమానం. సీమానం సీమానా సీమానః సీమాన్మబ్జః గ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అతి మాత్రాఆయతిఃయేషాం తేఅత్యాయతయః, ఆయతిః ఆయతీ ఆయతయః అత్యాయతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. న త్యజంతః అత్యజంతః, అత్యజన్ అత్యజంతౌ అత్యజంతః అత్యజచ్చబ్జః త. పు. ప్ర. బ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అజాతం స్థలనం యేషాంతే అజాతస్థలనాః తైః అజాతస్థలనైః, స్థలనేన స్థలనాభ్యాం స్థలనైః అజాతస్థలనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న అవ్య. జాతు అవ్య. ద్వా అవయవౌ యేషాంతే ద్వయే, ద్వయః ద్వయౌ ద్వయే ద్వయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అమచ్యత అమచ్యేతాం అమచ్యంత ముచ్చమోక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తణి అనద్యతనధాతేలజి ఆత్త నేపది ప్ర. పురు. బ. విసితాచ్చతే మార్గాశ్చ విసితమార్గాః, మార్గః మార్గా మార్గాః విసితమార్గశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

యస్మామితి. యస్మాంపురి అజిహ్వాః అవక్రః అన్యత్ర అకపటాః దంభాది
రహితా ఇత్యర్థః. 'అచరేత్సద్భవశీంశ్చ త్రిమజిహ్వామశతాంత' థేతి స్మరణాదిభిభావః.
'జిహ్వాం కపటవక్రయో రి' లిభాశ్చతః. మహతీంసీమానం రాజకల్పితక్షేత్రమాన
మర్యాదాం కులాగతానుష్ఠానస్థితిం చ ఆత్యజంతః ఆత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః.
అపంకాః అకర్దమాః నిష్పాపాశ్చ 'పంకః కర్దమపాపయో రి' లి విశ్వః. అతిమాత్రా
అయతిః అయామః ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతే అత్యాయతయః, 'అయతిస్తూతరేకాశే
సంయమాయామయోరపీ'తి కాశ్చతః. ద్వయేద్విరూపాఅపి 'ప్రథమచరమతయే'త్యా
దినా జనీవిభాషా సర్వనామసంజ్ఞా. వినీతమార్గాః సువిరచితాః, పురవీథయః సుశిక్షితా
చారపద్ధతయశ్చ, అజాతంఘటసంపాషాణాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంచయేషాంతైః
జనైః జాతుకదాచిదపినామచ్యుతనత్యక్తాః నకదాచిత్ భిలీకృతా ఇత్యర్థః. ఆత్ర
శబ్ద మాత్ర సాధర్మాదేక నాశావలంబిఫలద్వయవదేశశబ్దేనాధర్మద్వయ ప్రతీతేః ద్వయా
నామపి మార్గాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి
క్షిప్తత్వాన్నతుల్యయోగితా.

శ్లో. పరస్పరస్పర్ధి పరార్థ్యరూపాః

పారస్త్రియోయత్ర విధాయవేధాః,

శ్రీనిర్తితిప్రాప్తఘుణక్షతైక

వర్ణోపమావాచ్యమలం మమార్జ్జ.

గీ॥

టీ. యత్ర=ఏద్యారకయందు, ప...పాః=పరస్పరస్పర్ధి=ఒకదాని నొకటి మించ
సున్న, పరార్థ్య=శ్రేష్ఠములగు, రూపాః=సౌందర్యములుగల, పారస్త్రియః=పార=
పట్టణమందైన, స్త్రియః=స్త్రీలను, విధాయ=సృజించి, శ్రీని...చ్యుం-శ్రీ=లక్ష్మీదేవి
యొక్క, నిర్తితి=నిర్మాణముచేత, ప్రాప్త=లభ్యమైన, ఘుణః=సునిపురుగుచేత, క్షత=
తొలువబడిన, ఏకవర్ణ=ఒకయక్షరముయొక్క, ఉపమా=పోలికచేతనగు. వాచ్యం=
ఆపవాదమును, మమార్జ్జ=తుడిచివైచెను.

తా. సృష్టికర్త యాపురమునం దంగనామణులనెల్ల నొకరిని
మించిన సౌందర్య మొక్కరి కబ్బునట్లుగా సృజించి తలకు లక్ష్మీదేవిని
సృజించినప్పుడు, ఓహో నేటికి బ్రహ్మదేవుడుగారిచేతికి ఘుణా
క్షరన్యాయముగా నిదియొక్కటికుదురినదిరా. యను లోకాపవాదమును
జోగొట్టుకొనియె. ఆద్వారకాపురియందలి స్త్రీలందఱును సౌందర్య
మున్న మహాలక్ష్మీసమానురాండ్రు తాత్పర్యము.

శ. స. — పరస్పరం స్పర్ధంత ఇతి పరస్పరస్పర్ధీని పరస్పరస్పర్ధీని పరాధ్యాని
 రూపాణి యాసాంతాః పరస్పరస్పర్ధిపరాధ్యరూపాః తాః ప...పాః, రూపాం
 రూపే రూపాః పరస్పరస్పర్ధిపరాధ్య రూపాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పురే భవాః
 పార్యః పార్యశ్చ తాస్త్రియశ్చ పారస్త్రీయః తాః పా...యః, స్త్రీయం స్త్రీం స్త్రీయా
 స్త్రీయః స్త్రీః పారస్త్రీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యత్ర. త్రలంత. విధాయ ల్యబంత.
 వేధాః, వేధాః వేధశా వేధసః వేధశ్చబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః నిర్జితిః శ్రీని
 ర్జితిః శ్రీ...త్యాప్రాప్తం శ్రీ...ప్తం, ఘుణేన త్తుతః ఘుణత్తుతః ఏకశ్చాసౌ వర్ణ శ్చ
 ఏకవర్ణః ఘుణత్తుతశ్చాసౌ ఏకవర్ణశ్చ ఘుణత్తుతైకవర్ణః, ఘు...స్య ఉపయా ఘు...మా
 ఘు...మయా వాచ్యం ఘుణత్తు...వాచ్యం శ్రీనిర్జితిప్రాప్తంచ తత్ ఘు...చ్యంచ
 శ్రీ...చ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని, శ్రీనిర్జితి ప్రాప్తఘుణత్తుతైకవర్ణోపమావాచ్య
 శ్చబ్దః ఆ. న. ద్వి. ఏ. అలం అప్య. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమృజ్ఞః
 మమృజాః మృజాశుద్ధా విత్యస్తాత్సకర్తకాధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర.
 పురు. ఏ.

పరస్పరేతి. యత్ర పురిపరస్పరస్పర్ధీని అహమహమికయానోన్యసంఘర్షిణీపరా
 ధ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసౌందర్య' ఇతి
 విశ్వః. పురేభవాః పార్యః తాః స్త్రీయః పారస్త్రీయః, స్త్రీయాః పుంవ ది'త్యాదినా
 పుంవద్భావః. విధాయ నిర్జాయ వేధాః స్రష్ట శ్రియో లక్ష్మీదేవ్యాః నిర్జిత్యావిర్జానేన
 ప్రాప్తంయత్ ఘుణేనవజ్రక్రీటేన త్తుతస్యోత్క్లిష్ట వైక్రవర్ణస్య ఉపమయాసామ్యేన,
 వాచ్యమపవాదః, తదలమత్యంతం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాత్తురవద్యా
 దృచ్ఛికమిదం శ్రీదేవతాసౌందర్యశిల్పం నకాశలమిత్యవయశః త్కాళితవానిత్యర్థః.
 అనయా చాలిశయోక్త్యా పారస్త్రీణాం రమాసమానసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

శ్లో. త్సుణ్ణం యదంతగకరణేన వృతూః

ఫలంతి కల్పోపపదా స్తదేవ,

అధ్యూషాషో యామభవత్ జనస్య

యాస్సంపదస్తా మనసోఽప్యభూమిః.

౫౯

టీ. యత్ = ఏది, అంతఃకరణేన = మనస్సుచేత, త్సుణ్ణం = అభ్యస్తమైనదో
 (నాకుకావలయును అని సంకల్పింపఁబడినదో), తదేవ = దానినే, కల్పోపపదం =
 కల్పఅభీష్టార్థముగల్పించునది అను వ్యావర్తకపదము గలిగిన, వృతూః = చెట్లు (కల్ప
 వృక్షములు, ఫలంతి = కలిగించుచున్నవి, యాం = ఏపురమును, అధ్యూషాషః = నివాసము
 జేసికొనియున్న, జనస్య = జనమునకు, యాః = ఏ, సంపదః = సంపదలు, అభవత్ = కలిగి
 నదో, తాః = అవి, మనసోఽపి = మనస్సునకైనను, అభూమిః = అగోచరము.

తా. కల్పవృక్షములు మనస్సులో తలచుకొనిన కోరికలను మాత్రము దీర్చుచున్నవికాని అపట్టణమందు నివసించు జనులకు గలిగిన సంపదలు వాచామగోచరములు సరిగదా మనసులో తలచుకొనుటకు గూడ శక్యముగాకున్నవి.

శ. స.—క్షుణ్ణం, క్షుణ్ణం క్షుణ్ణే క్షుణ్ణాని క్షుణ్ణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. అంతఃకరణేన, అంతఃకరణేన అంతఃకరణాభ్యాం అంతఃకరణైః అంతఃకరణశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. వృక్షాః, వృక్షః వృక్షే వృక్షాః వృక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తావిత్యస్తా తస్య కర్తృకాధాతోః కర్తరివర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కల్పయంతి (సంకల్పితార్థానీ) ఇతి కల్పాః కల్పా ఇతి ఉపపదం యేషాంతే కల్పోపపదాః, ఉపపదః ఉపపదా ఉపపదాః కల్పోపపదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్, తత్ తే తాని తచ్చబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఏన అవ్య, అధ్యాయమః, అధ్యాయమః అధ్యాయమః అధ్యాయమం అధ్యాయశబ్దః స. పు. మ. ఏ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయామిత్యస్తా దకర్తృకాధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పు. బ. జనస్య, జనస్య జనయోః జనానాం జనశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. యాః, యా యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంపదః, సంపత్ సంపదా సంపదః సంపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. తాః, సా తే తాః తచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. మనసః, మనసః మనసోః మనసాం మనశబ్దః స. న. మ. ఏ. ఆరోపితాచసా భూమిశ్చ అభూమిః, అభూమిః అభూమి అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యస్తం మమేదం భూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పాఇత్యుపపదం వ్యావర్తకం యేషాంతేకల్పోపపదాః వృక్షాః కల్పవృక్షాః తదేవఫలంతి నిష్పాదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా వి'తి ధాతోర్లట. కుతః యాం పురీమధ్యాయమోయస్యాముపితవతః 'ఉపాన్వధ్యాజ్వస' ఇతి కర్తృత్వం. 'భాషాయాం సదవసక్రవ' ఇతి కర్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంపదః అభవత్తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామధూమిరితి కిమువక్తవ్యమితి భావః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాం దేవేంద్రభోగోవ్యజ్ఞతే ఇహకల్పఇత్యుపపదం స్వసంజ్ఞైకదేశో యేషామితి వ్యాఖ్యానే పిరణ్యమార్గం కశిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషవకాశః.

కల్పాదతావ స్సకలా స్వభాభి

సద్భావమున సాధనితాభిరాశాః,

తృ తీ య స్స ర్గ ము.

యాం రేవతీజానిరియేష హతమం

న రాహిణీయో న చ రోహిణీశః

టీ. సకలాః=సమగ్రములైన, కలాః=చతుష్షష్టివిద్యలను (షోడశకశలను), దధానః=ధరించినవాడై, సా...తాభిః-సాధ=సుధాలిప్తములువోలె, సితాభిః-స్వచ్ఛములైన, స్వభాభిః=తనకాంతులచేత, ఆశాః=దిక్కులను, ఉద్భాసయన్=ప్రకాశింపజేయుచు, రేవతీజానిః-కుకుద్వికాతురగు రేవతీదేవి (రేవతీనక్షత్రము) భార్యగాఁగల, రాహిణీయః=బలరాముఁడు, యాం=ఏపురమును, హతమం=విడిచిపోవుటకు, న ఇయేష=ఇష్టపడలేదో, రోహిణీశశ్చ=చంద్రుఁడును, న=విడిచిపెట్టుట కిష్టపడలేదో.

తా. చతుష్షష్టికలాపరిపూర్ణుండును రోహిణీతనయుండునునగు బలరాముండును, షోడశకశాఃరిపూర్ణుండును రోహిణీనాథుండును నగు చంద్రుండును సుధాభరితంబులగు ప్రభలచే దిక్కులనెల్లఁ బ్రకాశింపజేయుచు రేవతీసమేతులై యాపురంబు విడనేరక యచ్చటనేయుండిరి. పూర్ణ చంద్రుండును బలభద్రుండును నాపురంబునకుత్కర్షావహులై రి.

శ. స. — కలాః, కలాం కలే కలాః కలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. దధానః, దధానః దధానా దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సకలాః, సకలాం సకలే సకలాః సకలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వస్య భాసః స్వభాసః తాభిః స్వభాభిః, స్వభాసా స్వభాభ్యాం స్వభాభిః స్వభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. బ. ఉద్భాసయన్, ఉద్భాసయన్ ఉద్భాసయన్తా ఉద్భాసయంతః ఉద్భాసయచ్చబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సుధయా లిప్తాని సాధాని సాధానీవ సితాః సాధసితాః తాభిః సాధసితాభిః, సితయా సితాభ్యాం సితాభిః సాధసితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశాః, ఆశాం ఆశే ఆశాః ఆశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రేవతీ జాయా యస్య సః రేవతీజానిః, రేవతీజానిః రేవతీజానీ రేవతీజానయః రేవతీజాని శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇయేష ఈషతుః ఈషః ఇషు ఇచ్చాయామిత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హతమ తుమున్నం. న. అవ్య. రోహిణ్యాః అపత్యం పుమాన్ రాహిణీయః, రాహిణీయః రాహిణీయా రాహిణీయాః రాహిణీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చ. అవ్య. రోహిణ్యాః ఈశః రోహిణీశః, ఈశః ఈశౌ ఈశాః రోహిణీశశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్షష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ దధానః 'కలాశిర్వే కాలభేదే, కలాతుషోడశో భాగ' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తం సాధంతద్వ

త్పితాభిః స్వభాభిరాకాః దిశః, ఉద్భాసయన్ రేవతీకతుద్వికన్యాపూషభంచజాయా
యస్యః రేవతీజానిః 'జాయాయాని జీ'తి సమాసాంతోనిజాదేశః. 'లోపావ్యోర్వరీ'
తి యలోపః రోహిణ్యాః అపత్యంపుమాన్ రాహిణీయోబలభద్రః స్త్రీభ్యోఽథక్. యం
పురీంహతుంత్యత్వం నభయేష సేచ్ఛత్సిన్ద లిట్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహతుంనభయేష
అత్ర రాహిణీయరోహిణీశయోః పురోత్కర్షావహ త్వేనద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్య
స్యాపిశ్చిత్తత్వాచ్ఛకేవలప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

శ్లో. బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తే

రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,

శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర

నిశ్చంక మూషే మకరధ్వజేన.

౬౧

టీ. యత్ర = ఏపురమందు, బా... క్తేః - బాణాహవ = బాణాసుర యుద్ధమందు,
వ్యాహత = అణచబడిన, శంభుశక్తేః = ఈశ్వరుని సామర్థ్యముగలిగిన, జనార్దనస్య =
శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఆసత్తిం = దగ్గఱ (పుత్రత్వ) సంబంధమును, ఆసాద్య =
పొంది, శరీరిణా = శరీరము గలవాఁడును, జై...ణ-జైత్ర = జయశీలములగు, శరేణ =
బాణములు గలవాఁడునగు, మకరధ్వజేన = మన్తధునిచేత, నిశ్చంకం = నిర్భయముగా,
మూషే = నివసించుటయో.

తా. పూర్వము బాణాసుర యుద్ధమున భక్తవాత్సల్యముచేత
నతనికి తోడై తనమీఁదికెదిరివచ్చిన యీశ్వరుని సామర్థ్యమును గూడ
నణగఁగొట్టిన శ్రీకృష్ణునికి కొమరుండై ప్రదుష్టమును డనుపేరుతోఁ
బుట్టి యాసంబంధమున ఈశ్వరభయములేక శరీరధారియు, బాణాసుర
భయములేక జైత్రశరుండునునై మన్తధుఁ డాద్వారకాపురియందు
సుఖంబుననుండె.

శ. స. — ఆహూయంతేన్ద్రస్త్రిన్ని త్యాహవః బాణస్య ఆహవః బాణాహవః
బాణాహవే వ్యాహతా బాణాహవవ్యాహతా శంభోశ్చక్తిః శంభుశక్తిః బాణాహ
వవ్యాహతా శంభుశక్తిః యేనసః బాణాహవవ్యాహత శంభుశక్తిః తస్య బా... క్తేః,
శక్తేః శక్తోః శక్తీనాం బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఆసత్తిం,
ఆసత్తిం ఆసత్తి ఆసత్తిః ఆసత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆసాద్య ల్యబంత. జనా
ఆర్దయతీతి జనార్దనః తస్య జనార్దనస్య జనార్దనస్య జనార్దనయోః జనార్దనానాం
జనార్దనశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శరీరమస్యాస్తితి శరీరే తేన శరీరిణా, శరీరిణా శరీ

ఋభ్యాంశరీరిభిః శరీరిన్మబ్జః న. పు. తృ. ఏ. జయంతీతి జేతారః జేతారవప జైత్రాః జైత్రాః శరాః యస్యసః జైత్రశరః తేన జైత్రశరేణ, శరేణ శరాభ్యాం శరైః జైత్రశరశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశ్శంకం క్రియావిశేషణ. ఊషే వసనివాస ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాధాతోః భావేలటి ఆత్మని. ప్ర. పు. ఏ. మకరః ధ్వజే యస్యసః మకరధ్వజః తేన మకరధ్వజేన, ధ్వజేన ధ్వజాభ్యాం ధ్వజైః మకరధ్వజశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ.

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాక్షయంసీతా శంభుశక్తిర్వేన తస్యహరవిజయనోజనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం ఆసాద్యపుత్రత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః. శరీరిణావిగ్రహవతానత్వనంగేనేతిభావః. జేతారవపజైత్రాః జయశీలాః తృన్నంతాత్పరిజ్ఞాదిత్వాదణ్విత్వయః, తేశరాయస్య తేనమకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్శంకం నిర్భీకం, 'శంకావిత్కర్మభయయోరి' తివిశ్వః, ఊషే ఉషితం+వసనివాసే. భావేలిట్. 'వచిస్వ పీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. ఆత్రశమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్యవిశేషణగత్యానిశ్శంకనివాసహేతుత్వోక్తేః కావ్యలింగభేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిః బాణాసురప్రేక్షా బాణాభియామనం హరి మభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

శ్లో. నిషేవ్యమాణేన శివై ర్నరుద్ధి

రథ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,

ఉద్రశ్చిరత్నాంకురథామ్ని సింధా

వాహ్వాస్త మేరా వమరావతీం యా.

౬౨

టీ. శివైః మరుద్భిః=(నుఖకరములైన) మందమారుతములచేత, (శివైః=ఏకాదశరుద్రులచేతను, మరుద్భిః=దేవతాగణములచేతను), చిరాయ=చాలకాలము, నిషేవ్యమాణేన=కొలువబడుచున్న, హరిణా=కృష్ణునిచేత (ఇంద్రునిచేత), అథ్యాస్యమానాం=ఉనికిపట్టుగాఁ జేసికొనఁబడినదై, ఉద్రశ్చిరత్నాంకురథామ్ని-ఉద్రశ్చి=మెఱుంగులుగ్రమ్ము, రత్న=రత్నములయొక్క, అంకుర=మొలకలకు, థామ్ని=స్థానమైన, సింధా=సముద్రమందు, (స్థితా=ఉన్న), యా=ఏపురము, మేరా=మేరుపర్వతమున (నున్న), అమరావతీం=అమరావతీపట్టణమును, ఆహ్వాస్త= (జగడమునకుఁ) బిలిచెనో.

తా. ఈ ద్వారకాపురము మెఱుంగు రత్నముల కాకరంబైన సముద్రంబుననున్నదై చల్లని మందమారుతములచే శ్రీకృష్ణునికి సంతోషకరంబైన యావాసంబుగానున్నది. అట్టి యీ పట్టణము

రత్నమయంబులగు చరియలతో నొప్పు మేరుపర్వతముమీఁద నున్న దియు, దుద్రగణంబులు దేవగణంబులు మున్నగువారితోడంగూడి కొలుపు దీర్చు దేవేంద్రుని యావాసంబును నగు నమరావతీపురంబును డీకొని గేలిచేయుచున్నది. ఈ ద్వారకాపురము స్వర్గలోక తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—నిషేవ్యమాణేన, నిషేవ్యమాణేన నిషేవ్యమాణాభ్యాం నిషేవ్య మాణైః నిషేవ్యమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శివైః, శివేన శివాభ్యాం శివైః శివశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మరుద్భిః, మరుతా మరుద్భ్యాం మరుద్భిః మరుచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. అధ్యాస్యమానా, అధ్యాస్యమానా అధ్యాస్యమానే అధ్యాస్యమానాః అధ్యాస్య మానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హరిణా, హరిణాహరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య ఉత్కృష్టాః రత్నయః యేషాంతే ఉద్రత్తయః రత్నానాం అంకురాః రత్నాంకురాః ఉద్రత్తయశ్చైతే రత్నాంకురాశ్చ ఉద్రత్తిరత్నాంకురాః ఉ...కురాణాం ధామా ఉ...ధామా తస్మిన్ ఉ...మి, ధామి ధామసి ధామ్నః ధామసు ఉద్రత్తి రత్నాంకురధామన్యబ్దః న. పు. స. ఏ. సింధా, సింధా సింధ్వీః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఆహ్వత ఆహ్వస్త ఆహ్వసాతాం అహ్వేతాం ఆహ్వసతఆహ్వంత ఆజ్ పూర్వకహ్వో స్పర్ధాయాం శబ్దేచిత్యస్తాత్సకర్త కాధాతోః కర్తరి భూతేలుజీ ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మేరా, మేరా మేర్వోః మేరుషు మేరుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. న మ్రియంత ఇత్యమరాః అమరాః అస్యాం సంతీత్యమరావతీ తాం అమరావతీం, అమరావతీం అమరావత్యా అమరావతీః అమరావతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. య, య యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివైర్మరుద్భిర్మందమారుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్భి ర్మరుద్భజైశ్చ, చిరాయనిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠీయమానా, ఉద్రత్తీనాం రత్నాంకురాణాం, ధామ్నిస్థానే, ఏకత్రరత్నాః రత్నా దన్యత్ర రత్నసానుత్వాచ్చేతిభావః. సింధా స్థితేతి శేషః. యా పూః మేరా స్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరిం, 'సంజ్ఞాయాం మతో బహ్వవోన జిరాదీనా' మితిదీర్ఘః. 'మాదుపధాయా, ఇతివత్సం ఆహ్వస్త స్పర్ధయా ఆచూతవతీ, అమరావతీ మసుచకారేత్యర్థః. హ్వసుతేర్లుజ్. 'స్పర్ధాయామాస' ఇత్యాత్మ సేపదం. లిపిసిద్ధివ్యర్థః; 'ఆత్మ సేపదేవ్యన్యతరస్యా మి'తి చ్చై రజభావపక్షేసిజాదేశః, అత్ర ప్రథమాశ్లోకేషేషేసింధా మేరా స్థితేతిబింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యైకేక్షేషు సాజితేయ ముపమేతి సంక్షేపః. ఆహ్వస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశబ్దః. 'స్పర్ధ తేజస్వయతేజస్వీ' త్యాద్యనుశాసనాత్.

శ్లో. స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి సువృత్తో
వధ్వాఽభివాధ్వంసితవర్ణ కాంతేః,

విశేషకోవా విశిశేష యస్యా

శ్రియం త్రిలోకీలక స్సవ.

౬౩

టీ. స్నిగ్ధ=సున్నని, అంజన=కాటుకవలె (చేత), శ్యామ=నల్లనైన, రుచి=కాంతి గలిగినట్టియు, సువృత్తః=నద్వృత్తి (వక్రమ) కలిగినట్టియు, త్రిలోకీలకః=మల్లొక ములకు నలంకారభూతుడైన, సవ=ఆ కృష్ణమూర్తయే, విశేషకోవా=లీలకము వలె, అధ్వంసితవర్ణకాంతే=అధ్వంసిత=చెడఁగొట్టఁబడని, వర్ణ=బ్రహ్మణాదివర్ణముల యొక్క (గౌరాదివర్ణము), కాంతే=బ్రెజ్జవర్ణముగల (లావణ్యమునుగల), యస్యాః =ఏపురికి, వధ్వాభవ=అంగనకుంబోలె, శ్రియం=శోభను, విశిశేష=విత్తిరింపఁజేసినో.

తా. మెఱుఁగుకాటుకవంటి దేహకాంతులు గలిగి నద్వృత్తం దై త్రిలోకాలంకారమైన యా శ్రీకృష్ణుండు, మెఱుఁగు కాటుకచే గాటుక వాలుచాదన వట్టువదిల్చి యవన్ని పెట్టిర నుదటిచుక్క బొట్టంగనామణియొక్క శరీరవర్ణ లావణ్యములం చెడసీయకుండ నామెకు మఱిత చక్కదనమును పెంపొందఁజేయునట్లు అద్వాకాపురంబున బ్రహ్మణాదిజాతులవారి ప్రకాశంబించుకంతయు నక్కు ప కాకుండ నప్పు రంబున కెక్కువ శోభావపఁడయ్యె.

శ. స.—స్నిగ్ధం చ తత్ అంజనంచ స్నిగ్ధాంజనం స్నిగ్ధాంజనవిశ శ్యామా (స్నిగ్ధాంజనేనశ్యామా) స్నిగ్ధాంజనశ్యామా స్ని...మారుచి: యస్యన: స్ని...చి: రుచి: రుచీ రుచయ: స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచిశబ్ద: ఇ. పు. ప్ర. ఏ. సువృత్తః, సువృత్తః, సువృత్తా: సువృత్తా: సువృత్తశబ్ద: అ. పు. ప్ర. ఏ. వధ్వా: వధ్వా: వధ్వో: వధ్వా: నాం వధ్వా: శబ్ద: ఊ. శ్రీ. ధ. ఏ. ఇవ అవ్య. న ధ్వంసితా అధ్వంసితా వర్ణానాం కాంతి: వర్ణ కాంతి: (న ధ్వంసితే అధ్వంసితే వర్ణశ్చ కాంతిశ్చ వర్ణకాంతీ) అధ్వంసితా వర్ణ కాంతి: (అధ్వంసితే వర్ణకాంతీ) యస్యాస్యా అధ్వంసితవర్ణకాంతి: తస్యా: అధ్వం సితవర్ణకాంతే: కాంతే: కాంత్యో: కాంతీనాం అధ్వంసితవర్ణకాంతిశబ్ద: ఇ. శ్రీ. ధ. ఏ. విశేషక: విశేషక: విశేషకా విశేషకా: విశేషకశబ్ద: అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. విశిశేష విశిశిమతు: విశిశిమ: విభూర్వకశిష అనర్కశ్చింత్యో: భక్తిశ్చ త్సకర్తకాధారో: కర్తరభూతేతి పర. ప్ర. పురు. ఏ. యస్యా: యస్యా: యయో: యాసాం యచ్ఛబ్ద: డ. శ్రీ. ధ. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియం శ్రియం.

శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ త్రిలోక్యాః
తిలకః త్రిలోకీతిలకః, తిలకః తిలకా తిలకాః త్రిలోకీతిలకశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ.
సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య.

స్నిగ్ధః. స్నిగ్ధం యదంజనం తద్వత్. తేనచక్రాయమరుచిః, సువృత్తస్సద్వృత్తః,
సుష్టు వర్తులశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రీలోకీ 'తద్దితా' 'తద్దితా' త్యాదినా
సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాంతో' త్తరపదోద్విగు
స్త్రియామిప్త' ఇతి స్త్రీత్వే. 'ద్విగో' 'తిజివ్. తస్యాస్తిలకో భూషణభూతః, సహరిశ్చ
విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇనవ ద్వాదశభా' ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాలపత్ర
తిలక చిత్ర కాణివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రియామిత్యమరః. అభ్యంసితా
వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతిరౌజ్వల్యం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్య
త్రాభ్యంసితోవర్ణో గౌరాదికాంతి ర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః 'వర్ణోద్విజాదా శుక్లా
దా స్తుతా వర్ణం తు వాత్సర' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. వద్వాఇవక్రియం విశేష విశే
షితవాక్, అనేకవశద్దేయ ముపమేత్యే కే. శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ క్లేష ఇత్యే శ్యే.
శ్లేషోపమేత్యాహదండి.

శ్లో. తామీక్షమాణ స్స పురిం పురస్తా
త్ప్రాపత్ప్రతోళీ మతులప్రతాపః,
వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ
ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా.

౬౪

టీ. అతులప్రతాపః- అతుల = సాటిలేని, ప్రతాపః = పరాక్రమముగలి
గిన, సః = ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి, తాం = ఆ, పురిం = పట్టణమును, ఈక్షమాణః = చూచు
చున్నవాడగుచు, పురస్తాత్ = తూర్పుదిక్కునందలి, ప్రతోళిం = పెద్దవీధిని,
ప్రాపత్ = పొందెను, వ ... శ్రీః - వజ్ర = (తోరణాదులయందు చెక్కబడిన) మణుల
యొక్క, వజ్రాయుధముయొక్క, ప్రభా = కాంతులచేత, ఉద్భాసి = ప్రకాశపడు
చున్న, సురాయుధశ్రీః = ఇంద్ర ధనుర్లక్ష్మి (ఇతర దేవతల యాయుధములకాంతి)
కలిగిన, యా = వీధి, దేవసేనేవ = దేవతలపైననుంబోలె, పరైః = శత్రువులచేతను,
అలంఘ్యా = దాటశక్యముగానిదియో.

తా. అట్టి యీపట్టణంబు సొంపు నవలోకింపుచు మహాప్రతా
పశాలియగు నాకృష్ణమూర్తి తూర్పువైపున పెద్దవీధిలోఁ బ్రవేశించెను.
ఆ రాజవీధి తోరణములయందును మేడలయందును చెక్కినవజ్ర
ములు కెంపులు మున్నగు మాణిక్యముల కాంతు లింద్రధనుస్సు చంద

ముగాఁగ నొప్పుచు దేవేంద్రునివజ్రయుధ ప్రభాసహాయంబున వెలుఁ
గొందు దేవతలయాయుధ ప్రభలుగలిగి యొప్పురు దేవసేనయుంబోలె
శత్రువులకు దుర్లంఘ్యమయ్యె.

శ. స. — తాం, తాం తే తాః తచ్చబ్జః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఈక్షమాణః, ఈక్ష
మాణః ఈక్షమాణౌ ఈక్షమాణాః ఈక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తా తే
తచ్చబ్జః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పుర
స్తాత్ అవ్య. ప్రాపత్ ప్రాపతాం ప్రాపన్ ప్రపూర్వక ఆష్టవ్యాప్తావిత్యస్తా త్సక ర్తకా
ధాతోః కర్తరి భూతేలుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రతోశీం, ప్రతోశీం ప్రతోశ్యా
ప్రతోశీః ప్రతోశీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవిద్యమానా తులాయస్యసః అతులః అతులః
ప్రతాపః యస్యసః అతులప్రతాపః, ప్రతాపః ప్రతాపా ప్రతాపాః అతులప్రతాప
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వజ్రణాం ప్రభాః (వజ్రస్య ప్రభాః) వజ్రప్రభాః వజ్రప్రభాభిః
ఉద్భాసినీ వ...సినీ సురాయుధస్య శ్రీః సురాణాం ఆయుధాని సురాయుధాని,
సురాయుధానాం శ్రీః సురాయుధశ్రీః, వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీః
యస్యాం (యస్యాః) సా వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీః, శ్రీః శ్రియా శ్రియః
వజ్రప్రభోద్భాసినీ సురాయుధశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్చబ్జః
ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. దేవానాం సేనా దేవసేనా, సేనా సేనే సేనాః దేవసేనాశబ్దః అ. స్త్రీ.
ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. లంఘితుం
శక్యాలంఘ్యా నలంఘ్యా అలంఘ్యా, అలంఘ్యా అలంఘ్యే అలంఘ్యాః అలంఘ్యాశబ్దః
అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తామితి. అతులప్రతాపః స హరిః, తాం పూర్వోక్తాంపురీం ఈక్షమాణః, పుర
స్తాత్పూర్వస్యాం దిశి, సప్తమ్యథే స్తాతిప్రత్యయః. ప్రతోశీం రథ్యాం 'రథ్యా
ప్రతోశీవిశిఖే' త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాక్. లుజి పునాదీత్యాదినాచైరజాదేశః.
వజ్రణాం తోరణప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాభి రుద్భాసినీ, సురాయు
ధశ్రీ రింద్రచాపలక్ష్మీర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాల్లోపలక్షణం,
అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్ వజ్రస్య కులిశస్య ప్రభాభి రుద్భా
సినీ సురాయుధానా మితరదేవతాయుధానాం. శ్రీర్యస్యాస్సా 'వజ్రోస్త్రీహీర
తేసవా వి'త్యమరః. యా ప్రతోశీ దేవసేనాసురచమూరివపరై శ్చ త్పుభిరలంఘ్యాదుర్ధ్వ.

శ్లో. ప్రజా ఇవాం గాదరవిందనాభే

శృంభో ర్జ టాఙ్జూటతటాదివాహః,

మాఘటిక—41

ముఖాదివాశు శ్రుతయో విధాతుః

పురాన్నిరీయు ర్మరజిద్ధవజిన్యః.

౬౫

టీ. అరవిందనాభేః = విష్ణుమూర్తియొక్క, అంగాత్ = శరీరమునుండి, ప్రజాఇవ = ప్రజలుంబోలె, శంభోః = శివునియొక్క, జటాజూటతటాత్ = జటాజూటము మీదనుండి, ఆపఇవ = గంగాజలములుంబోలె, విధాతుః = బ్రహ్మయొక్క, ముఖాత్ = ముఖమునుండి, శ్రుతయఇవ = వేదములుంబోలె, మురజిద్ధవజిన్యః - మురజిత్ = కృష్ణమూర్తియొక్క, ధ్వజిన్యః = సేసలు, ఆశు = శీఘ్రముగా, పురాత్ = పట్టణమునుండి, నిరీయుః = బయలుపెడలినవి.

తా. శ్రీ మహావిష్ణువు శరీరమునుండి ప్రజలట్లును, ఈశ్వరు జటాజూటమునుండి గంగయట్లును, బ్రహ్మముఖమునుండి వేదములట్లును ద్వారకాపురమునుండి కృష్ణుసేసలు శీఘ్రముగా బయలుపెడలెను.

శ. స. — ప్రజా, ప్రజా ప్రజే ప్రజా, ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. అంగాత్, అంగాత్ అంగాభ్యాం అంగేభ్యః అంగశబ్దః ఆ. చ. పం. ఏ. అరవిందం నాభౌ యస్యసః అరవిందనాభిః తస్య అరవిందనాభేః, నాభేః నాభ్యోః నాభీనాం అరవిందనాభిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. శంభవత్యస్తాదిలి శంభుః తస్య శంభోః, శంభోః శంభ్యోః శంభూనాం శంభుశబ్దః ఉ. పు. మ. ఏ. జటాజూటస్య తటం జటాజూటతటం తస్మాత్ జటాజూటతటాత్, తటాత్ తటాభ్యాం తటేభ్యః జటాజూటతటశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆపః ఆపః ఆప్తిః ఆదృభ్యః, అపాం అప్స అప్సభ్యః ప. స్త్రీ. ని. బ. ముఖాత్, ముఖాత్ ముఖాభ్యాం ముఖేభ్యః ముఖశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆశు అవ్య. శ్రుతయః, శ్రుతిః శ్రుతీ శ్రుతయః శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విధాతుః, విధాతుః విధాత్రోః విధాతృజాం విధాతృశబ్దః ఋ. పు. మ. ఏ. పురాత్, పురాత్ పురాభ్యాం పురేభ్యః పురశబ్దః ఆ. న. పం. ఏ. నిరీయాయ, నిరీయతుః నిరీయుః నిర్పూర్వకఇన్ గతా విత్యస్తా దకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. మురం జితవాక్ మురజిత్ మురజితః ధ్వజిన్యః మురజిద్ధవజిన్యః, ధ్వజినీ ధ్వజిన్యా ధ్వజిన్యః మురజిద్ధవజినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇవ. శమ్భోర్జటాజూటతటాదాప ఇవ గంగాజలానీన విధాతు ర్ముఖాచ్ఛ్రితయ ఇవ, మురజిత్ హరేః ధ్వజిన్య స్సేనాః, ఆశు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్లో. శ్రిష్టద్భి రవోన్యముఖాగ్రసంగ

స్థలత్థలీనం హరిభి ర్నిలోలైః,

పరస్పరోత్పిడితజానుభాగా

దుఃఖేన నిశ్చక్రము రశ్వవారాః.

౬౬

టీ. అన్యో...లీనం - అన్యోన్య = ఒకటొకటియొక్క, ముఖాగ్ర=ముఖముల కొనలయందు, సంగ=చేరికచేత, ఫలత్ =జాటుచున్న, ఖలీనం=కల్లెముగల్గునట్లుగా, శ్లిష్టద్విః=ఒరయుచున్న, విలోలైః=ఎగిరెగినడచుచున్న, హరిభిః=గుఱ్ఱములతో, అశ్వవారాః=గుఱ్ఱపురొతులు, పరస్పరోత్పిడితజానుభాగాః-పరస్పర = అన్యోన్యము, ఉత్పిడిత=మిగులరాపిడిబడిన, జానుభాగాః = మోకాళ్లుగలవారగుచు, దుఃఖేన=కష్టముచేత, నిశ్చక్రముః = బయలువెడలిరి.

తా. గుఱ్ఱము లొకదానిముఖ మొకదానికి తగిలి కల్లెములు జాటునట్లుగా నొరసికొనుచు నెగిరియెగిరి పడుచు నడచుచున్నది. అట్టి యాగుఱ్ఱములనెక్కి పోవురొతులు పరస్పరము రాసుకొనుచు మోకాళ్లు నలుగుచుండ నతికష్టముగా నడపించుకొనుచుం బోయిరి. అశ్వనైన్యమంత మెండుగానున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—శ్లిష్టద్విః, శ్లిష్టతా శ్లిష్టద్భాన్యం శ్లిష్టద్విః శ్లిష్టచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. ముఖానాం అగ్రాణి ముఖాగ్రాణి అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రాణి అన్యోన్య ముఖాగ్రాణి అన్యో...గ్రేషు సంగః అన్యో...గ్ర సంగః అన్యో...గేన ఫలంతః అన్యో...గఫలంతః అన్యో...తః ఖలీనాః యస్మిన్ కర్తృణితద్యథాతథా అ...త్థలీనం క్రియావిశేషణం. హరిభిః, హరిణా హరిభ్యం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. విలోలైః, విలోలేన విలోలాభ్యాం విలోలైః విలోలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పరస్పరం ఉత్పిడితాః పరస్పరోత్పిడితాః జానునాంభాగాః జానుభాగాః పరస్పరోత్పిడితాః జానుభాగాః యేషాంతే పర...గాః, భాగః భాగా భాగాః పరస్పరోత్పిడితజానుభాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. దుఃఖేన, దుఃఖేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. నిశ్చక్రామ నిశ్చక్రమతుః నిశ్చక్రముః నిర్ పూర్వకక్రముపాద విశేష ఇత్యస్తాద కర్తృకాద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యౌతనపరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అశ్వాన్ వారయంతీతి అశ్వవారాః, అశ్వవారః అశ్వవారౌ అశ్వవారాః అశ్వవారశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

శ్లిష్టద్విరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన ఫలంతః ఖలీనాః కవికాః యస్మిన్ కర్తృణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖలీనోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లిష్టద్విః సంఘృష్టద్విః విలోలైః ముహురుచ్చలద్విః హరిభిస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్య శ్వవారాః అశ్వారోహః పరస్పరోత్పిడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః నిర్లక్ష్యురితి స్వభావోతిశయోక్త్యాస్సంకరః.

శ్లో. నిరంతరాశేపి విముచ్యమానే

దూరం పథి ప్రాణభృతాం గణేన,

తేజోమహద్భిః స్తమనేవ దీపై

ద్విపై రసంబాధమయాంబభూవే.

౬౭

టీ. తమ సేవ=చీకటిచేతనుంబలె, ప్రాణభృతాం గణేన=ప్రాణివర్గముచేత, నిరంతరాశేఽపి = ఎడతెరిసిలేనిదియైనను, పథి=మార్గము (ఇప్పుడు), దూరం=దూరముగా, విముచ్యమానే = విడువబడుచుండఁగా, తేజోమహద్భిః-తేజః=బలము (ప్రభల) చేత, మహద్భిః=గొప్పవియగు, ద్విపైః=ఏనుఁగులచేత, దీపైరివ=దీపములచేతనుంబలె, అసంబాధం=తోడతొక్కుడులేకుండ, అయాంబభూవే=పోవుట.

తా. అదివఱకు చీకట్లు గ్రమ్మినట్లు ప్రాణివర్గములతో నిండియన్ననువాని (దీపముల, ఏనుఁగుల) భయము వలన నప్పుడు అన్నియు (చీకట్లు, ప్రాణవర్గములు) దారివిడిచి దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచుండఁగా నామార్గమునఁ బ్రభావంతములైన దీపముల యట్లు తేజోవంతములైన యేనుఁగులు వైఁజెప్పినగుఱ్ఱములవలె తొడతొక్కుళ్లు పడకుండ యథేచ్ఛముగా నడచినవి. తమవెలుఁగుచేతనే చీకట్లను దూరముగా తొలగించుకొని దీపములు వ్యాపించునట్లు ప్రాణులనెల్ల తొలగించుకొనుచు యేనుఁగులు నిరభ్యంతరముగా పోయినవి.

శ.స.—నిరంతరం అంతరాళం యస్మాత్సః నిరంతరాళః తస్మిన్ నిరంతరాశే నిరంతరం శే నిరంతరాళయోః నిరంతరాశేషు నిరంతరాళశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఆపి అవ్య. విముచ్యమానే, విముచ్యమానే విముచ్యమానయోః విముచ్యమానేషు విముచ్యమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. దూరం, దూరం దూరే దూరాణి దూరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పథి, పథి పథోః పథిషు పథిన్ముః స. పు. స. ఏ. ప్రాణాన్ బిభ్రతీతిప్రాణభృతః తేషాం ప్రాణభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం ప్రాణభృచ్ఛబ్దః త. పు. ఘ. బ. గణేన, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తేజసా మహంతః తేజోమహంతః తైః తేజోమహద్భిః, మహతా మహద్భ్యాం మహద్భిః తేజోమహచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. తమసా, తమసా తమోభ్యాం తమోభిః తమశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. దీపైః దీపేన దీపాభ్యాం దీపైః దీపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ద్వాభ్యాం పిబంతీతి ద్విపాః తైః ద్విపైః, ద్విపేన ద్విపాభ్యాం ద్విపైః ద్విపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న విద్యతే సంబాధః యస్మిన్ స్కర్తృణి తద్యథా తథా అసంబంధం క్రియావిశే. అయాం బభూవే.

అయపయగతా విత్యస్తా దకర్త కాద్ధాతోః భూతేభావేలిటి ఆమంతా దనుప్రయుక్తా
ద్భూధాతోరకర్త కాద్ధావే భూతేలిటి ఆత్మ నే నిత్య ప్ర. పురు. ఏ.

నిరంతరాశ్చితి. తమసాతిమిరేణేవ ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్తృ.
నిరంతరాశేపి పూర్వం స్వేనైవ అతిసంకటేపి పథిసంప్రతిదూరందూరతవీవ విముచ్య
మానే సతి ఏక త్ర దీపభయాదన్యత్ర ద్విపభయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్బలాధికైః
ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలం ప్రభాతేజ' ఇతి శాశ్వతః. ద్విపైర్దీపైరివ అసంబాధ
మసంకీర్ణం, అయాంబభూవే జగ్నే, నత్వైత్వైరివకృచ్ఛాద్వితిభావః. అయగతా. భావే
లిట్. దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజస్వైవ దూరోత్సారిత తమస్కేదీపా
ఇవ తథోత్సారితప్రాణికే పథి నిరర్థశం ద్విపాః ప్రయయిరిత్యర్థః. తమసీతిస్వప్రవృత్తంత
పాలేతు తమసః పథ్యుపమానత్వే ద్విపాగమనాత్పాకృత్యభవ తమసోదీపాగమనా
త్పాకృత్ప్రాణివర్గేణ నిరంతరాశ్చిత్వం పశ్చాన్త్యచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి ఉపమానో
పమేయయోర్వైర్వరూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాలే తమసః ప్రాణివర్గోపమానత్వే
తత్సారూప్యసాకల్యాత్ ఏవసాధీయానిత్యాలంకారికాణాం పంథాః.

శ్లో. శనై రసీయంత రయాత్పతంతో

రథాః ఊతిం హస్తినఖాదభేదైః,

సయత్న సూతాయతరశ్చిభుగ్న

గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః.

ఊ

టి. రయాత్ = వేగమువలన, పతంతః=పరుగెత్తుచున్న, రథాః=రథములు,
సయ...గైః=సయత్న = ప్రయత్నముతోఁగూడిన, సూత=సారథులచేత, ఆయత=
లాగిపట్టుకొనఁబడిన, రశ్చి=పగ్గములచేత, భుగ్న=వంగిన, గ్రీవాగ్ర=మెడలచివళ్ల
యందు, సంసక్త=చేరినదియు, గైః=కాడికలిగినవి, (గనుకనే) అభేదైః=శ్రమచెందని,
తురంగైః =గుఱ్ఱములచేత, హస్తినఖాత్=గవనివాకిటవాటముగా నేర్పఱచిన మట్టి
దిబ్బనుండి, శనైః=మెల్లగా, ఊతిం=నేలకు, అసీయంత = నడపింపఁబడినవి.

తా. మొరకమీఁద నుండి పల్లమునకుఁ బోవుటచేత మిక్కిలి
వేగముగాఁ బరువిడచున్న రథములను పూనికతో పగ్గములు బిగబట్టి
దానంజేసి వంగిన మెడమీఁద కాడి, చివరకు జాఱిపడుటవలన సంతగా
శ్రమజెందక యున్న గుఱ్ఱములతోఁ బురద్వారగోపురసమీప మందలి
ముంటిదిబ్బ మీఁది నుండి మెలకువతో మెల్ల మెల్లగా దిగువకు నడపించిరి.

క. స. — శనైః అవ్య. అసీయత అసీయేతాం అసీయంత జీవోప్రాణ ఇత్యస్తా
ద్వికర్త కాద్ధాతోః కర్తణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. రయాత్, రయాత్

రయాభ్యాం రయేభ్యః రయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతః, పతంతా పతంతః
 పతచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. రథాః, రథః రథౌ రథాః రథశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.
 క్షితిం, క్షితిం క్షితీ క్షితీః క్షితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హస్తిసఖాత్, హస్తిసఖాత్
 హస్తిసఖాభ్యాం హస్తిసఖేభ్యః హస్తిసఖశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అవిద్యమానః భేదో
 యేషాంతే అభేదాః తైః అభేదైః, అభేదేన అభేదాభ్యాం అభేదైః అభేదశబ్దః
 అ. పు. తృ. బ. యత్సేన సహవర్తంతఇతి సయత్నాః సయత్నాశ్చతే నూతాశ్చ
 సయత్ననూతాః స...తైః ఆయతాః సయత్న నూతాయతాః స...తాశ్చతే రశ్చ
 యశ్చ స...తరశ్చయః స...రశ్చభిః భుగ్నానిస...శ్చభుగ్నాని గ్రీవాణాం అగ్రాణి
 గ్రీవాగ్రాణి సయ...గ్నాని చ తాని గ్రీవాగ్రాణి చ సయ...భుగ్నగ్రీవాగ్రాణి
 సయ...గ్రేషు సంసక్తాః స...గ్రసం సక్తాః స...క్తాః యుగాః యేషాంతే సయ...
 యుగాః తైః స...క్తైః, యుగేన యుగాభ్యాం యుగైః సయత్ననూతాయత
 రశ్చభుగ్నగ్రీవాగ్ర సంసక్తయుగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తురం గచ్ఛంతీతి తురంగాః
 తైః తురంగైః, తురంగేన తురంగాభ్యాం తురంగైః తురంగశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శనైరితి. రయాత్పతంతో ధావంతః రథాస్సయత్నైస్సయత్నైస్సారథిభిః 'నూతః
 క్షత్తాచసారథి రిత్వమరః. ఆయతా అకృష్టాః యేరశ్చయః ప్రగ్రహాః కిరణప్రగ్రహా
 రశ్చి' ఇత్యమరః. తెర్భుగ్నేషు ప్రహేష్యేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాః యుగాః యుగ్యస్కం
 ధవాహ్యః దారువిశేషః యేషాంతైః అతఏవ అభేదై రశ్చమైస్సురంగైః హస్తిసఖాద్ద
 స్తినఖః పూర్వార్థాదిమృత్కూటః 'కూటంపూర్వార్థాదియద్ధస్తిసఖస్తస్తిన్నథత్రి స్త్రి
 మరః. తస్మాత్ శనైః క్షితిమనీయంతేనతాఇతి స్వభావోక్తిః, యథావిధిస్సువర్ణనాత్.

శ్లో. బలోర్నిర్భిస్తత్తైః పీయమాన

రథ్యా భుజాయా వలయై రివాస్యాః,

ప్రాయేణ నిష్కాగ్రిమతి చక్రపాణౌ

నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమాసీత్.

క్షా

టీ. బలోర్నిభిః=తరంగములవంటి సైన్యములచేత, వలయైరివ=కడియములచేత
 నుంబలె, తక్ష...యాః-తక్షణం=ఆ (కృష్ణుడు బయలు వెడలిన) సహాయముందు, పీయ
 మాన=బోటువడుచున్న, రథ్యాభుజాయా=భుజమువంటి రాజవీధిగలిగినది, (గనుకనే)
 అస్యాః=ఈ, పురః=పట్టణమునకు, ద్వారవతీత్వం=ద్వారకయనుపేరు (ద్వారములు
 గజుగుట, ఇష్టం=సమీపమైనది, నాసీత్=కాశెడు.

తా. పురివీడి యా శ్రీకృష్ణుండు బయలుదేరినవెంటనే భుజముల
 నుండి కైశిక్యములు మున్నగు నాభరణముల యును గాజరాజులును

సైన్యములుగూడ మెల్ల మెల్లన జాటుట చూడ యా పురిమతల్లికి ద్వార వతీత్వమే అనిష్టమైనది. కృష్ణవియోగమునం జేసి నిష్ఫలము గనుక స్వస్వ రూపమే అయిష్టమయ్యెను అనఁగా ఆపురియొక్క అందమే తగ్గిపోయిన దనుట (ఇట్టిచోట్ల, “ఇప్పుడాయూరిపేరే పోయినదండీ” అని యనుట గలదు.) మఱియు ద్వారములుండుట యనిష్టమయ్యె నుండఁబట్టి గదా కృష్ణుడు బయలుదేర నయ్యెను. అని తాత్పర్యము.

శ. స.—బలాని ఊర్తయఇవ బలోర్తయః తైః బలోర్తిభిః, ఊర్తిణా ఊర్తి భ్యాం ఊర్తిభిః బలోర్తిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. సచాసాక్షణశ్చ తత్త ణః తత్త ణే హీయ మానా తత్త ణహీయమానా రథ్యాభుజేవ రథ్యాభుజా తత్త ణహీయమానా రథ్యా భుజా యస్యాస్సాత...జా తస్యాః తత్త ...జాయాః, భుజాయాః భుజయోః భుజా నాం తత్త ణహీయమాన రథ్యాభుజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. వలయైః, వలయేన వల యాభ్యాం వలయైః వలయశబ్దః ఆ. పు. తృ. బ. ఇవ. అవ్య. అస్యాః, అస్యాః అనయోః ఏనయోః అసాం ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రాయేణ, ప్రాయేణ ప్రాయాభ్యాం ప్రాయైః ప్రాయశబ్దః ఆ. పు. తృ. ఏ. నిష్క్రమతి, నిష్క్రమతి నిష్క్రమతోః నిష్క్ర మత్సు నిష్క్రమచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. చక్రంపాణౌ యస్యసః చక్రపాణిః, పాణిః పాణీ పాణయః చక్రపాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న. అవ్య. ఇప్టం, ఇప్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. పురః, పురః పురోః పురాం పూర్శబ్దః రేఫాం. స్త్రీ. ష. ఏ. ద్వారవత్యాః భావః (ద్వారాణి అస్యాసంతీతి ద్వారవతీ ద్వా...త్యాః భావః) ద్వారవతీత్వం, ద్వారవతీత్వం ద్వారవతీత్వే ద్వారవతీత్వాని ద్వారవతీత్వశబ్దః ఆ. న. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం అసక్ అసభువీ త్యస్తాదకర్తృకాదాతోః కర్తరి భూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

బలోర్తి భిరితి. బలాని ఊర్తయఇవ తై ర్బలోర్తిభిః వలయైః కంకణై రివతత్ షణ్ణేహరినిష్క్రమణక్షణమహీయమానా అపరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యా స్తస్యాః అతఏవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రమతి నిర్గచ్ఛతిసతి, ప్రాయేణ భూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్ తదిప్టంనాసీత్ హరివిరహే తదైష్టఫల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంజ్ఞాత్వాత్ ‘త్వతలోద్గణవచనస్యే’ తి నపుంవద్యావః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం ‘నేప్టం తస్య హరినిష్క్రమణహేతుత్వాదిత్యుభయధాప్యసమితభుజావలయగణనో హేతుకత్వా దుపమాసంకీర్ణేయ మనిష్టత్వో త్వేప్రిత్యా ప్రాయేణేత్యనేన వ్యజ్యతే.

అత. ఇత సీసర్లము ముగియువఱకును సముద్రవర్ణనము.—

శ్లో. పారే జలం నీరనిధే రవశ్య

న్దురారి రాసీలపలాశ రాశీః,

వనావళీ రుత్కులికాసహస్ర

ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాః.

20

టీ. మురారిః=శ్రీకృష్ణుఁడు, నీరనిధేః=సముద్రముయొక్క, పారేజలం=నీటి యావలియొద్దన, ఆసీలపలాశరాశీః = అంతటనునల్లనైన, యావజ్జంపములు గలిగిన ఉత్క...భాః=ఉత్కలికా=గొప్పతరంగములయొక్క, సహస్ర=వేలచేత, ప్రతిక్షణం = ప్రతిక్షణమును, ఉత్కూలిత=గట్టుననువ్రోయబడిన, శైవల=నాచుయొక్క, ఆభాః = ప్రకాశమువంటి ప్రకాశముగలిగిన, వనావళీః=వనపంక్తులను, అపశ్యత్=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు సముద్రమున కావలియొద్దన నున్న వనపరం పరలంగాంచెను. అవి చూడనింపైన పసరాకు జంపముతో ప్రతిక్షణ మందును పెద్ద పెద్ద సముద్ర కెరటములచేత గట్టుమీఁది కెగజిమ్మబడిన నాచునుంబోలి తోచుచున్నవి.

శ. స—జలానాంపారే పారేజలం అవ్యయాభా. సీరాజాంనిధిః నీరనిధిః తస్య నీరనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం నీరనిధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అపశ్యత్ అపశ్యతాం అపశ్యక్ దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర ప్ర. పుయ. ఏ. మురస్య ఆరిః మురారిః, మురారిః మురారీ మురారయః మురారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. అసమంతాన్నిలాః ఆసీలాః పలాశానాం రాశయః పలాశరాశయః ఆసీలాః పలాశరాశయః యాసాంతాః ఆసీలపలాశరాశయః తాః ఆ...శీః, రాశిం రాశీ రాశీః ఆసీరపలాశరాశిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వనానాం అవళయః వనావళయః తాః వనావళీః, వనావళిం వనావళీ వనావళీః వనావళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఉత్కూలికానాం సహస్రాణి ఉత్కూలికాసహస్రాణి క్షణే క్షణే ప్రతిక్షణం ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కూలికాసహస్రాః ప్రతిక్షణోత్కూలితాః ఉత్కూలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలితాశ్చ తే శైవలాశ్చ ఉత్క...లితశైవలాః ఉత్క...లానాం ఆభేవ ఆభా యాసాం తాః ఉత్కలి...లాభాః తాః ఉ...భాః, ఆభాం ఆభే ఆభాః ఉత్కూలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాశబ్దః ఆ, స్త్రీ. ద్వి. బ.

అథాసర్గసమాప్తే స్సముద్రం వర్ణయతి.—

పారఇతి. మురారిర్నీరనిధేస్సముద్రస్య జలానాం పారేపరతీరేపారేజలం 'పా' శాసారపరాద్వానీతిరే' ఇత్యమరః. 'పారేమధ్యేష్యస్య వే' త్యవ్యయాభావః, తత్సన్ని యోగ్యాద్యేకారాంతర్థంవపారేశబద్ధస్య. అసమంతాన్నిలాః పలాశానాం పత్తాజాం

శామోయాసాంతాః హరితవర్ణ పర్ణ పూర్ణా ఇత్యర్థః. 'పత్రం పలాశం ఛదనం దశం పర్ణం ఛదఃపుమా ని' త్యమరః. ఉత్కులికా ఉర్జయః. 'ఊర్జి రుత్కులికోల్లోలకల్లోలాలహా శీతశో తి హలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కులితాః హలముద్గతాః, కృతాః హలం ప్రాపితా ఇత్యర్థః. ఉత్కులశబ్దాత్ తత్కురోపీతిణ్యంతా త్కర్తృణీకృతః. తేషాం చైవలానాం ఆభేవాభాయాసాంతాః. తత్సద్వశీరీత్యర్థః. వనా పీఠపశ్యత్ ఆత్మోత్కులితశ్చైవలస్యస్వతస్సిద్ధసందేహదుపమోత్పేక్షయోస్సంకరః.

శ్లో. లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసాన్.

ద్రుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,
లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం

బహూకృతాన్ స్వానివ పశ్యతిస్త.

2౧

టీ. అసా=ఈ శ్రీకృష్ణుడు, లక్ష్మీభృతః-లక్ష్మీ = కాంతిని(లక్ష్మీదేవిని), భృతః = తాల్పుచున్నట్టియు, అంభోధితటాధివాసాన్-అంభోధితట=సముద్ర పుటొడ్డున, అధివాసాన్=నివాసముగలిగినవియు, నీరదనీలభాసః - నీరద = మేఘమువలెనే, నీలభాసః =నల్లనికాంతిగలవియు, లతావధూసంప్రయుజః - లతావధూ = స్త్రీలవంటిటిగలతో (తీగలవంటి స్త్రీలతో), సంప్రయుజః=కూడినవియు(నగు), అధివేలం=చెలియలి కట్ట మీది,, ద్రుమాన్=వృక్షములను, బహూకృతాన్=అనేకముగాఁజేయఁబడిన, స్వాన్ =తనదేహములనుగా, పశ్యతిస్త=చూచెను.

తా. శ్రీహరి యాసముద్ర తీరమునందలి వృక్షములను గన్గొనెను. అవి పలుసంఖ్యలుగా నేర్పడిన దేహములను బోలియున్నవి, అది యెట్లున- శ్రీహరి లక్ష్మిని ధరియించె ననియు లక్ష్మీ (శోభా) వంతములుగా నున్నవి. సముద్ర తీర వాసము నీలమేఘచ్ఛాయయు నుభయత్ర తుల్యముగా నున్నది. ఆ శ్రీకృష్ణుఁ జేరిన జవ్వనులు తీగలవలెయున్నారు. కోమలగాత్రలై వృక్షములట్టి లతలతోఁగూడియున్నవి కావున లతావధూసంయోగము నుభయతుల్యమై యున్నదని యెఱుఁగునది.

శ. స.—లక్ష్మీం విభ్రతీతి లక్ష్మీభృతః తాన్ లక్ష్మీభృతః, లక్ష్మీభృతం లక్ష్మీభృతా లక్ష్మీభృతః లక్ష్మీభృతః లక్ష్మీభృతః త. పు. ద్వి. బ. అంభాసి ధీయంతే అస్తిన్నితి అంభోధిః అంభోధేః తటం అంభోధితటం అంభోధితే అధివాసః యేషాం తే అంభోధితటాధివాసాః తాన్ అం...సాన్, వాసం వాసా వాసాన్ అంభోధితటాధివాసాన్ త. పు. ద్వి. బ. ద్రవంతి ఊర్ధ్వమితి ద్రవః ద్రవః ఏషాంసంతీతి ద్రుమాః తాన్ ద్రుమాన్, ద్రుమం ద్రుమా ద్రుమాన్ ద్రుమశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసా,

అత్తని = తనదేహమున, న ఏవ మాంతీః = ఇమడనివై, క్షిప్తాః = బయటికిచిమ్మబడిన, ఇందోః = చంద్రునియొక్క, రుచిఇవ = కాంతులొయన్నట్లు, సః = ఆశ్రీకృష్ణుడు, అధివేలం = చెలియలికట్టమీద, ముక్తావళీః = ముత్యపురాసులను, ఆకలయాంచకార = చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడాసముద్రపు గట్టుమీద ముత్యాలు రాసులు రాసులుగాఁ పడియుండఁగా జూచెను. అవి చంద్రోదయ మైనప్పుడు సముద్రుఁ డత్యాశచేత కడుపార మింగి బాగుగా పొంగియున్నను తన పొట్టలో నిమడకపోగా పైకి వెళ్లగ్రక్కిన చంద్రకిరణములా యన్నట్లు గాన్పించినవి. చంద్రోదయమైనప్పుడు సముద్రము పొంగు నను శాస్త్రము ననుసరించి యిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

శ. స. — పీత్యా క్త్వా ప్రత్యయాంత. జలానాం, జలస్య జలయోః జలానాం శబ్దః అ. న. మ. బ. నిధినా నిధిభ్యాం నిధిభిః నిధిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. గర్ధవగార్ధ్యం అతిమాత్రంచతత్ గార్ధ్యం చ అతిగార్ధ్యం తస్మాత్ అతిగార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాభ్యాం గార్ధ్యభ్యః అతిగార్ధ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. వృద్ధిం, వృద్ధిం వృద్ధి వృద్ధిః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అత్తని, అత్తని అత్తనోః అత్తను అత్తన్శబ్దః న. పు. స. ఏ. న అవ్య ఏవ అవ్య. మాంతీః, మాంతీం మాంత్యా మాంతీః మాంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. క్షిప్తాః, క్షిప్తాం క్షిప్తే క్షిప్తాః క్షిప్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. ఇందోః, ఇందోః ఇందోవ్యః ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఈ. పు. మ. ఏ. సః, సః తా తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. రుచః, రుచం రుచా రుచః రుచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్య. ముక్తానాం ఆవ శయః ముక్తావశయః తాః ముక్తావళీః, ముక్తావళిం ముక్తావళి ముక్తావళీః ముక్తావళి శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆకలయాంచకార ఆకలయాంచక్రతుః ఆకలయాంచక్రః అక్షపూర్వకకలగతా సంఖ్యానేచే త్యస్తాజ్ఞిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాత్కృష్ణో ధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ.

పీత్యేతి. జలానానిధినాసముద్రేణ గర్ధవగార్ధ్యం బౌపమ్యాదివత్ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్విధేష్యప్రిత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్ప్రసాభరాదిత్యర్థః, గృహ్లోః పునః ఓర్ధ్వణః 'వాంతోయిప్రత్యయ' ఇతిగార్ధ్యవ్యమితిస్యాత్, పీత్యాక్షేపణక్రియాపేక్షయా హర్షకాలతా, వృద్ధిం. గతేపాత్యత్తని స్వదేహీ సంద్రోదయే సముద్రస్య వృద్ధిరిత్యాగమః, నైవమాంతీరమాంతీరతిరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. తాతేశ్వరశీవ. ఆచ్ఛివద్యోర్ముమితినుప్, క్షిప్తా ఉదీరాః అతితపయంత, లం

కీర్త్యా అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోరుచః మరీచీరివేత్సుః త్వేజా, సువారిః అధివేలమధికూలం. 'వేలాకూలవికారయో రి'తి విశ్వః. ముక్తావళి రాకలయాంచకార ఆలోకయామాస, కపినాం కలిః కామధేనుః.

శ్లో. సాటోప ముర్వి మనిశం నదంతో

యైః స్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,

తాన్యేకదేశా నిభృతం పయోధే

సోఽమ్భాసి మేఘాః పిబతో దదర్శ.

2౪

టీ. అమీ=ఈ మేఘములు, సాటోపం = ఆడంబరముతోఁగూడ, అనిశం= ఎప్పుడును, నదంతః=ఉలుముచున్నవై, యైః=ఏయుదకములచేత, ఉర్విం=భూమిని, సమంతతః=నలువై పులను, స్లావయిష్యంతి=ముంచునో, తాని=అన్ని, అంభాంసి=ఉద కములను, పయోధేః=సముద్రముయొక్క, ఏకదేశాత్ = ఒకమూలనుండి, నిభృతం= కదలిక లేకుండునట్లుగా, పిబతః=త్రగుచున్న, మేఘాః = మేఘములను, సః=ఆ కృష్ణుఁడు, దదర్శ=చూచెను.

తా. పెద్దయాడంబరముతో నులుముల నులుముచు మెలుములు మెలుముచుం బయలుదేరి తాము భూతల మెల్లచోట్లను ముంచి యెత్తెడుజలంబులను మేఘములు సముద్రమందొకమూల నుండి యించుకంతయుఁ గదలకుండ పట్టుకొనుచుండుట యాశ్రీకృష్ణుఁడు దిలకించెను. సముద్రముయొక్కపరిమాణము చెప్ప శక్యముగానంతగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — ఆటోపేన సహవర్తతే యస్మిన్సర్తజీ తద్యథా తథాసాటోపం క్రియావిశేషణం. ఉర్విం, ఉర్విం ఉర్వాన్య ఉర్విః ఉర్విశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనిశం అవ్య. నదన్తః, నదన్తా నదంతా నదంతః నదచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. యైః, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః త. న. తృ. బ. స్లావయిష్యంతి స్లావయిష్యతః స్లావయి ష్యంతి పుక్ పుక్ గతావిత్యస్తాణ్ణిజంతాధాతోస్సకర్త కాత్కర్తరి భవిష్యతి యుటి పర. ప్ర. పు. బ. సమంతతః అవ్య. అమీ, అసో అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తాని, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. బ. ఏకశ్చాసా దేశశ్చ ఏకదేశః తస్మాత్ ఏకదేశాత్, ఏకదేశాత్ ఏకదేశాభ్యాం ఏకదేశేభ్యః ఏకదేశశబ్దః అ. పు. హ. ఏ. నిభృతం క్రియావిశేషణం. పయాంసి ధీయంతేఽస్మిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు. చ. ఏ. సః, సః తా తే

తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అంభాంసి, అంభః అంభసీ అంభాంసి అంభశ్చబ్దః స. న. ద్వి. బ. మేఘాన్, మేఘం మేఘా మేఘాన్ మేఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పిబతః, పిబంతం పిబంతౌ పిబతః పిబచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. దదర్శ దదృశః దదృశః దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాధాతోః కర్తరి ధూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సాటోపమితి. అమీ మేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంసదంతోగర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్ద్వీంసమంతతః పావ యివ్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథాతథా పిబతోమేఘాన్ సహరిర్దదర్శ, ఏతేన సముద్రస్య ఆవరిచ్ఛన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

శ్లో. ఉద్ధృత్య మేఘై స్తతఏవ తోయ

మర్థం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,
ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ

ర్షదీ స్సస్మృతీ ర్వేద మివామ్బురాశిమ్.

౭౫

టీ. మునీంద్రైః=మునిశ్రేష్ఠులచేత, తతఏవ = ఆవేదమునుండియే, అర్థమివ=అర్థమునుబలె, మేఘైః=మేఘములచేత, తతఏవ=ఆసముద్రమునుండియే, తోయం=ఉదకమును, ఉద్ధృత్య=ఎత్తి, సంప్రణీతాః=చేయబడినవై, ఆంబురాశిం=సముద్రమును, పతంతీః = ప్రవేశించుచున్న, నదీః = నదులను, వేదం=వేదమును, పతంతీః=ప్రవేశించు (తాత్పర్యమున నేకీభవించు) చున్న, స్మృతీవ=మనుస్మృతి మొదలగు స్మృతులనుబలె, హరిః=శ్రీకృష్ణుడు, ఆలోకయామాస=చూచెను.

తా. వేదాద్ధృత్యములను సంగ్రహించి మహాష్ట్రులచేత రచియింపబడిన వై యావేదములనే తాత్పర్యమున నేకీభవించు స్మృతులయట్లు సముద్రజలము నెత్తికొని వచ్చి మేఘములచేత పర్వముద్వారా కల్పింపబడిన వియై యాసముద్రముననే కలియుచున్న నదుల నాశ్రీకృష్ణుండు తిలకించెను.

శ. శ.—ఉద్ధృత్య ల్యబంత. మేఘైః, మేఘేన మేఘాభ్యాం మేఘైః మేఘశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తతః తసిలంతం. ఏవ ఆవ్య. తోయం, తోయం తోయే తోయాని తోయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థాన్ అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మునీనామింద్రాః మునీంద్రాః తైః మునీంద్రైః మునీంద్రేణ మునీంద్రాభ్యాం మునీంద్రైః మునీంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ ఆవ్య. సంప్రణీతాః, సంప్రణీతాం సంప్రణీతే సంప్రణీతాః సంప్రణీతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆలోకయామాస ఆలోక

యామాసతుః ఆలోకయామానుః అక్షౌ పూర్వకలోకృదర్శన ఇత్యస్తాణ్ణిజంతాదామంతా
దనుప్రయుక్తాద సభువీత్యస్తా త్వకర్షకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటిపర. ప్ర. పురు. ఏ.
హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతీః, పతంతీం పతంత్యా
పతంతీః పతంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నదీః, నదీం నద్యా నదీః నదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. బ. స్పృతీః, స్పృతిం స్పృతీ స్పృతీః స్పృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేదం, వేదం
వేదా వేదాః వేదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః
తం అంబురాశిం, అంబురాశిం అంబురాశీ అంబురాశీః అంబురాశీశబ్దః ఇ. పు.
ద్వి. ఏ.

ఉద్ధృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశే
రేవ తోయముద్ధృత్య సంప్రసీతాః, కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః
వేదం పతంతీః స్పృతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హరిః ఆలోకయామాస కృత్రిమాలక
త్యేనైవ స్త్రానూజ్యాత్ స్పృతీనాం తత్సంవాదమేవ తత్ప్రవేశః అనేకేవేయముపమా.

శ్లో. విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి

దైవ్యానసా పుత్రమలాభభాజః,

తరీషు తత్ర త్య మఫలు భాండం

సాంయాత్రికా నావహతోఽభ్యనన్దత్.

౭౬

టీ. దిశ్యాని=దిక్కులయందు బుట్టిన. ఉరూణి=గొప్పవియగు, ధనాని=
ద్రవ్యములను, విక్రీయ=అమ్మి, ఉత్తమలాభభాజః=రెట్టింపులాభమును బొందినవారై,
తత్ర త్యం=అచ్చటి, అఫలు=సారవంతమైన, భాండం=మూలధనమును, తరీషు=ఓడల
యందు, అవహతః = వైచుకొనివచ్చుచున్న, దైవ్యానాం=సముద్రతీరనివాసులగు,
సాంయాత్రికా = ఓడవర్తకులను, అసా=ఈకృష్ణుడు, అభ్యనందత్ = చూచి
మెచ్చుకొనెను.

తా. ఆ సముద్రద్వీపవాసు లగు నోడవర్తకు తాయాదిక్కుల
నుండి తీసికొని వచ్చిన గొప్పగొప్పవస్తువులను ద్వీపాంతరములయందు
విక్రయించి మొదలిసొమ్ము కొన్న రెట్టింపులాభమును సంపాదించి లాభ
ముతోఁగూడిన యామూలధనము (భాండము) నోడమీఁదయెక్కించి
కొని వచ్చుచుందురు. కృష్ణుడు అట్టి యావర్తకులను జూచి మెచ్చి
యానందించెను.

శ. స. — విక్రీయ ల్యబంత. దిక్షు భవాని దిశ్యాని తాని దిశ్యాని, దిశ్యం దిశ్యే
దిశ్యాని దిశ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ధనం, ధనం ధనే ధనాని ధనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ఉరూణి, ఉరు ఉరుణీ ఉరూణి ఉరుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. బ. ద్వీపే భవాః ద్వైప్యాః
తాక్ ద్వైప్యాన్, ద్వైప్యం ద్వైప్యౌ ద్వైప్యాక్ ద్వైప్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసౌ
అసౌ అమూ అమీ అదశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఉత్తమశ్చాసౌ లాభశ్చ ఉత్తమలాభః
ఉత్తమలాభం భజంతీతి ఉత్తమలాభభాజః తాక్ ఉ...జః, భాజం భాజౌ భాజః
ఉత్తమలాభభాశ్చబ్దః జ. పు. ద్వి. బ. తరీషు, తర్యాం తర్యోః తరీషు తరీశబ్దః ఈ.
స్త్రీ. స. బ. తత్ర భవం తత్రత్యం తత్ తత్రత్యం, తత్రత్యం తత్రత్యే తత్రత్యాని.
తత్రత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న ఫల్లు అఫల్లు తత్ ఆఫల్లు, అఫల్లు అఫల్లునీ అఫల్లుని
అఫల్లుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. భాండం, భాండం భాండే భాండాని భాండశబ్దః అ. న.
ద్వి. ఏ. సంఘాయ యాత్రా సంయాత్రా, సంయాత్రా ప్రయోజనమేషాం సాంయా
త్రికాః తాన్ సాంయాత్రికాన్, సాంయాత్రికం సాంయాత్రికా సాంయాత్రికాన్
సాంయాత్రికశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఆవహతః, ఆవహంతం ఆవహంతౌ ఆవహతః
ఆవహచ్చబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అభ్యనందత్ అభ్యనందతాం అభ్యనందక్ అభిపూర్వ
కటుసదిసమృద్ధావిత్యస్తాత్పకర్తకాధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

విక్రీయేతి. దిక్షుభవానిదిశ్యాని దిగంతరాసీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి
మహాంతిభనాని నానాద్రవ్యాణి విక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూ
ల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతానుత్తమలాభభాజః, తత్ర భవంతత్రత్యం ద్వైప్య
మిత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యవ్. అఫల్లు సారవత్ 'ఫల్లుతుచ్చమసారం చే' తియాదవః.
భాండం మూలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిజ్జూలధనేపాత్రే భాండంభూషాశ్వ
భూషయో రి'తి వైజయంతీ. తరీషు. నాషు 'స్త్రీయాం నా స్తరణి స్తరి రి' త్యమరః.
'అవిత్తాస్తృతం త్రిభ్యఈ రి' త్యాణాదికఈకారప్రత్యయః. ఆవహతః ఆదదానాక్.
చహతేశ్శతృప్రత్యయః. ద్వైప్యాక్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రం
యభి'తివైషికో యజ్వి'త్యయః. సంయాత్రాసంఘాయయాత్రాసాప్రయోజనమేషాం
తాక్ సాంయాత్రికాక్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికఃపోతవణి గి'త్యమరః. ప్రయోజన
మితికక్, అసౌ హరి రభ్యనందత్.

శ్లో. ఉత్పిత్సనోఽంతర్నదభర్తురుచైవ

గర్గియసా నిశ్వసితానిలేన,

పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య

ధ్వజాని వోచ్చిషిరే ఫణింద్రాః.

22

నదభర్తుః=సముద్రముయొక్క, అంతః=లోపలినుండి, ఉత్పిత్సనః=పై
ఋభోఃపును, ఫణింద్రాః=సర్పశ్రేష్ఠములు, భక్త్యా=భక్తిచేత, గరుడధ్వజస్య=

క్రీకృష్ణమూర్తికి, ధ్వజానివ = జేండాలనుంబలె, గరియసా = మిక్కిలి యధికమైన, నిశ్వ
 సీతానిలేన = పూర్తాకారవాయువులచేత, పయాంసి = ఉదకములను, ఉచ్చైః = ఎత్తుగా,
 ఉచ్చిషీపిరే = ఎగజిమ్మినవి.

తా. సముద్రము మధ్యనుండి వైకి రాదలచుచున్న సర్పముల
 పూర్తాకరములచే వైకెగయు నీటిబుడగలు భగవంతుఁ డగుగరుడధ్వ
 జానియందు భక్తిచేత నవి యె త్తినధ్వజములా యన్నట్లున్నవి.

శ. స. — ఉత్పత్తినుం ఇచ్చునః ఉత్పిత్సనః, ఉత్పిత్సుః ఉత్పిత్సా ఉత్పిత్సవః
 ఉత్పిత్సుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. అంతః అవ్య. నదానాంభర్తా నదభర్తా తస్య నదభర్తః,
 భర్తః భర్త్రోః భర్తృజాం నదభర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అత్యం
 తం గురుః గరియాకా లేన గరియసా, గరియసా గరియోభ్యాం గరియోభిః గరియశ్శబ్దః
 స. పు. తృ. ఏ. నిశ్వసీతస్య అనిలః నిశ్వసీతానిలః లేన నిశ్వసీతానిలేన, అనిలేన
 అనిలాభ్యాం అనిలైః నిశ్వసీతానిలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పయాంసి, పయః పయసీ
 పయాంసి పయశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. భక్త్యా, భక్త్యా భక్తిభ్యాం భక్తిభిః భక్తిశబ్దః
 ఇ. శ్రీ. తృ. ఏ. గరుడః ధ్వజే యస్య సఃగరుడధ్వజః తస్య గరుడధ్వజస్య, ధ్వజస్య
 ధ్వజయోః ధ్వజానాం గరుడధ్వజశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ధ్వజం, ధ్వజౌ ధ్వజాకా
 ధ్వజశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ. అవ్య. ఉచ్చిషీపే ఉచ్చిషీపాతే ఉచ్చిషీపిరే
 ఉత్పర్వకషీపక్రేరణ ఇత్యస్తాత్సకర్తృకాద్ధాతోః కర్తృభూతానద్యనపతతోజేలితి
 అత్తనేప్ర. పురు. బ. ఫణాః ఏషాం సంతితి ఫణినః ఫణినాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః,
 ఇంద్రః ఇంద్రా ఇంద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్పిత్సవఇతి. నదభర్తృ సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సవః, ఉత్ప
 తితు మిచ్చునః పతలేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమితేత్యాదినాఇసాదేశః, అత్ర
 లోపాఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః, సర్వాః భక్త్యాగరుడధ్వజస్య, హరేః
 ధ్వజానివ గరియసా అతిమహతా, నిశ్వసీతానిలేన ముఖమారతేన, పయాంసి ఉచ్చై
 రుచ్చిషీపిరే ఉత్తిప్రపంత ఇ త్యు త్వేప్రితా. స్వరితేత్త్వా చాత్త సేవకమ్.

శ్లో. తమాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు

ముత్సంగశయ్యాశయ మమ్బురాశిః,

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రయోజ

ప్రసారితోత్సంగతరంగబాహుః

౭౮

జీ. అంబురాశిః = సముద్రుఁడు, యుగాంతబంధుఁ = ప్రళయకాల(ఆపత్కాల)

ముట్టమెట్టియు, ఉత్సంగశయ్యాశయం = ఉత్సంగ = ఒడియను, శయ్యా =

మాఘటిక — 48

పాస్వన, శయం=శయనించునట్టియు, ఆగతం=దగ్గఱకువచ్చినట్టి, తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, వీర్య=చూచి, గురు... బాహుః-గురు=గొప్పదియగు, ప్రమోద = సంతోషముచేతను, ప్రసారిత=చాచబడిన, ఉత్తుంగ=ఉన్నతములైన, తరంగ=అలలనియెడు, బాహుః= బాహువులు గలవాడగుచు, ప్రత్యుజ్జగామేవ=ఎగురుకొనినయట్లుండెను.

తా. అప్పుడు తరంగములతో నొప్పుచున్న యాసముద్రుడు ప్రళయకాలమందు తనకు బంధువుడై తనయొడిలో పరుండు భగవంతుండగు కృష్ణుండు దగ్గఱకు రాగా జూచి చేతులు సాచి యెదురేగి ప్రత్యుత్తానము చేయునట్లుండెను.

శ. స.—తం, తం తౌ తాన్ తచ్చబ్జః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆగతం, ఆగతం ఆగతౌ ఆగతాః ఆగతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వీర్య లబ్ధంత యుగానాం అంతః యుగాంతః యుగాంతే బంధుః యుగాంతబంధుః తం యుగాంతబంధుం, యుగాంతబంధుం యుగాంతబంధూ యుగాంతబంధూన్ యుగాంతబంధుశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్సంగవీవశయ్యా ఉత్సంగశయ్యా ఉత్సంగశయ్యా యాం కేత ఇతి ఉత్సంగశయ్యా శయః తం ఉత్సంగశయ్యాశయం, శయం శయా శయాన్ ఉత్సంగశయ్యాశయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అంబునాం రాశిః అంబురాశిః, అంబురాశిః అంబురాశీ అంబురాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ ప్రత్యుజ్జగతుః ప్రత్యుజ్జగ్గుః ప్రతి ఉత్ ఏతత్పూర్వక గమ్యతావిత్యస్తాత్సకర్తకాధాత్తోః కర్తరిభూతానద్యతన పరోక్షేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ఇవ అవ్య. గురుకృపా ప్రమోదశ్చ గురుప్రమోదః గురుప్రమోదేన ప్రసారితాః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగాశ్చ తే తరంగాశ్చ ఉత్తుంగతరంగాః ఉత్తుంగతరంగావీవ బాహవః ఉత్తుంగతరంగబాహవః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగతరంగబాహవః యేనసః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగ బాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహు శబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబంధుం అపద్బంధుమిత్యర్థః. ఉత్సంగవీవశయ్యా తస్యాంకేత ఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణేకేతే రి' త్యచ్చుర్యయః. ఆగతమభ్యాగతం తంహరింవీర్య గురుజాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా వీవబాహవోయ స్య ససః, ప్రత్యుజ్జగామ సమేకసార్థమాగతవానివేతి క్రియాస్వరూపోత్పేక్షా.

శ్లో. ఉత్సంగితాంభుజాకో నభస్యా
సుదన్యతస్సేదలవాన్తమూర్జ,
కాస్యానువేలం ప్రజతోఽధివేల
హిమనాస్ఫలనలబ్ధగంధః.

టీ. ఉత్సంగితాంభః కణకః-ఉత్సంగితః=బడిలోఁ బెట్టుకొనిన, అంభఃకణకః= నీటిబొట్టు కలదియు, ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః-ఏలావన = ఏలకితోటలయొక్క, స్ఫాలనం=సంఘర్షణముచేత, లబ్ధః=పొందఁబడిన, గంధః=సువాసనగలదియునగు, ఉదన్వతః, నభస్వాన్=సముద్రపుగాలి, అధివేలం= గట్టుమీఁద, ప్రజతః = నడచిపోవు పున్న, తస్య=ఆశ్రీకృష్ణునియొక్క, స్వేదలవాన్ = చెమటబొట్టులను, అనువేలం= ప్రతినిమిషమునను, మమార్జ=తుడిచివై చెను.

తా. సముద్రపుగాలి చల్లని నీటితుంపరలచే జల్లనై యేలకితీవల తోటలగుండా వచ్చుటచే సువాసన నింపుచు సముద్రతీరమునఁ బోవు చున్న యాశ్రీకృష్ణునికి చెమట యార్చుచుండెను.

శ. స.—ఉత్సంగినః కృతాః ఉత్సంగితాః అంభసాం కణాః అంభఃకణాః ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః ఉత్సంగితాంభః కణకః, కణకః కణకౌ కణకౌ ఉత్సంగితాంభః కణకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నభః ఆస్మాస్తీతి నభస్వాన్, నభస్వాన్ నభస్వంతౌ నభస్వంతః నభస్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉదకాని అస్తిన్ సంతీతి ఉదన్వాన్ తస్య ఉదన్వతః, ఉదన్వతః ఉదన్వతోః ఉదన్వతాం ఉదన్వచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్వేదస్య లవాః స్వేదలవాః తాన్ స్వేదలవాన్, లవం లవౌ లవాన్ స్వేదలవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జుః మమృజుః మృజాశుద్ధావిత్వస్తాద్ధాతోః సకర్తకాత్కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. వేలాయాం, వేలాయాం అనువేలం అవ్యయీ ప్రజతః, ప్రజతః ప్రజతోః ప్రజతాం ప్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీ ఏలానాం వనాని ఏలావనాని ఏలావనానాం ఆస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనం ఏలావనాస్ఫాలనేన లబ్ధః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధః గంధః యేనసః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః, గంధః గంధౌ గంధాః ఏలావనాస్ఫాలనలబ్ధ గంధశబ్దః తి. పు. ప్ర. ఏ.

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కరో తీతి ణ్యన్తాత్కర్తజిక్తః, ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః కేషాద్విభాషేతి కప్రత్యయః. ఏలావనానామాస్ఫాలనేన సంఘర్షణేనలబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసురభిరుదన్వతోనభస్వాన్కౌ సముద్రవాయుః అధి వేలం వేలాయాం విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః. ప్రజతస్తస్యభావేస్వేదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేవ్యయీభావః, మమార్జజపర 'వేలౌకౌచేచజుభేర్యేలోతీరవికారయౌ రితి విశ్వః, కావ్యలింగమలంకారః.

శ్లో. ఉత్తాలతాలీవనసంప్రవృత్త
సమీరసీమంతిత కేలకీకాః,

ఆసేదిరే లావణసైంధవీనాం

చమూచరైః కచ్చభువాం ప్రదేశాః.

౮౦

టీ. చమూచరైః = సేనలయందు సంచరించువారి (సైనికుల)చేత, ఉ...కాః = ఉత్తాల = ఉన్నతమైన, తాళీవన = తాటితోపులయందు, సంప్రవృత్త = బయలుదేరిన, సమీర = గాలిచేత, సీమంతితః = సాపటకలవిగాఁ జేయఁబడిన, కేతకీకాః = మొగలిడొంకలుగల, లావణసైంధవీనాం = లవణసముద్రసంబంధములైన, కచ్చభువాం = జలసమృద్ధిగల నేలలయొక్క, ప్రదేశాః = చోట్లు, ఆసేదిరే = పొందఁబడినవి.

తా. ఆ కృష్ణుని సైనికులచే తాటితోపులగాలిచే విభక్తములై పాయలుగాఁ జేయఁబడిన మొగలిడొంకలుగల జలస్రాయములు గల ప్రదేశములు పొందఁబడినవి.

శ. స. — తాళీనాం వనాని తాళీవనాని ఉత్తాలాని చ తాని తాళీవనాని చ ఉత్తాలతాళీవనాని ఉ...నేషు సంప్రవృత్తః ఉ...న సంప్రవృత్తః ఉత్తా.. వృత్తశ్చ సా సమీరశ్చ ఉత్తా... త్రసమీరః సీమంతివ్యః కృతాః సీమంతితాః ఉత్తా... రేణ సీమంతితాః ఉ...తితాః ఉ...తాః కేతక్యః యేషు తే ఉత్తా...తిత కేతకీకాః, కేతకీకః కేతకీకా కేతకీకాః ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్తసమీరసీమంతితకేతకీకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆసేదే ఆసేదాతే ఆసేదిరే అజ్ఞాపూర్వకవద్భవికరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్తాత్సకర్తకార్థతోః కర్తజిభూతేలిటి అత్త. ప్ర. పురు. బ. లవణస్య సింధుః లవణసింధుః లవణసింధోః ఇయాః లావణసైంధవ్యః తాసాం లావణసైంధవీనాం, సైంధవ్యాః సైంధవ్యోః సైంధవీనాం లావణసైంధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. మ. బ. చమూషు చరంతీతి చమూచరాః తైః చమూచరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చమూచరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కచ్చస్య భువః కచ్చభువః తాసాం కచ్చభువాం, కచ్చభువః కచ్చభువోః కచ్చభువాం కచ్చభూశబ్దః ఉ. స్త్రీ. మ. బ. ప్రదేశాః, ప్రదేశః ప్రదేశో ప్రదేశాః ప్రదేశశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్తాలేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా సైనికాః, 'చరేష్ట'ఇతి టప్రత్యయః. తైరుత్తాలే షాన్న తేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరజేన మారుతేన సీమంతితాః, సీమంతివ్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దాన్తబంతాత్తత్కరోతీ' టిశా కర్తజిక్తః. శావిష్టవద్భావే విన్తతోద్భుత్. తాః కేతక్యో యేషు తే తథోక్తాః 'నద్యృతశ్చేతి కష్', లవణసింధోరియాః లావణసైంధవ్యః 'తస్యేద మి' త్యజ్ ప్రత్యయః, హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్యచేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాంకచ్చభువామనూపభూనికాని 'జలస్రాయమునూపంస్వాత్పుంసికచ్చష్టథావిధ' ఇత్యమరః, ప్రదేశావకదేశాః.

అసేదిరే, ప్రాప్తాః, నీదతేః కర్తృణిలిక్, అత్ర స్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలంకారా. ఓజ
శ్లేషసౌశబ్ద్యసౌకుమార్యాద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

శ్లో లవంగమాలాకలితావతంసా

స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,
అస్వాదితాద్వైక్రముకా సముద్రా
దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః.

౮౧

టీ. లవం... సా-లవంగమాలా=లవంగపుష్పమాలికలచేత, కలిత=చేయబడిన,
అవతంసా=భూషణములు గలవారును, నారికేళాంతః = కొబ్బరిబొండ్లములలోపలి,
అపః=నీళ్లు, పిబంతః=త్రాగుచున్నవారును, అస్వాదితాద్వైక్రముకా=భక్షింపబడిన
పచ్చిపోకలు గలవారును నై, తే=ఆనైనికులు, సముద్రాత్ = సముద్రునివల్లనుండి,
అభ్యాగతస్య=అతిథియొక్క, ప్రతిపత్తిం=గౌరవమును, ఆపుః=పొందిరి.

తా. అలంకారముగా ధరించుకొనుటకు లవంగపుష్పమాలికలు,
చల్లత్రాగుటకు కొబ్బరిబొండ్లములనీళ్లు, రుచిగా నమలి తినుటకు పచ్చి
పోకలును మున్నగు నతిథియోగ్యంబులగు సత్కారములను సముద్రము
నుండి యానై నికులు పడసిరి.

శ. స.—లవంగస్య పుష్పాణి లవంగాని లవంగానాం మాలాః లవంగమాలాః
లవంగమాలాభిః కలితాః లవంగమాలాకలితాః లవంగమాలాకలితాః అవతంసాః
యేషాంతే లవంగమాలాకలితావతంసాః, అవతంసః అవతంసా అవతంసాః లవంగ
మాలాకలితావతంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నారికేళస్య ఫలాని నారికేళాని నారికే
ళానాం, అంతః నారికేళాంతః అవ్య. అపః, అపః అద్భిః అద్భ్యః. ౨ అపాం అపు
అపుబ్దః ప. స్త్రీ. నిబ. ద్వి. బ. పిబంతః, పిబంతః పిబంతాః పిబచ్చబ్దః త. పు.
ప్ర. బ. ఆద్వాక్ష్వ తే క్రముకాశ్చ ఆద్వైక్రముకాః, అస్వాదితాః ఆద్వైక్రముకాః
యైస్తే అస్వాదితాద్వైక్రముకాః, క్రముకః క్రముకా క్రముకాః అస్వాదితాద్వై
క్రముకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సముద్రాత్, సముద్రాత్ సముద్రాభ్యాం సముద్రేభ్యః
సముద్రశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యాగతస్య, అభ్యాగతస్య అభ్యాగతయోః అభ్యా
గతానాం అభ్యాగతశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. ప్రతిపత్తిం, ప్రతిపత్తిం ప్రతిపత్తి ప్రతి
పత్తిః ప్రతిపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆప, ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆపువాస్తా విత్త్వ
శ్చాత్సకర్త కాద్యంతః కర్తరీభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ.

అవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుసుమమాలై ర్భిః, కలితావతంసాః కృతభూ
షణాః నారికేళవృన్దయం నారికేళ ఫలభాంలాభ్యంతరభిత్వభ్యః. అపఃపిబంతం.

సమానే 'ఋక్పూర్' త్యాదినాసమాసాంత ప్రసంగాత్. పిబంతః అస్వాదితాః, భక్షితా ఆర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలాని యైష్టే 'ఘోంటాతుపాగాః క్రముక ఇ'త్యమరః. తేచ మూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతి పత్తిః పదప్రాప్తా ప్రవృత్తా గౌరవేఽపి చేతివిశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థసేతుకత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః, తేన సము ద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః. శ్లో. తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్మనః

ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పుర స్సతతం ధృత శ్రియ

శ్చిరవిగతశ్చియో జలనిధే శ్చ తదాభవదంతరం మహత్. ౮౨
ఇతి శ్రీ మాఘకవికృతా శిశుపాలవధే మృగశాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
పురీప్రస్థానో నామ తృతీయస్సర్గః.

టీ. పరితః=నలువంకలను, తురగశతాకులస్య-తురగ = గుఱ్ఱములయొక్క, శత=వందలచేతను, అకులస్య = నిండియున్నదియు, ప్రతిపథం=ప్రతిమార్గమునను, ప్రమథితభూభృతః-ప్రమథిత=నలగగొట్టబడిన, భూభృతః=రాజులు (పర్వతములు) గలిగినదియు, సతతం=ఎల్లప్పుడును, ధృత శ్రియః-ధృత=ధరించబడిన, శ్రియః=శోభ (లక్ష్మి) కలదియు, పురః=ఎదుర (నగరమునుండి), పరిచలతః = తిరిగిపోవుచున్న, బలానుజబలస్య - బల = బలరామునికి, అనుజ = సోదరుడగు శ్రీకృష్ణునియొక్క, బలస్య = సైన్యమునకును, పరం = కేవలము, ఏకతురంగజన్మనః-ఏకతురంగ = ఒక్క గుఱ్ఱముయొక్క, జన్మనః = ఉత్పత్తిమాత్రము కలిగినట్టియు, మహీభృతా = మందరపర్వతము (రాజు) చేత, భృశం=మిక్కిలి, మథితస్య=తరువబడినట్టి (నలగ గొట్టబడిన), సతతం=ఎల్లవేళలను, చిరవిగతశ్రియః-చిర=చాలకాలమునుండియు, విగత=విడిచిపోయిన, శ్రియః=లక్ష్మి దేవిగలిగినట్టి, జలనిధేశ్చ=సముద్రునికిని, తదా=ఆ ప్రయాణమప్పుడు, మహత్ అంతరం=చాలవ్యవధానము (తారతమ్యము), అభవత్ = అయ్యెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణునియొక్క సైన్యమునందు వంగలకొలది గుఱ్ఱములున్నవి. సముద్రమందు యెప్పుడో ఒక గుఱ్ఱముపుట్టినదట గాని యిప్పుడదియులేదు. సైన్యములు దారిపొడవున అనేక భూభృత్తులను (పర్వతములు, రాజులు) నలగ ప్రోక్షించి. సముద్రము భూభృత్తుచేత

సుధింపఁ బడినది. ఆపై న్యము లక్ష్మీవంతమై యొప్పుచున్నది. సముద్రము ప్రట్టిసప్పుడే వెడలిపోయి విష్ణువశమైనదిగాన విడిచిపోయిన లక్ష్మీగలదిగాన ముట్టి యా శ్రీకృష్ణుని నై న్యమునకును సముద్రమునకు మిక్కిలి యంతరము లేదు. బయలు వెడలి పోయినది గనుక నై న్యము సముద్రమునకు దూరమై పది. యని తాత్పర్యము.

శ. స.—తురంగచ్ఛంతీతి తురగాః తురగాణాం శతాని తురగశతాని తురగ
శతైః ఆకులం తురగశతాకులం తస్య తురగశతాకులస్య, ఆకులస్య ఆకులయోః ఆకు
లనాం తురగశతాకుల శబ్దః అ. న. మ. ఏ. పరితః తస్మింత పరం అవ్యయం. యరంగచ్ఛ
ంతీతి తురంగః ఏకశ్చాసౌ తురంగశ్చ ఏకతురంగః ఏకతురంగస్య జన్తయస్తాత్సః ఏక
తురంగజన్తా తస్య ఏకతురంగజన్తనః, జన్తనఃజన్తనోః జన్తనాం ఏకతురంగజన్తన్మబ్జః
న. పు. మ. ఏ. ప్రమథితాః భూభృతః యేనతత్ ప్రమథితభూభృత్ తస్య ప్రమథిత
భూభృతః, భూభృతః భూభృతోః భూభృతాం ప్రమథితభూభృచ్ఛబ్జః త. న.
మ. ఏ. పథిపథిప్రతిపథం అవ్యయభా. మథితస్య మథితస్య, మథితయోః మథితానాం
మథితశబ్దః అ, పు. మ. ఏ. భృం అవ్య. మహీం విభక్తిరీతి మహీభృత్ తేన మహీ
భృతా, మహీభృతా మహీభృద్భావం మహీభృద్భిః మహీభృచ్ఛబ్జః త. పు. తృ. ఏ.
పరిచలతః పరిచలతోః పరిచలతాం పరిచలచ్ఛబ్జః త. న. మ. ఏ. అనుసృత్య జాతః
అనుజః బలస్య అనుజః బలానుజః బలానుజస్యబలం బలానుజబలం తస్య బలానుజబలస్య,
బలస్య బలయోః బలనాం బలానుజబలశబ్దః అ. న. మ. ఏ. పురః అవ్య. పురః, పురః
పూర్భావం పూర్భ్యః పూర్శబ్దః రేపాంత స్త్రీ. పం. ఏ. సతతం అవ్య. ధృతా స్త్రీ యేన
తత్ ధృతక్రితస్య ధృతక్రియః, ధృతక్రియః ధృతక్రియః ధృతక్రియః ధృతక్రియోః
ధృతక్రియోః ధృతక్రియాం ధృతక్రియాం ధృతక్రియః ఇ. న. మ. ఏ. చిరం విగతా
చిరవిగతా చిరవిగతా స్త్రీ యస్తాత్సః చిరవిగతస్త్రీ తస్య చిరవిగతక్రియః, క్రియః
క్రియః క్రియోః క్రియాం క్రియాం చిరవిగత క్రిశబ్దః త. పు. మ. ఏ. జలానాం
నిధిః జలనిధిః తస్య జలనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం జలనిధిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ.
చ అవ్య. తదా అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా మిత్యస్తాదకర్తృకా
ద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతన భూతేలజి పర. ప్ర. ఏ. అంతరం, అంతరం అంతరే అంత
రాజి అంతరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి మహచ్ఛబ్జః
త. న. ప్ర. ఏ.

తురగేతి. పరితస్తురగశ్చైరాకులస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతి
మార్గం యథార్థేనవ్యయాభావే సమాపాంతః. ప్రమథితాః తుణ్ణాః భూభృతో రా
జానో గిరయశ్చయేనతస్య, నతు స్వయంకేనాసి మథితస్యేతిభావః. సతతంభృతాః.

కోతా తమోజయేన తస్య ధృతశ్రియః, తురోగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛ
 తః, బలతోరామః తదనుజస్య హఃః బలశ్చైవ సైన్యస్య బలం సైన్యేబలోరామ ఇ' త్యుభయ
 త్రాహి కాశ్యత్వః, అథ పరం కేవలమేకస్యైవ తురంగస్య జన్త జన్తమాత్రం యస్తాత్తస్యైక
 తురంగజన్తస్య, దీక్షోపిజాతమిద సత్త్వస్తీతిభావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాజ్ఞా
 చ భృశం మథితస్య నతు స్వయంకస్యాపి మథితం రితిభావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగత
 శ్రియః ఉత్పత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితి భావః. జలనిధేశ్చ తదా
 ప్రస్థానసమయే మహదంతరం దూరగమన్నాదతివ్యవధానం. ఉక్తరీత్యా మహత్తార
 తమ్యంచ అభవత్ అత్రోపమేయస్య హరిబలస్య ఉపమానాత్. జలనిధేరాధిక్యవర్ణ
 త్ వ్యతిరేకం లక్షణం. చమ్పకావళీవృత్తమ్, 'నజభజజాజరా హరయతిః కథితా
 ఖం చమ్పకావళీతి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. 'నజభపురస్కృతాజజరా రచితా
 భువిద్రుద్గతి' రితి లక్షణాత్

ఇతి శ్రీ పదమూల్య ప్రమాణ పాతాపారపారీణ మహాపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లిసాథమూరివిరచితాయాం మూఘవ్యాఖ్యానాయాం

సర్వంకపాఖ్యానాయాం తృతీయ స్కంధః.

